

PSZICHOLÓGIA

MTA
Pszichológiai
Kutatóintézet
KÖNYVTÁRA

25. évfolyam

2005 JAN 28

2005 / 1

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alapkutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tennie a tanulmány kérdésfeltevéséből és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.

Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.

Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.

2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:

a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés),

b) a kéziratot két példányban küldjék be, de kéziratot elfogadunk mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a verzió számát. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző a WORD szövegszerkesztő valamely magyar változatát használja,

c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét,

d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak,

e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímelve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívt kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály” papírra hígítatlan fekete tuszal készített rajzot is elfogadunk.

3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző nagybetűvel írt vezetéknévvel és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljenek arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példának megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással).

4. Az irodalomjegyzék formája: A szerző csupa nagybetűvel írt vezetéknévre, keresztnévnek kezdőbetűje, a mű megjelenési évszáma zárójelben, a zárójel után kettőspont.

a) Könyveknél: BERKOWITZ, L. (1962): *Agression: A social Psychological Analysis*, New York, Academic Press.

b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L. (1972): Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism. In: BERKOWITZ, L. (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6. New York, Academic Press, 63–108.

c) Folyóiratban megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L., DANIELS, L. R. (1963): Responsibility and dependency, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 429–437.

A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerzők magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.

5. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek” felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.

6. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.

7. Kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200-250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését is, idegen nyelvű fordítás céljára.

8. A korrektúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.

9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza..

PSZICHOLÓGIA

2005 JAN 28

KÖNYVTÁR LELTÁRBA VETTE
4808 SZÁM ALATT
2005 DEC 21

2005/1

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István (a szerkesztőbizottság elnöke)
Englander Tibor
Garai László
Gergely György
Halász László (főszerkesztő)
Karmos György
László János
Marton Magda (főmunkatárs)
Pataki Ferenc
Pléh Csaba

A Szerkesztőség tagjai:

Halász László
Marton Magda
Sipos Mihály
Moharos Éva (szerkesztőségi titkár)
Vitéz Klára (kézirat-előkészítő)

Szerkesztőség: Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.

Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.

Telefon: 239-6726, Telefax: 239-6727

ISSN 0230-0508

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és

Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900, Budapest, XIII. Lehel út 10/a

Előfizetési díj egy évre: 1600 Ft, egyes szám ára: 400 Ft.

Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.

F. k.: az MTA Pszichológiai Kutatóintézet igazgatója,
a Gondolat Kiadói Kör közreműködésével

www.gondolatkiado.hu

A PSZICHOLOGIA folyóirat megvásárolható az Osiris Könyvesházban – Budapest, V.,
Veres Pálné utca 4–6. www.osiriskiado.hu és az

MTA Pszichológiai Kutatóintézet Könyvtárában – Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.

Tanulmányok

MARTON L. MAGDA

MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest

AZ IDEGRENDSZERI ÖNREPREZENTÁCIÓ KÉRDÉSEI

Az éntudat genezisének kérdése sok évvel ezelőtt már foglalkoztatott. Ebben a témakörben rhesus majmokkal végzett kísérleteimet és azok értelmezését (Marton, 1970, 1977), majd átértelmezését (Marton, 2002, 2003) korábban ismertettem. A preverbális „én”, az „éntudat” és egyúttal az önfelismerés fogalomköre, e kifejezések szokásos használata azonban a 70-es évek óta sem vált egyértelművé, sőt, mindinkább tágult és egyre bizonytalanabbá vált. A probléma egyik szempontját még ma is érzékeltheti – az általam is vizsgált – ún. „önexploráció a tükör előtt” jelenség. Ez a neves tudósok érdeklődését is fölkelő jelenség (és célzott vizsgálata: a „foltpróba”) azt igazolja, hogy némi tapasztalat után a nem-humán főemlős és a kisgyermek saját tükörképére nem úgy válaszol, mintha társát látná. Nem mutat a társnak szóló szociális viselkedésmintákat, de tartósan vizsgálhatja tükörképét, miközben figyeli, amint önmagát tapintja; azaz *tükörképét önmagára vonatkoztatja*. Ebbe a teljesítménybe rendszerint azt is beleértik, hogy a főemlős vagy a kisgyermek „fölismeri” önmagát a tükörben. Ám számomra az okoz problémát, hogy a tükörre adott válaszban, illetve a jelenség pontos leírásában benne foglaltatik ugyan a *differenciált észlelés*, vagyis a kísérleti alany különbséget tesz társa és a tükörkép között, s a kép önmagára irányuló viselkedést vált ki, de ezek a reakciók nem bizonyítják, hogy a főemlős vagy a kicsi gyermek önmagát a külvilág tárgyai között mint sajátos perzeptuális entitást, „én”-ként azonosította.

A tükör-reakció értelmezési nehézségének alkalmi és vázlatos földézése is érzékeltheti, hogy a preverbális „önfölismerés” („énészlelés”) milyen kérdéseket vet(ett) föl. Az utolsó két évtizedben végzett neurobiológiai vizsgálatok során föltárt neuronális/neurális mechanizmusok ma már lehetővé teszik, hogy világosabb képet alkossunk a beszéd elsajátítását megelőző egyes „önreprezentációs” folyamatokról. Azt remélem, hogy ezek együttes számbavétele segíthet abban, hogy a preverbális észlelés „első személyű szempontját”, a saját hatás (ágencia) szubjektív átélését, a dinamikus testséma szerepét az önészlelésben, az önmaga és a társ hasonlóságának és különbözőségének észlelését biztosító idegrendszeri folyamatokat jobban megértsük.

Meggyőződésem szerint szükséges és időszerű, hogy világosabb képet alkossunk arról, vajon milyen jellegű működési rendszerek képviselhetik az *önmagunkra vonatkozó információkat*. Hiszen ezek a nyelvelőtti idegrendszeri folyamatok nem vesztik el funkcióikat az önmagára tudatosan reflektáló „én” kialakulása után sem. Hibás működésük következményeit egyes neurológiai kórképek tünetei messzemenően bizonyítják.

Írásomban pszichológiai, neurobiológiai és pszichofizikai kísérleti adatokat csoportosítok olyan módon, hogy rámutathassak: idegrendszerünk a centrálisan indított (önindította) folyamatokat és azok szervezeti következményeit sajátos módon különbözteti meg az exteroceptív ingerek nyomán keletkezett (exogén) információktól. Példákat mutatok be a különbségtétel egyes formáiról és ezek sajátos funkciójáról.

Általánosabb nézőpontból azt kívánom valószínűsíteni, hogy a központi indítású, aktív agyi folyamatok megkülönböztethető rendszere szükséges ahhoz, és egyúttal alkalmas is arra, hogy a preverbális korú érzékelő/cselekvő gyermek idegrendszere *önreprezentációt valósítson meg*. Azt gondolom, hogy mielőtt a gyermek önmagát környezetében mint önálló entitást fölismerné, önmagára képileg vagy verbálisan „én”-ként reflektálna, már differenciált formában reprezentálja *funkcionáló önmagát*. Remélhető, hogy a különböző preverbális idegrendszeri önreprezentációs, illetve önészlelési/önátélési formák és ezek működési elveinek fokozatos föltárása idővel megkönnyítheti, és szilárdabb alapokra helyezheti ismereteinket a reflektáltan tudatos, szubjektív önmagunkról, az „én”-ről is.

Önindította mozgások és a valóságghú észlelés

Maine de Biran francia gondolkodó már a XIX. század elején fölismerte, hogy a mozgó érzékszervekkel tájékozódó, helyváltoztató élőlény szervezetének különbséget kell tennie a saját aktivitásából, illetve a környezete mozgásából származó változások között. Ezt a követelményt az 1920–30-as években mint a környezet valóságghú, „konstans” észlelésének egyik alapproblémáját tárgyalták az érzékeléslélektanban.

A vizuális téri állandóság kompenzációs modelljét¹ elsőként Bühler (1922) és Kardos (1928) írták le. Gondolatuk váza utóbb „reafferencia elv” néven vált ismertté (von Holst és Mittelstaedt, 1950); s az elv a téri konstancia magyarázatán túlmenően is érvényesnek mutatkozott. A reafferencia modell értelmében akaratlagos, önindította mozgáskor az efferensekhez (izmokhoz, ízületekhez stb.) futó impulzusok együttesétől, azaz a „mozgásparancstól” egyfajta *elővételező* jelzés, az „efferens idegi másolat” ágazik el és fut az *érzéketi* központhoz, előkészítve azt a várható input mozgás-okozta változására. Majd amennyiben a mozgásparancs megvalósul, s a környezetből az érzéketi központba érkező információban – a mozgásparancsnak pontosan megfelelő irányú és mértékű – elővételezett változás bekövetkezik, ezt az „efferens kópia” kompenzálja. Aktív mozgásunk okozta inger-változást nem észlelünk.

Az idegéletani kísérletek a látórendszer különböző állomásain (az agykérgi, közepi és kéregalatti területeken) találtak különböző (extraretinális eredetű) folyamatokat, amelyek kielégítették az efferens kópia (vagy másként a „mellékes kisülés” /corollary discharge/) működési elvét (részletesen lásd Marton, 1981). Igazolták tehát az anticipációs modell föltételezését.

Utóbb a kutatók egy – a von Holst modelljéhez hasonló – általánosabb elgondolást alakítottak ki. Az „előrecsatoló (forward) modell” (Sperry [1950] és Teuber [1966] nyomán) föltételezi, hogy akaratlagos, önindította mozgássor esetében a mozgásintenció (az intencionált állapotra vonatkozó) mozgásparancsot indít el. Mielőtt a mozgásparancs tényleges mozgás formájában megvalósulna, „efferens másolat” ágazik le róla, amely a mozgás végállapotára vonatkozó szenzoros elővételezést hoz létre. Majd a megvalósult mozgásvégállapotról szenzoros visszajelentő információ indul a központ irányába.

Ebben az előrecsatoló modellben kétféle idegrendszeri szintű összemérés valósul meg. Az efferens kópia összevetésre kerül az intencionált állapottal, aminek nyomán kiderül, hogy a mozgásparancs megfelelt-e a viselkedéses intenciónak. Továbbá létrejön a megvalósult mozgás végállapotáról tájékoztató szenzoros visszajelentés egyeztetése az elővételezett állapottal (Gallagher, 2000).

Az említett két modell egyaránt előrecsatoló idegrendszeri működési elvet tételez föl, ezek az individuum szempontjából mégis más-más funkciót teljesítenek. Von Holst modelljének működése kiiktatja az önindította mozgás zavaró hatását a *külvilág észleléséből*. Míg a másik modellben az idegrendszer előrecsatoló működése révén az egyed *saját* viselkedéses intenciójának megvalósulását ellenőrzi. A modell annak ismértéért szolgáltatja, hogy az individuum viselkedése saját akciója következményeként állt elő; azaz egyfajta *önreprezentációt* szolgál.

Az előrecsatoló rendszerben föltételezett idegrendszeri folyamatok háttértörténetek maradnak, nem jelennek meg a tudatban. Ám működésük eredményeként a preverbális korú gyermeknél is számíthatunk a saját akció/a saját ágencia – nem-reflektált – átélésére. A bemutatott modellt és funkcióját azonban csak a tényleges mechanizmus föltárása hitelesítheti.

Maga az elővételezés folyamata a környezeti ingerek ismételt megjelenése következtében törvényszerűen előáll; többféle módszerrel kimutatható pszichológiai alapjelenség. Az elővételezés jeleit funkcionális képalkotás módszerével is kimutatták. Érdekesebb viszont az a kérdés, amelyet az idevágó mérések fölvetettek. Funkcionális mágneses rezonancia (fMRI) módszerrel végzett vizsgálatok egyikében a személyek fénycsíkok mozgását vagy színingereket láttak (Kastner és mtsai, 1999). Szabályos megjelenésük következtében a személyek elővételezhették az ingerek megjelenését. A színingerek elővételezésekor – csakúgy, *mint észlelésük esetében* – az agyi aktivitás a látórendszer V4 területén növekedett meg, míg fénycsíkok mozgásának

¹ A „mozgó szem – álló világ” problémájának megoldására más elméleti megközelítések is születtek. (Részletesebben lásd Marton, 1981.)

elővételezésekor a V5 terület volt aktív. Amikor a kísérletben különböző tárgykategóriákba sorolható ingerek jelentek meg, például a kísérleti személyek arc/nem-arc képi ingereket elővételeztek, az arcingerre specifikusan érzékeny terület (gyrus fusiformis) aktivitás-növekedését tapasztalták (Pinks és mtsai, idézi Driver és Frith, 2000).

Az ingerek *megjelenési helye* is specifikusan befolyásolta az elővételező agyi válasz helyét: a vizuális inger elővételezésekor az aktivitás-növekedés az inger-megjelenés várható helyének (a látómezőben retinotopikusan) megfelelő vizuális kérgi régióban volt megfigyelhető. A funkcionális képalkotás módszerével végzett vizsgálatok tanúsága szerint tehát az adott ingertípus *elővételezését* kísérő kérgi aktivitás-növekedés megfelel az adott ingerminőség *észlelését* kísérő agyi aktivitás helyének és mértékének. Sőt, az inger elképzelését is ugyanilyen agyi válasz kíséri (pl. Jeannerod, 1994; Logothetis, 1995; Milner és Goodale, 1995; Decety, 2002).

Témánk szempontjából különösen érdekes az a kérdés, amelyet e megfigyelések fölvetettek. Ha a tárgyi ingerminta elővételezése, észlelése és elképzelése ennyire hasonló specifikus agyi aktivitást vált ki, *miért nem téveszti össze* az idegrendszer az ingert elővételező szenzoros folyamatot a tényleges megjelenését kísérő folyamattal? S vajon az elővételezés miért nem jelenik meg a tudatban, szemben a képzeleti képpel?

A kérdés megválaszolását már többféle elgondolás is megkísérelte. Így föltételezték, hogy az elővételezést és az exogén észlelést különböző specifikus sejtszoptok közvetítik. Mások szerint a különbségtétel lehetősége az agyi területek közti együttműködésben rejlik. Esetleg az agyi válaszok finomabb gradációja – illetve ezek idői mintázata – biztosítja a differenciációt.

Kulcsfontosságú szempontnak látszik, hogy az idegrendszer sajátosan kezeli az ön-maga által centrálisan gerjesztett folyamatokat. Több szerző újabban (is) utalt arra (Blakemore és mtsai, 1998): az idegrendszer általános problémája, hogy megkülönböztesse az önindította folyamatait az exogén eredetűektől. Ennek egyik módja az előreccsatoló (forward) rendszer működése lehet. A magam részéről a továbbiakban azt a föltételezett gondolati szálát követem, amely szerint az előreccsatoló neurális működési elv, amely eredendően a külvilághoz való gyors és pontos alkalmazkodást biztosította, a törzsféjlődés során további funkcióra tett szert: az idegrendszeri ön-reprezentációs folyamatok egyik differenciális ismervévé vált.

Az önindította folyamatok megkülönböztetése és a saját kezdeményezés/hatás (ágencia) átélése

A továbbiakban további adatokkal kívánok rámutatni, hogy akaratlagos akció esetében az idegrendszeri mozgásprogram (a „mozgásterv”) következtében fellépő szenzoros folyamat az önreprezentáció egyik fajtájaként funkcionál. Ez a funkció világosabbá válik, ha áttekintjük az önindította mozgások néhány észlelt és nem-észlelt szakaszát.

A kísérletek azt mutatják (Fournier és Jeannerod, 1998), hogy az éppen folyamatban lévő mozgássor egyes szakaszairól nem jutnak információk az észlelési tudatba.

A vizsgálatban a személyek főadata az volt, hogy egyenes vonalat rajzoljanak a számítógép képernyőjére. A kísérleti személy nem láthatta a karját és a kezét, mozgása eredményéről pedig hamis vizuális visszajelentést kapott. Ilyen kísérleti körülmények között az egyenestől meglehetősen eltérő mozgást kellett végeznie ahhoz, hogy a feladatot teljesíteni tudja. A szóbeli beszámolók tanúsága szerint viszont a kísérleti személyek nem észlelték, hogy (nem látott) kezükkel nem egyenes vonalat húztak; *azt észlelték, ami szándékukban volt* (Libet és mtsai, 1983; Haggard és Magnó, 1999). Ha viszont kézmozgásukat látó személyek kapták azt a feladatot, hogy a szándékolt mozgáscél és kivitelezett akciójuk viszonyát megítéljék, akkor – hamis visszajelentés esetében – már tényleg 15 fokos különbséget, illetve 150 ms-os idői eltolódást is észleltek, és azt állították, hogy a mozgást *nem ők* végezték.

Azt mondhatjuk tehát, hogy természetes helyzetben mozgásunk *eredményének észlelése* az önindította mozgás (automatikusan) elővételezett mintázatának és az akció tényleges szenzoros következményének viszonyára támaszkodik, ugyanakkor az elővételezésről magáról, és akciónk több folyamatszakaszáról nincs tudomásunk, ezek nem jutnak az észlelési tudatba.

Az önindította akciók várható szenzoros következményeinek elővételezése és a kivitelezéskor beérkező szenzoros input összemérése/értékelése *idegrendszeri önrepresentációt* teljesíthet: általa a cselekvő (az ágens) differenciálni tudja viselkedése önindította jellegét; már preverbális szinten, nem-reflektált formában *átéli* az önindította jellegét, az önkontrollt, a *saját ágenciáját*.

Hogy az agykérgi területeken milyen folyamatok kísérik az önmaga hatásának, ágenciájának átélését, felnőtt személyeknél pozitron emissziós tomográfia (PET) módszerével elemezték (Farrer és Frith, 2002; Farrer és mtsai, 2003). A kísérletben a személyek képernyőn látható virtuális kéz mozgását eltérő mértékben irányíthatták. Négy helyzetet alkalmaztak (Farrer és mtsai, 2003): a személy teljes mértékben irányította a képernyőn látható kézmozgását; a virtuális kéz a személy mozgásához képest 25 fok, illetve 50 fokban elforgatva mozgott; végül pedig a kéz a képernyőn a kísérleti személy irányításától függetlenül mozdult el. A PET módszerrel kapott eredmények azt mutatták, hogy főként két kérgi terület aktivitásának mértéke változott attól függően, hogy milyen mértékű volt a széttartás a kísérleti személy által intencionált mozgás és a képernyőn látható kéz mozgása között. Minél kevésbé érezte a személy azt, hogy ő irányítja a virtuális kéz mozgását, annál nagyobb volt az aktivitás szintje az alsó temporális lebenyben. Ezzel szemben, amikor a kísérleti személy egyértelműen saját ágenciáját élte át, akkor az insula aktivitása növekedett legerősebben. Hasonló eredményt kaptak mások is (Farrer és Frith, 2002).

A kísérletezők azt is tudni kívánták, vajon a saját ágencia átélése – illetve az avval együttjáró kérgi aktivitás-növekedés – kapcsolatban van-e a saját test, testrész vizuális észlelésével. Ezért olyan vizsgálati helyzetet alkalmaztak, amelyből kiiktatták a kéz és a testrészek látásának lehetséges szerepét. A kísérletben a személyek fehér ernyőn különböző színű karikák lassú mozgását figyelték meg (Chaminade és Decety, 2003). Az egyik karikát a kísérleti személy távolról, számítógép segítségével mozgat-

ta, a másikat a kísérletvezető manipulálta. Az egyik helyzetben a személy követte karikájával a másik karika mozgását, az ellentett helyzetben viszont a kísérletező karikája követte a személy által mozgatott karikát. Funkcionális képalkotás módszerével megállapították, hogy abban az esetben, amikor a kísérleti személy a karikát a maga által meghatározott módon mozgatta, akkor a jobb félteke alsó parietális lebenyében fokozódott az aktivitás. Az ellenkező esetben pedig a bal félteke parietális lebenye volt aktívabb. A kísérletezők (Chaminade és Decety, 2002) szerint *az alsó parietális lebeny lateralizált aktivitása kapcsolatban van az ágencia átélésével*. A vizsgálat azt mutatta, hogy a bal parietális lebeny aktivitása akkor növekszik jobban, amikor a személy akcióját másvalaki határozza meg, míg *a jobb félteke parietális területe akkor aktívabb, amikor a személy határozza meg saját akcióját*.

A vázolt idegéletteni fölismerések ellenére a forward rendszer összefüggő, konkrét mechanizmusa mindmáig kevésbé ismert. Tisztázását elősegítheti az ágencia-átélés zavarainak átgondolása.

Saját intenció/ágencia átélésének zavarai

Különös neurológiai tünet az „elszabadult kéz” jelensége (Marchetti és Della Salla, 1998). Az ilyen beteg az agyi sérüléséhez képest ellenoldali kezével olyan célra irányuló mozgásokat végez, amelyekre *intenciója nem irányult*, mégis pontosan hajtja végre a mozdulatot. Amikor például a beteg meglát egy kilincset, pusztán a látvány – mintegy „akarat ellenére” – kiváltja annak lenyomását. Ennek okát a neurológusok abban látják, hogy az *akció kifutását* szokásosan *ellenőrző/gátló* jelzés nem érvényesül a kézmozgást szabályozó kérgi területen, mivel a betegnél a másodlagos motoros kéreg (SMA) és/vagy a corpus callosum sérült. Ilyen esetben a beteg tudatában van annak, hogy keze „elszabadult”, hogy motoros rendszerében hiba van.

Jelenleg az idegéletten még csak részleges adatokkal rendelkezik a motoros ellenőrzés pontos mechanizmusáról; az ismereteket elsősorban körülhatárolt léziók eseteiből merítik. Azt már valószínűsítették, hogy a mozgásprogram kialakulásában a kisagynak (cerebellum) (Wolpert és mtsai, 1998; Blakemore és mtsai, 2000), továbbá a prefrontális kéregnek fontos szerepe van (Luria, 1966; Shallice, 1982), míg a középső motoros kéreg a motoros program szekvenciáinak kialakulásában és a program elindításában működik közre (Passingham, 1993). Továbbá a felső parietális terület meghatározó abban a rendszerben, amely a tárgyat elérő/megragadó mozgást a vizuális információnak megfelelő módon alakítja. Ez azzal magyarázható, hogy a parietális régió működése részt vesz az akciót érintő vizuális környezet reprezentálásában (Decety és mtsai, 1994; Wolpert és mtsai, 1998).

A fentebb jellemzett „elszabadult kéz” tünetét mutató beteg átéli az intenció hiányát, s mivel mozgásrendszerét hibásnak tartja, ezért képes arra, hogy a valós helyzetnek megfelelően (különböző manőverekkel) gátolja „irányíthatatlan” kézmozgását. Ezzel szemben a skizofrén betegek egy része olyan viselkedéseket valósít meg, ame-

lyeket – szubjektív benyomása szerint – *tőle idegen erő* vitt végbe; akcióját nem önmagának tulajdonítja. Feltételezhető, hogy ilyen betegeknel a *forward rendszer gerjesztése hibás*, s ezért nem alakul ki náluk a „saját hatás” érzése.

Skizofrén betegeknel a parietális kéregben – az egészséges személyekhez képest – tartósan túlaktivált állapotot figyeltek meg (Spence és mtsai, 1997), és egyúttal a frontális kéreg csökkent aktivitását tapasztalták (Spence és mtsai, 1998). Sikeres gyógykezelésüket követően viszont mind a parietális, mind a frontális terület aktivitása normalizálódott. Ezekre a kísérleti adatokra és saját eredményeikre alapozva a szerzők (Frith és mtsai, 2000) föltételezik, hogy egészséges személyek akciói során a prefrontális és a parietális területek aktivitása reciprok viszonyban van: a prefrontális kéreg erős aktivitása a parietális működés csökkenésével, gátlásával jár együtt. Mind ezt tekintetbe véve azt föltételezhetjük, hogy ilyenkor a *prefrontális területekről származó gátló folyamat fejt ki hatását* a (motoros program által gerjesztett) *elővételezést reprezentáló parietális területen*. Szokásosan ez a gátlás szabályozhatja az elővételező folyamat értékelését. A skizofrének egyik csoportjánál azonban ez a prefrontális hatás nem – vagy csak kevésbé – érvényesül a parietális kéregben. Ennek következtében az ilyen beteg idegrendszere nem tesz különbséget az elővételezett szenzoros aktivitás és a ténylegesen bekövetkezett történés észlelése között: a beteg hallucinál. Skizofréneknel a prefrontális és a parietális kéreg között tapasztalt kapcsolat-hiány (diszkonnekció) (Frith és mtsai, 2000) alapozhatja meg mind a hallucinációt, mind az „idegen erő hatásának” téves képzetét.

Témánk szempontjából fontos hangsúlyoznom, hogy az idegrendszeri önreprezentációban résztvevő forward rendszer, illetve a működését feltételezhetően megalapozó prefrontális-parietális funkcionális kapcsolat csak *része* lehet annak a folyamat-együttesnek, amely (nem-tudatos háttértörténésként) *létrehozza a saját akció átélését*. Ez a rendszer hozzájárul az önreprezentáció, illetve a kívülről gerjesztett folyamatok megkülönböztetéséhez. Az előrecsatoló rendszer hibás működése pedig az *önátélés különböző zavarait okozhatja*.

Az eddigiekben olyan központilag indított idegrendszeri folyamatokat vázoltam, amelyek a tárgyi környezet valóság-hű észlelését, illetve a saját akció/hatás átélését segítik. A következőkben a biológiai környezet, közelebbről a *szociális ingerek* észlelésében/megértésében közreműködő, és egyúttal az önészlelés szociális, interszubjektív vonatkozásait biztosító (ezekhez hozzájáruló) önindította idegrendszeri történéseket elemzem.

Saját (első személyű) perspektíva idegrendszeri azonosítása

A főemlősök idegrendszere a biológiai típusú mozgást, a fajtárs akcióját, sőt viselkedéses intencióját tisztán vizuális minőségben is specifikusan elemzi. Ezt a vizuális elemzési módot majmoknál egysejt-vizsgálatok útján, míg humán kísérletekben funk-

cionális képalkotás módszerével egyaránt kimutatták. Jelentőségének értékelését azonban a centrális motoros szimuláció fölismerése némileg háttérbe szorította.

Egysejt-vizsgálatok során már a 70-es években fölismerték, hogy a fajtárs vagy az ember mozgásainak látványa differenciáltan aktiválja az alsó temporális kéreg sejtjeit (Gross és mtsai, 1972; Hasselman és mtsai, 1989; Oram és Perrett, 1996). Továbbá, hogy a társ szociálisan „értelmes” mozgásainak magas szintű vizuális elemzésében a felső temporális gyrus (STG, illetve majomnál STS) elülső részének működése jelentős. (Az STS kapcsolatban van a ventrális és a dorzális látópályával, a prefrontális és az orbitofrontális kéreggel, továbbá az amígdalával. A ventrális és a dorzális látópálya között található STS terület integrálja a két látópálya információját [Fellman és Van Essen, 1991]). A megfigyelt társ mozgásáról tájékoztató információ a dorzális pályán érkezik az STS sejtjeihez, mégpedig 20 ms-dal korábban, mint a ventrális pályán a mozgó test alaki sajátosságairól informáló inputok (Oram és Perrett, 1996).

Az STS egyes sejtcsoportjait a látott társ testének, illetve testrészeinek alakja, mozgástípusa és a mozgás iránya aktiválja (a társ téri helyének elemi szintű azonosítását követően). Az STS sejtcsoportjai a látott testmozgásról érkező vizuális információt különböző perspektívából dolgozzák föl. Elemezhetik az információt (1) a megfigyelő első személyű nézőpontjából (Perrett és mtsai, 1989). A megfigyelő *saját, első személyű nézőpontja* azt tükrözi, hogy például a megfigyelt társa a megfigyelőhöz képest hol helyezkedik el; mozgása őhöz képest hova irányul. Ezzel szemben (2) a tárgyközpontú feldolgozás referenciáit a tárgy koordinátái képezik; ilyenkor a sejtcsoportok például azt jelzik, hogy a megfigyelt élőlény a tárgyhoz képest mikor és merre mozog. Míg (3) a cél/viselkedési intenció központú vizuális reprezentáció a tárgyhoz képest jellemzi a látott mozgó test(rész) és a tárgy téri viszonyát, továbbá elemzi a megfigyelt élőlény tekintetének irányát (Jellema és mtsai, 2003). A megfigyelő saját helyzetének változása tehát nem befolyásolja a tárgy, illetve a cél-központú neuronális feldolgozás eredményét (Milner és Goodale, 1995; Baker és mtsai, 2000).

Az elsőszemélyű nézőpontból elemző sejtcsoportok csak a megfigyelőhöz viszonyított mozgásirányokra (az oda/elfelé, tőle jobbra/balra vagy föl/le irányokra) aktiválódnak (Oram és Perrett, 1996). Az STS területén a „saját szempontú” feldolgozás esetén a sejtek gyakorta a látott test alakjának és mozgás-típusának kombinációjára válaszolnak. Sőt, a saját nézőszempontból reprezentáló sejtcsoportok válaszai olykor még ennél is differenciáltabb válaszokat adnak: az alak és a mozgástípus ingeregyüttesére kizárólag egyetlen mozgásirány esetében reagálnak. Ilyenkor például a sejt csak akkor válaszol, amikor a kísérletezőt az állat jobb profilból látja, és az tőle bal irányban távolodik.

A társ testmozgásának, illetve akciójának vizuális „leírása” a temporális terület-ről a prefrontális, illetve a parietális kérgi területre jut, ahol centrális idegrendszeri folyamatok további hozzájárulásával létrejön a látott mozgás motoros reprezentációja.

Centrális motoros folyamatok, illetve a testséma szerepe a társ viselkedésének megértésében.

Testséma és önreprezentáció

Az elmúlt évtizedben a neurobiológusok kiemelkedő jelentőségű fölismerése volt, hogy a főemlősök idegrendszere a fajtárs viselkedését korábban ismeretlen módon is reprezentálja. A társat megfigyelő főemlős prefrontális és parietális kérgi területein olyan motoros sejteket (tükroneuronokat) azonosítottak, amelyek a társ testtartásáról, gesztusairól és tárgyi akcióiról érkező vizuális ingerekre szelektíven válaszolnak, pontosan úgy, mint abban az esetben, amikor a megfigyelő maga végzi el a látott mozgássort/akciót. Ezek a sejtsoportok vizuális/motoros transzformációt valósítanak meg. A tükror- (illetve rezonancia-) rendszer a társak megfigyelése során látott viselkedés centrális motoros programját (mozgástervét) gerjeszti, s így módon belsőleg motorosan szimulálja a látványt (magyar nyelven részletesen lásd Marton, 2003). A megfigyelőben keletkező központi motoros program, amely a fajtárs mozgásának megfigyelésekor jelenik meg, sajátos funkciót teljesít. Mivel a főemlős idegrendszere a látott viselkedésnek megfelelő *saját* központi mozgásprogramot, azaz *viselkedéses intenciót* gerjeszt, ezért a látott viselkedést és annak *viselkedéses intencióját* funkcionálisan a sajátjához hasonlóként *érti meg*. Eközben a közvetítő motoros szimulációs folyamat idegrendszeri háttértörténés marad (felnőtt személyeknél is).

Funkcionális képalkotási módszerrel végzett *humán* kísérletekben (például Decety és mtsai, 1997) is kimutatták, hogy a társ akciójának megfigyelésekor, de egyúttal az ilyen akciók kivitelezése alkalmával, sőt annak elképzelésekor is, azonos agykérgi területek, a premotoros és a parietális régiók aktivitása növekedett. A preverbális viselkedés-megértés szimulációs mechanizmusát tehát a felnőtt idegrendszere is megőrzi, bár jelentősége szokásosan inkább csak a motoros viselkedés nem-verbális összetevőinek észlelésében érvényesül, éspedig úgy, hogy a folyamatot kogníció ellenőrizheti.

Az embernél az akciók megfigyelését kísérő centrális motoros reprezentáció vizsgálati eredményei közül ezúttal azokat emelem ki, amelyek során *emlékezeti* folyamatok aktiválódását figyelték meg (Imamizu és Miyauchi, 2000, részletesebben lásd Marton, 2004). E kísérleti jelenségek értelmezésének nyomán fölismerték, hogy az akaratlagos akciók szerveződésekor *a mozgásprogram és az egyidejűleg gerjesztett szenzoros elővételezés együttes emlékezeti rögzítése* jön létre (Blakemore és mtsai, 2000), s hogy ezt a folyamatot a kisagy közvetíti.

A saját akció mozgásprogramjának és szenzoros következményeinek *együttes* emlékezeti megőrzése a mozgáskészletet gazdagítja. Az idegrendszer ezt a tárolt együttjárást felhasználja a társ akciójának megfigyelésekor. Az *ismerős/értelmes akció* látványa mozgósítja a látottakhoz hasonló saját *mozgásemlékezeti mintákat*, s ennek megfelelően aktiválja az akcióhoz vezető mozgásprogramot. Testmozgások, illetve valamely tárgyra irányuló *értelmes/ismert akciók* megfigyelésének szimulációs modelljében (FARS/Fagg–Arbib–Rizzolatti–Sakata modell; lásd Marton, 2003) is föltételezték az

emlékezetben tárolt mozgáskészletek szerepét. Azzal is számoltak, hogy csecsemőkorban – de később, a felnőtteknél is – az *ismeretlen/értelmetlen* gesztusok, mozgások esetében viszont közvetlen vizuális-motoros transzformáció hozza létre a látványnak megfelelő centrális mozgásprogramot.

Funkcionális képalkotási módszerrel azt is kimutatták, hogy a motoros szimulációs folyamat keretében a premotoros kéreg szomatotopikus választ ad. Funkcionális mágneses rezonancia módszerrel (fMRI) végzett vizsgálatban (Bucciono és mtsai, 2001) a kísérleti személyek társuk különböző testrésszel (kézzel, szájjal, lábbal) kivitelezett akcióit figyelték meg. A kísérletezők azt tapasztalták, hogy a premotoros kéreg aktivitása *szomatotopikusan* változott attól függően, hogy a kísérleti személyek milyen testrésszel végzett akciót figyeltek meg. Amikor a megfigyelt mozgássort kivitelező testrész változott (például a száj irányából a kar/kéz, illetve a láb felé tolódott el), akkor a megfigyelő premotoros kérgének aktivitás-csúcsa ventrális-dorzális irányba szintén specifikusan mozdult el. Az agykérgi válaszok aktivitás-maximumának ez a téri változása *megegyezik a saját test motoros szerveződésének klasszikus agyi térképével* (Penfield és Rasmussen, 1952).

A kísérletezők nem csak azt tapasztalták, hogy hasonló helyzetben a premotoros kéreg szomatotopikus választ ad; a parietális válaszok szintén a megfigyelt akcióban használt testrésznek térileg megfelelő aktivitás-csúcsokat mutattak. Többféle vizsgálat is azt bizonyította, hogy testmozgások megfigyelésekor a *parietális* lebenyben is differenciált a végtagok reprezentációja (Pause és mtsai, 1989; Seltz és mtsai, 1991; Buccino és mtsai, 2001).

Témaválasztásom szempontjából mindenekelőtt az alábbiakat emelem ki: a társ testmozgásának magas szintű vizuális/téri elemzése és motoros szimulációja esetében a test klasszikus agyi motoros térképével megegyező izgalmi mintázatok megjelenése azt bizonyítja, hogy a *társ testmozgásának észlelésében jelentős szerepet játszik a megfigyelő testsémája*, illetve a *saját testséma pillanatnyi dinamikus reprezentációja*. A saját test reprezentációja ezekben a teljesítményekben „néma” idegrendszeri háttértörténésként fejt ki hatását.

A *testséma* kifejezéssel a neurológusok és a pszichológusok elsősorban a test és a testrészek téri/működésbeli sajátságaira vonatkozó *hosszú távra* rögzített reprezentációs rendszerre utalnak. Ez a testséma tárolja a test (hosszabb időn keresztül) változatlan sajátságait, mint például a különböző alaki sajátságokat mutató testrészek közötti téri viszonyokat, az ízületek mozgási lehetőségeit, a testrészek lehetséges motoros funkcióit (lásd Reed, 2002).

Az emlékezetben rögzített testséma pillanatnyi szenzoros bemenet hiányában is képviseli a test reprezentációját; egyfajta *önreprezentációt képvisel*. A testséma-működés veleszületett jellegét bizonyítja, hogy végtaghiánnyal született (apleziás) betegek 17%-a fantomvégtag élményről számol be (Weigstein és Serson, 1961). Erre a következtetésre jutottak azok a szerzők is, akik a néhány órás/hetes csecsemők közvetlen utánzását értelmezve, veleszületett testséma-működést tételtek föl (Meltzoff és Moore, 1977).

Megjegyzendő, hogy a testséma kifejezést (meglehetősen lazán) a saját test tartásának, helyzetének, mozgásának, sajátos konfigurációjára vonatkozó *pillanatnyi dinamikus* szenzoros és motoros reprezentációk összességére is alkalmazzák (amelynek feltétele az emlékezetileg rögzített testséma). Az aktuális-dinamikus testreprezentációk alkalmilag megújítják az emlékezeti testsémát (updating értelmében).

A polimodális, *aktuális-dinamikus testséma-működés önreprezentációs funkciót teljesít*: az önindította testmozgásokat kísérő előreccsatoló folyamatok biztosítják, hogy a személy saját teste felől pillanatról pillanatra beérkező poliszenzoros visszajelentések összességét (már a csecsemő a „mozgásgügyögés” során is) mint *saját testét, testmozgását differenciáltan reprezentálja, és azt (nem reflektáltan) átélje*.

A saját testről többféle modalitásban érkező (és az azokkal egybevágó) vizuális visszajelentések további önreprezentációs formát képviselnek: biztosítják *a saját testnek és mozgásainak* (nem reflektált) *vizuális észlelését*. Exterocepció formájában létrejön a végtagok *sajátként átélt testképe*.

Közbevetőleg érdemes fölhívni a figyelmet arra: ma még nem tisztázott, vajon a társ mozgásának megfigyelésekor keletkező neuronális szintű motoros reprezentáció a megfigyelőben miként szerveződik a test és testmozgás *moláris téri-formai egységévé*. Alternatívaként feltételezhető, hogy a megfigyelő dinamikus testséma-működése egyfajta reprezentációs „színteret” biztosít e sejt-szintű információk integrálása számára.

A nem-tudatos agyi testreprezentáció, a testséma-működés, továbbá a saját test átélésének és a testre vonatkozó észlelési tudat mechanizmusának megkülönböztetését elősegítheti a neurológiai károsodások elemzése.

A testi önreprezentáció kóros formái

Bizonyos agysérülések károsíthatják a testrészek lokalizációját. Az autotopognosia esetében a beteg nem tudja saját látott testén megjelölni a kívánt testrészt, miközben általános téri képességei viszonylag sértetlenek. A beteg összetett tárgyak részeit jól meg tudja különböztetni. Ezzel szemben saját testrészeit becsukott szemmel, tapintás útján sem tudja lokalizálni, a kísérletvezető által megjelölt testrészét viszont föl ismeri és képes azt megnevezni; a károsodás a testrészek *tudatos észlelését nem érinti*. Az autotopognosia a *balféltekei parietális lézió* vagy trauma következtében áll elő (De Rinzi és Scott, 1970; Ogden, 1985), s a *polimodális testséma működés sérülését* jelzi.

Az ideomotoros apraxia esetében sérül az emberi testre vonatkozó topográfiai tudás, s ez együtt jár az *értelmetlen gesztusok utánzásának képtelenségével* (Goldenberg és Harmdörfer, 2002). A topográfiai tudás csökkenése megakadályozza, hogy a vizuálisan észlelt testmozgás (belső szimuláció révén) motoros programot keltsen (Goldenberg, 1997). Ez a neurológiai kórforma együtt jár a *bal parietális lebeny* sérülésével és a testséma működés zavarával. A szerzők hangsúlyozzák, hogy *az ilyen test-*

reprezentációs deficitet mutató betegek ugyanakkor nagyrészt képesek a saját testük észlelésére.

Az említett neurológiai tünetekkel szemben a test téri „figyelmen kívül hagyása” (personal neglect) valamelyik testfél *tudatos észlelésének elvesztését* jelenti. Ebben az esetben az agysérülés azzal jár, hogy a beteg a sérüléssel ellenoldali testfelét, annak hibás működését nem veszi tudomásul, a bénult oldalát nem gondolja, nem figyel rá. A „figyelmen kívül hagyás” más formáiban a beteg saját testfelén kívül a sérüléssel ellenoldali külső térfelet is negligálja (Guariglia és Antonucci, 1992; Halligan és Marshall, 1991; Bisiach és mtsai, 1986). A „neglect” kórforma jellegzetesen a *jobboldali parietális lézió* következménye.

Az említett neurológiai tünetek arra mutatnak tehát, hogy a *balféltekei* parietális terület léziója károsítja a testsémát, és ezáltal a testrészek lokalizációját, illetve az ismeretlen testmozgások utánzását. Olyan funkciókat érint tehát, amelyek egészséges személyeknél *nem jutnak az észlelési tudatba*. Ezzel szemben a *jobboldali parietális funkciók sérülése* a test, a testrészek tudomásulvételét, *észlelését* károsítja. Mindez arra mutat, hogy a tárolt testséma néma működését, illetve a saját test észlelését részben különböző mechanizmus alapozhatja meg (Reed, 2002).

Önmaga és a „másik” hasonlóságának észlelése és nyelvelőtti megkülönböztetésü

A központi motoros szimulációs mechanizmus egyik funkciója – mint láttuk – a társ célra irányuló viselkedésének, illetve viselkedéses intenciójának (funkcionális) megértése. Ez a megértés elsősorban a szociális környezethez való alkalmazkodást biztosítja; nem önindította folyamat, közvetlenül nem önreprezentációt képvisel. Ám ez a mechanizmus további funkciókat is szolgál.

Az önindította akciók azonosításában szerepet játszó előrecsatoló rendszer mechanizmusának tisztázásához nagymértékben hozzájárultak azok a kísérletek, amelyek a kisagy sajátos szerepére világítottak rá. Az önindította akció „mozgástervét” és a kivitelezésekor bekövetkező szenzoros események összefüggését a kisagy (is) reprezentálja, és ezeket együtt őrzi meg (Blakemore és mtsai, 1996; Blakemore és Decety, 2001; részletesebben lásd Marton, 2004). Ennek nyomán a kisagy a társ megfigyelése során sajátos *összemérő funkciót* teljesít. A társ mozgását szimuláló idegrendszeri mozgásprogramot összeméri a megfigyelő emlékezetében tárolt mozgásmintákkal, illetve ezek szenzoros következményeinek emlékezeti reprezentációival (Imamizu és Miyauch, 2000). A két folyamat összemérése során előálló megegyezés alapozza meg az egyedben *önmaga és a másik hasonlóságának detektálását*.

A kisagy tapasztalatok sokaságában regisztrálja az önindította mozgásprogramok (illetve a mozgáskészlet mintáinak) és az elővételezett, majd bekövetkező szenzoros következményeinek összefüggését. Ezért megengedhető az az értelmezés, hogy a kisagy összemérő rendszere – miközben az elraktározott és előhívott önindította akciók

jellemzőit összeméri a szimulált aktuális motoros programmal – a *saját akciót specifikálja, s így egyfajta önreprezentációt képvisel*.

A saját mozgásterv, illetve akció differenciált reprezentálásának kérdése elsősorban az utánzás vizsgálata során merült föl.

Röviddel azután, hogy állatkísérletekben kimutatták a társ akciójának megfigyelésekor mérhető szenzoros-motoros transzformáció jelenségét,² a kutatók azt egyúttal automatikus *belső utánzási* folyamatnak is tekintették (Billard, 2001). Sőt, a „megfigyelési/kivitelezési rendszer” részletes funkcionális modelljét (FARS) az utánzás általános modelljének nevezték. (Részletesen lásd Marton, 2003, 203–208. o.)

A vizsgált téma szempontjából különös figyelmet érdemel a FARS modell végső szakasza, az utánzás megvalósulási folyamata. A szerzők jellemezték a megfigyelésekor generált mozgásprogram és a motoros szekvenciák *kivitelezésében* résztvevő struktúrák funkcióit is. Ezen belül olyan *döntési egységet* vázoltak, amely számos agyi területről származó információ alapján ellenőrzi/szabályozza a mozgásprogram kivitelezésének megindítását. Ez a döntési egység az alkalmazkodás szokásos föltételei esetén többnyire *gátolja* az utánzást.

A FARS modellnek ezt a végső szakaszát állatkísérletekben nem ellenőrizhették; a benne résztvevő struktúrák föltételezett szerepének igazolása humán kísérletekre várt. Ezekben funkcionális képalkotás módszerével vizsgálták több agyi terület működését utánzás során. A kísérletek eredményei embernél is igazolták a majmoknál fölismert szimulációs mechanizmust. Bizonyították, hogy a másik személy akciójának *megfigyelésekor, utánzásakor, sőt annak elképzelésekor* is hasonló agyi területek aktivitás-maximumai mérhetőek (részletesen lásd Marton, 2003, 2004). Ezúttal az utánzás kapcsán is az érdekelt, vajon az emberi idegrendszer eltérően kódolja-e a mozgásprogramot akkor, amikor a személy maga indította, illetve amikor azt a látott akció automatikusan gerjesztette. Hasonló kérdés a szakirodalomban már felvetődött. A kutatók azt kívánták megtudni: különbözik-e az agyi tevékenység abban az esetben, amikor a személy utánozza a kísérletezőt, illetve amikor őt utánozzák. A kérdés eldöntését célzó kísérletben azt tapasztalták, hogy a kétféle helyzetben féltekei különbséget mutat az alsó parietális régió működése. Amikor a kísérleti személy utánozta a kísérletvezetőt, akkor a bal féltekei *parietális* terület aktiválódott erősebben, a középső prefrontális és a premotoros kéreg működésének fokozódásával együtt. Ezzel szemben *önindította mozgáskor*, azaz amikor a személyt utánozták, akkor *a jobb félteke homológ területe volt aktív*, míg a többi aktivitás-maximum helye megegyezett (Decety és mtsai, 2002; Meltzoff és Decety, 2003).

A saját aktivitás idegrendszeri detektálását a kísérletek képzeleti teljesítmény során is vizsgálták (Ruby és Decety, 2001; Chaminade és Decety, 2002; Farrer és mtsai,

² Ezt az egysejt szinten mérhető jelenséget a kutatók többféle szempontból, különféle kifejezésekkel jelölik meg. Nevezik „közös szenzoros-motoros kódolásnak”, „centrális motoros szimulációnak”, „centrális motoros reprezentációnak”, „rezonancia jelenségnek”, „megfigyelési és kivitelezési rendszernek” is.

2003). Többek között arra kerestek választ, vajon a (funkcionális képalkotás módszerével mért) agyi aktivitás-maximumok tükrében mutatkozik-e különbség egyrészt akkor, amikor a felnőtt személy azt képzei el, hogy maga végzi el az akciót, másrészt, amikor a társ hasonló akcióját idézi föl. Azt találták (Ruby és Decety, 2001), hogy mindkét kísérleti helyzetben erősen fokozódott az aktivitás a másodlagos motoros kéreg (SMA) és a precentrális gyrus területén. Abban az esetben, amikor a személy saját aktivitását képzelte el, akkor a *jobb alsó parietális* és a jobb szomato-szenzoros kéreg területén is aktivitás-csúcsot mértek. Míg a harmadik személyű szempont esetében ehelyett a *bal* parietális lebeny és a bal frontoparietális kéreg fokozott aktivitását tapasztalták. Az eredmény úgy értelmezhető, hogy a saját nézőpont (önmaga), illetve a másik személy nézőpontjának *idegrendszeri reprezentálása különbözik*.

Mindezek ismeretében kézenfekvő volt számomra a kérdés: vajon a jobbféltekei parietális terület szerepe elsősorban (vagy kizárólag) az önindította *viselkedésre* jellemző előrecsatoló (forward) rendszer reprezentálásához, illetve – ezen keresztül – a saját akció, önmaga *átéléséhez* köthető-e. Vagy esetleg az élmény-tudatban játszott szerepe valamiképpen általánosabb? A jobbféltekei parietális terület funkciójának jobb megértése céljából elemeztem egy olyan – ugyancsak a belső szimuláció közvetítésével létrejövő – pszichológiai jelenség idegrendszeri hátterét, amely nem viselkedés-jellegű.

Motoros reprezentáció szerepe az empátiás érzelmek generálásában

A preverbális megismerés fontos eleme, hogy a megfigyelő „megértse” a megfigyelt személy érzelmi/indulati állapotát is. Jelenleg számos jel mutat arra, hogy a nyelvhasználat előtti emocionális megértésnek és az empátiás hasonulásnak szintén a motoros szimuláció a legfőbb indító folyamata.³ Az arc és a test kifejező-mozgásainak megfigyelése centrális motoros programot kelt, s ez indítja meg az „emocionális működési kör” többi folyamatát, mindenekelőtt a kifejező mozgáshoz tartozó vegetatív és zsigeri válaszokat, ezek szenzoros visszajelzéseit, tovább a velük együttjáró szubjektív élményt. Az élmény egyaránt lehet hangulati állapot, feszültség, általános közérzet jellegű, vagy specifikus minőségű érzelem.

Az *empátia szimulációs mechanizmusának* föltételezése azokra a kutatási eredményekre támaszkodott, amelyek szerint az elsődleges vagy alapérzelmeket jellegzetes ingerkonstellációk váltják ki; gerjesztésükben a limbikus körön belül elsősorban az amigdala és a cingulum elülső részének közreműködése jelentős (például Weis-

³ Mások érzelmi/indulati állapotainak megértése nem csak belső szimuláció alapján jöhet létre. Például az „információalapú megértés” modellje értelmében a felnőtt megfigyelő az emlékezetéből kap érzelmi válaszaira vonatkozó inputokat; nem tudatos formában olyan múltbeli érzelmi élmények emlékei hatnak rá, amelyek hasonlóak a megfigyelt állapothoz (Nichols és mtsai, 1996). A másik személy érzelmi állapotát a megfigyelő saját korábbi emocionális állapotaira asszociálva érti meg, ám átélhető érzelmi folyamatok generálása nélkül (Hoffman, 1984).

krantz és mtsai, 1956; LeDoux, 1992). A kiváltó ingerhelyzetben ezek a struktúrák *sajátos mintázatú „érzelmi működési kört”* indítanak el. Ezúttal csak arra utalok, hogy a 80-as években végzett kísérleti vizsgálatok az alapérzelmek esetében igazolni látszottak a specifikus – közvetlen vagy utánzott – arckifejezések és a vegetatív mintázatok összefüggését. Ezek az adatok legalábbis lehetőséget biztosítottak az empátia szimulációs mechanizmusának föltételezésére. Hiányzott azonban az arra vonatkozó kísérleti bizonyíték, hogy az empátias érzelmi reakciók gerjesztésében a látvány központi motoros reprezentációja vesz részt.

A témakör kutatásának lendületet adott az a neurológiai tapasztalat, hogy az alsó parietális területen keletkezett sérülés károsítja az érzelmek fölismerését (Adolphs és mtsai, 2000). Ennek hatására célzott vizsgálatokkal (Decety és Chaminade, 2003) elemezni kezdték azt, hogy az érzelmek fölismerésében és empátias átélésében milyen szerepet játszik az arckifejezés motoros szimulációja egészséges felnőtteknél. A vizsgálatban résztvevő személyek előtt műkedvelő színész szomorú, illetve közömbös történeteket adott elő. Az előadás alatt mérték a kísérleti személyek pozitron emissziós tomográfiai (PET) válaszait, tovább egy-egy kitüntetett agyi területen regisztrálták a vérátáramlás mennyiségét is. Majd utólag a személyeket kikérdezték élményeik felől. Azt találták, hogy amikor empátiával, együttérző rokonszenvvel hallgatták a szomorú történetet, akkor (a közömbös történethez képest) két nagyobb agyi rendszer fokozott aktivitása volt megfigyelhető. Egyrészt aktivitás-csúcs keletkezett azokban a struktúrákban, amelyek az emocionális válaszok szervezésében vesznek részt (Adolphs és mtsai, 1994; 1999): fokozott aktivitás mutatkozott mindkét féltekében az amigdalában, a vele szomszédos területen és a temporális póluson. Másrészt aktivitás-csúcsokat rögzítettek a *belső szimulációban* résztvevő struktúrákban is: a hátsó premotoros kéregben, az SMA elülső részében és a jobboldali parietális lebeny területén (Decety és Chaminade, 2003).

Eredményüket a szerzők az empátia szimulációs mechanizmusának igazolásaként értékelték. Témánk szempontjából leginkább figyelemre méltó az a jelenség, hogy azokban az esetekben, amikor a kísérleti személyek nem csak diffúz hangulati változásról, hanem sajátos *emocionális élményről* is beszámoltak, akkor a *jobboldali parietális terület* fokozottabb aktivitását is mérték. A kísérletezők ezt a fokozott parietális aktivitást az *emocionális élmény (illetve a „saját szempont”) átélésének jeleként értelmezték.*

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a megfigyelőben empátiásan gerjesztett „érzelmi működési körnek” – mint a szimulált folyamatoknak általában – gyakorta nincs önreferenciája. Eszerint a megfigyelő a másik személy érzelmi reakcióit észlelve, azt saját folyamatai alapján érti meg, illetve éli át, de *nem úgy reprezentálja, mint saját állapotait* (lásd Gordon, 1998; Perner, 1996).

Neurológiai beavatkozás bizonyította, hogy elmeelmélet kialakulása után, felnőttkorban is azonos lehet az empátias úton, illetve a közvetlenül keletkező (sajátos) emocionális válaszok mechanizmusa. Neurológiai betegeknél (terápiás célú) *egysejt mérések* alkalmával cinguláris kérgi területen (melegítésre) „fájdalomérzékeny” idegsejteket találtak (Hutchinson és mtsai, 1999). Ezek az idegsejtek azonos módon

válaszoltak közvetlen ingerléskor, valamint abban az esetben is, amikor a beteg egy másik személynél együttérzéssel figyelte meg a hasonló fájdalom külső jeleit.

Nyelvelsajátítás előtti életkorban az empátia fő funkciója, hogy biztosítsa a szociális környezet, ezen belül a társ érzelmi állapotának megértését, továbbá interszubjektív ráhangolódást hozzon létre. Az empátiás „megértés” más minőségű, mint a társ *mentális* (ezen belül érzelmi) *állapotának ismeret-alapú* (elmeelméletet tükröző) *megértése*. Az empátiás szimuláció és a mentális állapotok megértésének kialakulása mégis szoros kapcsolatban áll egymással.

A felnőtt és a csecsemő kölcsönös és ismételt arckifejezés-utánzásai során (ezúttal a hangadást zárójelbe téve) az empátiás válaszhoz képi benyomások, majd emlékeze-ti arckifejezés-minták kapcsolódnak. Idővel kialakul a másik személyre vonatkozó *képi/motoros és empátiás érzelmi kör mintázatainak együttes reprezentálása*, amely már alkalmas arra, hogy a másfél-kétéves gyermek lehorgonyozza hozzájuk (a felnőtt által használt) érzelmi állapotot jelölő szavakat. Megkezdődhet a másik személy mentális állapotának újfajta verbális, illetve kijelentés jellegű reprezentálása, vagyis az elme-elmélet kialakulása. S idővel ezen a fejlődési szálon jön létre a (kognitív fejlődésle-ktanban részletesen jellemzett) teljesítmény: reflektálás a saját mentális állapotok-ra, az önreprezentáció magas szintű tudatos formája.

Mint láttuk, egyre növekszik azoknak a kísérleti eredményeknek a száma, amelyek úgy értékelhetők, hogy preverbális korban az önmagára vonatkozó információk, a saját aktivitás, illetve az emóció átélése, azaz az élménytudat, a jobbféltekei parietális terület kitüntetett aktivitásával jár együtt. Ezért mintegy mellékszálként érdekessé vált számomra az a kérdés: vajon az önmaga exteroceptív észlelésének/fölismerésé-nek élményét (felnötteknél) milyen agykérgi válaszok kísérik.

Az önfölismerést kísérő agyi válaszok

Agysérültek esetében az arcfelismerés általános zavara (proposognosia) az alsó temporális lebeny (gyakran a gyrus fusiformis) működésével függ össze (Sergent és Villemure, 1989; Kanwisher és mtsai, 1998). Ezt a megállapítást funkcionális képal-kotási módszerrel végzett vizsgálatok is megerősítették (Kanwisher és mtsai, 1997). Kevesebb adattal rendelkezünk viszont a *saját arc* felismerésével kapcsolatban.

Pszichofizikai módszerrel végzett kísérletek során tapasztalták (Tong és Nakayama, 1999; Keenan és mtsai, 1999), hogy a személyek más arcok között gyorsabban ismerik föl saját arcukat, mint ismerősüket. A saját arc fölismerésének előnye még jelentősebb volt, amikor a kísérleti személyek bal kézzel jelezték válaszukat. Más pszichofizikai kí-sérletek is a jobb félteke működését találták jelentősnek az önfölismerésben.

További vizsgálatban a kísérleti személy arcképét gépi úton „összekeverték” egy híres ember arcképével, és a kevert minta bemutatásakor azt kérdezték a kísérleti személytől: fölismeri-e a híres ember arcát? Amikor a kevert arcmenta a kísérleti sze-mély képét 50%-ban tartalmazta, és a választ jelző gombot a bal kezével kellett meg-

nyomnia, akkor többnyire fölismerte önmagát. Ám ha jobb kézzel válaszolt, akkor a híres embert vélte látni. A másik helyzetben, amikor az ingerképben a kísérleti személy barátjának és a híres embernek az arcképét keverték össze, akkor a kísérleti személy rendre fölismerte a híres embert. A bal kézzel végzett válasz hatása egyértelműen a *jobb féltekei* működés előnyét jelzi az *önfelismerésben*.

Terápiái okokból kettészelt agyú (split brain) betegekkel végzett kísérletek is azt jelezték, hogy a betegek inkább jobb féltekéjükkel ismerik föl magukat (Preilowski, 1979). Továbbá, amikor a saját arcképüket a jobb féltekéjükhez vetítették, akkor egyúttal nagyobb galvanikus bőrreakciót mutattak, mint a bal féltekei ingerlés esetén.

Azok a neurológiai betegek, akik trauma következtében nem ismerték föl önmagukat a tükörben, míg másokat azonosítani tudtak (Capras szindróma), azok *jobb féltekei* temporo-parietális (Feinberg és Shapiro, 1989; Spanenberg és mtsai, 1998), illetve jobb prefrontális sérülést szenvedtek (Keenan és mtsai, 2000b). Ezeknél a betegeknél nem károsodott mások arcának fölismerése.

A saját arc fölismerését funkcionális képalkotási módszerrel is vizsgálták (Keenan és mtsai, 2000a). A kísérletben ingerként a személy saját és Bill Clinton arcképéből kevert képet alkalmaztak. FMRI módszerrel mérve azt tapasztalták, hogy a saját arc fölismerésekor a jobb féltekei temporo-parietális és a jobb prefrontális kéreg aktivítása megnövekedett.

Keenan és munkatársai újabb kísérletüket (2001) olyan betegekkel ismételték meg, akiknek egy-egy féltekéjét (diagnosztikus célból) gyógyszeresen „elaltatták”. Ezek a betegek éber jobb féltekéjükkel a kevert fényképekben önmagukat ismerték föl, míg éber bal féltekéjükkel a híres ember képét vélték látni.

A szakirodalomban arról is hírt adtak, hogy jobb féltekei temporális lobektómián átesett betegek saját arcképüket hosszabb latenciával ismerték föl, illetve több hibás választ adtak, mint bal féltekei lobektómia eseteiben (Patek és mtsai, 2003). Mindez arra mutat, hogy a saját arc fölismerésében a jobb féltekei temporális terület működése is szerepet játszik.

Ha a kísérletekben a kevert vagy torzított arcképet a kísérleti személyek *párhuzamosan* hasonlították össze, akkor a saját arc kiválasztása nem járt jobb féltekei előnnyel (Kircher és mtsai, 2000). Feltételezhető, hogy ilyen kísérleti elrendezés esetében a kevert képek *összemérésének feladata* okozta a korábbiaktól (az egyszerű arcfelismeréstől) eltérő eredményt. Ezt valószínűsíti a szerzők korábbi eredménye (Kircher és mtsai, 2001): hasonló kísérleti helyzetben (funkcionális mágneses rezonancia módszerrel mérve) a saját arc felismerésekor megnövekedett jobb féltekei aktivitást tapasztaltak.

Az önmagunkra vonatkozó információ kezelésében mutatkozó jobb féltekei előnyt más modalításban is igazolták. A kísérleti személyek előtt olyan jelzőket soroltak föl, amelyek közül – a kísérletező információja szerint – egyesek őket is jellemezték (Patek és mtsai, 2003). A PET vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a személyre illő jelzők a jobb félteke fokozott aktivitását váltották ki.

A különböző módszerekkel nyert adatok tehát egyaránt arra utalnak, hogy önmagunk perceptív azonosításában a jobb oldali agyfélteke kitüntetett szerepet játszik.

Összefoglalás

Fentebb több önreprezentációs formával kapcsolatban jellemeztem az elővételező (forward) rendszer szerepét. Olyan adatokat említettem, amelyek rávilágítanak ennek a működési elvnek a mechanizmusára. Utaltam arra a – tényekkel alátámasztott – elgondolásra, amely szerint önindította mozgások esetében az elővételezett szenzoros folyamatok reprezentálása a parietális terület működésével áll kapcsolatban, míg a prefrontális és a parietális kéreg közti működési kör értékeli az elővételező folyamatot.

Úgy ítélhető meg, hogy az idegrendszeri reprezentációra vonatkozó – kezdeti és részleges – kísérleti bizonyítékok meghatározott irányba mutatnak. Valószínűsítik, hogy az *alsó parietális terület működése jelentős az önreprezentáció szempontjából*. Megengedhetőnek vélem azt a föltételezést, hogy *a jobb féltekei parietális régió működése szükséges ahhoz, hogy az idegrendszeri reprezentáció megjelenjék az élménytudat* (de nem a reflektált éntudat) *szintjén*, s így önészlelés, önátélés formáját öltse.

Írásomban arra törekedtem, hogy – ismereteink jelenlegi szintjén – az idegi folyamatok olyan funkcionális egységeit és ezek működési elveit körvonalazzam, amelyek önreprezentációt valósítanak meg, illetve élménytudati formák közvetítésében vesznek részt.

Az önészlelés és önátélés (élménytudati) formáinak idegrendszeri hátterére vonatkozó adatok értékelésénél az a szempont vezetett, hogy körvonalazzam az egyed önmagára vonatkozó preverbális (aktív nyelvi teljesítményt, reflektált tudatosságot nem föltételező) ismereteinek természetét. Olyan többszintű funkcionális rendszer jellemzésére törekedtem, amelynek működésében a gyermek lehorgonyozhatja az „én” első képzetait. E rendszer működési zavarainak megismerése egyúttal segítheti a pszichológust abban, hogy jobban megértse egyes pszichiátriai és neurológiai kórformákat, tüneteket.

A kézirat elfogadva: 2004. október

Irodalom

- ADOLPHS, R., TRANEL, D., DAMASIO, H. and DAMASIO, A. R. (1994): Impaired recognition of emotion in facial expression following bilateral damage to the human amygdala. *Nature*, 372, 669–672.
- ADOLPHS, R., TRANEL, D., HAMANN, S., YOUNG, A. W., CALDER, A. J. and PHELPS, E. A. (1999): Recognition of facial emotion in nine individuals with bilateral amygdala damage. *Neuropsychologia*, 37, 1111–1117.
- ADOLPHS, R., DAMASIO, H., TRANEL, D., COOPER, G. and DAMASIO, A. R. (2000): A role for somatosensory cortices in the visual recognition of emotion as revealed by three-dimensional lesion mapping. *Journal of Neuroscience*, 20, 2663–2690.
- BAKER, C. I., KEYSERS, C., JELLEMA, T., WICKER, B. and PERRETT, D. I. (2000): Coding of spatial position in the superior temporal sulcus of the macaque. *Current Psychology Letters: Behavior, Brain and Cognition*, 1, 71–87.

- BILARD, A. (2001): Learning motor skills by imitation: A biologically inspired robotic model. *Cybernetics and Systems*, 32, 155–193.
- BISIACH, E., PERANI, D., VALLAR, G. and BERT, A. (1986): Unilateral neglect: Personal and extrapersonal. *Neuropsychologia*, 24, 759–767.
- BLAKEMORE, S. J. and DECETY, J. (2001): From the perception of action to the understanding of intention. *Nature Reviews Neuroscience*, 2, 561–567.
- BLAKEMORE, S. J., WOLPERT, D. M. and FRITH, C. D. (1998): Central cancellation of self-produced tickle sensation. *Nature Review Neuroscience*, 1, 635–640.
- BLAKEMORE, S. J., SMITH, J., STEEL, R., JOHNSTONE, E. and FRITH, C. D. (2000): The perception of self-produced sensory stimuli in patients with auditory hallucinations and passivity experiences: evidence for a breakdown in self-monitoring. *Psychological Medicine*, 30, 1131–1139.
- BUCCINO, G., BINKOFSKI, F., FINK, G. R., FADIGA, L., FOGASSI, L. and GALLESE, V. et al. (2001): Action observation activates premotor and parietal areas in a somatotopic manner: an fMRI study. *European Journal of Neuroscience*, 13, 400–404.
- BÜHLER, K. (1922): *Die Erscheinungsweisen der Farben*. Fischer, Jena.
- CHAMINADE, T. and DECETY, J. (2002): Leader or follower. Involvement of the inferior parietal lobule in agency. *NeuroReport*, 13, 1975–1978.
- DECETY, J. (2002): Naturaliser l'empathie (Empathy naturalized). *L'Encéphale*, 28, 9–20.
- DECETY, J. and Th CHAMINADE (2003): When the self represents the other: A new cognitive neuroscience view on psychological identification. *Consciousness and Cognition*, 12, 577–596.
- DECETY, J., PERANI, D., JEANNEROD, M., BETTINARDI, V., TADARY, B., WOODS, R., MAZZIOTTA, J. C. and FAZIO, F. (1994): Mapping motor representations with positron emission tomography. *Nature*, 371, 600–602.
- DECETY, J., GRÈZES, J., COSTES, N., PERANI, D., JEANNEROD, M., PROCYK, E., GRASSI, F. and FAZIO, F. (1997): Brain activity during observation of action. Influence of action content and subject's strategy. *Brain*, 120, 1763–1777.
- LeDOUX, J. E. (1992): Emotion and the amygdala. In: AGGLETON, J. P. (ed.), *The Amygdala: Neurobiological Aspects of Emotion, Memory, and Mental Dysfunction*. New York, Wiley-Liss, 339–351.
- FARRER, C. and FRITH, C. D. (2002): Experiencing oneself vs. another person as being the cause of an action: The neural correlates of the experience of agency. *NeuroImage*, 15, 596–603.
- FARRER, C., FRANCK, N., GEORGIEFF, N., FRITH, C. D., DECETY, J. and JEANNEROD, M. (2003): Modulating agency: A PET study. *NeuroImage*, 18, 324–333.
- FELLMAN, D. J. and Van ESSEN, D. C. (1991): Distributed hierarchical processing in the primate cerebral cortex. *Cerebral Cortex*, 1, 1–47.
- FEINBERG, T. and SHAPIRO, R. (1989): Misidentification-reduplication and the right hemisphere. *Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology*, 2, 39–48.
- FRITH, C. D., BLAKEMORE, S. J. and WOLPERT, D. M. (2000): Abnormality in the awareness and control of action. *Philosophical Transactions of Royal Society London B*, 355, 1771–1788.
- FOURNERET, P. and JEANNEROD, M. (1998): Limited conscious monitoring of motor performance in normal subjects. *Neuropsychologia*, 36, 1133–1140.

- GALLAGHER, Sh. (2000): Philosophical conceptions of the self: implications for cognitive science. *Trends in Cognitive Science*, 4, 14–21.
- GOLDBERG, G. (1997): Disorders of body perception. In: T. E. FEINGERG and M. J. FARAH (eds.), *Behavioral Neurology and Neuropsychology*. New York, McGraw-Hill, 289–296.
- GOLDBERG, G. and HERMSDÖRFER, J. (2002): Imitation, apraxia, and hemisphere dominance. In: A. N. MELTZOFF and PRITZ, W. (eds.), *The Imitative mind. Development, Evolution, and Brain Bases*. Cambridge, University Press.
- GORDON, R. M. (1998): The prior question: Do human primates have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, 21, 120–121. (Commentary.)
- GROSS, C. G., ROCHA-MIRANDA, C. E. and BENDER, D. B. (1972): Visual properties of neurons in inferotemporal cortex of the macaque. *Behavioral Brain Research*, 32, 203–218.
- GUARINGLIA, D. and ANTONUCCI, G. (1992): Personal and extrapersonal space: A case of neglect dissociation. *Neuropsychologia*, 30, 1001–1009.
- HAGGARD, P. and MAGNO, E. (1999): Localising awareness of action with transcranial magnetic stimulation. *Experimental Brain Research*, 127, 102–107.
- HALLIGAN, P. W. and MARSHALL, J. C. (1991): Left neglect for near but not for space in man. *Nature*, 350, 498–500.
- HASSELMO, M. E., ROLLS, E. T. and BAYLLIS, G. C. (1989): The role of expression and identity in the face-selective responses of neurons in the temporal visual cortex in the monkey. *Behavioral Brain Research*, 32, 203–218.
- HOLST, E. von und MITTELSTAEDT, H. (1950): Das Reafferenzprinzip, Wechselwirkung zwischen Zentralnervensystem und Perypherie. *Naturwissenschaften*, 37, 464–476.
- HUTCHISON, W. D., DAVIS, K. D., LOZANO, A. M., TASKER, R. R. and DOSTROVSKY, J. O. (1999): Pain-related neurons in the human cingulate cortex. *Nature*, 2, 403–405.
- IMAMIZU, H. and MIYAUCHI, S. (2000): Human cerebellar activity reflecting an acquired internal model of a new tool. *Nature*, 403, 192–195.
- JEANNEROD, M. (1995): Mental imagery in the motor context. *Neuropsychologia*, 33, 1419–1432.
- JELLEMA, T. and PERRETT, D. I. (2002): Coding of visible and hidden actions. In: W. PRINZ and B. HOMMEL (eds.), *Common mechanisms in perception and action. Attention and performance XIX*, 356–380, New York, Oxford University Press.
- JELLEMA, T., BAKER, C. I., ORAM, M. W. and PERRETT, D. I. (2002): Cell population in the banks of the superior temporal sulcus of the macaque, and imitation. In: A. N. MELTZOFF and W. PRINZ (eds.), *The imitative mind: Development, evolution and brain bases*. Cambridge University Press.
- KANWISHER, N., McDERMOTT, J. and CHUN, M. M. (1997): The fusiform face area: a module in human extrastriate cortex specialized for face perception. *Journal of Neuroscience*, 17, 4302–4311.
- KANWISHER, N., TONG, F. and NAKAYAMA, K. (1998): The effect of face inversion on the human fusiform face area. *Cognition*, 68, 1–11.
- KARDOS, L. (1928): Dingfarbenwahrnehmung und Duplizitätstheorie. *Zeitschrift für Psychologie*, 108, 240–312.
- KASTNER, S., PINSK, M., De WEERD, P., DESIMONE, R. and UNGERLEIDER, L. (1999): Increased activity in human visual cortex during directed attention in the absence of visual stimulation. *Neuron*, 22, 751–761.

- KEENAN, J. P., McCUTCHEON, B., FREUND, S., GALLUP, G. G., SANDERS, G. and PASCUAL-LEONE, A. (1999): Left hand advantage in a self-face recognition task. *Neuropsychologia*, 37, 1421–1425.
- KEENAN, J. P., FREUND, S., HAMILTON, R. H., GANIS, G. and PASCUAL-LEONE, A. (2000a): Hand response differences in a self-face identification task. *Neuropsychologia*, 38, 1047–1053.
- KEENAN, J. P., WHEELER, M. A., GALLUP, G. G. Jr. and PASCUAL, A. (2002b): Self-recognition and the right prefrontal cortex. *Trends in Cognitive Science*, 4, 338–344.
- KIRCHER, T., SENIOR, C., PHILLIPS, M. L., BENSON, P. J., BULLMORE, E. T., BRUMMER, M., SIMMONS, A., WILLIAMS, S. C., BARTELS, M. and DAVID, A. S. (2000): Towards a functional neuroanatomy of self-processing: effects of faces and words. *Cognitive Brain Research*, 10, 133–144.
- KIRCHER, T., SENIOR, C., PHILLIPS, M. L., RABE-HESKETH, S., BENSON, P., BULLMORE, E. T., BRAMMER, M., SIMMONS, A., BARTELS, M. and DAVID, A. S. (2001): Recognizing one's own face. *Cognition*, 78, 1–15.
- LIBET, B., GLEASON, C. A., WRIGHT, E. W. and PEARL, D. K. (1983): Time of conscious intention to act in relation to onset of cerebral activity (readiness potential): the unconscious initiation of a freely voluntary act. *Brain*, 106, 623–642.
- LOGOTHETIS, N. K. (1998): Single units and conscious vision. *Proceedings of the Royal Society of London B*, 353, 1801–1818.
- LURIA, A. R. (1966): *Higher cognitive function in man*. Basic Books, New York.
- MACKAY, D. M. and MITTELSTAEDT, H. (1974): Visual stability and motor control (reafference revisited), In: W. D. KEIDEL (ed.), *Cybernetics and Bionics*, Oldenbourg, Munich.
- MARCHETTI, C. and DELLA SALLA, S. (1998): Disentangling the alien and anarchic hand. *Cognitive Neuropsychology*, 3, 191–208.
- MARTON Magda (1970): Tanulás, vizuális-poszturális testmodell és a tudat kialakulása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 27, 182–199.
- MARTON Magda (1977): Az agykérgi intermodális folyamatok és a szemléletes reprezentáció szerepe a főemlősök teljesítményeiben. In: 75 éves az MTA Pszichológiai Intézete, MTA Pszichológiai Intézete, Budapest.
- MARTON Magda (1981): Az állandó tér észlelése: pszichológiai és idegélettani megközelítés. *Pszichológia*, 1, 57–81.
- MARTON Magda (2001): Társas ingereket kódoló idegi rendszer. Szimuláció az idegsejtek szintjén. *Pszichológia*, 21, 3–16.
- MARTON Magda (2002a): A látvány motoros reprezentálása. A társ szándékának, a tárgy használati lehetőségének észlelése és önészlelés a nyelvhasználat előtt. *Pszichológia*, 22, 113–145.
- MARTON Magda (2002b): A társas történések belső szimulációja. In: CZIGLER István, HALÁSZ László és MARTON L. Magda (szerk.), *Az általánostól a különös*. Gondolat, Budapest.
- MARTON Magda (2003): A viselkedés megértését és az utánzást megalapozó idegrendszeri szimuláció. *Pszichológia*, 23, 195–227.
- MARTON Magda (2004): A társas történések nyelvelőtti „megértése”, illetve utánzása mint az idegi szimuláció eltérő funkciói. *Pszichológia*, 24, 121–146.
- MELTZOFF, A. N. and MOORE, M. K. (1977): Imitation of facial and manual gestures by human neonates. *Science*, 198, 75–78.

- MELTZOFF, A. N. and DECETY, J. (2003): What imitation tells us about social cognition: a rapprochement between developmental psychology and cognitive neuroscience. *Philosophical Transactions of Royal Society. Lond. B*, 358, 491–500.
- MILNER, A. D. and GOODALE, M. A. (1995): *The Visual Brain in Action*. Oxford University Press, Oxford.
- OGDEN, J. A. (1985): Autotopagnosia: Occurrence in a patient with nominal aphasia and with an intact ability to point to parts of animals and objects. *Brain*, 108, 1009–1022.
- ORAM, M. W. and PERRETT, D. I. (1996): Integration of form and motion in the anterior superior temporal polysensory area (STPa) of the macaque monkey. *Journal of Neurophysiology*, 76, 109–129.
- PASSINGHAM, R. E. (1998): The specializations of the human neocortex. In: A. D. MILNER (ed.), *Comparative Neuropsychology*, 271–298, Oxford, University Press.
- PAUSE, M., KUNESCH, E., BINKOFSKI, F. and FREUND, H. J. (1989): Sensorimotor disturbances in patients with lesions of the parietal cortex. *Brain*, 112, 1599–1625.
- PENFIELD, W. and RASMUSSEN, T. (1952): *The Cerebral Cortex of Man*. MacMillan, New York.
- PERNER, J. (1991): *Understanding the representational mind*. Cambridge, MASS., MIT Press.
- PERNER, J. (1996): Simulation as explication of prediction-implicit knowledge about the mind. Arguments for a simulation-theory mix. In: P. CARRUTHERS and P. SMITH (eds.), *Theories of theories of mind*. Cambridge University Press.
- PERRETT, D. I., HARRIES, M. H., BEVAN, R., THOMAS, S., BENSON, P. J., MISTLIN, A. J., CHITTY, A. J., HIETANEN, J. K. and ORTEGA, J. E. (1989): Frameworks of analysis for the neural representation of animate objects and actions. *Journal of Experimental Biology*, 146, 87–114.
- PINSK, M. A., KASTNER, S., DESIMONE, R. and UNGERLEIDER, L. G. (2000): Expectation of color and face stimuli differently modulates activity in human visual cortex. Idézi: DRIVER, J. and FRITH, Ch., Shifting baseline in attention research. *Nature Review Neuroscience*, 1, 147–148.
- PLATEK, S. M., MYERS, T. E., CRITTON, S. R. and GALLUP, G. G. Jr. (2003): A left-hand advantage for self-description and the effects of schizotypal personality traits. *Schizophrenia Research*, 65, 147–151.
- PREILOWSKI, B. (1977): Self-recognition as a test of consciousness in left and right hemisphere of „split-brain” patients. *Activitas Nervosa Superior (Praha)*, 19, (Suppl. 2.), 343–344.
- REED, C. L. (2002): What is body schema? In: A. N. MELTZOFF and W. PRINZ (eds.), *The Imitative Mind, Development, Evolution, and Brain Bases*. Cambridge, University Press.
- De RENZI, E. and SCOTTI, G. (1970): Autotopagnosia: fiction or reality? Report of a case. *Archives of Neurology*, 23, 221–227.
- RUBY, P. and DECETY, J. (2001): Effect of subjective perspective taking during simulation of action: A PET investigation of agency. *Nature Reviews Neuroscience*, 4, 546–550.
- SEITZ, R. J., ROLAND, P. E., BOHM, C., GREITZ, T. and STONE-ELANDER, S. (1991): Somatosensory discrimination of shape: tactile exploration and cerebral activation. *European Journal of Neuroscience*, 3, 481–492.

- SERGEANT, J. and VILLEMURE (1989): Prosopagnosia in a right hemispherectomized patient. *Brain*, 112, 975–995.
- SHALLICE, T. (1982): Specific impairments of planning, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, B* 298, 199–209.
- SPANGENBERG, K. B., WAGNER, M. T. and BACHMAN, D. L. (1998): Neuropsychological analysis of a case of abrupt onset mirror sign following a hypotensive crisis in a patient with vascular dementia. *Neurocase*, 4, 149–154.
- SPENCE, S. A., BROOKS, D. J., HIRSCH, S. R., LIDDLE, P. F., MEEHAN, J. and GRASBY, P. M. (1997): A PET study of voluntary movement in schizophrenic patients experiencing passivity phenomena (delusions of alien control). *Brain*, 120, 1997–2011.
- SPERRY, R. W. (1950): Neural basis of the spontaneous optokinetic response produced by visual inversion. *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 43, 482–489.
- STANEK, B., HAHN, R. and MAYER, H. (1973): Biometric findings on cardiac neurosis III, in EEG and heart rate in cardiophobic patients and their doctor during psychoanalytical interviews. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 22, 289–299.
- TEUBER, H. L. (1966): Alteration of perception after brain injury. In: J. C. ECCLES (ed.), *Brain and conscious experience*. Springer, New York.
- TONG, F. and NAKAYAMA, K. (1999): Robust representations for faces: evidence from visual search. *Journal of Experimental Psychology. Human Perception and Performance*, 25, 1016–1035.
- WEIGSTEIN, S. and SERSEN, E. A. (1961): Phantoms in cases of congenital absence of limbs. *Neurology*, 11, 905–911.
- WEISKRANTZ, L. (1956): Behavioral changes associated with ablations of the amygdaloid complex in monkeys. *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 49, 381–391.
- WOLPERT, D. M., MIAL, R. C. and KAWATO, M. (1998): Internal models in the cerebellum. *Trends in Cognitive Science*, 2, 338–347.

MAGDA L. MARTON

Neural selfrepresentation

There have been a number of brain-imaging studies that have addressed the question of the neural substrate involved in the perception of movement and action. Their data show a shared representation for recognition, self production and imitation of actions. If we accept this idea of shared representation, the question arises: how do we distinguish our own actions from the actions of others?

Several researchers have proposed, the „forward model” of voluntary action our intention, by which motor command and anticipation of the endstate of intended action are used to distinguish the sensory consequences of own's action from externally

produced sensory stimuli. This non-conscious forward model represents processes that provides a sense of agency, a sense of „ownership” for movement, even in preverbal subjects.

In recent brain-imaging studies researchers examined different cortical areas for sensory consequences of self-generated actions. Accumulating evidence indicates that in a shared neural network the inferior parietal cortex and the prefrontal cortex in the right hemisphere play a special role in the ability to distinguish oneself from others.

The right parietal and the right prefrontal cortex have also been implicated in a schizophrenic „first rank” symptom: the patient feels that his own actions are being created not by himself, but by some outside force. It is supposed that this symptom arises because of a failure in the mechanism of the forward model, i.e. the ability to represent the predicted consequences of the self-intended movement.

At the physiological level, this symptom is associated with over-activity in the parietal cortex. This over-activity results from a failure of attenuation arising from a cortico-cortical disconnection which prevents prefrontal inhibitory signals; an inhibition which normally attenuates parietal activity associated with stimuli that can be predicted.

The results of earlier functional neuroimaging studies also support the view that similar brain areas are activated during mental representation of one’s own action, observation of other’s action, and inner simulation of another’s action. However we do not confuse others with ourselves under normal circumstances. Indeed, reciprocal imitation during early social interaction between infant and mother plays a constitutive role in the development of the sense of oneself as a social agent.

Using reciprocal imitation situation in a neuroimaging experiment the participants either had to reproduce actions, or freely performed actions that were reproduced by another person. When the results of the two conditions were compared, lateralization of the activity in the inferior parietal lobule was found: The right inferior parietal lobule was associated with free actions of the subject being imitated by the other. The lateralisation of the inferior parietal cortex reflected the role played by the subject in the imitative behavior. This supports the interpretation of a relation between the lateralization of activity in the inferior parietal lobule and the sense of „ownership” and sense of agency.

Further functional imaging studies support the „right hemisphere model” for self processing. The results reinforce the statement that the right hemisphere is over-activated when monitoring first-person information via visual modality or when the intention comes from the self.

FOGARASI MIHÁLY

Rendőrtiszt Főiskola, Pszichológiai Tanszék és Laboratórium, Budapest

A RENDŐRI OKTULAJDONÍTÁSOK SZOCIÁLIS REPREZENTÁCIÓI

A vizsgálat tárgya

Dolgozatunkban szeretnénk felmutatni, hogy az általunk vizsgált magyar rendőrök a saját visszaéléseik lehetséges oksági összefüggéseit milyen szociális reprezentációkból (a továbbiakban: SR) szőtt jelentési térben értelmezik, élik át – egyszóval, a kérdéssel összefüggésben milyen is az ő valóságuk.

A fenti kutatási célkitűzéssel összhangban a *korruptióval* összefüggésben álló eredményeket tekintjük át. Felmerülhet a kérdés, vajon – túl az esetleges érdekességen – mi indokolja azt a valóban létező kitüntetett figyelmet, amellyel a rendőri visszaéléseknek az érintettek által konstruált, okságot megtestesítő SR-it illetjük? Válaszunk két megfontolásból következik. Mindenekelőtt érdemes röviden áttekintenünk a SR-k és a kauzalitás viszonyát.

Igazából akkor nyer értelmet és jelentőséget a szociális reprezentációk által hordozott oktulajdonítások azonosítása, ha feltételezhetjük, hogy nem pusztán közösen vallott nézetek, vélekedések, de valamilyen értelemben tényleges viselkedés-meghatározó, kauzális faktorok is. Moscovici (például 1984), a szociális reprezentáció elmélet atyja, e lehetőséget olyannyira igaznak véli, hogy a szociális reprezentációkat – túl azok válaszirányító-meghatározó szerepén – a teljes inger-válasz-szekvencia determináló tényezőjeként fogja fel. A narratív szerveződés ismérvein nyugvó társas valóságkonstruktumok (László, 1998) a maguk módján ugyan racionálisak, a bennük rejlő motívum-cél-eredmény összefüggések leképezésével együtt – de nem a logikai műveletek próbáját is kiálló, a formális igazság-feltételeket kielégítő módon (Bruner, 2001). Így mint a lehetséges ok-okozati relációk tartományát és annak határait kijelölő ágensekként az okozás *modális* formájának tényezőit ismerhetjük fel bennük.

A kutatásunk tárgyát képező SR-k tartalmainak – és megkülönböztetetten a kauzalitás mibenlétéről konstruált közös valóságalkotó elemeknek – tehát tétjük van. Az univerzális szinten megjelenő SR-k (a rendőri lét azon, sajátosnak tartott ismérvei, melyek egyúttal a rendőri korrupció tulajdonított okaiként is SR-kként léteznek a rendőri gondolkodásban) kapcsán pedig magas ez a tét: amennyiben akár „csak” a

modális okság keretei közé is illeszkedően, de megjelennek univerzális szintű rendőri visszaélési okok, akkor – ahogy azt korábban kifejtettük (Fogarasi, 2004b) – az *univerzális felfogás értelmében* a rendőri visszaélések nem a rendőri lét valamiféle „káros mellékhatásai” vagy azzal sajnálatosan gyakorta együttjáró, azt kísérő negatívumai, hanem sokkal inkább a *rendőri tevékenység* és szubkultúra bonyodalmas szövedékének *lényegi összetevői*.

Hamarosan kiderül, hogy így van-e, legalábbis itthon, a magyar rendőri világban.

Módszer

Az alkalmazott kutatási módszerrel másutt (Fogarasi, 2004a) már részletesen számolt adtunk. Most csak címszószerűen utalunk a korábban kifejtettre, de mindazt, ami az akkor ismertett kutatásmódszertani leíráshoz képest új elem, magától értődően kibontjuk.

A kutatás során az ország rendőri állományát többé-kevésbé reprezentáló 26 rendőrt interjúváltunk meg. A minta rétegzettségé ugyan lehetővé tenné, hogy különböző dimenziók összevetésén keresztül a magyar rendőrök egyes jól körülírható kategóriáit egymással is összehasonlítsuk, ám most figyelmünket a rendőröknek mint egységet alkotó szubkultúra képviselőinek releváns SR-i felé irányítjuk.

A megközelítően 500 oldalnyi szövegtestet a szekvenciális-transzformatív szövegelemzési modell (Ehmann, 2002) felhasználásával elemeztük. A modellen belül az ún. tematikus-szintű elemzési technikát alkalmaztuk. A szövegfeldolgozás alapelemét jelentő kódolás során következetesen alkalmazott szabályokhoz igazodtunk.

A kódokkal azonosított elemi tartalmi egységek között meghúzódó összefüggések feltárása érdekében a rendőri visszaélési formák tartomelemzése kapcsán korábban már alkalmazott „*X része Y-nak*”-logikai kódjelzés mellett – kutatásunkban új momentumként – használtuk az „*X okoz Y-t* (Z-t stb.)”-logikai formát (a továbbiakban: $X \rightarrow Y$) valamint az „*X és Y* (Z stb.)”-kódot.

A tematikus elemek között a logikai kapcsolatokat minden egyes interjú-szövegen belül, külön-külön tártuk fel. A feltérképezett mentális reprezentációk összesítése lehetővé tette a társas szinten érvényes oksági összefüggések finomabb megkülönböztetését. Így például – mint azt a későbbiekben részletesebben is bemutatjuk – a szükséges és elégséges, illetve a szükséges, de önmagában nem elégséges (másként: Több Elégséges Ok = TEO és Több SZükséges Ok = TSO [Kelley, Michela, 1984]) okságról alkotott rendőri, társas reprezentációk szintén elkülöníthetővé lettek.

Az „*X része Y-nak*”-jelölése (a továbbiakban: Y

↑
X)

ezúttal is lehetővé tette, hogy az elemi tematikus egységeket hierarchikusan egymásra épülő kódcsoportokba emeljük be, melyek alkalmasint sokszintű, piramisszerűen szerveződő jelentésegységeket, jelentésmezőket eredményeztek. A leginkább ösz-

szetett jelentési rendszerek esetében a jelentési hierarchia legalacsonyabb (elemi, konkrét) szintjétől kezdődően a fokozatosan egyre szélesebbé és absztraktabbá váló tartalmi csoportokat rendre a(z):

kódok	szintje;
alárendelt kódcsoporthoz (I., II.)	szintje(i);
fölérendelt kódcsoporthoz (I., II.)	szintje(i)
fő kód	szintje

nevesíti(k). Mindezek szimbolikusan reprezentálják az azonosított jelentések között meghúzódó valóságos alá-fölérendelési viszonyt.

A kódcsoporthoz-képzés egyik hozadéka, hogy míg a kizárólagosan elemi (kód-)szintű adatfeldolgozás során a statisztikusan csekély gyakoriságú tartalmi elemek elvesznek, addig a kódcsoporthoz-konstrukcióba ezek közül jó néhány szinten betagozódhat – nem ritkán hozzájárulva az egész jelentésmező markáns kiemelkedéséhez.

Az oksági összefüggések vizsgálata során összesen 97-féle kódot használtunk. Ezek közül végül 77 elemi tartalomfélét dolgoztunk fel. A többi 20, különböző kód által jelölt elenyésző gyakoriságú tartalomfajta egyetlen jelentésmezőnek sem volt része.

A kódcsoporthoz által képviselt jelentéshierarchia azonosításában a rendőri visszaélés formáit kibontó korábbi munkánkban már előfordult technikán túlmenően ezúttal egy új mozzanat is megjelent: egy közös kódcsoporthoz részét alkotják mindazon kódok, amelyek valamely visszaélési típushoz vezethető tulajdonított oksági ágenst megtestesítő intencionális momentumot jelölnek és azok, amelyek mindezek érvényesítésének/elérésének megghiúsulását kifejező tartalmakat fejeznek ki. Utóbbiakat a „frusztrált X” (a továbbiakban: fr.X)-kódnév alatt szerepeltetjük. Így a visszaéléshez vezet(het)ő megmozdulás mögöttesét alkotó, „X”-kóddal azonosított pl. rendőri szándék/cél és ennek akadályoztatott formáját megjelenítő „fr.X”-kódjelű tartalom együttesen alkotnak egy kódcsoporthoz, melyet X-kódcsoporthoz névvel látunk el. Ugyanez röviden, formalizálva: „X”+„fr.X” = X. (Az imént ismertetett X-jelű kódcsoporthoz-képzésnek ez tehát az új, az oksággal kapcsolatban alkalmazott módja.)

A kódok és kódcsoporthoz gyakoriságát mind a gyakorisági elemző technikára, mind a nem-gyakorisági elemző technikára támaszkodva (Holsti, 1969/2002) állapítottuk meg. A nem-gyakorisági elemző technika révén előállt gyakorisági értékeket elemzési hierarchia-szintenként matematikai statisztikai feldolgozás alá vontuk. Abban az esetben beszélünk a megelőző szinthez képest magasabb reprezentációs elemzési szint megjelenéséről, amennyiben az egy lépéssel alacsonyabb jelentési szinthez (a kód-szinthez közelebb eső vagy maga a kód-szint) viszonyítva ebben legalább egy, a megelőző szint által még nem tartalmazott új kódcsoporthoz bukkan fel. Pl. már az alárendelt kódcsoporthoz elemzési szintjének tekintjük azon változók együttesét is, amely esetleg csak abban különbözik a kód-szinttől, hogy az utóbbiban azonosított n számú kód közül mindössze 2 kód egy közös változóba (kódcsoporthoz) tömörülve azonosítható. Mind e közben az összes többi kód változatlanul, „saját jogát” megőrizve szerepel e magasabb (alárendelt kódcsoporthoz-szintű) elemzési síkon is.

Meglehetősen változatos képet tár elénk annak vizsgálata, hogy az egyes elemi tartalmak (kódok) mennyiben válnak részeivé a mind szélesebb jelentési tartományokat magukban egyesítő, bennefoglaltsági viszonyt megtestesítő részhalmazoknak (alá- és fölérendelt kódcsoportok egymásra épülő szerkezete). Találkozunk olyan elemi tartalmi egységekkel, amelyek jelentésbeli „önállóságukat” megtartva, semmilyen nagyobb tartalmi körnek sem alkotói; azaz: nem részei egyik kódcsoportnak sem. Az ellenkező póluson helyezkednek el mindazon kódok, amelyek az akár négy lépésben is egymásra épülő kódcsoport-szintek elemi építőkövei.

Mindezekből adódóan

- az alárendelt kódcsoport elemzési szint(ek) tartalmazhat(nak):
kódokat, alárendelt kódcsoportot/kódcsoportokat és fő kód-szintű kódcsoportokat is (1 lépésben felépülő fő kódok);
- a fölérendelt kódcsoport elemzési szint(ek) magába (magukba) zárhat(nak):
kódokat, fölérendelt kódcsoportokat és fő kód-szintű kódcsoportokat is (1, 2 vagy 3 lépésben felépülő jelentésmezők);
- a fő kód elemzési szint felölelhet:
kódokat és fő kód-szintű kódcsoportokat (1, 2, 3 vagy 4 lépésben felépülő jelentési tartományok).

A változók és változó-csoportok egyes elemzési szintekhez rendelt, és most bemutatott struktúrája lehetővé tette, hogy a különböző szerveződési szinteken megragadott jelentéshordozó elemek (kódok, alárendelt-, fölérendelt- és fő kód-szintű kódcsoportok) statisztikusan leírható jelentőségét külön-külön, elemzési szintenkénti bontásban állapítsuk meg.

Az egyes jelentési dimenziókhoz kötődő, különböző elemzési szintekhez rendelt nominális típusú változóink matematikai statisztikai feldolgozása elsődlegesen a McNemar-próba sorozatos végrehajtásán alapult, mégpedig az alábbi metódust követve:¹

1. A McNemar-próba páros összehasonlításai segítségével megállapítottuk az adott elemzési szint (kód-szinttől a fő kód-szintig terjedően) legnagyobb gyakorisági értékkel rendelkező változójához képest az összes többi, ugyanezen szint alá rendelő változójának (χ^2) értékeit.

2. A kapott χ^2 értékeket nem a próbák által jelzett szignifikancia-szintnek megfelelően értékeltük, hanem annak függvényében, hogy az elemzés alatt álló halmazt *összesen hány változó alkotta*.

3. A változók számát figyelembe véve, az alábbi eljárásmenetet követve határoztuk meg az adott elemzési- és szignifikancia-szintre érvényes Z^2 értéket:

a) P meghatározása :

$$\text{az elemzendő változók száma} = n \frac{n(n-1)}{2} \quad y \rightarrow P \quad \frac{0,05/0,01; 0,1/}{y}$$

¹ A matematikai statisztikai feldolgozás kapcsán nyújtott felbecsülhetetlen értékű segítségéért itt szeretnék köszönetet mondani Vargha Andrásnak.

b) Z meghatározása: standard normális eloszlás táblázat: $\frac{P}{2} \rightarrow Z$

c) Z négyzetre emelése: Z^2

4. Végül a kiszámított χ^2 értékeket a „közös” Z^2 értékhez viszonyítottuk. Akkor és csak akkor tekintettük szignifikánsnak a legnagyobb gyakoriságú változótól történő eltérés mértékét, amennyiben az éppen vizsgált változó χ^2 értéke meghaladta Z^2 -ét ($\chi^2 > Z^2$).

Fentiek alapján egy talán szokatlan értelmezési lehetőség bontakozik ki: matematikai statisztikai értelemben tehát azon tartalmakat jelölő változó(k) számít(anak) szociális reprezentáció(-alkotó)nak, amely(ek) ebben az összefüggésben nem bizonyul(nak) szignifikánsnak és vice versa!

Amikor az eredmények ismertetésére kerül sor, a matematikai statisztikai szempontból korrekt megfogalmazásnak így kellene hangoznia: „x változó (kód, kódcsoporthoz stb.) valószínűsíthetően jelentős szociális reprezentáció(-alkotó), mert nem szignifikáns.” És ellenkezőleg: „y változó nem jelentős – nem szociális reprezentáció(-alkotó) –, mert szignifikáns”... Ekképpen – látszólag – még a formális logika elemei szabályával is összeütköző állítást kellene tennünk, amely bizonynyal megnehezítené az előadottak befogadhatóságát. E „csapda” kikerülése végett – bár az egzakt matematikai statisztika szemszögéből megítélve alapvetően kifogásolható módon, mégis, – minden alkalommal a kiszámított eredmények *inverzét közöljük* majd: „x változó szociális reprezentáció(-alkotó) lehet, mert szignifikáns (= jelentősnek számít!) $p < 0, \dots$ szinten”. Így a konvencionálisnak tekinthető adatbemutatósi módszerrel összhangban álló formát alkalmazzuk, miközben tudnunk kell, hogy a matematikai statisztikai kontextusban valójában fordított előjelű eredmény született.

Eredmények

A korruptív formák tulajdonított okainak (K-ok) kódjai és kódcsoportjai

Az alábbiakban a kódcsoportokat (részben) alkotó elemi tartalmi egységek közül a jelentősnek bizonyult kódok ($p < 0,1$) listáját adjuk közre.

1. táblázat. A korruptív formák kód-szintű, jelentős ($p < 0,1$), tulajdonított okai

alkalom	0,615	hivatástudat nincs	0,385
civil vesztegetés	0,731	rendőri minta	0,385
alulfizettség	0,846	csoporthoz	0,423
szegénység	0,538	vezetők-vezetők	0,385
morál	0,692	vezetők-politika	0,269
mohóság	0,962	társadalom morál	0,500

A jelentések hierarchikus rendje: a kódcsoporthoz felépítése.

Az egyes jelentéscsoportok közt találkozunk egészen egyszerű, 2 különböző kóddal jelölt tartalmi körből képzett mezőkkel, de – a skála másik végpontján – olyanokkal is, melyek nem pusztán több lépcsős, a „kódcsoporthoz kódcsoporthoz”-hierarchiába szerveződnek, de már az alapszinten is első ránézésre jelentékenyen különböző, egymástól jelentésükben függetlennek tűnő tartalmak (kódok) sorát vonultatják fel.

Elsőként a csak K-formákkal összefüggésben álló oktatáshoz tartozó kódrendszerével ismerkedünk meg. Egy nagyobb, sok elemű (kódú) és 6 kevesebb összetevőből álló jelentésbeli konstruktumot különböztethetünk meg.

A szociális környezet lehetséges oksági hatásai tükröződnek az elsőként sorra kerülő reprezentációs csoportokban.

A fő kód (a teljes kódcsoporthoz) elnevezése: *Megélhetőség*.

A jelentésmezőt alkotó elemi, elkülönülő tartalmi körök kódjai a következők: „*alulfinanszírozottság*”, „*szegénység*”.

Továbbá:

a fő kód: *Társadalom*.

alkotó kódjai: „*társadalmi morál*” és „*társadalmi változás*”.

Egy újabb jelentésmezőt képez a *Politika* kódcsoporthoz.

A kódok: „*politika korrupció*” és „*kormánypolitika ártalmas*”.

A szociális környezeti feltételek és a személyiségi sajátosságok találkozásának eredményeként is felfoghatjuk a következő, okságot tulajdonító reprezentációs mezőt.

Kódcsoporthoz: *Félelem*.

A kódcsoporthoz alkotó kódok: „*félelem van*”, „*félelem nincs*”.

A Σ Rendőri minta – főképp kifejezett jelentések pedig már a rendőrség „belvilágába” kalauzolnak minket – rendőri szemmel nézve.

Kódjai: „*rendőri minta*”, „*fejétől büzik*”.

Szintén a rendőrségen belüli, a rendőri korrupcióval összefüggésben látott attribútumok jelennek meg a *Kontroll igénye* kódcsoporthoz ágyazottan.

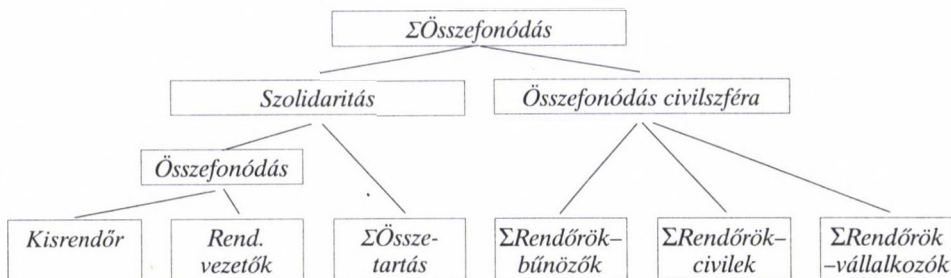
Kódjai: „*kontroll nincs*” és „*szűrés*”.

A kizárólagosan a rendőri korrupció oksági hátteréről szőtt rendőri reprezentációk utolsó és egyben legösszetettebb összefüggés-láncolatához érkeztünk el. A rendőri összefonódásairól, és ezek korrupciót okozó (okozható) mibenlétéről konstruált közös rendőri értelmezések igazi, hierarchikusan felépülő jelentéshálózatot alkotnak.

A fő kód elnevezése: Σ Összefonódás.

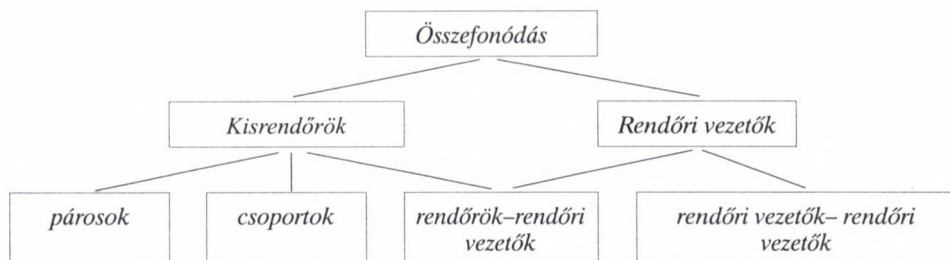
A teljes reprezentációs mező kódcsoporthoz-szintű leírása az alábbiak szerint alakul:

1. ábra. A Σ Összefonódás fő kód kódcsoportjai

Mivel a *Kisrendőrök* és a *Rendőri vezetők* kódcsoportok egyaránt magukba foglalják ugyanazon „rendőrök-rendőri vezetők” kóddal jelölt tartalmi elemeket, ezért az összefüggés az alábbiak szerint értelmezhető:

2. ábra. Összefonódás az alárendelt állomány és a rendőri vezetők körében

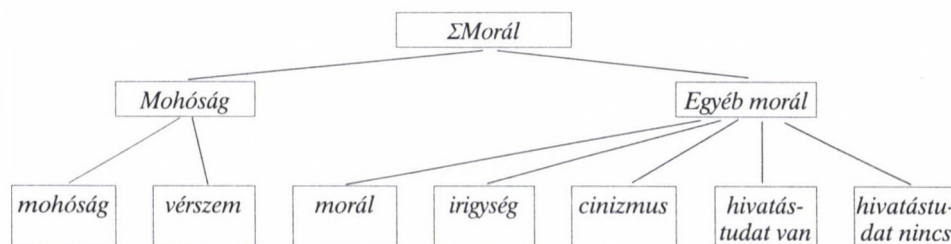
A közös *K-* és *piszkoseszköz-használati (PE)*-okok tartalmi (Visszaélési = *V-okok*). Négy kódcsoport jelentései fedik le a visszaélési okság kérdéskörét. Ezek egyike valamennyi jelentésmező közül a legkiterjedtebb: áttekintése türelmet igénylő feladat – az olvasó részéről is.

De inkább kezdjük a másik, a kevésbé komplex jelentéshierarchia bemutatásával.

A fő kód neve: Σ Morál.

A kódcsoport felépítése:

3. ábra. A Σ Morál fő kód jelentése

A következő tartalmi kör főkódjának neve: *Kiszolgáltatottság*.
Szerkezete:

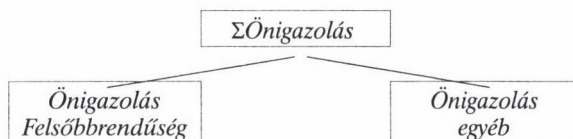
4. ábra. A Kiszolgáltatottság főkód jelentése

A közösen előforduló, tulajdonított okok sorában találjuk az *Önigazolás* kódcsoportját.

Szerkezete a következő:

5. ábra. A ΣÖnigazolás főkód jelentése

A leginkább szerteágazó jelentéselemeket összefogó és egyesítő kódcsoport főkódjának elnevezése: *ΣFelsőbbrendűség* (ΣF).

A jelentésmező összesen 24 féle kódból épül fel. A teljes jelentési spektrumot 2 különböző dimenzió szerint haladva mutatjuk be: előbb a ráruházott hatalomhoz való rendőri viszonyulás reprezentációinak metszetében –, majd egy sajátos „al-kódcsoport” helyét jelöljük ki a vizsgált kódcsoponton belül. Tekintettel arra, hogy egy és ugyanazon tartalmi kör eltérő szempontokból történő analíziséről van szó, mindkét megközelítés természetesen ugyanazon 24 kód által jelölt tematikus egység-fajta megjelenéséből indul ki. Ezek a következők:

„cél szentesít”, „cél szentesít diszkrecionalitás”, igazságosztás”, „igazságosztás diszkrecionalitás”, „fr.igazságosztás diszkrecionalitás”, „diszkrecionalitás”, „fr.diszkrecionalitás”, „rendőri bosszúvágy”, „rendőri bosszúvágy diszkrecionalitás”, „teljhatalom”, „teljhatalom diszkrecionalitás”, „fr.teljhatalom”, „bölcsek köve”, „bölcsek köve prejudikáció”, „fr.bölcsek köve”, „kiváltság”, „fr.kiváltság”, „kiválasztottság”, „fr.kiválasztottság”, „küldetés”, „fr.küldetés”, „önigazolás cél szentesít”, „önigazolás igazságosztás”, „önigazolás küldetés”.

A rendőrökre ruházott közhatalomhoz viszonyulás alapján a ΣFelsőbbrendűség kódcsoport szerkezete az alábbiak szerint épül fel:

Öt alárendelt kódcsoport – azaz: *Cél szentesít*, *ΣRendőri bosszúvágy*, *ΣDiszkrecionalitás*, *ΣIgazságosztás*, *ΣTeljhatalom*, valamint az előbb említett „önigazolás cél

szentesít” és „önigazolás igazságosztás” kódok – által lefedett jelentéstartomány (= Σ Personalizáció) közös eleme a rendőri hatalomhoz való személyes viszonyulás mikéntje. Egész pontosan ez azt jelenti, hogy a rendőr az e tartalmakban foglaltak szerint *a ráruházott közhatalmat saját, személyes hatalmaként éli meg és használja*. E komplex élmény/motivációs/viselkedési-jelenségegyüttes a személyesként megélt (rendőri) autoritás (Sherman, 1974b) vagy más szóval *a hatalom personalizációja* (Krémer, 1998, 2001).

A perszonalizált hatalom talán leglényegesebb momentumja, hogy birtokosa feljogosítottnak érzi/véli magát arra, hogy olyan szándékok és célok vezérlete alatt álló viselkedéseket jelenítsen meg, amelyek kizárólagosan a perszonalizált hatalommal rendelkezők személyes privilégiumai. Minden esetben a helyzet, a körülmények sajátos – perszonalizált – kontrolljáról és a hozzá kapcsolódó intencionalitás kifejeződéséről beszélhetünk. A hatás és/vagy a szándék „vektora” kifelé – a környezet felé – irányuló.

A *Bölcsek köve*, Σ Kiválasztottság, Σ Kiváltság, Σ Küldetés kódcsoportok ellenben nem hordoznak olyan jelentés-összetevőket, amelyek a környezet rendőri kontroll alá vonására irányuló *közvetlen* szándékokat vagy akciókat fejeznek ki. A perszonalizált hatalommal ugyanakkor mégis összefüggnek: közülük bármelyik kódcsoport jelentései mögött ott rejlik a *hatalom igénye*. A hatalom megszerzésére, birtoklására sarkall a mindentudás hite (*Bölcsek köve*); az a lelki dinamika, amely a rendőri pályát illetően magát különleges képességekkel-tulajdonságokkal felvértezettnek látó ember sajátja (Σ Kiválasztottság); a küldetéstudat pedig – azt gondoljuk – önmagáért beszél.

A Σ Kiváltság-csoport esetében még egy további, a hatalomhoz viszonyulást érintő valószínű kapcsolódási lehetőségre utalunk: a már birtokolt személyes hatalom előhívja a hatalom birtokosa által őt jogosan megilletőnek, számára mintegy előjogként kijárónak tekintett anyagi és szimbolikus javakból történő részesedés igényét. Azt akarja megkapni, ami hite szerint kijár neki: beleértve a másoktól elvárt tisztelet sokszor parancsoló igényét, akár olthatatlan vágát is. Az intenció „vektora” ekkor befelé, a kiváltságokat elváró személy felé irányul. Így a Σ Kiváltság jelentései a perszonalizált hatalommal összefüggésben annak egyszerre okai és okozatai is.

Összegezve, bár a perszonalizált rendőri hatalomhoz intim módon kapcsolódó, különböző viszonyulásokat reprezentáló tartalmakról van szó, ám a „viszonyulás” egyúttal *kívülállást* is jelent, ezért az inkriminált tartalmak a perszonalizált rendőri hatalommal való rendelkezésről szőtt reprezentációknak nem inherens alkotórészei. Viszont annál inkább felöllelnek valami egyebet: a *Bölcsek köve*, a Σ Kiváltság, a Σ Kiválasztottság, és a Σ Küldetés kódcsoportok tematikus egységeinek közös jelentés-tartalma nem más mint a *mások felett állás* – tulajdonított – *élménye*. Aki – tudatosan vagy sem, de – azt éli meg, hogy ő mindentudó vagy különleges vonásokkal felruházott személyiség; vagy az a meggyőződés vezérli, hogy az ő magasztos közreműködése nélkül elképzelhetetlen a legtöbb embertársa sorsának jóra-jobbra fordulása; hogy mások részéről feltétlen tiszteletadás és egyéb kiváltságok illetik meg –, nos, az az ember önmagát mások – a sokaság – elé vagy ha tetszik, fölé helyezi. Az az ember va-

lamely összefüggésben, de embertársaihoz képest önmagát értékesebbnek, többnek/jobbnak látja.

Innen ered az egész jelentésmező (kódhierarchia) elnevezése is: felsőbbrendűség.

Most már nincs akadálya, hogy a perszonalizált rendőri hatalom tartalmi körébe nem tartozó, imént felsorakoztatott V-oksági reprezentációkat csokorba szedjük.

A fölérendelt kódcsoporthoz neve: ΣF

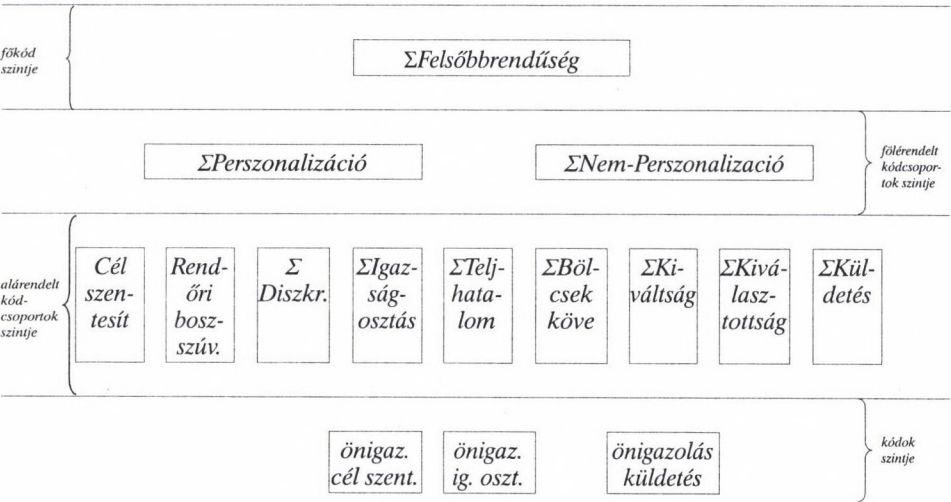
nem-P;

melynek tartalmai képezik a ΣF főkóddal nevesített jelentési tartomány egyik alapvető bázisát.

De itt az ideje, hogy visszatérjünk a ΣP -kódcsoporthoz, és szemügyre vegyük viszonyát a felsőbbrendűséggel összefüggésben. Aligha vitatható az a kitétel, mely szerint „a hatalommal rendelkező [...] valamilyen értelemben több és többnek is véli magát, mint azok, akik felett hatalma van” (Krémer, 2001, 221. o.). Ennélfogva a ΣP kódcsoporthoz tartalmi szintén betagozódnak a ΣF főkód alá!

A teljes jelentésmezőt – a kódcsoporthoz szintjein – az alábbiak szerint ábrázolhatjuk:

6. ábra. A hatalomhoz való viszony alapján szerveződő felsőbbrendűségi jelentések metszete

Felfogásunk szerint a rendőri, személyesként megélt és használt *autoritás*, valamint a perszonalizált rendőri hatalom szociális reprezentációi nem azonosíthatóak egymással. Az *autoritás* rendőri szociális reprezentációjának – a perszonalizált hatalom közösen vallott nézetei mellett – ugyanúgy szerves, elidegeníthetetlen összetevőjét és gyakorlatát alkotják a küldetéstudat, a kiválasztottság élménye és az igazság mibenlétéről való feltétlen tudás („*bölcsek köve*”) reprezentált elemei és ezek együttese is.

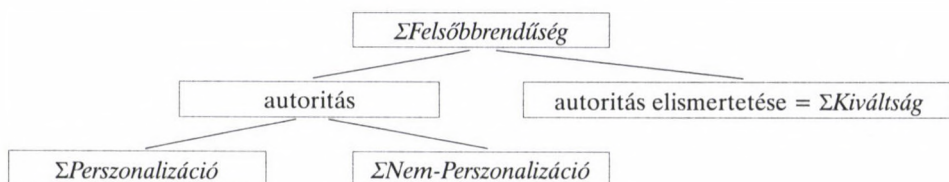
Ugyanakkor nem képezhetik az autoritás-reprezentációk részét az eme autoritás személyes képviselőjét – magát a rendőrt – szerinte jogosan megillető mindazon kiváltságokról, előjogokról, járandóságokról alkotott konstruktumok (Σ Kiváltság), melyek az autoritás széles értelemben felfogott elismerése utáni vágyakozás megfogalmazásai lehetnek.

A perszonalizált autoritás elfogadtatásának igénye és reprezentációja az autorításra mint független entitásra irányul, arra vonatkozik, arra reflektál és abból következik, de ahhoz képest elkülönülő valóságmozzanat.

Ennélfogva azt a javaslatot fogalmazzuk meg, hogy a *rendőri felsőbbrendűség* jelenségekörét magába olvasztó szociális reprezentációs jelentéstartományt fogjuk fel úgy, mint a személyesként átélt *rendőri autoritás*; továbbá az erre válaszképpen megjelenő, az autoritás hordozója *elismerésének/elfogadásának igényét* kifejező élmények háttérében meghúzódó *reprezentációk együttesét*.

Formalizálva az összefüggést:

7. ábra. A Σ Felsőbbrendűség jelentésmező meghatározása

P. Davies (2000) megfogalmazása bizonyos értelemben akár a felsőbbrendűség szociális reprezentációja kapcsán is érvényes lehet: valaha – írja – Istent ruházták fel egyebek mellett olyan vonásokkal mint a tökéletesség, az abszolút, a semmitől sem függés és – persze – a mindenhatóság.

Korábban jeleztük, hogy a felsőbbrendűségi jelentés-mezőn belül egy további elemzési szempont is sorra kerül. Ez nem más, mint mindazon kódok „sorsa”, ahol a diszkrecionalitás valamely egyéb tartalmi összetevővel együttesen alkot közös jelentést.

Az alábbi kódokról van szó:

„*cél szentesít diszkrecionalitás*”, „*igazságosztás diszkrecionalitás*”, „*rendőri bosszúvágy diszkrecionalitás*”, „*teljhatalom diszkrecionalitás*”.

Tekintettel arra, hogy e „szimbiotikus” jelentéseket magukba záró kódok mindegyike a ΣP fölérendelt kódcsoporthoz tartozik, a szóbanforgó diszkrecionalitás-alapú jelentési metszetben a

Σ Perszonalizáció

Σ Diszkrecionalitás

(ΣP

ΣD) kódcsoporthoz tartozó kódokat.

E kódcsoporthoz, valamint a „*fr. igazságosztás diszkrecionalitás*” kód tartalmi együttesen alkotják a

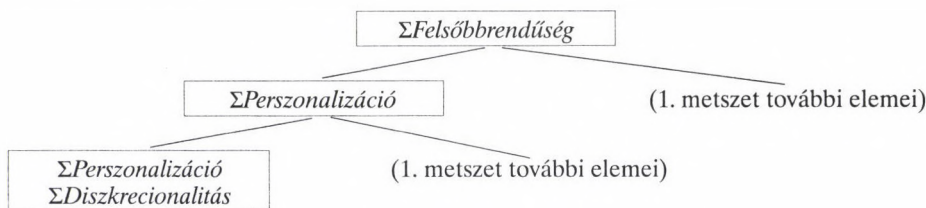
Σ Perszonalizáció
 Σ Diszkrecionalitás

(ΣP
 ΣD) fölérendelt kódcsoport tartalmait.

Értelemszerűen a

ΣP
 ΣD -csoport a Σ Perszonalizáció-n keresztül
 kapcsolódik a főkéddhez:

8. ábra. A diszkrecionális mozzanatok is magukba foglaló Σ Perszonalizáció kapcsolata a Σ Felsőbbrendűség-hez

A kódok és kódcsoportok alkotta jelentéshierarchiák ismertetése után, a főkédd-szintű perspektíva felől közelítve az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy mindegy szerkezeti entitások közül melyek bizonyultak társas léptékben is reprezentáció-alkotóknak.

2. táblázat. A korrumpív formák főkédd-szintű, jelentős ($p < 0,01$), tulajdonított okai

alkalom	0,615
civil vesztegetés	0,731
Megélhetés	0,846
Morál	1,000
Rendőri minta	0,538
Összefonódás	0,962
Társadalom	0,615
Félelem	0,538
Felsőbbrendűség	0,500

A korrupciós okság rendőri reprezentációs terét alkotó kódok, kódcsoportok és ezek jelentései sajátos szerkezetekbe tömörülve, gyakorisági értékeikkel egyetemben immáron – majdnem! – a maguk teljességében mutatkoznak előttünk. De ennek a – bizonytalanságot, az átmenetiség érzetét keltő – „majdnem”-szónak bizvást állíthatjuk, még jelentősége lesz. Kifejtéséhez azonban előbb meg kell várnunk a rendőri lét (rendőri szubkultúra) jelentéseinek egyik lényeges összetevőjéről adható beszámolónkat.

Az alulfizettség élményének okai és a „szükséges, de nem elégséges” okság (TSZO)

Azon interjúalanyaink esetében, akik a rendőri lét kapcsán alulfizettségre utaló tartalmakat is adtak, rákérdeztünk ennek okaira. A kapott jelentésekből állt össze az *Alulfizettség okai* jelentésmező.

3. táblázat. Az alulfizettségi élmény főköd-szintű, szignifikáns ($p < 0,01$) okai (N = 24)

reprezentált jövedelem	0,792
szegénység	0,375
nehézség	0,500
szaktudás	0,250
Kiszolgáltatottság	0,583
Felsőbbrendűség	0,250

A kódcsoporthoz-mellett szereplő, a nem-gyakorisági elemző technika alkalmazása révén nyert adat (20 fő) arról árulkodik, hogy az összesen 24, alulfizettségi élményről említést tévő személy közül 20 rendőrtől kaptunk információt.

Fel kell azonban ismernünk, hogy a táblázatban feltüntetett alulfizettségi okok ebben a formában nem elégségesek, ennél fogva akár félrevezetőek is lehetnek. Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy pl. a *Kiszolgáltatottság* kódcsoporthoz tartalmi önmagukban vezetnének az alulfizettség élményének megjelenéséhez (*Kiszolgáltatottság* → „*alulfizettség*”), hanem a rendőri munkából származó, aktuálisan kézhez kapott jövedelem és ehhez képest a kiszolgáltatottság érzése együttesen okozhatják az alulfizettség érzését. A táblázatban szereplő reprezentációs elemek, valamint a rendőr által észlelt-ismert aktuális jövedelem (illetmény, túlóra pótléka stb.) egymástól el nem választható tényezői az alulfizettségi élmény reprezentálódásának.

Nevezzük a jövedelem-komponenst „*reprezentált jövedelem*”-nek. Ekkor a tulajdonított oki összefüggéseket a következő, formalizált módon írhatjuk fel: [„*reprezentált jövedelem*” és tulajdonított ok(ok) („*nehézség*” és/vagy „*szegénység*” és/vagy „*szaktudás van*” és/vagy *Kiszolgáltatottság* és/vagy Σ *Felsőbbrendűség*)] → „*alulfizettség*”; ahol az „és”-kapcsolat azt jelzi, hogy a „*reprezentált fizetés*” és az adott, tulajdonított ok(ok) egymáshoz mérése, összevetése eredőjeként jelenik meg az alulfizettség élménye.

A folytatásban kölcsönös összefüggéseiben szükséges megvizsgálnunk a *rendőri lét- és a korrupciós okok (K-ok)*-dimenziójában egyaránt széleskörűen reprezentált alulfizettségi élmény-együttest. Az összevetés több lényegi következményt von majd maga után:

- a megismerteken túlmenően a visszaélések oksági reprezentációinak egy újonnan felbukkanó típusát azonosíthatjuk,

– ezen belül több, a korábbi elemzésünkben még elő nem fordult, okságot jelölő reprezentációval találkozhatunk, végül

– a pillanatnyilag még homogén jelentést hordozóként felfogott alulfizettség → korrupció (azaz: az alulfizetettségi élmény korrump visszaélési formát okoz) összefüggésének árnyaltabb megközelítésére nyílik lehetőség.

Elsőként épp ez utóbbi, tehát az „alulfizettség” → *K-forma*-összefüggés hátterét vesszük közelebből is szemügyre.

Mindazon interjúalanyaink esetében, akiknél tudjuk, hogy

– milyen okokat tulajdonítottak alulfizetettségi érzésük létrejöttének és fennmaradásának (*rendőri lét*-dimenzióból), valamint

– megtalálható náluk az „alulfizettség” → *K-forma*-reprezentációs kapcsolat, egyúttal az utóbbi összefüggés háttere szintén világossá válik: – a megélhetési kérdéstől eltekintve – végső soron a *rendőri lét*-dimenzióban felszínre került, s az alulfizettség érzését okozó reprezentált faktorok vezetnek az adott *K-formák* megjelenítéséhez.

Annak érdekében, hogy a maga konkrétságában nevesíteni és számszerűsíteni lehessen az összefüggésben rejlő tartalmakat, vessük egybe az érintett személyek releváns adatsorait!

4. táblázat. A korrupciós okként tulajdonított alulfizetettségi élmény összetevői

Rendőri lét	K-ok	fő
alulfizetettségi élmény okai		
reprezentált jövedelem	alulfizettség	17
szegénység	alulfizettség	9
kiszolgáltatottság	alulfizettség	13
nehézség	alulfizettség	11
szaktudás van	alulfizettség	6
felsőbbrendűség	alulfizettség	6

Az így kibontakozó reprezentációs oksági összefüggések tovább gazdagodhatnak, amint a *Megélhetés* → *Visszaélési (korrumpív) forma* [*V(K-forma)*] kapcsolati séma másik elemét, a „szegénység” kódok által jelölt tartalmakat szintén elemzésünk körébe vonjuk. Tekintsük át, hogy az imént említett kódcsoport oksági reprezentációt képező két tartalmi kategóriája között milyen összefüggések fedezhetők fel.

5. táblázat. Az „alulfizettség” $V(K)$ és a „szegénység” $V(K)$ oki tényezőinek összefüggései

V(K-ok)	Okozat	Személyek sorszáma																									
Kódok	K	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
alulfizettség	22	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x			x	x	x	x	xO		x		x	x	x	x
szegénység	14		x	x	x	x	x	x			x	x			x	xO			xO				x	x		x	
alulfizettség és szegénység	11				x	x	x	x	x			x	x			x									x		x

Az adatsorokból kitűnik, hogy 14 válaszadónk van, akiknél a szegénység – a megélhetési probléma – valamint az alulfizettség élménye egyaránt $V(K)$ -ok formájában érhető tetten. A szóban forgó két tartalmi elem személyenkénti, együttes előfordulása (a „korrelál”-logikai kód teremt kapcsolatot közöttük) a 14 érintettből 11 személy esetében fordul elő. Ez a tény arra enged következtetni, hogy e 11 személy számára az alulfizettségi élmény jelentése összekapcsolódik a megélhetési gondokkal, és részben ez vezethet a rendőri visszaélések – döntően korrupció – ok-tulajdonításához.

Most állítsuk egymás mellé az „alulfizettség” $\rightarrow [V(K)]$ -forma és a „szegénység” $\rightarrow V(K)$ -forma (5. táblázat), továbbá a 3. táblázatból az: „szegénység” alulfizettségi élmény okai

$$\frac{\text{alulfizettségélmény}}{\text{„szegénység”}}$$

sorának eredményeit.

6. táblázat Az alulfizettségi reprezentáció és a megélhetési probléma

		Személyek sorszáma																									
Visszaélési ok	K	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
Kód-, kódcs.-, fokód																											
alulfizettség		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x			x	x	x	x	xO		x		x	x	x	x	x
alulfizettség és szegénység	11		x	x	x	x	x	x			x	x			x									x			
rendőri lét	K																										
Alulfizettség okai:	9		x			x											x	x	x	x				x	x	x	
↑ szegénység																											
Visszaélési ok	K																										
alulfizettség jelentése	17		x	x	x	x	x	x			x	x			x	x	x	x	x					x	x	x	x
↑ szegénység																											

Látható, hogy 6 olyan személy azonosítható (vastag X), akiknél ugyan a visszaélési okság-dimenziójában nem található meg az alulfizetettség és a szegénység jelentéseinek előbbieken említett együttes előfordulása (vagy mert csak *alulfizetettség* $\rightarrow$ *K*-tartalmakat adtak vagy az *alulfizetettség* $\rightarrow$ *K*- és a *szegénység* $\rightarrow$ *K*-tartalmak elkülönülő kategóriákat képeznek), ám mivel a *rendőri lét*-dimenzióban megjelent alulfizetettségi jelentés esetükben magában hordozza a szegénység-összetevőt, ezért az „*alulfizetettség*” $\rightarrow$ *V(K)* összefüggés a megélhetési nehézség komponensét is implikálja. Ekként összesen $11 + 6 = 17$ fő kapcsán valószínűsítjük, hogy az *alulfizetettség* *élménye mögött ott húzódik a szegénység, a napi megélhetési gond, mint – főként – a rendőri korrupció tulajdonított oka.*

E megállapításból azonban még nem az következik, hogy kizárólag a megélhetéssel összefüggő jelentés-összetevő lenne az alulfizetettség élményének háttere, akárcsak az érintett 17 személy számára is – gondoljunk vissza az *Alulfizetettség okai* kódcsoporthoz sorában felmutatott további jelentés-alkotókra. Egyásra vetítve e két alulfizetettségi jelentés-halmazt, megkapjuk az „*alulfizetettség*” $\rightarrow$ *K* összefüggés oksági reprezentációjának eddig rejtetten létező, típusos mintázódását. Úgy is fogalmazhatunk, mely szerint a – rendőrök előtt is – mind ez idáig „láthatatlan”, fel nem ismert, tulajdonított okságot kifejező tartalmakat manifestálté tesszük. Éppen ez a szekvenciális-traszfomatív szövegelemzési modell (Ehmann, 2001) alkalmazójának feladata – és lehetősége.

Az „*alulfizetettség*” $\rightarrow$ *K*-forma összefüggés 3 konstellációját különíthetjük el:

- Megtalálható az „*alulfizetettség*” $\rightarrow$ *K* formula úgy, hogy abban az alulfizetettségi tartalom jelentése lényegében ekvivalens a szegénységgel.

- Ennek épp a fordítottját azonosíthatjuk a szegénység-tartalmi összetevő nélkül előforduló „*alulfizetettség*” $\rightarrow$ *K*-forma esetén, mely az alábbi reprezentált összefüggéseket öleli fel: [„*reprezentált jövedelem*” és („*nehézség*” és/vagy „*szaktudás van*” és/vagy Σ *Kiszolgáltatottság* és/vagy *Felsőbbrendűség*)] $\rightarrow$ *K*-forma.

- Végül az előbbi két, okságot reprezentáló forma együttes jelenlétét feltételezi a

„*szegénység*” és [„*reprezentált jövedelem*” és („*nehézség*” és/vagy „*szaktudás van*” és/vagy *Kiszolgáltatottság* és/vagy Σ *Felsőbbrendűség*)] *K*-forma-összefüggés reprezentációja.

Az egyszerűség kedvéért nevesítjük is e 3, alulfizetettséget feltételező oksági reprezentáció-típust. Rendre:

- *abszolút,*
- *relatív és*
- *kevert*

alulfizetettségi (korrupciós) oksági meghatározó néven azonosítjuk őket.

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy e három oksági tényező milyen gyakorisági eloszlást mutat.

7. táblázat. Az alulfizetettségi oksági meghatározók gyakoriságai

Alulfizetettségi oksági meghatározók	
abszolút	2
kevert	15
relatív	7

A három, elsöprő többségben korrupciót feltételező rendőri oktulajdonítási típus közül a „csak szegénység”-háttérű *abszolút* alulfizetettségi kategória elenyésző gyakoriságú (2 fő). Ezzel szemben a *kevert* oksági meghatározó közös, megosztottan létező szociális reprezentáció (15 fő, 58%; $p < 0,01$; fő kód-szinten).

Az alábbiakban azt kell áttekintenünk, hogy az iméntiek során tett megállapításaink vajon milyen következményekkel járnak a korábban már bemutatott K-oksági tényezőkre nézve (2. táblázat), azaz a tulajdonított oksági tényezőket azonosító kódok és kódcsoportok alakulására.

Rá kell ébrednünk, hogy a *kevert* és a *relatív* alulfizetettségi oksági meghatározók jelentéseihez jelentős mértékben hozzájáruló tartalmak („szegénység”, „nehézség”, Szaktudás, Kiszolgáltatottság, Σ Felsőbbrendűség) önmagukban nem elégséges K-okok, hiszen a „szegénység” kivételével mindegyikük – mint azt az előzőekben már kifejtettük –, csak a „*reprezentált jövedelem*”-re vonatkoztatva, az alulfizetettségi élményt azal együttesen létrehozó alkotórész formájában töltheti be ebbéli szerepét. (Sőt, 8 személy esetében bármelyik tartalom csakis az *Alulfizettség okai*-sorok közt megtalálható további elemmel/elemekkel közösen alkothatja a korrupciós alulfizetettségi ok részét.)

A „szegénység” tekintetében némileg egyszerűbb a helyzet: az érintett 9 személynél (a *rendőri lét*-dimenzióban: *alulfizetettségi élmény* és az oksági dimenzióban: „*alulfizettség*” $\rightarrow K$)

↑

„szegénység”

a megélhetési probléma az utóbb említett összefüggés részeként jelenik meg.

Mindezt megfontolva különbséget teszünk a K-okok között: megkülönböztetjük a *szükséges és elégséges* (TEO), valamint a *szükséges, de nem elégséges* (TSZO) reprezentációs okságot megjelenítő tartalmi elemeket. Előbbi oksági típus reprezentánsait és azok gyakorisági értékeit már figyelemmel kísérhettük. Ezúttal elsőként a fő kód-nézőpont alapján a *szükséges, de nem elégséges* oksági tényezőket ismertetjük, majd a változások révén érintett kódok és kódcsoportok teljes oksági reprezentációs megoszlását és jelentésrendszerét tárjuk fel.

8. táblázat. A szükséges, de nem elégséges K-oksági reprezentációk

Kód, kódcsoporth	fő
Szegénység	9
Nehézség	11
Reprezentált jövedelem	17
Szaktudás	6
Kiszolgáltatottság	13
veszély	9
jog	7
Felsőbbrendűség	6

Lényegében az *alulfizettség* → *K-forma* összefüggésének alkotóelemeire bontását tükrözik a fenti táblázat eredményei.

A szükséges és elégséges, valamint a szükséges, de nem elégséges V-oksági tartalmak és gyakorisági értékek azonosítása után lehetőségünk nyílik a teljes vagy másként: a „szükséges”-(TEO + TSZO) tulajdonított okság szignifikáns kódjainak és kódrendsze-reinek ismertetésére. Ezt tükrözik a 9. táblázat adatai, ahol is csak azon, főköd-szintet érintő oksági összefüggéseket tüntettük fel, amelyek értékeiben változás történt a „szükséges és elégséges” oksági reprezentációk már ismert adataihoz képest. A könnyebb összehasonlíthatóság végett párhuzamosan ismét közöljük ezeket az értékeket is.

**9. táblázat. A „szükséges” (TEO + TSZO) okság főköd-szintű reprezentációi
($p < 0,01$)**

	A „szükséges” okság gyakorisági értékei	A „szükséges és elégséges” okság gyakorisági értékei
OK	fő	fő
Kód, kódcsoporth	K	K
szegénység	17	14
nehézség	11	1
Kiszolgáltatottság	14	4
reprezentált jövedelem	17	
Felsőbbrendűség	16	13

Amint az észrevehető, a „szükséges és elégséges” okság táblázat releváns elemeihez képest ebben az oksági elrendezésben:

- új szociális reprezentáció-alkotókként jelentek meg a „reprezentált jövedelem” és a „nehézség” kódokkal;
- a *Kiszolgáltatottság* kódcsoporthal jelölt tartalmak,
- módosult a Σ *Felsőbbrendűség* kódcsoporth és a „szegénység” jelentéstartományainak előfordulási aránya;
- ugyanakkor hiányzik a *Megélhetés* kódcsoporthja, a hozzá tartozó gyakorisági értékekkel együtt.

Ennek oka természetesen nem más, minthogy ellenkező esetben jogosulatlanul mintegy „megkettőztük” volna az utóbbi kódcsoporthoz lényegi összetevőjét alkotó alulfizetettségi élmény jelentésének előfordulását: egyidejűleg nem lehetséges azt állítani, hogy a válaszadók egyfelől az alulfizetettségi élményének tulajdonítanak szerepet a korrupció okai közt és e mellett, ettől függetlenül mindazon tulajdonított okoknak is, amelyek pedig éppen az alulfizetettségi érzés kialakulásában részesek. Ezért vagy az „*alulfizetettségi*” → K összefüggést és értékeit tüntetjük fel, vagy azokat a reprezentált ok-féleségeket, melyek részben – vagy a *reprezentált jövedelem* kapcsán teljesen – az alulfizetettségi élmény létrehozásán keresztül is K-oksági tényezők.

Az univerzális-szintű K-oksági reprezentációk eredményei

A rendőri szubkultúra és a korrupciós okság közösen előforduló attribútumainak azonosítása érdekében első lépésként egymás mellé kell helyoznunk e két nagy jelentési dimenzió mindazon kódjait és kódcsoportjait, melyek mindkét kontextusban elérték a szignifikancia-szintet. Ekképpen mód nyílik a szükséges és elégséges oksági tényezők *rendőri létben* való lehorgonyozottságának vizsgálatára.

Ezek az alábbiak: Σ Morál, Σ Megélhetés, Σ Felsőbbrendűség.

A közös előfordulások egzakt, pontos gyakorisági értékeinek megállapításához elvezető technikák a következőképpen írhatóak le:

– *kód-alapú* azonosítás: a *rendőri lét-* és a *szükséges és elégséges* oksági dimenziókban a szignifikáns, megegyező kódok és kódcsoporthoz személyenkénti előfordulásai.

Kizárólag a ΣF kódcsoporthoz univerzális szintű jelenlétének megállapításával kapcsolatban egy további, sajátos relációt is felfedezhetünk: a lehető legközvetlenebb „együtt járást” azon személyeinknél tapasztalhatjuk, akik szerint – általuk teljesen világos, explicit formában megfogalmazva – a rendőri visszaélések okai közt ott található maga a rendőri létforma, és annak alkotórészeként a felsőbbrendűségi jelenség-együttes valamely komponense(i). Innen ered az elnevezés is:

– *rendőri lét-alapú* azonosítás.

Ugyanakkor elemzés tárgyát kell, hogy képezze a „szükséges”-oksági dimenzió jelentősnek bizonyult tartalmi és a *rendőri lét-szegmens* összefüggéseinek feltárása is.

Ekkor a releváns változók az alábbiak szerint csoportosíthatók:

„szükséges” K-okság: Σ Morál, *Kiszolgáltatottság*, ΣF , „*reprezentált jövedelem*”, „*nehézség*”.

A mindkét jelentési dimenzióban közösen előforduló tételek gyakorisági értékeinek kiszámítása során, túl a kódalapú és rendőri lét-alapú azonosítási módokon, alkalmazásra került

– a *szükséges, de nem elégséges okság-alapú* azonosítás: gyakorisági értékei és releváns reprezentációi már ismertek;

– a *szükséges okság-alapú* azonosítás: amely a kód-alapú és a szükséges, de nem elégséges okság-alapú technika eredményeinek összegzése. Segítségével megkapjuk a szükséges-okság univerzális szintű rendőri reprezentációinak a nem-gyakorisági elemző technika mentén előálló gyakorisági értékeit.

Fel kell azonban hívnunk arra a figyelmet, hogy ugyan a Σ Morál kódcsoporthoz formai szempont alapján, pusztán elnevezéséből következően mind a *rendőri lét*, mind az okság attribútumai sorában vezető „helyet” foglal el, ám a – talán nem is szerencsés – közös, megegyező főkérdés mögött igen nagymértékű a két jelentésmező közötti eltérés. Ami átfedés, azonosság egyáltalán azonosítható, az mindössze kétféle kódra szorítkozik. Ezek a „*hivatástudat nincs*” és a „*mohóság*” kódok jelentéseiből adódnak.

Tekintettel a Σ Felsőbbrendűség-mező rendkívül kiterjedt jelentés-együttesére, sokféle és egymástól sok tekintetben jelentékenyen különböző tartalmakat egyesítő sajátosságára, a Σ Felsőbbrendűség kódcsoporthoz jelölte univerzális szintű oksági jelentéseket további elemzés tárgyává kell tennünk.

Korrekt elemzése nélkülözhetetlenné teszi a rendőri lét/okság-kapcsolatban betöltött szerepének árnyaltabb, közvetlenebb, specifikusabb formában történő kimunkálását. Ennek érdekében a már feltárt 3, különböző alapokon szerveződő univerzalizációs kapcsolat közül a kód-alapú azonosítás szorul korrekcióra. Az így módon szűkített tartalmi egységekre korlátozódó, de egyúttal specifikusabb jelentéseken keresztül feltárható kapcsolódási pontokat azon tartalmak jelenítik meg, amelyek mind a rendőri lét, mind a visszaélési okok alkotóelemeiként egy-egy személynél ugyanazon kóddal vagy alárendelt kódcsoporthoz jelölt felsőbbrendűségi jelentéseket hordoznak. (Pl. a „*kiváltság*” vagy a Σ Kiváltság egy adott személynél mindkét kontextusban megtalálható.) Az összefüggések – szemben a „rendőri lét”-alapú relációkkal – az interjúalanyok előtt rejtett, implicit tudást megtestesítő reprezentációk formájában léteznek.

Csak hogy nem olyan egyértelmű és egyszerű a rendőri valóság sem, hogy minden további nélkül kijelenthetnénk: azonosítottuk az univerzális szinten reprezentálódó megélhetési/alulfizetettségi problémákat megfogalmazó oksági ágenszt, és létezik egy tőle független másik is – a felsőbbrendűség univerzális szociális reprezentációja. Az ezzel részben ellentétes állítás megfogalmazásához (nem teljesen független változók) azt szükséges tudnunk, hogy a 21, univerzális szintű, a *Megélhetés*-kódcsoporthoz tartozó reprezentációt megjelenítő rendőr közül 4 esetben a korrupcióhoz vezető *Megélhetés* oktulajdonítása nem valósulhatott volna meg az ennek háttérében álló felsőbbrendűségi komponens nélkül! (Az „*alulfizetettségi élmény okai*” közt felsőbbrendűségi elemek találhatók.) A jelentésbeli átfedések megszüntetése érdekében ezért, amikor a *Korrupció-ok*; továbbá a *Visszaélési-ok* dimenzióban a Σ Felsőbbrendűség (31%) gyakorisági értékének jelentőségét kívánjuk felmérni, akkor csak a Σ Felsőbbrendűség-mezőtől valóban független, a *Megélhetés*-kódcsoporthoz tartozó elemeket szabad figyelembe vennünk ($21 - 4 = 17$ fő). Természetesen ugyanez érvényes a Σ Morál vonatkozásában is. Itt viszont nem ütközünk bele semmilyen problémába, lévén hogy e jelentésmező elkülönül mind a Σ Felsőbbrendűség-től, mind a *Megélhetés*-től. Ebből következően szignifikancia-szintjét – értelemszerűen – a *Megélhetés* (az e körben legnagyobb gyakoriságú összetevő) „teljes” előfordulási értékéhez kell viszonyítanunk.

Nem maradt más hátra, minthogy közreadjuk a szignifikánsnak bizonyult ($p < 0,01$), s így viszonylag széles körben képviselttel rendelkező rendőri, univerzális szintű ok-sági szociális reprezentáció-alkotóknak a jelentési hierarchia legmagasabb szintjén kapott listáját.

Az imént kifejtett megfontolásokat is szem előtt tartva – először a szükséges, de nem elégséges-alapú azonosítás nélkül kapott eredményeket (univerzális K-ok = TEO), majd a 11. táblázatban az azzal együtt nyert adatokat (univerzális „szükséges” K-ok = TEO + TSO) közöljük.

10. táblázat. Az univerzális szintű korrupciós-okság szociális reprezentációi ($p < 0,01$)

Kód, kódcsoport neve	Okok/Rendőri lét közös előfordulások							
	Szükséges és elégséges (kód) alapú			Rendőri lét-alapú			Összesített közös alapú előfordulások	
		K			K			K
Megélhetés		21						21
ΣFelsőbbrendűség		8			4			8

11. táblázat. Az univerzális szintű „szükséges” korrupciós-okság szociális reprezentációi ($p < 0,01$)

Kód, kódcsoport neve	Okok/Rendőri lét közös előfordulások			
	Szükséges és elégséges (kód)-alapú	Szükséges de nem elégséges-alapú	Rendőri lét-alapú	Összesített közös előfordulások
	K	K	K	K
reprezentált fizetés		17		17
nehézség	1	11		12
Morál	6			6
Kiszolgáltatottság	2	13		13
Felsőbbrendűség	8	6	4	13

Megvitatás

A rendőrök által megvalósítható hatalmi visszaélések széles tartományát alkotják a rendőri korrupció különböző formái és esetei. Másutt részletesen feltártuk (Fogarasi, 2004a), hogy a hazai rendőrök mely megmozdulásaikat tekintik a jobbra ebbe a körbe tartozóaknak, másszóval milyenek a rendőri korrupció formáiról alkotott SR-ik. Kiderült, hogy a vélelmezhető civil „tipológiához” képest (lásd Vásárhelyi, 1998) rendőreink sokkal többféle visszaélési fajtáról gondolkodnak úgy, mint korrupcióról. Távolról sem csak a „zsebrebíráságolás” gyakorta emlegetett lehetőségét tartják e fogalmi kategóriába sorolhatónak.

Ezúttal, amikor a korrupt rendőri akciók oksági hátteréről általuk konstruált reprezentációkat elemezzük, fontos szem előtt tartanunk, hogy azokról a korrupt visszaélési formákról beszélünk, amelyeket maguk a meginterjúvoltak összességükben annak tartottak.

Megvizsgáljuk, hogy a magyarországi rendőrök K-oksági reprezentációival összevetve, az alábbi, komoly figyelmet érdemlő modellek, értelmezési kísérletek mennyiben kínálnak a hazai körülményekre is érvényes magyarázóelvetek.

A következőkről lesz szó:

- az interakcionista megközelítés (Sherman, 1974b);
- ezen belül: a másodlagos deviancia-hipotézis (Goffman, 1961; Sherman, i. m.),
- az informális normák szerepe – a kódex (pl. Stoddard, 1968; Reuss-Ianni, 1983),
- a korruptió ún. állandó faktorai (Sherman, 1974a) közül,
 - a rendőri tevékenység átláthatóságát akadályozó 3 különböző faktor,
 - az alulfizetettség problematikája („státusz-probléma”),
 - a diszkrecionalitás,
 - a perszonalizált rendőri hatalom (Krémer, 1998) kérdései.

Az imént felsorakoztatott értelmezési keretek azonban egymástól nem teljesen függetlenek, némely tekintetben jelentős átfedést mutatnak. Csak a legfontosabbak: az interakcionista megközelítés egyik sarokpontja a rendőri kódexekbe sűrűsödő informális normák lokálisan érvényes, releváns készlete; az informális normák tartalmi elemei masszívan felölelik a korruptióval is kapcsolatos titoktartás (a „hallgatás törvénye”) és rendőri szolidaritás szabályait – melyek viszont szorosan összefüggenek a korrupt megnyilvánulások átláthatóságának kérdésével. Hasonlóképpen a perszonalizáció jelenségeköre lényegében implikálja a diszkrecionalitást. Végül, amennyiben Krémer felvetése helytálló (i. m.), és abból következően az egész rendőri szubkultúra működése, jelenvalósága a perszonalizált hatalom fenntartását szolgálja – úgy ez utóbbi entitás, valamint a kódexek, az átláthatóságot megnehezítő tényezők, de még a mérlegelési jogkör is kibogozhatatlan konglomerátumot alkotva állnának előttünk, nem csak a rendőri korruptió, hanem a rendőri létforma kapcsán is.

Az interakcionista megközelítés és az ezzel egybevetethető magyarországi rendőri oksági reprezentációk vizsgálata során az individuális és partikuláris szinten azonosítható oktulajdonítás kérdéseit járjuk körül. Majd – a civil átláthatatlanságot kivéve – a rendőri tevékenység átláthatatlanságáért felelősnek tartott sajátosságok, valamint az alulfizetettségi élmény, a diszkrecionalitás és a perszonalizáció egyetemes szinten megragadható elméletalkotói konstruktumai mentén haladunk tovább. Végül megvizsgáljuk, hogy a hazai rendőri közvélekedésben mely korruptiók oki tényezők jelennek meg az egyetemes szinten.

A visszaélések oksági reprezentációi arról tájékoztatnak, hogy a hazai rendőri közgondolkodásban (is) a rendőri korruptióval összefüggésben az individuális, a partikuláris és az egyetemes oktulajdonítások egyaránt kiveszik részüket. E tény ugyanak-

kor azt jelenti, hogy a most áttekintésre váró, már létező kutatói megfontolások egytől egyig az okságot értelmező rendőri konstruktumok összességének csakis valamely kisebb vagy nagyobb részlete megmagyarázására lesznek alkalmasak. Kérdés, az így majdan értelmezhető elemek – amennyiben egymáshoz illeszkednek –, vajon kiadják-e az „egészet”?

a) **Az interakcionista felfogás** lehetséges szerepe a rendőri oksági konstruktumok értelmezésében

Sherman (1974b) három pillérre építette fel kölcsönhatás-alapú nézetét. Ezek: a korrupcióra alkalmat teremtő helyzet, az ezzel szembesülő rendőr „válaszkészsége” – azaz személyiségének morális sajátosságai –, valamint az adott rendőri közösség korrupcióval összefüggésben álló normái, attitűdjei (kódex) és ezekből adódóan: gyakorlata.

Tematikus egységeink közül a szituáció és a moralitás változóinak egyértelműen megfeleltethetők az

„*alkalom*” $\rightarrow K$, „*civil vesztegetés*” $\rightarrow K$ (szituáció) valamint a Σ Morál $\rightarrow K$ (moralitás) kód(csoport)okkal lefedett tartalmak.

A kódex (informális normák)-relációban viszont csak erősen redukált érvényességű „kódokra lefordítási” lehetőség kínálkozott. A valóban kielégítő megoldás azt a feltételt támasztaná, hogy az egyes korrupció-formákhoz és a különböző korrupct akciók egyes jellegzetességeihez fűződő attitűdinális tartalmakat is bevonjuk elemzésünk látókörébe. Bár kutatásunk során e változók mentén ugyancsak feldolgoztuk adatainkat, ám úgy véljük, hogy a jelen dolgozat meghatározóan a szociális reprezentációkra alapozó elemzési keretét szétfeszítené az önmagában is jelentékeny terjedelmű megközelítés ismertetése. Így, kényszerűségből vállalt kompromisszum gyanánt, elsősorban a kódexek jelenlétét, funkcionálását biztosító feltételek meglétére utaló tartalmi körök azonosításán keresztül értelmezzük az informális normák lehetséges hatását.

A maguk egyediségében bármilyenek legyenek is a valamely rendőri csoporton belül érvényes, a korrupcióhoz viszonyulást szabályozni hivatott egyéb informális normák, azok működtetése bizonyosan megköveteli az érintettek közötti több-kevesebb szolidaritás/konspiráció létezését. A Szolidaritás $\rightarrow K$ reprezentációi éppen ezt a feltételt kódolják. Úgy fogalmazhatunk, miszerint a korrupcióra szövetkező rendőri csoportosulások és a velük szolidáris többiek a korrupct rendőri viselkedésmódokat irányító informális normák és attitűdök társas keretét és közegét mintázzák meg.

A korrupcióra felhívó helyzet, a morális szempont és a releváns kódex-összetevők meglétének közös, kölcsönhatásukból eredeztethető, korrupciót generáló befolyására ennek megfelelően az

[(„*alkalom*” és/vagy „*civil vesztegetés*”) és Σ Morál és Szolidaritás] $\rightarrow K$ összefüggés reprezentációja utalhat.

A kód(csoport)ok között meghúzódnó és azonosítható logikai kapcsolatok szintjén a kérdéses oksági összefüggés ugyan nem reprezentált, de az egyes alkotóelemei

ugyanazon személyeknél – bár más-más kontextusban felbukkanva – együttesen 22 főnél érhetőek tetten.

A kölcsönhatás tehát nem, viszont a feltételezett interakció összetevőiről alkotott képzetek annál inkább a közös rendőri tudás konstruktumait gyarapítják ($p < 0,01$; fő kód-szinten).

Sherman kísérletet tett arra, hogy interakcionista értelmezését a másodlagos deviancia-hipotézis által megfogalmazott dinamika jellegzetességeire támaszkodva tegye „élővé”, működőképessé. A helyzetben rejlő lehetőség, a gradualitás, az öngazolások, az önmeghatározás változása – nagyjából a szövegtest tartalmaiban is tükröződnek: gradualitás – „vérszem”; helyzet – „alkalom”, „civil vesztegetés”; öngazolás – Σ Öngazolás. Azonban mindeme összetevők együttese csak egy személynél jelent meg, ezért kizárhatjuk annak esélyét, hogy e kétségtől nagy ívű tudományos elméletben foglalt értelmezés, valamint a rendőreink körében ténylegesen elterjedt valóság-termelő K-oksági szociális reprezentációk közös pontban találkozzanak.

A tartomelemzés mindenesetre azt látszik alátámasztani, hogy hazai környezetben az interakcionista hipotézis Sherman képviselte formája ugyan *esetlegesen* magyarázóerővel rendelkezhet, de a másodlagos deviancia elmélet konstruktumától függetlenül.

b) A kódex(ek) lehetséges szerepe

A rendőri korrupció okainak elméleti síkon történő értelmezései sorában az informális normák, szabályok létezésére építő elképzelések egyfajta összekötő kapcsot jelentenek az interakcionista felfogás imént taglalt esete, továbbá a rendőri tevékenység – és visszaélések – szerény mértékű átláthatóságát a magyarázata közép-pontjába emelő nézete között.

Azt vizsgáljuk meg, hogy a rend őrei miképpen vélekednek arról az őket magába záró civil társadalmi közegről és őket körülvevő politikai ethoszról, amelyek a kódex(ek) tartalmi jellemzőire ugyancsak jelentős befolyást gyakorolnak (Stoddard, 1968; Sherman, 1974a).

A hazai lakosság morális tartásáról közölük sokan alkotnak meglehetősen lesújtó véleményt. Erre utalnak a már szóba hozott „civil vesztegetés”-tartalmak, de a civil-szféra kifogásolt morális közállapotait a rendőri korrupció kiváltó okaként megfogalmazó(!) „társadalmi morál” kódok jelentései is. Ellenben a politikai élet feltételezett romlottságát csak néhányan látják a rendőri korrupció tényével összefüggésben („politika korrump” $\rightarrow K = 4$ fő).

Az állampolgári és politikai ethosz rendőri korrupciót generáló, tulajdonított szerepe együttesen a minta igen nagy hányadában jelenik meg: „társadalmi morál” és/vagy „politika korrump” $\rightarrow K = 16$ fő (62%), melyet, ha kiegészítünk a vesztegetési aktust kezdeményező civilekről megemlékező interjúalanyok számával (19 fő), úgy már – *Ethosz* kódcsoporthoz néven – 23 fő (88%; $p < 0,01$; fő kód-szinten) értéket kapunk.

Az összefüggés illetően átható rendőri társas reprezentációja a kódex-alapú interpretáció számára megengedi, hogy az erkölcsiségében ingatagnak és ezen belül is kor-

rumpálásra hajlamosnak látott civil társadalmi környezetet mint a hozzá idomuló, belesimuló rendőri informális normák alakulásának egyik fontos bázisaként ismerjük fel. Mindezek figyelembe vételével nem lehet véletlen, hogy a megkérdezettek elsőprő többsége szerint a rendőrök, valamint a civilszféra között szinte minden elképzelhető összefüggésben és szinten jelen van az összefonódások rendőri korrupciót okozó, alig kibogozható szövedéke.

Erre utalnak kód-szinten a

„rendőri vezetők–bűnözők” 0,269 ($p < 0,1$)

„rendőri vezetők–politika” 0,269 ($p < 0,1$);

az alárendelt kódcsoporthoz szinteken a

Σ Rendőrök–bűnözők 0,423 ($p < 0,01$)

Σ Rendőrök–civiliek 0,346 ($p < 0,01$)

Σ Rendőrök–vállalkozók 0,346 ($p < 0,01$)

Kisrendőrök–civilszféra 0,538 ($p < 0,01$)

Rendőri vezetők–civilszféra 0,654 ($p < 0,01$);

végül a fölérendelt kódcsoporthoz szinten az Összefonódás civilszféra $\rightarrow K = 22$ fő (85%; $p < 0,01$) tartalmait.

Az informális rendőri normák korrump meg nyilvánulásokat „szabályozó”-befolyásoló szerepéről kimunkált elképzelések további megerősítést kaphatnak, amint azokat a reprezentációkat elemezzük, melyek a korrump rendőri viselkedésminták hatásairól adnak számot. A korrupcióval összefüggésbe hozható kódex-elemek rendőrségen belüli tovaterjedését és továbbélését szolgálják e mintakövetésen alapuló tanulási mechanizmusok. Ezeket (illetve a róluk alkotott reprezentációkat) úgy is felfoghatjuk mint a korrumpnak, többé-kevésbé romlottnak észlelt civil közeghez az alkalmazkodást és hasonulást mind nagyobb számú rendőr számára hatékonyan lehetővé tévő közvetítő ágenseket. A szóban forgó jelenség rendőri közegbeli reprezentálódását a Σ Rendőri minta $\rightarrow K <$ kód-kapcsolat írja le. A minta nagyobbik részében (14 fő, 54%; $p < 0,01$) egzisztáló szociális reprezentáció azt sejteti, hogy valós történésekkel állhatunk szemben.

De mire is „taníthatnak” ezek a minták? Nézzük meg milyen korrelációkat kapunk a Σ Rendőri minta $\rightarrow K$ és a többi, szintén korrupciót okozónak vélt, szignifikancia-szinten tulajdonított kód/kódcsoporthoz együttes kezelése eredményeként!

Kisrendőr $\rightarrow K$ 0,390 ($p < 0,05$)

Félelem $\rightarrow K$ 0,536 ($p < 0,01$)

„félelem nincs” $\rightarrow K$ 0,562 ($p < 0,01$)

Abban nincs semmi meglepő, hogy a korrupcióval összefüggésben látott rendőri viselkedési minták, attitűdök és informális szabályok minden esetben a korrump kisrendőrökről alkotott képzetekkel együttesen bukkannak felszínre, azonban a másik, szintén markánsan kimutatható, pozitív előjelű együttjárás már annál inkább figyelmet érdemel: a Σ Rendőri minta $\rightarrow K$ és a „félelem nincs” $\rightarrow K$ szoros korrelatív összefüggése ugyanis felveti annak lehetőségét, miszerint az adott jelenségkörben felkínált rendőri minták esetleg azon keresztül vezethetnek korrump meg nyilvánulásokhoz,

hogy megtanítták az újonnan érkezőkkel: nem kell aggódniuk a korruptív visszaéléseik esetleges negatív következményeitől. A válasz megtalálása érdekében a kérdéses összefüggést önálló oksági változóként kezeljük (Σ Rendőri minta $\rightarrow K$ és „félelem nincs” $\rightarrow K$), és a „szokásos” módon (McNemar-próba) vizsgáljuk elterjedtségének mintán belüli jelentőségét. Az így kapott gyakorisági érték (7 fő, 27%) még a Σ Rendőri minta $\rightarrow K$ legalacsonyabb jelentési hierarchia-szinten történő megjelenési „helyén”: az alárendelt kódcsoportok körében sem bizonyult társas reprezentációnak ($p > 0,1$)! Így, bármennyire kézenfekvőnek tűnt is a fentebb megfogalmazott hipotézis, azt el kell utasítanunk.

Az informális normák rendőri korrupcióban felfedhető hatásának a bemutatott összefüggéseket is átfedő további aspektusa a hallgatás törvénye. Azonban ennek elemzése már a rendőri tevékenység átláthatatlanságát is vizsgálódási körünkbe vonja.

c) Az átláthatatlanság kérdése

A beosztott rendőri állomány korrupt magatartással összefüggő titoktartását, a társak iránti lojalitását mindenekelőtt az $\ddot{O}$ sszetartás $\rightarrow K$ kódcsoport előfordulásain keresztül ragadhatjuk meg. Kétségtelenül, ami a K -oksági dimenzió reprezentációit illeti, ezek a releváns jelentések. Ám itt és most – kivételesen – kitágítjuk megközelítésünket, és „túl” az okság tartalmain, a szövegelemzés során használt, de még látókörünkbe nem került jelentési dimenzió néhány elemét is figyelembe vesszük. E dimenzió a rendőri visszaélések *jellege*-nevet viseli. Az ennek keretei között alkalmazott kódok közül a hallgatás törvényének reprezentációit kétféle kód jelöli: a „titoktartás” és a „kiközösítés”. Az érintett tartalmakat magában foglaló kódcsoport pedig a $J\ddot{O}$ sszetartás-nevet kapta (9 fő, 35%; $p < 0,05$ fő kód-szinten).

Bár az $\ddot{O}$ sszetartás $\rightarrow K$ összefüggésétől eltérő kontextusba ágyazottan, mégis, a hivatkozott korrupció-jelleg az előbbivel egy tekintetben közös nevezőre hozható: kimondva vagy kimondatlanul mindegyik jelentése a hallgatás törvényét, azaz a korrupt akcióik révén veszélyeztetetté váló kollégák védelmét és/vagy a korrupt aktus konspirált végrehajtását fejezi ki. Összegzésük megmutatja, hogy a korrupció függvényében a hallgatás törvénye milyen széles körben elterjedt reprezentációt alkot:

$\ddot{O}$ sszetartás $\rightarrow K$ (7 fő) + $J\ddot{O}$ sszetartás (9 fő) = $\Sigma\ddot{O}$ sszetartás = 13 fő
eredményt kapjuk. A kérdéses sajátosság ezek szerint a minta számottevő, 50%-ában reprezentálódik ($p < 0,01$).

A rendőri korrupció visszaszorítását Sherman szerint majdnem reménytelenül megnehezítő hat állandó faktor közül a *hallgatás törvényét előíró informális normák* jelenlétére utaló reprezentációk ekképpen a magyarországi rendőri állományban *széles körben* létező entitások. A korrupcióval oksági összefüggésben azonban csak a minta bő negyede látja.

Szintén a rendőri tevékenység (és a korrupció) korlátozott átláthatóságához járulhat hozzá a következő állandó faktor: az *alacsony fokú rendőri vezetői láthatóság*.

Bár Sherman e faktort a többitől elkülöníthető változóként kezeli, ennek ellenére azt gondoljuk, hogy a beosztotti állomány egymás közti titoktartásának lényegi a hatása a vezetők kontroll-gyakorlási potenciáljára. E megfontolásból következően a hallgatás törvényével összefüggésben bemutatott tartalmakat ebben a relációban ugyanúgy érvényesnek tartjuk.

Az elégtelen vezetői ellenőrzési képességre utalnak az alacsony fokú és hatékonyságú kontroll K-oksági szerepét megfogalmazó tartalmak: „*kontroll nincs*” $\rightarrow \rightarrow K = 5$ fő.

A „hallgatás törvénye”-változó eredményeivel együtt:

(Σ Összetartás + „*kontroll nincs*”) $\rightarrow K (= \text{Vezetői átláthatatlanság}) = 16$ fő, 62% ($p < 0,01$ főkérd-szinten).

Az alacsony fokú rendőri vezetői láthatóságnak a korrupciót elősegítő meglétét valószínűsíti e sokak által osztott, *erős szociális reprezentáció*.

Ugyancsak a kisrendőrök korrupt cselekedeteinek a nyilvánosság elől való elrejtését megkönnyítő Sherman-i állandó faktor maga a vezetői titoktartás ideája. Gondoljunk vissza szerző érveire (1974a), melyekből az következik, hogy a vezetőknek még akkor sem érdeke a korruptnak bizonyult (vagy korrupcióval gyanúsítható) alárendeltjeik elleni fellépés, ha időnként, a korlátozott vezetői láthatóság ellenére a rendőri vezetők tudomására is jut egy-egy eset. (Mivel – a szerző vélekedése szerint – a vezetők jelentékeny része korábban, még kisrendőrként korrupt volt, és múltjának ez az eleme formázná jelenlegi megértő, elnéző vezetői attitűdjét.)

Sherman feltételezésének hazai viszonyok közötti helytállóságát azonban csak abban az esetben tesztelhetnénk, amennyiben tényszerűen bizonyítható lenne, hogy a magyar rendőri vezetők múltja sem makulátlan.

Természetesen ilyen bizonyítékok nem létezhetnek.

A „vezetői titoktartás” értelmezése kapcsán Sherman tehát a vezetők múltjára tekint. Talán nem járunk messze az igazságtól, amikor arra gondolunk, hogy feltéve, de meg nem engedve, ha egy rendőri vezető nem feltétlenül beosztottként, hajdanán, de a jelenben, irányítói pozíciót betöltve korrupt ügyletekbe bonyolódna, ez a fejlemény – követve Sherman logikáját – még inkább ösztönzőleg hatna a „vezetői titoktartás” fogalmával nevesített közösségvállalás irányába.

Viszont az a tény, hogy 26 fős mintánkból 21 interjúalany – köztük nem egy vezető – úgy gondolja, hogy a rendőri vezetők kisebb-nagyobb hányada nem is a múltjában, de a jelenben, vezetői minőségében különféle rendőrségen belüli és/vagy a civil szférával kialakított összefonódásaira támaszkodva korrupt módon jár el – nos, ez semmit sem igazol. (Σ Rendőri vezetők $\rightarrow K = 21$ fő.) Lehet, egyetlen rendőri vezetőnk sem él-élt vissza hatalmával ily módon. Legfeljebb annyit mondanak ezek az adatok, hogy a magyarországi rendőrök feltehetően elsöprő többsége korruptnak tartja saját vezetőinek valamekkora hányadát.

(A fentebbi reprezentációs értéket kumulálva a

K-jellege

↑

„rendőri vezetés korrupt” = 22 fő – adatával, összesen 23 fő (88%) esetében azonosíthatóak a korrupt rendőri vezető-jelentést magukba záró reprezentációk.)

Minekután teljesen egyértelműen kiderült, hogy a kérdéses változóval összefüggésben álló eredményekkel nem rendelkezünk, a vezetői titoktartás átláthatatlanságot növelő tényezőjének magyarországi létezéséről vagy annak reprezentálódásáról sajnos nem fogalmazhatunk meg semmilyen érdemleges állítást.

d) Az alulfizettség kérdése

Az összes rendőrségre általánosan jellemzőnek tartott és korrupciót elősegítő alulfizetettségi élmény – kevéssé meglepő módon – nálunk is a rendőri korrupció meghatározó okai közt ismerhető fel – legalábbis erre utal átható reprezentációja. Mégis, az összefüggésrendszer szolgált némi, talán triviálisnak kevésbé nevezhető adalékkal. Kiderült, hogy az alulfizetettségi faktor

– úgy mint *kizárólagosan* megélhetési problémákat („szegénység”) involváló K-ok nem alkot szociális reprezentációt, ugyanakkor

– a megélhetési kérdés – nyilvánvalóan a megszerezhető legális jövedelemtől elszakíthatatlanul – 17 személynél játszik szerepet a rendőri korrupció okaírói alkotott elképzelésekben.

Amikor tehát az alulfizettség/korrupció összefüggéseiről gondolkodunk, tudnunk kell, hogy a rendőri értelmezések szerint ez nem azt jelenti, hogy a rendőr csak azért korrupt – pl. zsebrebírásból – mert szegény, és a mindennapi betevőhöz szükséges anyagiakat pótolja – hanem, mert a *szegénységtől teljesen független*, de a rendőri szubkultúra ismérveihez sorolt *attribútumokhoz viszonyítva kevesli jövedelmét* – és mind e mellett még *szegény is*.

(Szükséges megjegyeznünk, hogy miként az az absztrakt, fogalmi szinten is élesen megkülönböztetendő, úgy az interjúalanyok szintén, majdnem kivétel nélkül problémamentesen tettek distinkciót egyfelől az „*alulfizettség*” $\rightarrow K$, valamint a jövedelem nagyságától lényegileg független, de a rendőr személyiségi vonásaiból, és különösen a morális vonásaiból eredeztetett visszaélések között. Utóbbiakat a $\Sigma Morál \rightarrow K$ és részben a *Félelem* $\rightarrow K$ kódcsoportok tartalmi képviselik.)

Sherman szintén az alulfizettség viszonylagos jellegét emelte ki. Az általa említett négy vonatkoztatási mozzanat közül úgy tűnik, hazai viszonyok közepette leginkább az ellátandó feladataik komplexitása-jelleg a releváns. Ezt a háttérrel tükrözi a „nehézség” kódok jelentésein keresztül megjelenő alulfizetettségi érzés korrupciót generáló hatásáról szövődött közös rendőri tudás (TSZO:11 fő, 11/22 = 50%; $p < 0,01$ főköd-szinten).

e) A perszonalizált rendőri hatalom magyarázóelvének szerepe

Előbb a személyessé váló, személyesként megélt rendőri hatalom (*Perszonalizáció* = *P*) egyik lehetséges metszete felől közelítve vesszük szemügyre a rendőri korrupció reprezentált oksági problematikáját. Korábban már bemutattuk (Fogarasi, 2003), hogy a döntési/mérlegelési jog (*Diszkrecionalitás* = *D*) a perszonalizáció jelenségegyütte-

sének megkerülhetetlen tartópillére, de még nem tisztáztuk, vajon – Sherman ezt megfogalmazó állításával szinkronban – valóban a rendőri korrupció egyik, ha nem a legjelentősebb kiváltó ágense-e? Megjelenik-e az a szociális reprezentáció-összetevő, mely ezt a feltevést támogatja, netán megalapozza?

A válasz keresésekor két megközelítésre, majd ezek kombinációjára támaszkodunk.

1. A „direkt”, a közvetlen összefüggést azok az esetek szolgáltatják, ahol a diszkrecionalitásról és/vagy ennek akadályozott formáiról beszámoló tematikus egységek alkotják a K-oksági reprezentációkat. Azaz: $\Sigma D \rightarrow K$.

2. A másik, sokkal „felhígultabb” tartalmi kört mindazon kód(csoport)ok jelölik, amelyekben a ΣD -t valamely más, de szintén a perszonalizáció jelentéskörébe tartozó egyéb tartalmi elemmel együtt, a jelentésadási aktus során attól elválaszthatatlanul fogalmazták meg, – és így reprezentálja a K-okságot. Röviden:

$$\Sigma P \rightarrow K$$

$$\Sigma D$$

Az eredmények nem támasztják alá Sherman-nek a világ minden rendőrségére érvényesnek gondolt, diszkrecionalitásra építő hipotézisét:

$$\Sigma D \rightarrow K = 4 \text{ fő}, \Sigma P \rightarrow K = 3 \text{ fő}$$

$$\Sigma D$$

és e két, a diszkrecionalitásnak a K-okságban betöltött szerepét egyaránt feltételező jelentési mező kumulálva:

$$(\Sigma D \rightarrow K) + (\Sigma P \rightarrow K) = 5 \text{ fő} (p > 0,1 \text{ fő kód-szinten}).$$

$$\Sigma D$$

A diszkrecionalitást is felölelő, de annál jóval messzebb tekintő értelmezést vetett fel Krémer (1998), amikor a rendőr szűkösnek éli meg kompetencia-határait – és korrump aktusokon keresztül törekszik azt kitágítani. Saját kódolási rendszerünkben, ami a perszonalizáció rendőri korrupcióban bármely oknál fogva betöltött szerepét illeti, az a

$\Sigma P \rightarrow K$ összefüggés reprezentálódásában érhető tetten. A kapott eredmény a következő:

$\Sigma P \rightarrow K = 8 \text{ fő}; 31\%$ (TEO; TEO + TSZO: $p > 0,1$; II. fölérendelt kódcsoportszinten).

Hasonlóan a perszonalizált rendőri hatalom egyetlen összetevőjét az egész kontextusból kiemelő diszkrecionalitás-alapú nézethez, még e tágasabb összefüggés sem formáz egy markánsan kitapintható, okságot jelölő valóság-összetevőt.

A rendőri korrupció lehetséges oksági tényezőiről kialakított hipotézisek nem lebecsülendő készletének azonban magyar viszonyok mellett is több-kevesebb az értelmezési potenciálja.

Igaz ez az állítás az

- individuális-szintű oksági magyarázatokra – jól illeszkedhetnek ezekhez a $\Sigma \text{Morál}$ (100%) és a $\Sigma \text{Félelem}$ -tartalmak (54%) –,
- az interakcionista nézőpontra,

- a partikuláris-szintű okságot érintő kutatói felfogások közül az ehelyütt elemzés tárgyává tett kódex szerepére,
- az elméletalkotói kidolgozás alapján az univerzális-szintbe tagozódó
- az átláthatóság köré szerveződő (néhány) megfigyelésre, végül
- az alulfizettség faktorára is.

Mintánkban azonban előfordult 5 (TEO), illetve 10 (TEO + TSZO) olyan rendőr, akiknek okságot megragadó tartalmak között az imént említett értelmezések egyikével sem összeillő szövegelemek is találhatók. Ezek a perszonalizált rendőri hatalom jelentési tartományán kívül eső, ám szintén a felsőbbrendűségi mező alá rendelő tartalmak. Formalizálva ez a Nem-Perszonalizáció $\rightarrow$ K – összefüggést takarja. A perszonalizáció-alapú konstruktumokkal együtt a teljes, minden felsőbbrendűségi jelentést involváló K-ok tulajdonítás (TEO) a minta felénél (13 fő, $p < 0,01$ főkédszinten); míg a „szükséges” K-ok (TEO + TSZO) tulajdonítás metszetében már a minta jóval több, mint felénél észlelhető:

Σ Felsőbbrendűség $\rightarrow$ K = 16 fő ($p < 0,01$ főkédszinten).

A Σ Perszonalizáció $\rightarrow$ K (8 fő) és a Σ Felsőbbrendűség $\rightarrow$ K (13/16 fő) eredmények – hasonlóan a nem-korrupzív visszaélési formák most nem ismertető reprezentációs oksági összefüggéseikhez – ismét azt sugallják, hogy a korrupció függvényében a kérdéses reprezentációs mező (maga a rendőri valóságmozzanat) teljesebben írható le, ha az autoritás egészét, valamint az autoritás megtestesítőjének személyre szóló előjogokat, járandóságokat elváró rendőri intenciókat állítjuk az értelmezés középpontjába. Mindez a *felsőbbrendűségi jelentéseket magukba olvasztó szociális reprezentáció-alkotókon alapul*.

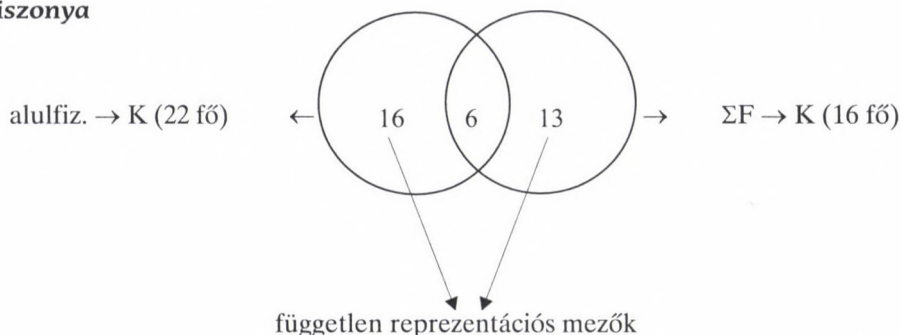
A korrupció tekintetében a K-okságról konstruált, felsőbbrendűségi tartalmakból font szociális reprezentáció uralkodó szerepének megjelenését kevésbé vártuk. Az összefüggés – azt gondoljuk – annak ellenére méltó a figyelemre, hogy az autoritás fogalomkörén alapuló rendőri korrupció-értelmezés bár markáns szociális reprezentáció-alkotó, mégsem „hegemon” pozíciót betöltő változó.

Az alulfizettség élménye és a felsőbbrendűség egy bizonyos vonatkozásban mindenféleképpen azonos státuszú: – a „szegénység” mellett – csak e két oksági konstruktumra igaz, hogy ugyan jelentési tartományaik között van átfedés, érintkezési felület, de ezek „leválasztása” után továbbra is részei maradnának az explicit és/vagy implicit értelmezéseket megtestesítő közös rendőri tudáskészletnek. Mit mondanak erről a számok?

A Σ F esetében a TEO (szükséges és elégséges okság) kapcsán rögzített érték a releváns: az 50%-os gyakoriság, láttuk, szignifikáns. Ezzel szemben az „alulfizettség” $\rightarrow$ K-tartalom bár a kódok sorában a második leggyakoribb elemnek bizonyult (85%) – de e 22 személy között 6 olyan akadt, akiknél az alulfizettség élménye egyik létrehozó tényezője éppen a felsőbbrendűségi tartalmak valamelyike volt (*rendőri lét-dimenzió: az alulfizettség élményének okai*). Amennyiben tehát az „alulfizettség” oki faktorának a Σ F-től független szerepét firtatjuk, akkor e hat személy alulfizettség tartalmait nem szabad figyelembe vennünk. (Ugyanezt a megfontolást alkalmaztuk a

Megélhetés/ ΣF viszony univerzális szintű vizsgálatának esetében is.) Ekként megkapjuk az ábrán feltüntetett „független reprezentációs mezők” értékeit, amelyek közül az „*alulfizettség*”-hez kapcsolódó is fő kód-szinten szignifikáns ($p < 0,01$).

9. ábra. Az alulfizettség élménye és a felsőbbrendűség reprezentációinak viszonya

Jól látható, hogy párjához képest a ΣF -mező a „függetlenebb” oksági tényező. Ugyan a 16 érintett személy közül 6-nál találunk a „szükséges, de nem elégséges”-feltételt (TSZO) kielégítő felsőbbrendűségi tartalmakat (lásd ott), ám e hatból 3 fő az alulfizetettségi jelentéstől függetlenül, a „szükséges és elégséges” oksági típushoz (TEO) tartozó felsőbbrendűségi tematikus egységeket ugyancsak megjelenített. Így a ΣF jelentésmezőre az alulfizetettségi változótól függést/nem függést kifejező arány: $3/13 = 23\%$ (mely értelemszerűen a TEO és a TEO + TSZO különbségét fejezi ki). E közben az „*alulfizettség*”-re adódó ΣF -től való függési arány: $6/16 = 37,5\%$.

Mielőtt kísérletet tennénk egységes keretbe foglalt értelmezésre (ami tulajdonképpen az értelmezések értelmezése), röviden áttekintjük a *K*-oksági-, valamint a *rendőri lét*-dimenzióban egyaránt felbukkanó reprezentációk világát.

Az univerzális szintű *K*-oksági reprezentációk

A rendőri szubkultúra részeként megjelenő, de a visszaélésekkel összefüggésbe nem hozott szolidaritás („összetartás”) mindössze 9 alanyunknál reprezentált. A rendőri korrupció lehetséges oksági háttereként viszont már 18 fő esetében azonosítható olyan jelentés, amely az alárendelt állomány egymás közti szolidáris megnyilvánulásait fejezi ki (*Szolidaritás → K*).

Az az eredmény, mely szerint a *K*-oksági reprezentációként megjelent rendőri szolidaritás attribútuma jóval szélesebb körben elterjedt mint a rendőri lét részét alkotó szolidaritás-tartalmak, már önmagában is arra utal, hogy legalább részlegesen eltérő két szolidaritás-típus jellemezheti a magyar rendőri állomány tagjainak kölcsönkapcsolatait. Ugyanezt a feltételezést erősíti az *univerzális* ágensek feltérképezése kapcsán nyert információ is, mely szerint a *rendőri lét*-dimenzió „összetartás”-kódja; valamint a *korrupció okai*-dimenzió *Összetartás → K*-kódcsoportja (7 fő) jelentései nem érintkeznek egymással (2 fő, $p > 0,1$).

Mindkét összefüggés azt támasztja alá, hogy a K-okságban részes szolidaritási megnyilvánulások reprezentációi csak igen korlátozottan származtathatók a rendőri szubkultúra közösségi érzéseit kifejező konstruktumból.

Másszóval, egymástól meglehetősen jól megkülönböztethető két rendőri szolidaritás-forma reprezentálódik az állományon belül. Közülük a valóban értékhardozó, közösségi szellemet építeni képes, „bajtársiasság”-alapon szerveződő szolidaritási típus gyengébben reprezentált (9 fő), a „korrupcióra szövetkezéssel” kapcsolatban álló forma ugyanakkor erős szociális reprezentáció(-alkotó) (18 fő, $p < 0,01$ I. főlérendelt kódcsoport-szinten).

Ez utóbbira lehet érvényes Krémer (2001) megállapítása: *a hatalom szolidaritása*.

Összegezve: *a rendőri szolidaritás mint a rendőri korrupció tulajdonított oksági tényezője* nem része az univerzális szintű oksági összefüggésekről konstruált szociális reprezentációnak, azaz *nincs lehorgonyozva a bajtársiasság világában!*

A rendőri szolidaritás jelenségkörétől – láthattuk – elválaszthatatlan a vezetői átláthatatlanság és annak a korrupcióban betöltött szerepe. Ám az még továbbra is kérdéses, vajon mennyiben eredeztethető e változó a rendőri kultúráról általában megalkotott rendőri képzetekből? Operacionalizálva: a szóban forgó tényező úgy is mint korrupciós ok és úgy is mint a *rendőri lét* dimenzió alkotója a minta mekkora hányadában reprezentált? A kódok nyelvére lefordítva azok mintabeli arányát keressük, akiknél a *korrupció okai* dimenzióban megjelent az:

Összetartás $\rightarrow$ K és/vagy „kontroll nincs” $\rightarrow$ K.

és a *rendőri lét* dimenzióban az:

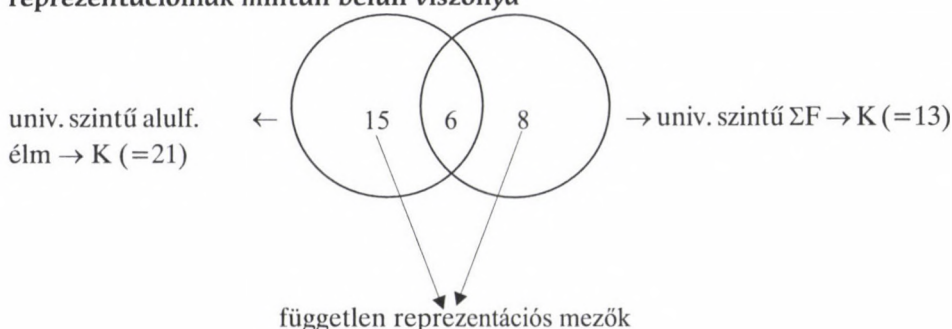
„összetartás” és/vagy *szolidaritás* nincs rendőri vezetés-állomány

jelentés (= univerzális szintű *Vezetői átláthatatlanság*). Az előbbi dimenzióban 12 személy adott releváns jelentést. Az utóbbi szöveggörnyezetben ugyanakkor 18 főről mondhatjuk el ugyanezt. Egyszerre mindkét dimenzióban pedig 8 meginterjúvált esetben azonosítható a kérdéses jelentés. A TEO fő kód-szintjén ugyan nem szignifikáns az univerzális nézőpontból elemzett *Vezetői átláthatatlanság*-kódcsoport, de a „szükséges” (TEO + TSZO)-metszet fő kód-szintjén már annak bizonyult ($p < 0,01$). Így – Sherman álláspontjával megegyezően – az „*alacsony fokú vezetői láthatóság*” állandó korrupciós faktora *magyar rendőri viszonylatban is univerzális szinten megragadható szociális reprezentáció-alkotó*.

Fentiek ellenére mégis azt kell feltételeznünk, hogy azon szociális reprezentációknak, amelyek lehetségessé teszik számunkra, hogy a rendőri korrupció gyökereit a rendőri szubkultúra reprezentált sajátosságaira vezessük vissza, a két fő tartóoszlopa – ha tetszik: horgonya – egyrészt a Megélhetés-kódcsoport alá rendelődő tartalmak: közöttük is hangsúlyosan az alulfizetettségi élmények; másfelől pedig a *felsőbbrendűség* jelentésmezői. Noha az univerzális szintű „szükséges” K-oksági faktorok között továbbiak is szerepelnek, ám az imént már – az alulfizettség taglalása kapcsán – láthattuk, hogy a *Kiszolgáltatottság*, a „*reprezentált jövedelem*” és a „*nehézség*”-tartalmak kizárólag az alulfizetettségi élmény-reprezentációk közvetítő funkciójának támogatásával épülhettek társas valóság-konstruktummá.

Nehéz nem észrevennünk, hogy mind a két nagy *K*-oksági szociális reprezentáció-alkotó egyszersmind mennyire áthatóan kapcsolja össze az *okság*- és a *rendőri lét*-dimenziókat. Az „*alulfizetettség*” $\rightarrow K = 22$ személyből egyetlen kivételével mindenki másnál az alulfizetettségi élmény az univerzális szintű (TEO) oksági faktor képét is őrli. Ugyanez a felsőbbrendűség esetében: $\Sigma F \rightarrow K = 16$ fő, az univerzális szintű reprezentáció pedig ebből 13 (TEO + TSZO) személy sajátja. A jelentésbeli átfedések kiszűrése után ugyanezen értékek a következőképpen alakulnak: univerzális szinten az „*alulfizetettség*” $\rightarrow K$ 15; a $F \rightarrow K$ 8 fő gyakoriságú (TEO).

10. ábra. Az alulfizetettség és a felsőbbrendűség univerzális szintű oksági reprezentációinak mintán belüli viszonya

Az univerzális *K*-okság rendszerében a központi helyzetet elfoglaló, ekként a releváns rendőri valóságmozzanat legfontosabb alkotójának szerepét minden bizonnyal az *alulfizetettségi* reprezentáció-együttes tölti be.

Az adatok megoszlásából világosan kivehető, hogy abban az esetben, ha valakinél reprezentált az univerzális szintű felsőbbrendűségi jelentés, akkor az ugyanilyen alulfizetettségi oksági reprezentáció szintén azonosítható. Az alulfizetettség „szemzőgéből” vizsgálva pedig azt láthatjuk, hogy lényegesen több olyan személy fordul elő, akinél az alulfizetettségi tartalom mellett a felsőbbrendűségi is megjelent, mint ahány esetben ez nem következett be (13 : 8).

Amit elsősorban szeretnénk kihangsúlyozni, az a társas szintű reprezentáció alakulása: a felsőbbrendűség társas konstruktuma, úgy tűnik, törvényszerűen magához kell vonzza az alulfizetettségről alkotott közös reprezentációkat. Az összefüggést a minta 50%-ában figyelhetjük meg, ahol egyszerre van jelen mind az alulfizetettség, mind a felsőbbrendűség univerzális szintű oksági szerepéről alkotott szociális reprezentáció. (Ebbe természetesen beleszámít az a 6 fő is, akinél e két *K*-oksági tényező egymást feltételezve, tehát egymástól tartalmilag függő módon jelent meg [TSZO.] Az ő esetükben nyilvánvalóan értelmetlen az „együtt járás” kérdésfeltevése. Ám 8, további alany kapcsán [TEO] valóban érdemi a „ha $\Sigma F \rightarrow K$, akkor „*alulfizetettség*”-összefüggés szabályszerűsége.) Ez azt jelenti, hogy a magyarországi rendőrök vélhetően közel megegyező hányada a rendőri létforma alapvető sajátosságaiban gyökerező *K*-oksággal kapcsolatban olyan értelmezésekben osztozik, olyan értelmezések cir-

kulálhatnak közöttük, melyek két fő jelentésbeli mozzanata igen kevésbé harmonizál egymással. Egyfelől a felsőbbrendűségi jelentésmezőhöz sorolt – zömmel – a rendőri onnipotencia, diszkrecionális jog és a rendőrnek „kijár” képzei, másrészt a mind-ezen attribútumokkal szembefeszülő, a meg nem értettséget, igazságtalanságot, magukra hagyatottságot megjelenítő alulfizetettségi gondolatkör elemei (lásd az *alulfizetettségi élmény okai*) uralják e rendőri sokaság univerzális okságról konstruált, egymás között megosztott magyarázatait.

Ez az összetett szociális reprezentáció azt a súlyos feszültségekkel teli, az *inkongruencián* keresztül korrupt akciókhoz elvezető rendőri „életérzést” fejezheti ki, amely a személyesként megélt, jelentős mértékű *potenciális* hatalomérvényesítési képességekkel is rendelkező autoritás élménye; illetve ennek az autoritásnak – általuk vélelmezett – állami szintű negligálása, sőt semmibevétele és így az autoritás tényleges érvényesíthetlensége közötti ellentmondásból fakad.

Hogyan lehetséges ez? Miféle tapasztalatok tükröződhetnek e szociális reprezentációban?

Fontoljuk meg, a rendőrök hogyan látják helyzetüket: a társadalom, a fennálló hatalom elvárja tőlük, hogy törvény adta jogukkal élve, széles körű mérlegelési lehetőségeiket használva, akár erőszak árán is, védjék meg a legális rendet, kényszerítsék ki a civilek jogkövetőnek mondott magatartását. Megtapasztalták, hogy a munka végzésével összefüggésben, a sikeres tevékenység érdekében használt törvényes vagy illegális módszerek révén milyen nagyfokú kontrollt tudnak gyakorolni a helyzetek felett. Gondoljunk az erőszak alkalmazhatóságára, a mérlegelési jogkörre, a kihallgatott manipulálására, vagy akár a titkos nyomozati eszközökre, mind-mind szinte onnipotens élményekhez juttathatja használóját.

Ugyanakkor – és ez az érem másik oldala – a rendőri képzetekben az a társadalom, amelyik az egyik kezével jogosítványokat ad rendőreinek, igényt tart odaadó szolgáltatára, valamint magas szintű erkölcsi és teljesítménybeli követelményeket támaszt velük szemben, a másik kezével majdnem mindent elvesz tőlük: a rendőrök számára fontos intézményrendszerek a legjobb esetben is közömbösek, meg nem értők velük szemben. A média lesi a rendőri hibákat és bűnöket, a kormányzat nem fizeti meg őket, a katonai ügyészségek ugrásra készen állnak, hogy lecsapjanak rájuk, a bíróság inkább a formai követelményeket kéri rajtuk számon és a (civil) bűnösökkel szemben enyhe ítéleteket hoz és ami talán a legrosszabb – legalábbis a magyar rendőr számára: az alkalmazhatatlannak vélt jogszabályok és formális eljárási szabályok. Az amerikai rendőrök 55%-a (Niederhoffer, 1969), a magyar megkérdezettek 70%-a (Krémer, 1998) vélekedett úgy, hogy a szabályok megsértése nélkül alig lehetséges szolgálatuk ellátása.

A rendőr tehát azt élheti át a világ javítása, megtisztítása terén, hogy sokkal többre lenne hivatott, feljogosított és képes is, mint amennyit a társadalom megenged neki. Elcsábítják, jó érzéseire apellálnak, majd magára hagyják, sőt mi több, akadályok sorát gördítik elébe. Zavaró és zavaros élmény-együttes lehet ez, a potenciálisan szinte mindenható (rendőr) gúzbakötésének élménye. A „*frusztrált felsőbbrendű*” esete –

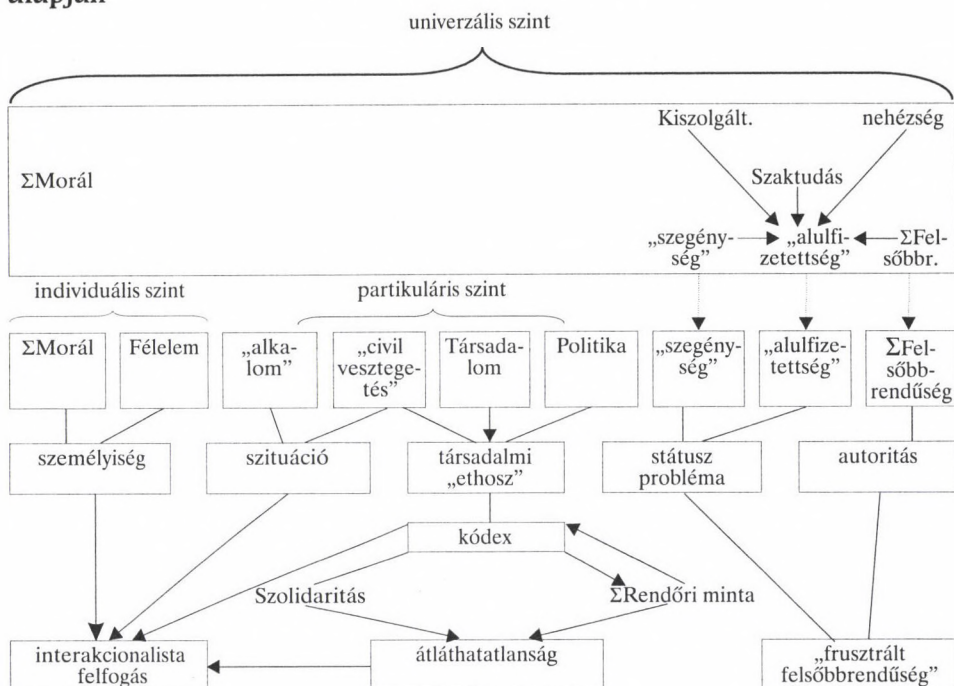
ami minden bizonnyal nehezen elviselhető és kezelhető állapot lehet: indulatokkal, permanens stresszreakciókkal és megküzdési stratégiák sorával. A rendőr feljogosítottnak érezheti magát olyan kompenzatorikus, önjutalmazó, az önbecsülést helyreállító-megtartó, előjogok megszerzésére irányuló viselkedésformákra, amelyek már nem részei a sikeres munkavégzésnek, hanem arról leszakadva, illegális módszereként járulhatnak hozzá a jólétéhez. Ha az eddigi gondolatmenetet lehetségesként fogadjuk el, önként adódik e rendőri világképből: semmi erkölcsileg kifogásolhatót nem tett, amikor például – egyébként bűncselekménynek számító módon – kenőpénzeket fogadott el, bizonyítékokat tüntet el vagy kreál, alibit szolgáltat megvádolt társának stb. Valószínűleg nincs is szükség öngazolásra, hiszen a valóságkonstruktum jelentése – „jár nekem (vagy nekünk), jogos, megillet, megtehetem, megérdemeltük” stb. – eleve elfogadható, alkalmasint pozitív tartalommal ruházta fel a rendőri hatalomérvényesítés felvillantott lehetőségeit.

A rendőri korrupció szociális reprezentációi: összefoglalás

A magyar rendőrség hivatásos állománya a rendőri korrupció oksági hátteréről sok különböző mozzanatból felépülő, összetett valóságokat konstruált. E valóságok – értelemadási folyamatok – mozaikdarabjainak némelyike a rendőri közösség szinte egészében létező realitás, mások viszont kevésbé széles körben elterjedten, csak a testület valamely szűkebb, de nem lebecsülendő hányadában élnek. Ugyanakkor, amennyiben a rendőri állományt mint egészes, egységet alkotó közeget vizsgáljuk, elmondható, hogy a rendőri visszaéléseket értelmező három nagy oksági csoport mindegyike jelentős képviseléssel rendelkezik. Így könnyen azonosíthatóak az *individuális*, a *partikuláris* és az *univerzális* szinten megragadható oksági faktoroknak megfelelő *szociális reprezentáció-alkotók*.

Az alábbi folyamatábrán nyomon követhetjük a hazai rendőrök korrupcióval összefüggő oktatásmódjainak szociális reprezentációs hálózatát: az okságról alkotott valóságkonstruktumaik elemeit. A reprezentált kapcsolatokat az áttekintett releváns elméleti megközelítésekkel összefüggésben is ábrázoltuk. (Tehát az ábrán rendőri és kutatói eredetű konstrukciók egyaránt fellelhetők.)

11. ábra. A rendőri korrupció értelmezése a rendőri oktulajdonítások alapján

A figyelmet szeretnénk külön felhívni a lelkiismereti funkciók elégtelenségét az ok-sági elemek közt markánsan előtérbe állító Σ Morál-tartalmak kettős értelmezési le-hetőségére. Részint – összhangban az interakcionista és individualisztikus szintű alapvetésekkel – azt is mondhatjuk, hogy a hazai rendőri állomány „egy emberként” vallja azt az álláspontot, miszerint a rendőri korrupció egyik legfőbb kiváltó és fenn-tartó tényezője a közjük nem való, erkölcsiségükben ingatag, sodorható és/vagy pénzéhes kollégáik. Ugyanakkor, tekintettel arra a tényre, hogy rendőreink – gyakor-latilag kivétel nélkül – akár tudatosan, akár nem, de a korrupció előidéző faktorait végső soron a rendőrség mint intézmény és/vagy a rendőrség, valamint az azt körülzá-ró társadalom viszonyának sajátosságaiból is eredezteti – megfontolható egy alterna-tív magyarázat is. Ebben az összefüggésben a kérdéses oktulajdonítás, mint a rend-őröknek a személyiség integritását, a rendőri identitást – teljes mértékben érthető, indokolt és ésszerű módon – védő távolítási funkciója fogható fel. Gondoljunk bele: az interjú-helyzet jelentése rendőri szemmel nézve nem más, minthogy egy kívülálló – az interjú készítője – a rendőrök legbelsőbb belügyeit firtató, azokba lényegében il-letéktelenül behatoló diskurzust folytat. A kényes, zavaró, sőt, tökéletesen szerep-idegen helyzetbe „kényszerített” rendőr mit is tehet ilyenkor? Minden egyéb mellett (a különböző jelentés-tulajdonítások sora) a saját és a mundér becsületét is védendő igyekszik éles határvonalat húzni önmaga, a többi, általa becsületesnek tartott rend-

őr, valamint a „túloldalt” képviselő, korrupcióra hajlamosnak vélt, mohósága stb. áldozatává vált kollégája közé. Úgy véljük, e „jók–rosszak”-dichotóm valóság-felfogást létrehozó dinamika egyáltalán nem valamiféle rendőri specifikum, ellenkezőleg, általánosan jelenlévő (és jólismert) emberi jellegzetesség.

Végezetül a megkerülhetetlen kérdés: *létezhet-e rendőrség érdemleges arányokat öltő korrupció nélkül?*

A válasz megtalálása érdekében azonmód át is kell fogalmaznunk a problémát. Már többet sejtet, ha a kérdést így tesszük fel: elgondolható-e olyan rendőri szubkultúra, amely nem hordozza azokat az inherens jegyeket, amelyek egyszersmind a rendőri korrupció kiváltó tényezőinek sorai közt is azonosíthatóak? Tekintsük át, miről árulkodnak kutatásunk idevágó eredményei!

Az univerzális okság reprezentációi közül egyedül az alulfizetettségi élményhez szorosan kapcsolódó megélhetési nehézség az az entitás, amely kiküszöbölhető – és a lehetőségekhez mérten kiküszöbölendő. Ugyanakkor a rendőri tevékenységgel szervesen együttjáró veszélyérzetből és a mindig elégtelennek érzett jogszabályi környezetből adódó kiszolgáltatottsági élmények, a nagyfokú megterhelések generálisan nem iktathatóak ki a rendőrök életéből. Ám tekintettel arra, hogy mindeme változók és kombinációik csakis a megélhetési gond tényezőjével („szegénység”) együttesen alkotják (TSZO) a „kevert”-alulfizetettségi oksági faktor szükséges és elégséges tulajdonított oksági bázisát, ezért, amennyiben a megélhetési probléma – vagy legalábbis annak vételeme – az emelkedő jövedelmek révén orvoslást nyer, a megmaradó, s a rendőri lét inherens sajátosságaiból következő alulfizetettségi érzéshez hozzájáruló entitások már nem lennének elégségesek a „kevert”-faktor mint szociális reprezentáció továbbéléséhez. Röviden: a „kevert” oksági meghatározó *eltűnne*. Ekkor az univerzalitási szinten megállapítható „relatív” alulfizetettségi oksági meghatározó maradna az egyedül releváns tényezője a rendőri létformában lehorgonyzott „alulfizettség” → K összefüggésének: a teljes mintából ez 7 személyt (27%) jelent. Akárhogyan is, de ez az arány már „csak” egy – igaz, nem elhanyagolható – kisebbséget alkotna... Ennélfogva, bár az *alulfizettség élménye* minden bizonnyal továbbra is a rendőri léthez kapcsolódó „alapélmény” marad az érintettek számára, de *nem mint a rendőri korrupció univerzális, más szóval fátum-szerűen beágyazott tényezője* – nem úgy, ahogy azt Sherman feltételezte.

Az alulfizetettségi élmény oksági mozzanatával kapcsolatot alkotó *felsőbbrendűségi élmények* szociális reprezentációi ugyanakkor a rendőri világ, és azon keresztül a *rendőri korrupció állandóit gyarapítják*. A napi megélhetési nehézségektől függetlenül felsőbbrendűségi tartalmakat említő személyek aránya viszont nem átható: összesen 9 rendőr; 35% (szükséges és elégséges okságként 8 fő, TSZO-ba ágyazottan 1 fő) esetében bukkant fel.

Azt gondoljuk, hogy a rendőri szubkultúra alapvető tulajdonságaiként leírt olyan elemek mint a veszély, a – rendőrök megítélése szerint – nem kielégítő jogi szabályozás (Goldstein, 1977; Skolnick, Fyfe, 1993) és a hivatás gyakorlásával együtt járó fokozott megterhelések az alulfizettség élményének (Sherman, 1974/a) létrehozásá-

ban játszott szerepükön keresztül; valamint az autoritás (Skolnick és Fyfe 1993) ugyan az univerzális szintű okságot elének állító rendőri szociális reprezentációk legfontosabb elemeiként a mai, magyar rendőri valóság részei, de a rendőri korrupció mértéke, kiterjedtsége a társadalmi és szervezeti körülmények függvényében (partikuláris szintű okok), valamint a jövedelmi helyzet lényegi javítása segítségével (univerzális okokat érintő elem) *jelentős mértékben csökkenthető* és kordában tartható. Mindazonáltal maga a jelenség *nem számolható fel*.

Még abban a csak elméletileg lehetséges helyzetben sem, mikor korrupció-mentes politikai és társadalmi környezetben, egyetlen korrupcióra „hajlamos” rendőr sem válhatna valamely rendőri testület tagjává.

A kézirat elfogadva: 2004. július

Melléklet

Kódmeghatározások

(a szignifikáns kódok)

A rendőri lét-dimenzió hivatkozott kódjai

„ <i>alulfizettség</i> ”	A rendőri munkával összefüggésben megszerezhető legális jövedelem elégtelenségét, az azzal való elégedetlenséget megfogalmazó tartalmak.
„ <i>alulfizettség/jog</i> ”	Az eredményes munkavégzéshez szükségesnek tartott jogszabályi háttér elégtelenségéhez; a jogi bizonytalansághoz; a joggal szembeni kiszolgáltatottság-érzéshez képest alacsony jövedelem megfogalmazásai.
„ <i>alulfizettség/veszély</i> ”	A rendőr életét/testi épségét veszélyeztető munkavégzési feltételekhez képest alacsonynak tartott jövedelem.
„ <i>alulfizettség/nehézség</i> ”	A rendőri tevékenységgel együttjáró fokozott testi/lelki/szellemi megterhelésekhez képest alacsonynak tartott jövedelem.
„ <i>alulfizettség/szaktudás/van</i> ”	A rendőrök által birtokolt szakmai ismereteikhez és képességeikhez képest alacsonynak tartott jövedelem.

„alulfizettség/felsőbbrendűség”	A tulajdonított felsőbbrendűségi (az autoritással összefüggésben álló) sajátosságokhoz képest alacsonynak tartott jövedelem.
„szegénység”	A rendőrök napi megélhetési problémáiról említést tevő tartalmak.
„jog kevés”	Az eredményes munkavégzéshez szükségesnek tartott jogszabályi háttér elégtelensége.
„jog nem véd”	A joggal szembeni kiszolgáltatottság-érzés megfogalmazásai.
„veszély”	A rendőr életét/testi épségét veszélyeztető munkavégzési feltételek; továbbá az „alulfizettség/veszély” kód meghatározásának megfelelő tartalmak.
„szaktudás van”	A rendőrök által birtokolt szakmai ismereteik és képességeik megfogalmazásai, továbbá az „alulfizettség/szaktudás/van” kód meghatározásának megfelelő tartalmak.
„összetartás”	A rendőrök egymás közötti szolidaritását, egymás támogatását, védelmezését, így a közösségi szellemiség jelenlétét kifejező, bajtársiasságon alapuló tartalmak.
„nehézség”	A rendőri tevékenységgel együttjáró fokozott testi/lelki/szellemi megterhelések; valamint az „alulfizettség/nehézség” kód meghatározásának megfelelő tartalmak.
„diszkrecionalitás”	A rendőri mérlegelési/döntési jogkör létezésére utaló tartalmak.
„teljhatalom”	A rendőr mindenhatósági élménye. A „rendőrnek mindent szabad, a rendőr bármit megtehet” feljogosítottsági élmények megfogalmazásai. 2. A rendőr a vele kapcsolatba került állampolgár felett totális, annak testét-lelkét is uraló kontroll gyakorlására feljogosított.

„küldetés”

A rendőri szerep gyakorlásának tulajdonított sajátosságain alapuló tartalmak: a társadalom kisebb-nagyobb része biztonságának, nyugalmanak, boldogulásának megteremtésében betöltött olyan rendőri szerepvállalás megfogalmazása, amely a rendőr és/vagy a rendőri közösség nélkülözhetetlenségéről és kizárólagosságáról alkotott meggyőződésen nyugszik.

„kiválasztottság”

A rendőr tulajdonított személyes tulajdonságain és képességein alapuló tartalmak: azon meggyőződést fejezik ki, mely szerint a rendőr már eleve olyan, a hivatása gyakorlásához elengedhetetlen ismervekkel rendelkezik, amelyeket csak és kizárólag ő maga (ők maguk) birtokol(nak).

„kiváltság”

Mindazon, a perszonalizált rendőri hatalomból következő vagy abból nem következő tartalmak, amelyek a rendőrt és csak a rendőrt megillető előjogok, kiváltságok, előnyök, járandóságok elvárását, igényét fogalmazzák meg. Vágy arra, hogy kapjon, részesedjen abból, amire feljogosítottnak tartja magát.

„rendőri visszaélések”

A rendőri léttel és ezen belül a rendőri szerep gyakorlásával törvényszerűen együttjáró, abból fakadó visszaélések megfogalmazásai.

Az oktulajdonítási-dimenzió kódjai

„mohóság”

Az anyagiasság, telhetetlenség személyiségben gyökerező tulajdonsága.

„morál”

A rendőr elégtelen vagy torzult erkölcsiségének általános, közelebbről nem meghatározott megfogalmazásai.

„hivatástudat nincs”

A rendőri hivatástudat hiányának megfogalmazásai.

„félelem nincs”	A következményektől való félelem hiányának megfogalmazásai.
„alulfizettség”	Lásd a „rendőri lét”-dimenziónál!
„szegénység”	Lásd ugyanott!
„civil vesztegetés”	Az intézkedés/eljárás alá vont civil személy(ek) kezdeményezi(k) a rendőr(ök) megvesztegetését.
„alkalom”	Mindazon tartalmak, amelyek szerint a rendőr(ök) munkavégzésük során olyan, közelebből nem meghatározott helyzetekbe kerül(nek), melyek lehetőséget teremtenek vagy csábítást jelentenek számára/számukra, hogy korrupt akciókban vegyen(ek) részt.
„társadalom/morál”	A magyar társadalom (a civilvilág) korrupcióra hajló és/vagy attól függetlenül is kifogásolható morális közállapotaira utaló megfogalmazások.
„rendőri minta”	E tartalmak kifejezik, hogy az adott rendőri közösségben már gyakorlatnak számító korrupt viselkedésmódok igazodási pontként szolgálnak az újonnan oda bekerülő rendőr(ök) számára.
„csoportok”	Az alárendelt rendőri állomány („kisrendőrök”) egymással összefonódott csoportjának/ csoportjainak korrupt akciókat eredményező tényét/lehetőségét megfogalmazó tartalmak.
„rendőri vezetők–rendőri vezetők”	A rendőri vezetők közötti összefonódás(ok) korrupt akciókat eredményező tényét/lehetőségét megfogalmazó tartalmak.
„rendőri vezetők–bűnözők”	A rendőri vezető(k) és a bűnöző(k) közötti összefonódások korrupt akciókat eredményező tényét/lehetőségét megfogalmazó tartalmak.
„rendőri vezetők–politikusok”	A rendőri vezető(k) és a politikusok közötti összefonódások korrupt akciókat eredményező tényét/lehetőségét megfogalmazó tartalmak.

Irodalom

- BRUNER, J. (2001): A gondolkodás két formája. In: *Narratívák* 5. Narratív pszichológia.
- DAVIES, P. (2000): *Isten gondolatai*. Egy racionális világ tudományos magyarázata. Vince, Budapest.
- EHMANN Bea (2002): *A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés*. Új Mandátum, Budapest.
- FOGARASI Mihály (2003): Vélemények a rendőri szubkultúráról. *Magyar Rendészet*, 4, (3), 47–66.
- FOGARASI Mihály (2004a): A rendőri visszaélések szociális reprezentációi I. *Pszichológia*, 1, (24), 75–107.
- FOGARASI Mihály (2004b): A rendőri visszaélések II. *Pszichológia*, 2, (24), 193–221.
- GOFFMAN, E. (1961): *Asylums*. Anchor Books, Garden City, N. Y.
- GOLDSTEIN, H. (1977): *Policing Free society*. Ballinger Publishing Company. Cambridge, Massachusetts.
- HOLSTI, O. R. (1969/2002): Content Analysis for the Social Sciences and Humanities. Addison-Wesley Publishing Company Reading, MA. In: EHMANN Bea (2002): *A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés*. Új Mandátum, Budapest.
- KELLEY, H. H., MICHELA, J. L. (1984): Az attribúció elmélete és kutatása. In: *Szociálpszichológia*. HUNYADY György (szerk.), Gondolat, Budapest.
- KRÉMER Ferenc (1998): A rendőri szubkultúra és a korrupció néhány problémája. *Belügyi Szemle*, 10, 34–64.
- KRÉMER Ferenc (2001): *Rivális világok. A szabályos és a kiszámíthatatlan*. Kézirat.
- LÁSZLÓ János (1998): Szociális reprezentáció és narrativitás II.: A társas tudás narratív szerveződése. *Pszichológia*, 3, (18), 329–260.
- MOSCOVICI, S. (1984): The phenomenon of social representations. In: *Social representations*. FARR, R., MOSCOVICI, S. (eds.), 3–70. Cambridge University Press.
- NIEDERHOFFER, A. (1969): *Behind the Shield. The Police in Urban Society*, Doubleday Company Inc. Garden City, New York.
- REUSS-IANNI, E. (1983): *Two Cultures of Policing*, New Brunswick, N. J. Transaction Books.
- SHERMAN, L. W. (1974b): Becoming Bent: Moral Careers of Corrupt Policemen. In: SHERMAN, L. W. (1974a) (ed.): *Police Corruption. A Sociological Perspective*. Anchor Press, Doubleday Garden City, New York.
- SKOLNICK, J. H., FYFE, J. J. (1993): Rodney King and Use of Excessive Force. Police Work and Organizational Culture. In: ERMANN, M. D., LUNDMAN, R. J. (1996) (eds.): *Corporate and Governmental Deviance. Problem of Organizational Behavior in Contemporary Society*. Oxford University Press, New York, Oxford.
- STODDARD, E. R. (1968): The Informal Code of Police Deviancy: a Group Approach to „Blue-coat Crime”. *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science* Vol. 89. No. 2. Northwestern University School of Law.
- VÁSÁRHELYI Mária (1998): Rejtőzködés, öngazolás, háritás és egymásra mutogatás. In: GOMBÁR Csaba, HANKIS Elemér, LENGYEL László, VOLOSIN Hédi (szerk.), *Írások a korrupcióról*. Korridor. Politikai kutatások központja, Budapest.

Policemen's social representations as reasoning of police corruption

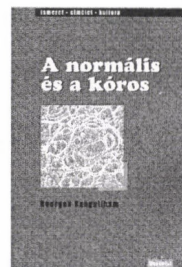
In our paper we show what kind of social representations do Hungarian policemen create about the reason of police corruption. We analysed the content of the interviews in a qualitative way. With the help of statistical tests we can explain the questionable social representations from two aspects: these are based on the necessary and sufficient and necessary but not sufficient order.

We specially took those reasons into consideration which are at the same time typical of police (sub)culture. At the 'universal level' of representations were denominated. Beyond those reasons drawn up in the technical literature – from insufficient moral carriage to salaries below cost price – those corruption reasons directly or indirectly connected to the enforce of police authority also came up to the surface. The inherent characteristics of police work and existence that generate police corruption show that though this deviant behavior cannot be totally ceased but reduced by improving social circumstances and salaries.

A PSZICHOLÓGIA olvasóinak ajánljuk a Gondolat Kiadó pszichológiai és pedagógiai kiadványaiból:

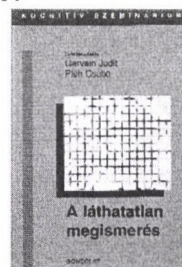
CANGUILHEM, GEORGES: A normális és a kóros. 180 oldal, ára: 2680 Ft

A francia orvos és eszmetörténész legeredetibb munkája a szervezet Claude Bernard-féle fogalmából kiindulva mutatja be, hogyan fejlődött egymásra válaszolgatva az orvoslás és a fiziológia, majd a patológiás szemlélet kiterjesztése a társadalomra hogyan vált új metaforák és új gondok forrásává. Igen fontosak azok a fogalmi vizsgálódásai, amelyek az olyan kategóriák rendszerbeli helyét tisztázzák, mint a normális, a beteg, az anomália, norma és átlag, fiziológia és patológia viszonya. Miközben plasztikus képet ad a 19. századi kísérleti szemlélet és a klinikai orvoslás összekapcsolásáról, a ma élettudománya számára is alapvető kereteket nyújt. Az egyik ilyen keret a teljes szervezet figyelembevételével, ahogy a mai orvoslás visszhangozza: a szupramolekuláris orvostudomány eszméje. A másik a statisztikai és szabályozási normalitás fogalmi dialógusa.

GERVAIN JUDIT – PLÉH CSABA (szerk.): A láthatatlan megismerés. 260 oldal, ára: 2680 Ft

A tanulmánykötet az utóbbi évtized egyik kiemelkedő felsőoktatás-pedagógiai vállalkozása, a Láthatatlan Kollégium diákjainak és tanárainak munkáját mutatja be. Kínálkozó terület ennek a sokszínűségnek az érvényesítésére a megismerés-tudomány, ahol a szakterületeket átívelő törekvéseken van a hangsúly.

GYŐRI MIKLÓS (szerk.): Az emberi megismerés kibontakozása. 304 oldal, ára: 2680 Ft

Olyan elméleti és empirikus kutatások eredményei jelennek meg e kötetben, amelyek az emberi megismerés fejlődésének korai (újszülött-, csecsemő- vagy gyermekkori) szakaszára összpontosítanak, vizsgálódásuk tárgya pedig az emberi megismerés néhány alapvető tudásterülete, elsősorban: a szociális kogníció és a naiv tudatelméleti képesség, a nyelv és az arra épülő képességek, illetve az emlékezet és a fogalmi szerveződés.

PLÉH CSABA – KAMPIS GYÖRGY – CSÁNYI VILMOS (szerk.):

Az észleléstől a nyelvig. 323 oldal, ára: 2890 Ft

A kötet a magyar megismeréstudomány egy évtizedes fejlődését és mai eredményeit mutatja be. Tartalmát tekintve a természettudományos szemlélet, a naturalista hozzáállás felerősödése jellemzi a dolgozatokat. Ez a kötet – megfelelően a konferencia felhívási témájának, ami azt firtatta, vajon a nyelv maga az elme, vagy „csak” annak formálója – két tudományterület igazán érdekes írásait tartalmazza.

BRUNER, JEROME: Az oktatás kultúrája. 191 oldal, ára: 2680 Ft

Az amerikai pszichológia „nagy öregje” ebben az élvezetes formában megírt, mégis a legsúlyosabb problémákat taglaló könyvében javaslatokat tesz arra, hogyan vezetheti be az oktatás a gyermekeket saját kultúrájuk közegébe. A többek között általa is kidolgozott „kulturális pszichológia” elméletét az oktatásra alkalmazva fejti ki, hogy az emberi elme lehetőségei akkor bontakoznak ki teljesen, ha a gyermekek a kultúra résztvevőivé válnak, és ezen nem csak a magas kultúra olyan területeit érti, mint a művészet vagy a tudomány, hanem az észlelés, gondolkodás, vitatkozás kultúrájától függő módzatait is.

A Gondolat Kiadó kiadványai megvásárolhatók és megrendelhetők:

a Kiadótól

Tel./fax: 06-1-486-1527, 486-1528

gondolat@gondolat.axelero.net

www.gondolatkiado.hu

mintabolt: Osiris Könyvesház, 1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.

Tel.: 266-4999

www.osiriskiado.hu

URBÁN RÓBERT, OLÁH ATTILA

ELTE Személyiség- és Egészségpszichológiai Tanszék, Budapest

KUGLER GYÖNGYI, SZILÁGYI ZSUZSA

MH Egészségvédelmi Intézet, Budapest

A PSZICHOLÓGIAI EGÉSZSÉG, AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS A DOHÁNYZÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI FIATAL FELNŐTT FÉRFIAKNÁL – KERESZTMETSZETI VIZSGÁLATBAN¹

Szocioökonómiai státusz és dohányzás

A dohányzás társadalmi meghatározói között a szocioökonómiai státusz központi szerepet játszik. Már régóta jól dokumentált összefüggés az, hogy az alacsonyabb szocioökonómiai státuszú társadalmi csoportok nagyobb mértékben dohányoznak (pl. Townsend, Roderick és Cooper, 1994; Schrijvers, Stronks, van de Mheen és Mackenbach, 1999; hazai összefüggéseket lásd például Urbán és Marián, 2003). Ráadásul napjainkban a magasabb szocioökonómiai státuszú csoportokban nagyobb mértékű a dohányzás prevalenciájának csökkenése, valamint a dohányzásról való leszokás, mint az alacsonyabb státuszú csoportokban (Droomers, Schrijvers és Mackenbach, 2002). Ennek következtében megfigyelhető az, hogy a dohányzással kapcsolatban tovább nő a különbség a szocioökonómiai státusz, különösen az iskolai végzettség mentén (Escobedo és Peddicord, 1996; Iribarren, Luepker, McGovern, Arnett és Blackburn, 1997; Pierce, Fiore, Novotny, Hatziaandreu és Davis, 1989; Bao-Ping, Gary, Mowery és Eriksen, 1996).

Kevés kutatás ismeretes azonban azzal kapcsolatban, hogy mi magyarázza az alacsonyabb iskolai végzettség és a magasabb mértékű dohányzás összefüggéseit. Droomers és munkatársai (2002) azt vizsgálták longitudinális elrendezésben, hogy a dohányzásról való leszokásban milyen szerepe van az iskolai végzettségnek. Vizsgálatukban az

¹ A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj tette lehetővé Urbán Róbert számára. Köszönet a kézirat korábbi változatához nyújtott tanácsaiért Pikó Bettinának és Kökönyi Gyöngyinek. Külön köszönet illeti az MH Egészségvédelmi Intézetének munkatársait az adatfelvételen nyújtott segítségükért, valamint a vizsgálati személyeinknek a kutatásban való részvételükért.

alacsonyabb iskolai végzettség mellett, a korán kezdett dohányzás (<17 év), az észlelt gyengébb egészségi állapot, valamilyen krónikus betegség jelenléte, a külső kontroll attitűd, a magas neuroticizmus pontszám és az érzelmi támogatás hiánya jósolta be a dohányzás tartós fennmaradását. Ez a kutatás rámutat arra, hogy a pszichoszociális változók vizsgálata is szükséges ahhoz, hogy megértsük a dohányzás és a szocioökonómiai státusz közötti összefüggést.

Feltételezésünk szerint a dohányzás és a szocioökonómiai státusz között a mentális egészség lehet az egyik közvetítő tényező. Feltevésünket a pszichológiai zavarok és a szocioökonómiai státusz jól ismert összefüggéseire alapozzuk. Lorant, Deliege, Eaton, Robert, Philippot és Ansseau (2003) például meta-elemzésükben kimutatták, hogy az alacsonyabb szocioökonómiai státuszú személyeknek nagyobb a veszélyeztetettsége a depresszióra, mint a magasabb státuszúaknak. Lorant és munkatársainak (2003) meta-elemzéséből az is kitűnt, hogy ez a hatás akkor nagyobb, ha a szocioökonómiai státuszt az iskolai végzettséggel mérik. Az iskolai végzettségnek tehát nemcsak a dohányzásban, hanem a mentális egészségben is kiemelt szerepe lehet. Más vizsgálat rámutatott arra is, hogy a tartós szegénység rontja a mentális egészséget, a kognitív működést és a segítő társas kapcsolatokat (Lynch, Kaplan és Shema, 1997).

A dohányzás, depresszió és szorongás

A depresszív tünetek, illetve a major depresszió és a dohányzás közötti kapcsolat jól ismert (Kassel, Stroud és Paronis, 2003, lásd magyarul még Urbán és Varga, 2003), de a hatás irányára és az azt közvetítő mechanizmusokra még koránt sincs kielégítő válasz. A szakirodalomban a dohányzás és a depresszió közötti összefüggés három típusa azonosítható (Kendler, Neale, MacLean, Heath, Eaves és Kessler, 1993): (1) A depresszióban a dohányzás a bevitt nikotin hangulatjavító hatása révén az öngyógyítás egyik módja lehet. (2) A másik lehetőség, hogy a dohányzás, azaz a nikotinhasználat és annak megvonása sérülékennyé tehet a depresszió vagy a depresszív tünetek kialakulására. (3) A harmadik lehetőség, hogy a depresszió és a dohányzás egymással közvetlenül nincs összefüggésben, hanem egy harmadik változó révén, például genetikai predispozíció vagy éppen idegrendszeri sérülékenységi miatt járnak együtt. Az újabban publikált longitudinális kutatásokban sem sikerült határozott ok-okozati irányt kimutatni (Brown, Lewinsohn, Seeley és Wagner, 1996; Fergusson, Goodwin és Horwood, 2003). A dohányzás és a depresszió közötti kapcsolat magyarázatában biológiai és pszichológiai közvetítő mechanizmusokra egyaránt találunk példát. Jelen kutatásunkban arra teszünk kísérletet, hogy a depresszió és a dohányzás közötti kapcsolatot kognitív személyiségváltozók bevezetésével értelmezzük.

A depresszióval szemben a dohányzás és a szorongásos zavarok közötti összefüggés dokumentációja még nem zárult le. Korábbi kutatásunkban a szakirodalommal összhangban (lásd Kassel, Stroud és Paronis, 2003) azt találtuk, hogy serdülők mintá-

jában a szorongás, mint személyiségvonás (a továbbiakban vonásszorongás) szintje nincs összefüggésben a dohányzással akkor, ha a depressziót is bevonjuk a logisztikus regresszióba (Urbán és Varga, 2003). Más adatok azonban azt is mutatják, hogy a dohányzás megnöveli a későbbi szorongásos zavarok megjelenését (Johnson, Cohen, Pine, Klein, Kasen és Brook, 2000). Úgy tűnik, hogy a szorongás, illetve az ezzel járó szorongásos zavarok inkább következményei, mint előzményei a dohányzásnak.

A dohányzás, a stressz és a megküzdés

A dohányzás és a pszichológiai stressz közötti kapcsolat is a tudományos érdeklődés középpontjában van. Általánosan elterjedt elképzelés szerint a stressz rizikófaktor a dohányzás elkezdésének és fenntartásának (Wills, 1986; Parrott, 1995; Kassel, Stroud és Paronis, 2003). Újabban mások felvetették azt a lehetőséget is, hogy éppen a dohányzás az, ami fokozza a stresszt azáltal, hogy a személy gyakrabban éli át a nikotin megvonását követő kellemetlen élményeket (Parrott, 1995). A versengő hipotézisek összehasonlítása során – legalábbis serdülőkori mintán – a stressz, mint a dohányzás oki faktora hipotézis nyert inkább megerősítést (Wills, Sandy és Yaeger, 2002). Számos kutatásban a felnőtt dohányosok is nagyobb mértékű stresszről számoltak be, mint a nem dohányzók (Warburton, Revell, és Thompson, 1991; Jones és Parrott, 1997). Magyar reprezentatív mintában azt találtuk, hogy a rendszeresen dohányzók esetében a stressz csak a legmagasabb kvartilisben eredményezte a dohányzás nagyobb valószínűségét (Urbán és Marián, 2003). Ez az összefüggés összhangban volt azokkal az adatokkal, amelyek a negatív affektusok szerepét hangsúlyozzák a dohányzás fenntartásában (Hall, Munoz, Reus és Sees, 1993). Ugyanakkor vizsgálatunkban a stressznek már viszonylag kisebb növekedése is megemelte az alkalmi dohányzás relatív veszélyét. Ez utóbbi esetben, úgy tűnik, hogy az alkalmi dohányzás a stressz és ebből következően a negatív érzelmek regulációjához járulhat hozzá. Ez az adat támogatja a nikotin addikcióban az affektív reguláció szerepét különösen a könnyű dohányosokat illetően. Habár a szakirodalomban széles körben megjelenik a stressz és a dohányzás kapcsolatának vizsgálata (Kassel, Stroud és Paronis, 2003), viszonylag kisebb a kutatók érdeklődése a stresszel való megküzdést elősegítő személyiségjellemzők és a dohányzás viszonyának vizsgálatára.

A dohányzás és a stressz kapcsolata révén, valamint a dohányosok beszámolóai alapján (Brandon és Baker, 1991) a dohányzást tekinthetjük a stresszel és a negatív érzelmekkel való megküzdés egyik módjának (Revell, Warburton és Wesnes, 1985), illetve az érzelmi reguláció egyik eszközének (Kassel, Stroud és Paronis, 2003). Feltételezhetjük, hogy azok a személyek, akik számára a hétköznapi stressz kevésbé megterhelő, valamint elegendő pszichológiai erőforrással bírnak, a dohányzás kevésbé használatos a stressz és a negatív érzelmekkel való megküzdés egyik módjaként. Ezzel tulajdonképpen a dohányzás deficit modelljét vázolhatjuk fel. Feltételezhetjük, hogy a dohányzók esetében a nehézségekkel való megküzdést elősegítő belső erőfor-

rások kisebb mértékben állnak rendelkezésre. Ezt támogatják azok az adatok, amelyek szerint a dohányzás és a dohányzás fenntartása összefüggésben van a fokozottabb külső kontrollhellyel (Droomers és mtsai, 2002; Chassin, Presson, Pitts és Sherman, 2000), a neuroticizmussal (Droomers és mtsai, 2002; Thornton, Lee és Fry, 1994), az ellenségeséggel (Whiteman, Fowkes, Deary és Lee, 1997), a társas érzelmi támogatások relatív hiányával (Droomers és mtsai, 2002), a hatóképesség alacsonyabb mértékével (Pederson, Kovál és O'Connor, 1997), a szelf-regulációs készségek deficitjével (pl. White, Pandina és Chen, 2002) és a nem adaptív megküzdési stratégiákkal (Siqueira, Diab, Bodian, Rolnitzky, 2000; Vickers, Patten, Lane, Clark, Croghan, Schroeder és Hurt, 2003). Mások azonban nem mutattak ki összefüggést a dohányzás és a személyiségjellemzők között, vagy csupán nők esetében találtak ilyen összefüggéseket (pl. van Loon, Tijhuis, Surtees és Ormel, 2001). A dohányzás és a megküzdéssel kapcsolatos személyiségváltozók kapcsolata tehát korántsem kielégítően tisztázott.

A szocioökonómiai státusz, a depresszió és a megküzdés kapcsolata – a vizsgálat hipotézisei

Vizsgálatunkban azt kívánjuk feltárni, hogy a szocioökonómiai státusz (SES) és a dohányzás kapcsolatában mennyiben játszik szerepet a depresszív tünetek magasabb előfordulása, valamint a stresszel való megküzdéshez szükséges személyiségjellemzők csökkent mértéke az alacsonyabb szocioökonómiai státuszúak körében. Mivel a szocioökonómiai státusz és a depresszió közötti kapcsolat jól dokumentált, valamint a depresszió és a dohányzás közötti viszony empirikusan is megalapozott, jogosan tételezzük fel azt, hogy a SES és a dohányzás között az egyik lehetséges közvetítő tényező a mentális egészség lehet. Ehhez azonban további hipotézisek felállítása szükséges. Eszerint igazolnunk kell azt, hogy a mintánkban a SES és a megküzdési képességek összefüggnek, valamint azt, hogy a SES és a mentális egészség, különösen a depresszió, ebben a mintában is összefügg egymással. Továbbá azt is ki kell mutatnunk, hogy a dohányzók és a nemdohányzók megküzdési képességeikben különböznek egymástól.

KUTATÁSI MÓDSZERTAN

A minta jellemzői és az adatfelvétel módja

A vizsgálatban 574 fiatal férfi vett részt. A résztvevők átlagéletkora 20,7 év (szórás: 1,77 év) volt. A legfiatalabbak 18 évesek, a legidősebbek 27 évesek voltak. A vizsgálati személyek sorozáson vettek részt. Az adatgyűjtés ezen módja lehetővé tette, hogy a mintában változatos szocioökonómiai státuszú személyek vegyenek részt. A mintavétel olyan fiatal férfi populáción történt, amely viszonylag ritkán kerül a pszichológiai

kutatások látókörébe. Éppen ezért különösen érdekesnek tartjuk a vizsgálati hipotéziseink tesztelését ezen a mintán. A vizsgálatban való észvételt 48 fő utasította vissza, ez a teljes minta ($N = 622$) 8%-a.

A vizsgálatban alkalmazott mérőeszközök

Szocioökonómiai státusz mutatói: A résztvevőktől a családi állapotra (nős, nőtlen, elvált, özvegy), állandó lakhelyre (Budapest, vidéki város, község és falu), a legmagasabb iskolai végzettségre (legfeljebb 8 általános, szakmunkásképző, szakközépiskola, gimnáziumi érettségi, főiskola/egyetemi diploma), etnikai hovatartozás, és az anyagi helyzet értékelésére vonatkozóan gyűjtöttünk adatokat.

Pszichológiai mérőeszközök, skálák

Beck Depresszió-Skála. A depresszió és a depresszív hangulat mérésére szolgáló széles körben alkalmazott skála (Beck, 1978) magyar változatát (Kopp, 1994, 157–159). alkalmaztuk. Mintánkban az alkalmazott skála konzisztenciája megfelelő volt (Cronbach $\alpha = 0,87$). A depresszió skála pontértékét az egyes tételekhez rendelhető 0-tól 3-ig terjedő pontszámok összeadásából nyertük.

Vonásszorongás kérdőív (Sipos, Sipos és Spielberger, 1988). A vonás jellegű szorongás mérésére Spielberger vonás- és állapotszorongás-skálái (STAI) közül a vonásszorongás-skálát használtuk. A vizsgálati személynek az „Általában hogyan érzi magát?” kérdésre kellett 20 tétel mentén 4 fokozatú skála felhasználásával válaszolni. A továbbiakban a vonásszorongás-pontértéket a válaszok átlagával képeztük. A jelen mintában a kérdőív konzisztenciája megfelelő (Cronbach $\alpha = 0,81$).

*Beck Önértékelési Skálák*² (Beck Self-esteem Scales) önjellemzős skálája (Beck, Brown, Steer, Kuyken és Grisham, 2001). Az önjellemzős skála belső konzisztenciája mintánkban megfelelő (Cronbach $\alpha = 0,91$). Eredetileg az alkalmazott skálák közül az önjellemzős kérdőívet egydimenziósnek találták (Beck és munkatársai, 2001). Annak ellenére, hogy serdülőkkel kapcsolatos kutatásokban felmerült annak lehetősége, hogy ez a skála többdimenziós (Urbán és Vargha, 2003), jelen kutatásban ezt a kérdést nem vizsgáltuk, és a skálát a globális önértékelés mérőeszközének tekintjük. A mintánkban a skála belső konzisztenciája megfelelő (Cronbach $\alpha = 0,92$).

Élettel való elégedettség (Campbell, Converse és Rodgers, 1976): A 10 tételes skála az élettel való általános elégedettséget méri. A vizsgálati személynek hétfokú szemantikus differenciál skálán kell megítélni, hogy az életére a felkínált melléknév párok mentén melyik jellemző. Itt olyan jellemző párokról van szó, mint unalmas-érdekes, boldogtalan-élvezetes, üres-teljes, örömtelen-reményteli. A mintánkban a mérőeszköz magas belső konzisztenciával rendelkezik (Cronbach $\alpha = 0,89$).

² A kérdőív nevében ezúttal az önértékelés kifejezést tartottuk megfelelőnek.

Pszichológiai immunkompetencia kérdőív (Oláh, 2000): A kérdőív 16 olyan társas-kognitív jellemzőt mér, amelyeket a pszichológiai stresszel szembeni védekezéssel hoznak kapcsolatba. A pszichológiai immunrendszer háttérében álló elméleti megfontolásokat lásd Oláh (megjelenés alatt). A skálák három rendszerbe rendeződnek: a megközelítő hiedelemrendszer (pozitív gondolkodás, kontrollérzés, koherencia érzés, növekedésérzés), a mobilizáló, alkotó végrehajtó-rendszer (kreatív énkép, változásra és kihívásra való orientáció, szociális forrásmonitorozás, probléma megoldási képesség, énhatékonyság, szociális mobilizáló képesség, szociális alkotóképesség, célorientáció), valamint az önszabályozó rendszer (szinkronképesség, impulzuskontroll, érzelmi kontroll, ingerlékenység-gátlás). Az elméletileg feltételezett struktúrát Oláh (2000; illetve megjelenés alatt) konfirmációs faktorelemzéssel igazolta. Saját mintánkban a kérdőív belső konzisztenciája megfelelő volt. A megközelítő hiedelemrendszer (Cronbach $\alpha = 0,83$), a mobilizáló, alkotó végrehajtó-rendszer (Cronbach $\alpha = 0,87$), valamint az önszabályozó rendszer (Cronbach $\alpha = 0,86$) belső konzisztenciája megfelelő. A kérdőív validitására és megbízhatóságára vonatkozó adatokat Oláh (megjelenés alatt) közli.

A dohányzás mérése. A dohányzást önbeszámoló eljárással mértük. Az egyes résztvevőnek jellemeznie kellett saját magát aszerint, hogy rendszeresen, alkalmanként, csak esetenként dohányzik, illetve leszokott dohányos, vagy egyáltalán nem dohányzik. Amennyiben a megkérdezett valamilyen szinten dohányzott, akkor rákérdeztünk a dohányzás gyakoriságára, az elmúlt héten elszívott cigaretták mennyiségére (szál), a napi átlagos cigarettafogyasztásra, valamint arra, hogy hány évesen kezdett először dohányozni. A jelen tanulmányban elsősorban az öndefiníciós dohányzási státuszt használjuk.

Elemzési stratégiák

A vizsgálat hipotéziseinek megfelelően, a mintánkban vizsgáltuk a szocioökonómiai státusz, a pszichológiai változók és a dohányzás kapcsolatát, valamint összehasonlítottuk a dohányzó és a nemdohányzó csoportokat. Többváltozós elemzésként logisztikus regresszióval vizsgáltuk a dohányzással összefüggő változók prediktív erejét a dohányzó státuszra vonatkozóan.

EREDMÉNYEK

A kutatás alapstatisztikája

A mintában a rendszeresen dohányzók aránya 334 fő volt (a minta 58%-a). Ebben a csoportban a naponta átlagosan elszívott cigaretták száma 16 szál (szórás: 7,5 szál cigaretta) volt. A mintából 68 fő (11%) dohányzott alkalmanként, ők átlagban naponta 12 szál cigarettát (szórás: 17 szál) szívtak el. Ez a mennyiség megfelel a rendszeres

dohányzás kategóriájának is, így az elemzések szempontjából a két csoportot összevontuk. Ezt az összevonást az is támogatja, hogy a rendszeresen dohányzók 100%-a és az alkalmanként dohányzók 67%-a naponta, illetve naponta többször is dohányzik. 32 fő (5,5%) számolt be arról, hogy régebben dohányzott, de ma már nem dohányzik, azaz meglehetősen alacsony arányban voltak a dohányzásról leszokottak. A mintából 140 fő (24%) nem dohányzott. A minta ilyen jellegzetességei alapján indokoltnak látjuk, hogy a későbbiekben a dohányzás szempontjából durvább csoportosítást használjuk, nevezetesen a dohányzók (402 fő), illetve a jelenleg nem dohányzók (172 fő) csoportjait. A vizsgálatba bevont pszichológiai változók átlagát és szórását az 1. táblázatban mutatjuk be.

1. táblázat. A vizsgálat pszichológiai változóinak alapadatai

Változó	Átlag	Szórás
Depresszió (BDI)	8,0	7,2
Szorongás (STAI)	51,3	7,7
Élettel való elégedettség	4,6	1,1
Globális önbizalom	3,8	1,2
Megközelítő hiedelem rendszer	55,7	9,9
Mobilizáló alkotó végrehajtó-rendszer	106,7	19,4
Önszabályozó rendszer	52,1	11,7

A depresszió, a pszichológiai immunrendszer és a szocioökonómiai státusz

A 2. táblázatban közöljük a vizsgálat változóinak Pearson korrelációs együtthatóit. *Depresszió és pszichológiai immunrendszer:* A korrelációs mátrixból kiemelhetjük a depresszió pontszám és a pszichológiai immunrendszer komponenseinek kapcsolatát. Egyöntetű negatív kapcsolat mutatkozik a depresszió és a megközelítő hiedelemrendszer, a mobilizáló-alkotó-végrehajtó rendszer, valamint az önszabályozó rendszer között. Lineáris regresszióval vizsgáltuk azt, hogy e három kognitív személyiség-változó mennyiben jelzi előre a depressziót. A megközelítő hiedelemrendszer (sztenderd $\beta = -0,37$, $t = 8,6$, $p < 0,001$) valamint az önszabályozó rendszer (sztenderd $\beta = -0,33$, $t = 7,7$, $p < 0,001$) került a modellbe, míg a mobilizáló, alkotó és végrehajtó rendszernek nem volt szignifikáns a sztenderd β együtthatója. Ez a modell a depresszió pontszám jelentős varianciáját magyarázta (illesztett $R^2 = 0,40$).

A szocioökonómiai státusz és a pszichológiai változók: Egyszempontos ANOVA elemzéssel vizsgáltuk a pszichológiai jellemzők változásait a szocioökonómiai státusz mutatójaként használt iskolai végzettség mentén. Szignifikáns főhatást találtunk a depresszió ($F = 2,5^{*3}$), az élettel való elégedettség ($F = 2,4^{*}$), a globális önértékelés

³ *-gal jelölt F értékek szignifikánsak. A pontos szignifikancia-értékeket az 5. táblázatban közöljük.

($F = 3,1^*$), a megközelítő hiedelemrendszer ($F = 6,4^{**}$), a mobilizáló-alkotó-végrehajtó rendszer ($F = 3,1^*$), valamint az önszabályozó rendszer ($F = 6,3^{**}$) mentén. Nem volt szignifikáns főhatás a vonásszorongás változóban ($F = 1,0$). Az F értékek pontos szignifikanciaszintjét, a csoportátlagokat, a post hoc elemzés eredményeit a 4. táblázatban közöljük. A post hoc elemzésből kirajzolódik, hogy a depresszió pontszám a magasabb iskolai végzettség irányában csökken, míg a pozitív mentális egészség a magasabb iskolai végzettség irányában emelkedik. A magasabb iskolai végzettség eszerint kedvezőbb mentális egészséggel, azaz alacsonyabb depresszió értékkel, jobb megküzdési erőforrásokkal jár. Az étellel való elégedettséget és az önértékelést illetően a post hoc elemzés nem tárt fel szignifikáns különbséget.

2. táblázat. A vizsgálat változóinak korrelációs mátrixa

	Depresszió (BDI)	Vonásszorongás (STAI)	Étellel való elégedettség	Globális önbizalom (BSE)	Megközelítő hiedelemrendszer	Mobilizáló alkotó végrehajtó rendszer	Önszabályozó rendszer
Életkor	-0,04	-0,02	-0,06	-0,01	0,10	0,08 ⁺	0,14 [*]
Iskolai végzettség	-0,12 [*]	0,01	0,09	-0,13 [*]	0,20 ^{**}	0,13 [*]	0,18 ^{**}
Jövedelmi helyzet	-0,28 ^{**}	0,11 [*]	0,27 ^{**}	-0,20 ^{**}	0,24 ^{**}	0,18 ^{**}	0,12 [*]
Depresszió (BDI)		0,50 ^{**}	-0,57 ^{**}	0,35 ^{**}	-0,56 ^{**}	-0,44 ^{**}	-0,56 ^{**}
Vonásszorongás (STAI)			-0,48 ^{**}	0,34 ^{**}	-0,48 ^{**}	-0,41 ^{**}	-0,57 ^{**}
Étellel való elégedettség				-0,51 ^{**}	0,59 ^{**}	0,54 ^{**}	0,45 ^{**}
Globális önbizalom ¹ (BSE)					-0,51 ^{**}	-0,51 ^{**}	-0,29 ^{**}
Megközelítő hiedelemrendszer						0,78 ^{**}	0,64 ^{**}
Mobilizáló alkotó végrehajtó-rendszer							0,52 ^{**}

p értékek: **: < 0,001; *: 0,01; : 0,05; +: < 0,10.

A nem dohányzó és a dohányzó személyek összehasonlítása

Szocioökonómiai státusz: Kutatásunkban a szocioökonómiai státusz mutatójaként az iskolai végzettséget és az önjellemzéses jövedelmet, valamint a lakóhelyet használtuk. Amennyiben a résztvevőket jelenleg dohányzó (rendszeres és alkalmanként dohányzó), valamint jelenleg nemdohányzó (egyáltalán nem dohányzott, illetve régen

¹ A globális önbizalom skálán a magasabb értékek a kedvezőtlenebb önértékelést jelentik

dohányzott, de jelenleg nem dohányzik) kategóriákba soroljuk, akkor a szocioökonomiai státusz általunk használt mutatói közül csupán az iskolai végzettség mutatott szignifikáns összefüggést a dohányzással (lásd 3. táblázat). Nevezetesen a magasabb iskolai végzettségűeknél alacsonyabb mértékben fordul elő a dohányzás. Míg például a legfeljebb nyolc általános iskolát végzettek 83%-a dohányzik, addig például a gimnáziumi érettségivel rendelkezők esetében ez az arány csupán 68%. Az iskolai végzettség további összefüggést mutatott a napi cigarettafogyasztás mennyiségével is ($r = -0,27$, $p < 0,001$). Ezzel a változóval azonban a jövedelem is összefüggött ($r = -0,17$, $p < 0,001$). Ezek szerint minél alacsonyabb iskolai végzettségű a vizsgált személy, annál nagyobb mértékű cigarettafogyasztásról számolt be. Ehhez hasonlóan minél alacsonyabb jövedelemtől számol be, annál több cigarettát szív naponta. Amennyiben ez utóbbi összefüggésben kontrolláljuk az iskolai végzettséget, a korreláció akkor is szignifikáns marad a fogyasztott cigaretta mennyisége és a jövedelmi helyzet között ($r = -0,15$, $p < 0,005$).

Pszichológiai változók: A jelenleg nem dohányzók és a dohányzók egyszerű összehasonlítását kétmintás t-próbával végeztük. Az 5. táblázatban a változók átlagait, a statisztikai próba értékét, a szignifikancia szintet és a hatásméretet (effect size, Cohen d) is feltüntettük. Erre azért van szükség, hogy megmutassuk, hogy a talált különbség nagyobb mértékű a triviálisnál. Amennyiben a hatásméret nagyobb 0,10-nél, akkor az átlagok közötti különbség nagyobb a triviálisnál. A dohányzók és a nemdohányzók között a depresszióban, a szorongásban, a megközelítő hiedelemrendszerben, ezen belül a koherencia érzésben, a növekedésérzésben, az önszabályozó rendszerben, ezen belül a szinkronképességben, az impulzivitás kontrollban, az érzelmi kontrollban, valamint az ingerlékenység-gátlásban találtunk szignifikáns különbséget. Mindegyik esetben a dohányzók kaptak alacsonyabb pontértéket, ami összecseng azzal a hipotézisünkkel, miszerint a dohányzás a megküzdéssel kapcsolatos személyes erőforrások alacsonyabb mértékével jár együtt. A hatásméret vizsgálata arra is rámutatott, hogy az itt talált hatásméretek a triviálisnál magasabbak, azonban az alacsony vagy a mérsékelt tartományba esnek.

A dohányzás vizsgálata többváltozós elemzéssel

Logisztikus regressziós módszerrel elemeztük, hogy a vizsgálatba bevont változók mennyiben függenek össze a dohányzással. Az elemzéshez a vizsgált folytonos változókból kvartiliseket képeztünk. Ezt alkalmasabbnak véltük a bináris változóknál, mert a kvartilisek alkalmazása árnyaltabb képet ad a változók közötti kapcsolatáról. A teljes modellt a 6. táblázatban mutatjuk be. Az elemzés során 1. lépésként az iskolai végzettséget vezettük be. Itt lényeges relatív rizikót a legfeljebb nyolc általános (OR = 4,37, $p = 0,003$) és a szakmunkásképzőt végzettek (OR = 2,26, $p = 0,052$) körében tapasztaltunk a főiskolát/egyetemet végzettekhez képest. 2. lépésként a depressziót és a szorongást vezettük be, ami némileg csökkentette, de lényegesen nem

változtatta meg az iskolai végzettség és a dohányzás kapcsolatát. Ugyanakkor a legmagasabb depresszió pontszámot mutató kvartilisben szignifikánsként jelent meg a dohányzás relatív rizikója ($OR = 2,51, p = 0,006$). 3. lépésben bevezettük a pszichológiai immunrendszer két fő komponensét a megközelítő hiedelemrendszert és az önszabályozó rendszert. A mobilizáló, végrehajtó és alkotó rendszer összetevőit azért nem vezettük be a regressziós modellbe, mert korábban ez a rendszer nem mutatott kapcsolatot a dohányzással. Annak ellenére, hogy az iskolai végzettség és a dohányzás összefüggései nem változtak, a depresszió rizikófaktor jellege csökkent, a relatív rizikó ebben az esetben csak tendencia szintű összefüggést mutatott a legmagasabb depressziópontszámmal jellemezhető kvartilisben ($2,16, p = 0,055$). A megközelítő rendszer ugyan nem mutatott összefüggést a dohányzással, az önszabályozó rendszer alacsony értékei mellett (az alsó két kvartilisben) szignifikánsan megnőtt a dohányzás relatív rizikója ($OR = 2,31, p < 0,030$ illetve $2,01, p < 0,036$).

MEGBESZÉLÉS

Vizsgálatunk alátámasztotta azt a feltevésünket, hogy a dohányzás összefüggésben van a kedvezőtlenebb mentális egészséggel már fiatal férfiak mintájában is. Adataink egy része jó összhangban van a nemzetközi szakirodalomban közölt eredményekkel, miszerint a dohányzók esetében nagyobb mértékű depressziót tapasztalhatunk, illetve hogy a megnövekedett depresszió pontszám jelentős rizikót jelent a dohányzásra nézve (Breslau és mtsai, 1991, 1993; Brown és mtsai, 1996; Covey és mtsai, 1998). Az is közismert, hogy az alacsonyabb szocioökonómiai státusz, beleértve az alacsonyabb iskolai végzettséget, a dohányzás megnövekedett rizikójával jár együtt (Townsend és mtsai, 1994; Schrijvers és mtsai, 1999). Más eredményeinknek azonban nincsenek nemzetközi előzményei, vizsgálatunk ebből a szempontból újszerűnek mondható. Így előzmény nélküli az a megállapításunk, hogy a dohányzók között az egyes megküzdési képesség (coping potenciál) dimenziók alacsonyabb értékeit találjuk. Ebben a kérdésben határozott mintázat rajzolódott ki: a dohányzók és a nem dohányzók a megközelítő rendszer egyes tényezőiben (mint a koherencia és a növekedés érzés), valamint az önszabályozó rendszer összetevőiben (úgy mint szinkronképességben, az impulzivitás-, az érzelmi és az ingerlékenység-kontrollban) különböznek egymástól, míg a mobilizáló-alkotó-végrehajtó rendszer komponenseiben nem. A hatásméretet tekintve kifejezettebb hatást találunk az önszabályozó rendszert illetően; eszerint az alacsonyabb mértékű önszabályozó rendszer a dohányzás megemelkedett relatív rizikójával társul. Ezt az eredményt közvetetten támogatják az érzelemreguláció és dohányzás kapcsolatát vizsgáló nemzetközi adatok is (Wills és mtsai, 2002). A coping jellemzők jelentőségét az is mutatja, hogy a többváltozós elemzésben ezek bevezetése gyengítette a depresszió hatását. Ez arra mutat, hogy feltételezhetően a dohányzás és a depresszió közötti kapcsolatot többek között a megküzdési képességek, nevezetesen az önszabályozás rendszer alacsonyabb szintű működése is magyarázhatja.

Szót kell ejtenünk arról, hogy egy szempontból nem, egy másiktól csak marginális különbséget tudunk kimutatni a dohányzók és a nemdohányzók között a mentális egészség egy-egy mutatójában. Nevezetesen az önértékelésben nem találtunk szignifikáns különbséget a dohányzók és a nemdohányzók között. Mivel a depresszió összefügg az alacsonyabb önértékeléssel, ezért az itt kapott eredményt nem értelmezhetjük úgy, hogy a dohányzással kapcsolatban kialakult negatív énkép magyarázná a depresszió magasabb szintjét. Marginálisan szignifikáns különbség mutatkozik az étellel való elégedettségben. Ezt értelmezhetnénk azzal is, hogy a dohányosok között nagyobb arányban vannak az alacsonyabb iskolai végzettségűek, és ahogy egy másik elemzésben is láttuk, szignifikáns főhatás van az étellel való elégedettségben az iskolai végzettség mentén. Ezt a magyarázatunkat tesztelve kétszemponthus ANOVA elemzést végeztünk az étellel való elégedettségre nézve a dohányzás és az iskolai végzettség mentén. A két változó interakciója nem volt szignifikáns ($F = 1,00$, n. sz.). A marginális hatás a dohányzók alacsonyabb étellel való elégedettségére nézve nem magyarázható mással, mint a dohányzással, legalábbis az adataink szerint.

Vizsgálatunk továbbá összhangban van azokkal a nemzetközi és hazai adatokkal is, amelyek az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél magasabb arányú dohányzást mutattak ki. Ugyanakkor figyelembe véve, hogy az általunk vizsgált depresszió is összefügg a szocioökonómiai státusszal és ezen belül az iskolai végzettséggel, vizsgáltuk azt a lehetőséget, hogy az iskolai végzettség hatását a depresszió és a megküzdési potenciál legalább részben magyarázhatja-e. Ezt a hipotézist lépésenkénti logisztikus regresszióval ellenőriztük. Az első lépésben az iskolai végzettséget, a második lépésben a depressziót és a szorongást léptettük be. Ekkor a legmagasabb depresszió pontszámú kvartilisben a dohányzás relatív rizikója szignifikánsan megemelkedett a többi csoporthoz képest, ugyanakkor az iskolai végzettség hatása nem változott. Tehát a mintánkban nem tudtuk kimutatni azt, hogy az iskolai végzettség hatását bármilyen mértékben is a depresszió magyarázhatja.

A regressziós elemzés második lépésének eredményei azt is mutatták, hogy a szorongás nincs kapcsolatban a dohányzás rizikójával akkor, ha a szorongás a depresszióval együtt jelenik meg a regressziós modellben. Ez az eredmény összhangban van a saját korábbi eredményeinkkel (Urbán és Varga, 2003).

A logisztikus regressziós modell harmadik lépésével azt vizsgáltuk, hogy a megközelítő és az önszabályozó rendszer pontértékei bejósolják-e a dohányzás relatív rizikóját. Egyúttal azt is ellenőriztük, hogy a megküzdési potenciálok magyarázhatják-e a depresszió és a dohányzás összefüggéseit. A regresszióban az önszabályozó rendszer mutatott szignifikáns kapcsolatot a dohányzással, és pedig az alacsony mértékű önszabályozás mintegy megkétszerezi a dohányzás rizikóját a magas önszabályozáshoz képest. Ugyanakkor a pszichológiai immunrendszer két alrendszerének bevezetésével a depresszió hatásának mértéke olyannyira csökkent, hogy a szignifikáns rizikó helyett ebben a lépésben a magas depresszió pontszám csupán tendenciaszerű rizikót jelentett a dohányzásra nézve. Kutatásunk támogatja azt a feltételezést, hogy a

depresszió és a dohányzás összefüggését a stresszel való megküzdésben szerepet játszó személyiségtényezők legalábbis részben magyarázhatják. Itt az ok-okozati viszonyokat nem tisztázhatjuk, hiszen a kutatásunk erre nem alkalmas, ugyanakkor empirikus adatokkal alátámaszthatjuk azt a feltételezést, hogy az önkontroll jellemzőinek jelentős szerepe lehet a dohányzás és a depresszió kapcsolatában. Ez az eredményünk jó összhangban van Taylor és Seeman (1999) feltevésével, miszerint a szocio- ökonómiai státusz és az egészség között a pszichoszociális erőforrások mértéke, illetve relatív hiánya, és az általuk reaktív válaszadási módnak elnevezett jellemző is közvetíthet. A reaktív válaszadási mód az önszabályozás olyan sajátossága, amely jellemezhető a krónikus vigilanciával, az on-line válaszadás/tervezéssel, az érzelmileg vezérelt viselkedéssel, a beszűkült lehetőségekkel, a tapasztalatszerzés korlátozott voltával, a jelen orientáltsággal, valamint az egyszerű, rövid távú tervezéssel. Saját vizsgálatunk az érzelmi és önkontroll jellemzők szerepét emeli ki a dohányzással és az ezzel együtt járó depresszióval kapcsolatban. Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy az általunk vizsgált változók nem vagy csak elhanyagolható mértékben magyarázzák a szocioökonómiai státusz és a dohányzás közötti összefüggéseket.

Adataink értelmezésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lehetőséget sem, hogy a dohányzás hozzájárulhat a megküzdési potenciálok csökkenéséhez. Mivel ez a magyarázati lehetőség sem zárható ki, érdemes fontolóra venni azt a lehetőséget is, hogy a cigarettafogyasztás, az általa kialakult addikció, valamint a negatív érzelmek amortizálása (Piasecki és Baker, 2000), valamint a cigarettafogyasztás negatív érzelmekkel való megküzdési módként való alkalmazása hozzájárulhat a személyes erőforrások csökkenéséhez. Ez olyan kutatási kérdéseket vet fel, amelyeket csak longitudinális kutatásban tesztelhetünk. Eszerint a dohányzás maga is hozzájárulhat a személy önkontroll funkciójának csökkenéséhez. Amennyiben ez a hipotézis a későbbiekben igazolást nyer, akkor további fontos érvként szolgálhat a dohányzásprevenció támogatásában, és jobban megérthetjük azt, hogy a dohányzás miképpen maradhat fenn az intenzív dohányzásellenes kommunikáció ellenére.

A vizsgálatunk keresztmetszeti természete miatt az ok-okozati viszonyok nem dönthetők el. Ugyanis lehetséges az, hogy a mentális egészség mérsékeltebb volta vezet el a dohányzáshoz, de az is számításba veendő, hogy a mentális egészség alacsonyabb mértéke a dohányzás következménye. Az előbbi egyfajta előzményként tekinti az alacsonyabb mértékű pszichológiai erőforrásokat és a depresszió magasabb mértékét. Az utóbbi viszont következménymodellként a dohányzás újabb, talán eddig kevésbé hangsúlyozott egészségkárosító aspektusát tételezi fel. Eredményeink általánosíthatóságát korlátozza az a tény, hogy mintánkban fiatal felnőtt férfiak vettek részt. A dohányzásban fennálló nemi különbségek széles körben ismertek és tanulmányozottak. Fontos lenne az itt kapott összefüggéseket hasonló méretű és összetételű női mintán is tesztelni. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell azt, hogy a dohányzás és a viszonylag gyengébb mentális egészség összefüggései már fiatal férfiak körében is megfigyelhetők, ami feltehetően hozzájárulhat hosszú távon is a dohányzók rosszabb életkilátásaihoz.

3. táblázat. A pszichológiai változók összefüggései az iskolai végzettséggel fiatal férfiak mintájában

	Legfeljebb 8 általános	Szaktanulmányok	Szakközépiskola	Gimnáziumi érettségi	Főiskola/egyetem	F (p =)
Depresszió (BDI)	9,3a	8,5ab	7,7ab	5,9b	7,3ab	2,5 (0,044)
Vonásszorongás (STAI)	50,3	51,8	51,5	50,1	52,0	1,0 (0,394)
Élettel való elégedettség	4,5	4,5	4,7	4,9	4,5	2,4 (0,048)
Globális önértékelés (BSE)	4,0	3,9	3,7	3,5	3,7	3,1 (0,015)
Megközelítő hiedelem rendszer	52,1a	55,1ab	56,7b	58,8b	59,4b	6,4 (p < 0,001)
Mobilizáló alkotó végrehajtó-rendszer	101,2a	106,7ab	107,6ab	109,9b	112,5b	3,1 (0,02)
Önszabályozó rendszer	49,1a	50,3ab	54,7bc	54,4bc	55,5c	6,3 (p < 0,001)

Megjegyzés: A post hoc elemzést Student-Newman-Keuls eljárásával végeztük. Az összehasonlítások eredményét az átlagok alsó indexében jelöltük.

4. táblázat. A dohányzás és a szociökönómiai státusz összefüggései fiatal felnőtt férfiak mintájában

	Nemdohányzó N (%)	Dohányzó N (%)	Statistikai próba
<i>Iskolai végzettség</i>			$\chi^2 = 17,5$ $p = 0,002$
Legfeljebb 8 általános	15 (17)	75 (83)	
Szaktanulmányok	60 (27)	165 (73)	
Szakközépiskola	65 (39)	103 (61)	
Gimnáziumi érettségi	20 (32)	42 (68)	
Főiskola/egyetem	12 (44)	15 (56)	
<i>Lakóhely</i>			
Budapest	15 (36)	27 (64)	$\chi^2 = 0,72$ $p = 0,869$
Vidéki város	82 (29)	198 (71)	
Község, nagyközség	35 (30)	82 (70)	
Falu	40 (30)	93 (70)	
<i>Anyagi helyzet</i> (ötfokú skála)	2,85	2,83	$t = 0,43$ $p = 0,668$

² A magasabb értékek kedvezőtlenebb önértékelést jelentenek.

5. táblázat. A pszichológiai változók összehasonlítás a nem dohányzó és a dohányzó fiatal férfiak között (kétmintás t-próbák és a hatásméretetek becslései)

	Nem dohány- zók (SD) N = 172	Dohányzók (SD) N = 402	t-érték (p)	Hatás- méret (Cohend)
Depresszió (BDI)	6,7 (6,7)	8,6 (7,3)	3,00 (0,003)	0,27
Vonásszorongás (STAI)	49,9 (8,0)	51,9 (7,5)	2,83 (0,005)	0,26
Élettel való elégedettség	4,7 (0,9)	4,6 (1,1)	1,71 (0,090)	0,15
Globális önbizalom (BSE)	3,8 (1,2)	3,8 (1,2)	0,60 (0,548)	0,05
Megközelítő hiedelem rendszer	57,3 (9,4)	54,9 (10,0)	2,60 (0,010)	0,24
Mobilizáló alkotó végrehajtó-rendszer	107,6 (18,0)	106,3 (20,0)	0,71 (0,479)	0,06
Önszabályozó rendszer	55,4 (11,7)	50,7 (11,5)	4,48 (p < 0,001)	0,41

6. táblázat. Lépésenkénti logisztikus regressziós elemzés a dohányzás vizsgált prediktoraira (iskolai végzettség és pszichológiai változók) vonatkozóan

Változó	OR	Kon- fidencia- intervallum (95%)	p	Nagel- kerke R ²
1. LÉPÉS				0,048
Iskolai végzettség				
Legfeljebb nyolc általános	4,37	1,67–11,43	0,003	
Szakk munkásképző	2,26	0,99–5,11	0,052	
Szakközépiskola	1,30	0,57–2,97	0,528	
Gimnázium	1,60	0,63–4,05	0,322	
Főiskola/egyetem	1,00			
2. LÉPÉS				0,092
Iskolai végzettség				
Legfeljebb nyolc általános	4,16	1,56–11,09	0,004	
Szakk munkásképző	2,14	0,93–4,93	0,074	
Szakközépiskola	1,23	0,53–2,86	0,626	
Gimnázium	1,68	0,65–4,37	0,285	
Főiskola/egyetem	1,00			
Depresszió (min.–max.)				
1. kvartilis (0–2) N = 127	1,00			

³ A hatás méretének mutatójának a Cohen d-t formuláját alkalmaztuk a különböző csoportmérté-
tek esetére (lásd Rosenthal és Rosnow, 1991, 302. o.). A d értékei közül a 0,2 körüli értékek kis ha-
tásméretnek, a 0,5 körüli értékek mérsékelt vagy közepes hatásméretnek, és végül a 0,8 körüli érté-
kek erős hatásnak feleltethetők meg.

Változó	OR	Kon- fidencia- intervallum (95%)	p	Nagel- kerke R ²
2. kvartilis (3–6) N = 176	0,96	0,58–1,60	0,889	0,118
3. kvartilis (7–11) N = 125	1,34	0,75–2,39	0,315	
4. kvartilis (12–33) N = 140	2,51	1,30–4,86	0,006	
Szorongás (min.–max.)				
1. kvartilis (18–47) N = 136	1,00			
2. kvartilis (48–52) N = 146	1,53	0,91–2,57	0,107	
3. kvartilis (53–56) N = 142	1,42	0,82–2,44	0,209	
4. kvartilis (57–76) N = 129	1,18	0,64–2,18	0,596	
3. LÉPÉS				
Iskolai végzettség				
Legfeljebb nyolc általános	4,14	1,50–11,41	0,006	
Szakmunkásképző	2,03	0,86–4,80	0,105	
Szakközépiskola	1,24	0,52–2,93	0,627	
Gimnázium	1,72	0,65–4,56	0,275	
Főiskola/egyetem	1,00			
Depresszió (min.–max.)				
1. kvartilis (0–2) N = 127	1,00			
2. kvartilis (3–6) N = 176	0,90	0,53–1,53	0,689	
3. kvartilis (7–11) N = 125	1,21	0,65–2,25	0,550	
4. kvartilis (12–33) N = 140	2,16	0,99–4,74	0,055	
Szorongás (min.–max.)				
1. kvartilis (18–47) N = 136	1,00			
2. kvartilis (48–52) N = 146	1,32	0,77–2,28	0,317	
3. kvartilis (53–56) N = 142	1,15	0,64–2,08	0,642	
4. kvartilis (57–76) N = 129	0,88	0,44–1,75	0,721	
Megközelítő hiedelem rendszer				
1. kvartilis (11–49) N = 140	0,81	0,41–1,61	0,552	
2. kvartilis (50–56) N = 148	0,79	0,43–1,45	0,446	
3. kvartilis (57–62) N = 134	1,54	0,88–2,70	0,133	
4. kvartilis (63–80) N = 152	1,00			
Önszabályozó rendszer				
1. kvartilis (7–44) N = 145	2,31	1,08–4,91	0,030	
2. kvartilis (45–52) N = 151	2,01	1,05–3,87	0,036	
3. kvartilis (53–60) N = 138	1,49	0,85–2,61	0,161	
4. kvartilis (61–80) N = 139	1,00			

Megjegyzés: A kővérrel szedett OR-értékek szignifikánsak.

A kézirat elfogadva: 2004. február

Irodalom

- BAO-PING, Z., GARY, G., MOWERY, P. and ERIKSEN, M. P. (1996): The relationship between cigarette smoking and education revisited: Implications for categorizing persons' educational status. *American Journal of Public Health*, 86, 11, 1582–1589.
- BECK, A. T. (1978): *Depression inventory*. Philadelphia: Center for Cognitive Therapy.
- BECK, A. T., BROWN, G. K., STEER, R. A., KUYKEN, W. and GRISHAM, J. (2001): Psychometric properties of Beck Self-Esteem Scales. *Behaviour Research and Therapy*, 39, 115–124.
- BORELLI, B., BOCK, B., KING, T., PINTO, B. and MARCUS, B. H. (1996): The impact of depression on smoking cessation in women. *American Journal of Preventive Medicine*, 12 (5), 378–387.
- BRANDON, T. H. and BAKER, T. B. (1991): The smoking consequences questionnaire: The subjective expected utility of smoking in college students. *Psychological Assessment*, 3 (3), 484–491.
- BRESLAU, N. and DONALD, K. (1999): Smoking and panic attack: An epidemiologic investigation. *Archives of General Psychiatry*, 56 (12), 1141–1147.
- BRESLAU, N., KILBEY, M. and ANDRESKI, P. (1991): Nicotine dependence, major depression, and anxiety in young adults. *Archives of General Psychiatry*, 48, 1069–1074.
- BRESLAU, N., KILBEY, M. and ANDRESKI, P. (1993): Nicotine dependence and major depression: New evidence from a prospective investigation. *Archives of General Psychiatry*, 50 (1), 31–35.
- BRESLAU, N., PETERSON, E. L., SCHULTZ, C. R., CHILCOAT, H. D. and ANDRESKI, P. (1998): Major depression and stages of smoking: A longitudinal investigation. *Archives of General Psychiatry*, 55, 161–166.
- BROWN, R. A., LEWINSOHN, P. M., SEELEY, J. R. and WAGNER, E. F. (1996): Cigarette smoking, major depression, and other psychiatric disorders among adolescents. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 35 (12), 1602–1610.
- CAMPBELL, A., CONVERSE, P. E. and RODGERS, W. L. (1979): *The quality of American life*. New York, Russell Sage.
- CARVAJAL, S. C., WIATREK, D. E., EVANS, R. I., KNEE, C. R. and NASH, S. G. (2000): Psychosocial determinants of the onset and escalation of smoking: Cross-sectional and prospective findings in multiethnic middle school samples. *Journal of Adolescent Health*, 27 (4), 255–265.
- CHASSIN, L., PRESSON, C. C., PITTS, S. C. and SHERMAN, S. J. (2000): The natural history of cigarette smoking from adolescence to adulthood in a mid-western community sample: Multiple trajectories and their psychosocial correlates. *Health Psychology*, 19 (3), 223–231.
- COLDER, C. R., MEHTA, P., BALANDA, K., CAMPBELL, R. T., MAYHEW, K. P., STANTON, W. R., PENTZ, M. A. and FLAY, B. R. (2001): Identifying trajectories of adolescent smoking: An application of latent growth mixture modeling. *Health Psychology*, 20 (2), 127–135.
- COOPER, M. L., WOOD, P. K., ORCUTT, H. K. and ALBINO, A. (2003): Personality and the predisposition to engage in risky or problem behaviors during adolescence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84 (2), 390–410.

- COVEY, L. S., GLASSMAN, A. H. and STETNER, F. (1998): Cigarette smoking and major depression. *Journal of Addictive Diseases*, 17 (1), 35–46.
- DROOMERS, M., SCHRIJVERS, C. T. M. and MACKENBACH, J. P. (2002): Why do lower educated people continue smoking? Explanations from the longitudinal GLOBE study. *Health Psychology*, 21, (3), 263–272.
- ESCOBAR, L. G., REDDY, M. and GIOVINO, G. A. (1998): The relationship between depressive symptoms and cigarette smoking in US adolescents. *Addiction*, 93, 433–440.
- ESCOBEDO, L. G. and PEDDICORD, J. P. (1996): Smoking prevalence in US birth cohorts: the influence of gender and education. *American Journal Of Public Health*, 86 (2), 231–236.
- FERGUSON, D. M., GOODWIN, R. D. and HORWOOD, L. J. (2003): Major depression and cigarette smoking: Results of a 21-year longitudinal study. *Psychological Medicine*, 33 (8), 1357–1367.
- FREDERICK, S. L., REUS, V. I., GINSBERG, D., HALL, S. M., MUNOZ, R. F. and ELLMAN, G. (1998): Cortisol and response to dexamthasone as predictors of withdrawal distress and abstinence success in smokers. *Biological Psychiatry*, 43, 525–530.
- HALL, S. M., MUNOZ, R. F., REUS, V. I. and SEES, K. L. (1993): Nicotine, Negative Affect, and Depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 61 (5), 761–767.
- IRIBARREN, C., LUEPKER, R. V., MCGOVERN, P. G., ARNETT, D. K. and BLACKBURN, H. (1997): Twelve-year trend sin cardiovascular disease risk factors int he Minnesota Heart Survey. Are socioeconomic difference widening? *Archives of Internal Medicine*, 157, 873–881.
- JOHNSON, J., COHEN, P., PINE, D. S., KLEIN, D. F., KASEN, S. and BROOK, J. S. (2000): Association between cigarette smoking and anxiety disorders during adolescence and early adulthood. *JAMA*, 284, (18), 2348–2351.
- JONES, M. E. E. and PARROTT, A. C. (1997): Stress and arousal circadian rhythms in smokers and non-smokers working day and night shifts. *Stress Medicine*, 13, 91–97.
- KASSEL, J. D., STROUD, L. R. and PARONIS, C. A. (2003): Smoking, stress, and negative affect: Correlation, causation, and context across stages of smoking. *Psychological Bulletin*, 129, (2), 270–304.
- KENDLER, K. S., NEALE, M. C., MACLEAN, C. J., HEATH, A. C., EAVES, L. J., KESSLER, R. C. (1993): Smoking and major depression: A causal analysis. *Archives of General Psychiatry*, 50 (1), 36–43.
- KOPP M. (1994): *Orvosi pszichológia*. SOTE Magatartástudományi Intézet, Budapest.
- LI, M. D., CHENG, R. I., MA, J., SWAN, G. E. (2003): A meta-analaysis of estimated genetic and environmental effects on smoking behavior in male and female adult twin. *Addiction*, 98 (1), 23–31.
- Van LOON, A. J. M., TIJHUIS, M., SURTEES, P. G., ORMEL, J. (2001): Personality and coping: their relationship with lifestyle risk factors for cancer. *Personality and Individual Differences*, 31, 541–553.
- LORANT, V., DELIEGE, D., EATON, W., ROBERT, A., PHILIPPOT, P., ANSSEAU, M. (2003): Socioeconomic inequalities in depression: A meta-analysis. *American Journal of Epidemiology*, 157, 98–112.
- LYNCH, J. W., KAPLAN, G. A., SHEMA, S. J. (1997): Cumulative impact of sustained economic hardship on physical, cognitive, psychological, and social functioning. *The New England Journal of Medicine*, 337 (26), 1889–1895.

- MILLER, M., HEMENWAY, D., RIMM, E. (2000): Cigarettes and suicide: A prospective study of 50.000 men. *American Journal of Public Health*, 90 (5), 768–773.
- NESBITT, P. D. (1973): Smoking, physiological arousal, and emotional response. *Journal of Personality and Social Psychology*, 25, 137–144.
- OLÁH Attila (megjelenés alatt): Megküzdés és pszichológiai immunitás. In: PLÉH Cs. (szerk.), *Pszichológiai szöveggyűjtemény*, Budapest, Osiris.
- OLÁH, A. (2000): *Health protective and health promoting resources in personality: A framework for the measurement of the psychological immune system*. Manuscript, Eötvös Loránd University.
- PARROTT, A. C. (1995): Stress modulation over the day in cigarette smokers. *Addiction*, 90, 233–244.
- PARROTT, A. C. (1999): Does cigarette smoking cause stress? *American Psychologist*, 54 (10), 817–820.
- PATTON, G. C., CARLIN, J. B., COFFEY, C., WOLFE, R., HIBBERT, M., BOWES, G. (1998): Depression, anxiety and smoking initiation: a prospective study over three years. *American Journal of Public Health*, 88 (10), 1518–1522.
- PEDERSON, L. L., KOVAL, J. J., O'CONNOR, K. (1997): Are psychosocial factors related to smoking in grade-6 students? *Addictive Behaviors*, 22 (2), 169–181.
- PIASECKI, T. M., BAKER, T. B. (2000): Does smoking amortize negative affect? *American Psychologist*, 55, 1156–1157.
- PIERCE, J. P., FIORE, M. C., NOVOTNY, T. E., HATZIANDREU, E. J., DAVIS, R. M. (1989): Trends in cigarette smoking in the United States. Educational differences are increasing. *Journal of the American Medical Association*, 261, 56–60.
- REVELL, A. D., WARBURTON D. M., WESNES, K. (1985): Smoking as a coping strategy. *Addictive Behaviors*, 10, 209–224.
- ROSENTHAL, R., ROSNOW, R. L. (1991): *Essentials of behavioural research: Methods and data analysis*. London, McGraw-Hill Publishing Company.
- SCHRIVJERS, C. T. M., STRONKS, K., VAN DE MHEEN, H. D., MACKENBACH, J. P. (1999): Explaining educational differences in mortality: The role of behavioral and material factors. *American Journal of Public Health*, 89, 535–540.
- SIPOS, K., SIPOS, M., SPIELBERGER, C. D. (1988): A State-Trait Anxiety Inventory (STAI) magyar változata, In: MÉREI F., SZAKÁCS F. (szerk.): *Pszichodiagnosztikai vadamecum*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- SIQUEIRA, L., DIAB, M., BODIAN, C., ROLNITZKY, L. (2000): Adolescents becoming smokers: The roles of stress and coping methods. *Journal of Adolescent Health*, 27, 399–408.
- TAYLOR, S. E., SEEMAN, T. E. (1999): Psychosocial resource and the SES-health relationship. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 896, 210–225.
- THORNTON, A., LEE, P., FRY, J. (1994): Differences between smokers, ex-smokers and non-smokers. *Journal of Clinical Epidemiology*, 47, 1143–1162.
- TOWNSEND, J., RODERICK, P., COOPER, J. (1994): Cigarette smoking by socioeconomic group, sex, and age: effects of price, income, and health publicity. *British Medical Journal*, 309, 923–927.
- URBÁN R., MARIÁN B. (2003): A dohányzás szociökönómiai prediktorainak és a stressz hatásának vizsgálata magyar reprezentatív mintában. *Addiktológia*, II (2), 164–177.

- URBÁN R., VARGA J. (2003): A negatív érzelmek, az önbizalom, az énhatékonyság és a dohányzás serdülőkorban. *Addiktológia, II* (3–4), 346–369.
- VICKERS, K. S., PATTEN, C. A., LANE, K., CLARK, M. M., CROGHAN, I. T., SCHROEDER, D. R., HURT, R. D. (2003): Depressed versus nondepressed young adult tobacco users: Differences in coping style, weight concerns, and exercise level. *Health Psychology, 22*, (5), 498–503.
- WARBURTON, D. M., REVELL, A., THOMPSON, D. H. (1991): Smokers of the future. *British Journal of Addiction, 86*, 621–625.
- WHALEN, C. K., JAMNER, D., HENKER, B., DELFINO, R. J. (2001): Smoking and moods in adolescents with depressive and aggressive dispositions. *Health Psychology, 20* (2), 99–111.
- WHITE, H. R., PANDINA, R. J., CHEN, P.H. (2001): Developmental trajectories of cigarette use from early adolescence into young adulthood. *Drug & Alcohol Dependence, 65* (2), 167–178.
- WHITEMAN, M. C., FOWKES, F. G. R., DEARY, I. J., LEE, A. J. (1997): Hostility, cigarette smoking and alcohol consumption in the general population. *Social Science and Medicine, 44* (8), 1089–1096.
- WILLS, T. A. (1986): Stress and coping in early adolescence: Relationships to smoking and alcohol use in urban school samples. *Health Psychology, 5*, 503–529.
- WILLS, T. A., SANDY, J. M., YAEGER, A. M. (2002): Stress and smoking in adolescence: A test of directional hypotheses. *Health Psychology, 21* (2), 122–130.

RÓBERT URBÁN, PHD, ATTILA OLÁH, PHD,
GYÖNGYI KUGLER, ZSUZSA SZILÁGYI, MD

Mental health and education are independent risk factors for smoking in young adult male – a cross-sectional study

The effect of education, mental health indicators (depression, self-esteem, anxiety, life satisfaction), and Psychological Immune Competence (PIC) including Approach-Belief Subsystem, Monitoring-Creating-Executive Subsystem, and Self-regulating Subsystem was tested on smoking behavior among young adult males ($N = 574$, mean age = 20,7, $SD = 1,77$) who was about starting their service in the army. We hypothesized that the education-smoking association can be explained at least partly by the variance of mental health indicators and coping potentials (PIM).

The rate of regular smokers, no regular smokers, exsmokers, and non smokers were 58%, 11%, 6%, and 24 %, respectively. As we could expect that smoking behavior was associated with education ($\chi^2 = 17,5$, $p < 0,002$). Using ANOVA analysis, we

could prove that the indicators of mental health and the three subsystems of PIC were also associated significantly with education, except trait anxiety. We categorized our subjects into currently smokers and currently non-smokers and compared them along the psychological variables. Statistically significant differences occurred in depression, trait anxiety, Approach-Belief Subsystem and Self-regulating Subsystem, where the effect sizes were 0.27, 0.26, 0.24, 0.41, respectively. The logistic regression analysis to predict smoking status did not support our hypothesis, namely the mental health indicators and coping potentials would explain the effect of education on smoking; however the effect of depression on smoking disappeared when the Self-regulatory Subsystem was introduced into the model. Self-regulatory subsystem seems to take part an important role in smoking, since the lower levels of these coping potentials may double the risk of smoking, and it may have an important impact on depression-smoking association. We need to focus more on self-regulatory coping potentials in order to understanding smoking behavior.

Fórum

HALÁSZ LÁSZLÓ

MTA Pszichológiai Kutatóintézete, Budapest

A PSZICHOLÓGUS PSZICHOLÓGIÁJA

1.

Az ember hajlamos feltételezni, hogy a pszichológia kiemelkedő alakjai azért is lettek azzá, akik, mert a tárgy iránti odaadó tudományos érdeklődésük magától értetődő volt. Mint tántoríthatatlan Karinthy-tanítvány, ugyan jó (rossz) ideje tudom, hogy minden másképpen van. Mégis, meglepve pillantottam meg egy címet: B. F. Skinner kettős élete. Fölötte (a már cseppet sem fiatal) enyhén mosolygó, szemüveges Skinner két azonos példányban. A fejháton ugyan nem tapadnak össze, ám a húszadik századi pszichológia Janusaként egyszerre néz(nek) két ellentétes irányba. A szakmailag tekintélyes *Journal of Consciousness Studies* borítólapján. Okkal, mert a közel százoldalnyi folyóiratszám kizárólag erről szól, sejtethően aligha Skinner titkos és bűnös magánéletéről rántva le a leplet. Bár látni fogjuk, ilyen kategorikusan még ez sem mondható.

Skinnerről (1904–1990), sajnos meglehet, ez sem így van minden pszichológia szakos hallgató, legkésőbb harmadévesen fújja, hogy a Watson alapította behaviorizmus meghatározó alakja, aki hosszú évtizedekig rányomja bélyegét a pszichológiára. Laboratóriumában állatok, főleg galambok viselkedését tanulmányozza. A feltételek igen aprólékos és kimondottan ötletes változtatásával tárja fel az operáns tanulás törvényeit, amelyek felfogása szerint egyetemességük folytán minden alapvetőt elmondanak az emberről is. Viselkedésünket a következmények kondicionálják. Szemben a pavlovi inger típusú feltételes reflexes tanulással, amelyben az inger ugyan új, de az állat (főleg kutya, rögzített helyzetben) már meglevő viselkedést társít hozzá, az operáns tanulás válasz típusú, életszerűbb reflexes tanulás. Minden célirányított viselkedést a kívülről érkező alkalmi megerősítések (jutalmak) szerveznek. Velük és csak velük kell foglalkoznunk. Amikor szakszerű vizsgálatot folytatunk, a tudat, a mentális élet jelenségei (emlékezés, képzelet, gondolkodás, érzelem) nemhogy mellőzhetők, hanem a szubjektivitás bármiféle megőrzése, illetve bevezetése a tudományos pszichológiába összeférhetetlen vele.

Ha még a hallgató azt is felmondja, hogy Skinner laboratóriuma ugyanazon az egyetemen (a Harvardon) volt, ahová ugyanott folytatott tanulmányait követően lé-

pett be, hogy élete utolsó napjaiig ott maradjon, és beszél arról is, hogy Skinner a programozott oktatást csakúgy, mint viselkedésterápiáját, miként nagygényű társadalmi utópiáját következetesen az operáns tanulásra építette, végképp egy roppant markáns, nyílegyenes életút rajzolódik ki, a kettősség legcsekélyebb jele nélkül.

Csakhogy mondja a pszichológia kognitív forradalmáról és a tudat kognitív elméletéről több könyvet publikáló Baars (2003), van egy alig ismert, másik Skinner is. Ő fiatalon olyan regényíró kívánt lenni, mint Proust, Joyce vagy éppen az amerikai Dos Passos. Idős korában írott önéletrajzában büszkén mondja, hogy annak idején Frost, a nagynevű költő megdicsérte elbeszéléseit. És Skinner húszévesen neki is fog a lélektani regénynek.

Proust, Joyce vagy Dos Passos módjára írni annyi, mint ábrázolni a tudatáramlást. Eredendően ez is az amerikai pszichológia találmánya. A regényíró Henry James testvére, William (1842–1910) hangsúlyozta, hogy a hagyományos tudatpszichológia a tudatot mint szilárd nyugvópontot ragadja meg, holott a tudat folytonos átalakulás. „A tudat (...) nem magát darabokba szabdalva jelenik meg, (...) folyik. »Folyó« vagy »patak« metaforák, amelyek a legtermészetesebben írják le. Ezért nevezzük gondolat vagy tudat vagy a szubjektív élet áramlásának” (James, 1890, 239. o.). A benyomások: képek, hangok, érzések, képzeleti képek és gondolatok megjelennek a tudatban, és azután eltűnnek. A jamesi tudatáramlás és a freudi szabad képzetáramlás közötti hasonlóság meglehetősen nyilvánvaló. James az átmeneti tudatállapotok elemzésével a tudattalan tényezőkre is ráirányítja a figyelmet. James ugyan nem freudista, és Freud sem jamesista, de rokonságuk mégsem véletlen. James előbb, Freud nem sokkal utóbb (a 19. század nyolcvanas éveiben) volt szemtanúja Charcot demonstrációinak, amelyeknek ellentmondásos hatásai mindkettejükben mély nyomokat hagytak (vö. Pléh, 2000, 252–254. o.).

Akárhogy is, ahhoz, hogy ez a fajta lélektan megragadhassa a tudat meg a tudattalan áramlását, a szubjektivitásra kellett összpontosítania. A szubjektivitás tudományos(ságra törekvő) tanulmányozásának a nyelvét kellett kialakítania. Ez alapjaiban tér el attól, hogy Skinner szerint mi fér bele és mi nem a pszichológiába, mint tudományba. De ezzel némileg előreszaladtam. Hiszen a majdani Skinner most a lehető legnagyobb mértékben abehaviorista (a behaviorizmusról még nem is hallott) regényén dolgozik, de fájdalmasan konstatálja, hogy nem tudja befejezni. „Láthatóan kudarcot vallottam mint író...” vallja pályája vége felé, visszapillantva (Skinner, 1976, 291. o.). Tegyük fel, csak az az előzménye sorsfordító döntésének, hogy felismerte, nincs igényéhez mért írói tehetsége, és jelentéktelen pennsylvaniai szülővárosából úgy tud kitörni, ha komoly egyetemi tanulmányokat folytat a Harvardon. További, ki nem mondott pszichológiai okokat keresni indokolatlan lenne. Ám az idézett valómást félbeszakítottam. Így folytatódik: „de nem lehetséges, hogy az irodalom mint módszer okozta kudarcomat? (...) Az irodalom mint forma halott volt a tudományhoz fordultam (...) Időnként teljesen erőszakos voltam: az irodalmat le kell rombolni.”

Még jelezni sem kell, hogy a múlt század húszas évek közepe óta mennyi jelentős (élet)mű született meg az (elbeszélő)irodalomban. A csalódott ifjú Skinner érvelése

átlátszó. Az elhárítási folyamat tanítónivalón banális lenne, ha nem lenne kíméletlenül végletes. Rekonstruáljuk saját szavainkkal: „kudarcomat kizárólag rajtam kívüli tényező okozhatja. Mint ilyen káros és veszélyes, méltó büntetése a megsemmisítés. Elvégre, nem megmondtam, hogy halott.” A hatalmas fordulat kézenfekvő. De még ekkor is nyílna más lehetőség az igényes szellemi ambíció és a jövődő tisztas megélhetés megalapozására. Például a fizika vagy a kémia mint tudomány tanulása-művelése. Ha ezt vagy hasonlót tette volna Skinner, vélhetnénk, hogy a diszpozícióiból és helyzetéből fakadó konfliktust ésszerűen egyszer s mindenkorra feloldotta.

Csak hogy Skinner továbbra is a közelben marad. A pszichológia foglalkoztatja változatlanul. „Sötét évének” nevezi utólag ezt az évet; akár az is megkockázatható, hogy ez a bizonytalansággal, kudarcral, kétséggel és levertséggel terhes idő növelte a cselekedetekre és az őket meghatározó közvetítő folyamatokra irányuló figyelmét-érdeklődését. Mivel (pálya)választása nem merőben másra irányul, a szembeszökő távolságot úgy hozza létre, hogy gyökeresen másként szemléli a tárgyat, mint annak előtte. A pszichológia mint tudomány kizárólag mentális élet, tudat nélküli tudomány lehet. Azon is eltűnődhethünk, hogy a regényíró tehetsége ellentétben a lírikuséval, nem szólva a zenei tehetségről meglehetősen későn bontakozik ki. Hosszas általános (élet)tapasztalási és sajátos tanulási folyamat keretében. Az éppen a serdülőkort követő első, de akár második próbálkozásból – legalábbis egy bizonyos szint felett – alig-alig lehet a jövőt előrelátni. Nem zárható tehát ki, hogy az ifjú Skinner a döntéskényszer nyomására fojtotta el azt az érzését, hogy ha szülei anyagi helyzete lehetővé tette néhány szabad évet, utazgathatna, és átadhatná magát a benne bujkáló művésznak, a kezdeti kudarcra, meglehet, siker következne. Sőt, az sem zárható ki, hogy ha ténylegesen így tehetett-tett volna, neve és a behaviorizmus nem kapcsolódott volna össze, és a *Journal of Consciousness Studies* egy számmal szegényebb lenne.

Értelmezésem kellően kiélező és az egyén racionális belátását meghaladó énvédő pszichodinamikai folyamatokkal számol, anélkül azonban, hogy ezekhez egyéb élmények bevonása nélkülözhetetlen lenne. Baars viszont gondosan foglalkozik az apához és a testvérhez való viszonyal. Ha ki nem mondja is, az apa és a fiú közötti rivalizálás feszültségeire utal. Hivatkozik arra, hogy Skinner leírja, amint látta és hallotta az elveszett ügyvédi praxisát sikertelenül helyreállítani akaró apját éjszaka hazajönni, és sírva bevonulni a hálószobába. Apja elkeseredetten és eredmény nélkül küzdött, hogy helyreállítsa tekintélyét a kisvárosban, egyszersmind otthon, ifjú fia előtt. A fiú pedig, akinek az írás nem ment, és semmi „hasznosat” nem csinált, büntudattal volt tele. Döntése, amelynek nyomán apja nagyon megkönnyebbült, az apával folytatott harc lezárása.

De egy másik harcnak is vége szakadt. Skinnernek volt egy öccse, aki vele ellentétben igen sikeres volt a sportban, és igen népszerű volt, ugyanakkor gúnyolta őt művészi érdeklődése miatt. Öccse olyan tulajdonságokkal rendelkezett, amelyekkel a tizenévesek szexuális vetélkedésében fölé kerekedett, nem hagyva kétséget, hogy ki a nyilvánvaló vesztes. Nos, öccse váratlanul meghalt. A visszaemlékező Skinner arról

ír, hogy gyerekként nagyon szerette testvérét, halála mégsem váltott ki belőle kellő fájdalmat, „és ezért valószínűleg büntudatot éreztem”. Azt is felidézi, hogy amikor sok évvel később Hamlet szavait hallotta Laurence Olivier tolmácsolásában:

„Tagadva minden ártó szándékom,
Mentsen ki annyiban nemes szíved,
Hogy háztetőn nyílat lövék keresztül,
S öcsémet érte.”

(az eredetiben „hurt my brother”, Arany János fordítása, ötödik felvonás, második szín)

– eszébe jutott, hogy egy alkalommal, amikor egy konzervdobozt nyitott ki, a nyíl alakú fedél nekivágódott bátyja vállának, és az vérbe borult. A shakespeare-i hely bizonyára nem ragadhatta volna meg ilyen erővel Skinner lelkiismeretét, ha a felbukkanó epizódnak az emléke nem mozgató volt benne sok minden mást. Baars tehát arra helyezi a hangsúlyt, hogy a szeretett és irigylet öccs halála, majd apja állásvesztése, valamint saját dédelgetett írói ambícióinak a semmibe tűnése Skinnert „emocionális dinamittal” töltötte meg. Ez teremtette meg a belső feltételeket „kvázi valóságos megtérésként” (Bertrand Russellt revelációként olvasva) a rendkívül erős, új antiszubjektivisták elköteleződéséhez, közvetlenül egyetemi tanulmányainak megkezdése előtt.

A nemsokára bekövetkező névváltoztatás is ennek felel meg. Az ekkortájt divatos hosszú nevű Burrhus Frederick Skinner, a bimbózó regényíró I. P. Pavlovval vetélkedő kemény tudóssá, B. F. Skinnerré vált. A szimbolikus aktus az új identitás kifejezője volt. Ha netán bárki önkényes túlértelmezésnek érezné Baarsnak ezt a következtetését, felhívnám a figyelmét, hogy alkalmasint elég egy betű is, hogy a korábbi identitást a későbbitől egy egész világ válassza el: Saul-Paul (ha nem ő döntött is, teljesen azonosult vele), avagy hogy kétszeresen is közelebbi esetet idézzünk, a *von* tag elhagyása, amint Lukács György (Georg von Lukács) tette meghökkentő fordulatokor (részletesen Halász, 1992).

*Roget Thesaurus*a hat nagy szemantikai osztályba: tér, anyag, absztrakt viszonyok, intellektus, akarat és érzelmek foglalja az angol nyelv szótárát. Az utóbbi három Skinner radikális behaviorizmusa szerint mentalisztikus, és ezért tudománytalan, ami annyit tesz, hogy 63 százalékát a szavaknak, amelyeket a mindennapi pszichológia használ, tudományos célra teljesen alkalmatlannak találta. Hiszen a tudat nem a valóság, hanem kizárólag a szavak birodalmának része. A szellem, gondolkodás, emlék, képzelet szavak éppúgy elhagyandók, mint a fizikában és kémiában tették ezt az étterrel és a flogisztonnal.

Mindez nem tartotta vissza Skinnert, hogy miután az egyetemen elvégezte esedékes kísérleteit a galambokkal és előadást tartott a szubjektív élmény tudományos irrelevanciájáról, hazafelé tartva, séta közben Baudelaire-t olvasson. Skinner a harmincas és a negyvenes években is tanította a tudattalan nyelvi folyamatokat és használatukat irodalmi hatások elérésére. „Mikor a tanítványok unatkoztak, hogy szóra-

koztassam őket, pszichoanalizáltam”, egyebek között D. H. Lawrence: *Fiúk és szereplőket*, Dosztojevszkij *Karamazov testvéreket*. Alkalmasint úgy gondolt magára, mint „egyfajta behaviorista Proustra”. A regényíráshoz is visszatért. Az Emerson-tanítvány Thoreau a 19. század közepén írt *Walden*jére utalva, megírja a *Walden Twot* (1948). Egyik hőse egy szubjektivista kollégiumi tanár, a másik Walden alapítója, aki a hagyományos akadémiai pszichológiát hagyta el a viselkedés-mérnökségért. Skinner önéletrajzában – amely mellelleg ugyancsak nem áll távol az elbeszélő-irodalomtól, amelynek önmaga a hőse – utóbb megjegyzi, hogy „amíg nem fejeztem be a könyvet, nem tudtam, hogy mindkettő én vagyok”, és önterápiáról beszél, amelyben viselkedése két aspektusának kibékítéséért küzdött.

2.

Mindazonáltal vannak, akik úgy találják, hogy Skinner magánélete és a hivatásos tevékenysége között nem volt nagyobb az ellentmondás, mint más tudósoknál. A fizikusok elkészítik a hamburgert anélkül, hogy a termodinamika törvényeire gondolnának, a biológusok tisztítják fürdőszobájukat anélkül, hogy az emberi genomra gondolnának, irodalomtudósok levelet írnak anyjuknak anélkül, hogy a család közötti viszonyokra gondolnának Faulkner regényeiben (Kihlstrom, 2003, 50. o.). A pszichologizálásnak, amely „az ágens javasolta pszichológiai feltételek alapján számol be annak helyzetéről”, semmi helye. Azért is kockázatos, mert az egyén intim és részletes ismeretét követeli (Machan, 2003, 54. o.). Baars a James által is leírt „pszichológus tévedését” követi el, amikor annak okát, hogy Skinner elutasította a tudatot mint a pszichológia fontos tárgyát, pszichológiai magyarázattal illetve. Ráadásul ez kettős tévedés. Feltételezi, hogy „minden eseménynek pszichológiai magyarázata van, és hogy a cselekvő ember viselkedésének a pszichológiai magyarázata mindig a legjobb” (Kihlstrom, 2003, 52. o.).

Baars természetesen nem ért egyet a vele egyet nem értőkkel. Élet és munka elkülönítése valóban nem ritka, de az a mérték, amelyet Skinner felmutatott, rendkívüli. Homlokegyenest ellentétes dolgokban hitt. Nincs több értelme a pszichologizálást tabunak tekinteni, mint a filozofálást törvényen kívül helyezni. És mi legyen az életrajz- és történetírással? „A halaknak úszniuk kell, a madaraknak repülniük kell, a filozófusoknak filozofálniuk, és a pszichológusoknak... tudják a folytatást” (93. o.).

Magam ennyivel nem érem be. A Kihlstrom emlegette párhuzamok (kevésbé neves pszichológusnál is) hajmeresztők. A hamburgert készítő fizikus nem azért nem gondol a termodinamika törvényeire, mert a hamburger készítésekor lezajló fizikai jelenségekre más törvényeket tartana érvényesnek, és merőben más módon magyarázná azokat, ha meg kellene magyaráznia. A fürdőszobáját tisztító biológusnak pedig miért kellene a genomra gondolnia? Hacsak nem vélelmezzük, hogy a piszok és a genom között viszony a viselkedés és a lelki jelenség közöttinek a megfelelője. Az anyjának levelet író irodalomtudós – hacsak nem magától értetődő levelének a tár-

gya – viszont nem tud és nem is akar elvonatkoztatni sokféle olvasmányélményével átszőtt mindennapi élettapasztalatától. Ha éppen jó ismerője Faulknernek, bizony meríthet belőle is. Az irodalomtudós levélírása és Faulkner művei(nek felhasználása) közötti viszony azonban esetleges, a legkevésbé sem érinti az irodalomtudomány mibenlétét. Nem összevethető tehát a skinneri dilemmával.

Ami a pszichologizálást illeti, lényege az, hogy a történeti, szociológiai vagy más tényezők kárára a pszichológiai tényezők szerepét illetéktelenül felnagyítja, netán kizárólagossá teszi. Csakhogy semmiféle módon nem lehet előre meghatározni, hogy adott személy(ek) vagy csoport cselekedeteinek értelmezésében milyen a történeti, szociológiai, biológiai és pszichológiai tényezők kölcsönös kapcsolata. Kizárólag ennek tényleges és gondos elemzése alapján mérlegelhető a kifejtett (mármint ha van ilyen) pszichológiai értelmezés érvényességének határa. Így (itt is, akár bármilyen *nem* pszichológiai értelmezésben) tág tere van a tévedéseknek. De önmagában miért lenne tévedés az, hogy a pszichológus figyelembe veszi az ágens által közölt – egyébként nemcsak pszichológiai – feltételeket saját helyzetéről. Szakmai hibát akkor követne el, ha ezeket meghallgatni sem volna hajlandó, eleve azt feltételezve, hogy elejétől végig hamisak.

Az egyén intim és részletes ismeretére vonatkozó igény gyönyörűen hangzik, de ha jól értem, ez azt jelentené, hogy Skinnerről (adott életszakaszáról) szakmailag csak úgy szabad bármit mondani, ha az élettörténet Skinnertől független „intim és részletes” megbízható dokumentálása rendelkezésünkre állna, nyilván a megfelelő mélyinterjúkkal és személyiségvizsgálatokkal együtt. Baars ezzel szemben naivan azt gondolja és ebben teljesen osztozom vele, hogy arra a célra, amire használja, az adott kontextus (összefüggő adatok) ismeretében és azokkal szembesítve, Skinner utólagos önéletrajzi beszámolóit releváns forrásai a pszichológiai értelmezésnek. Ehhez a pszichológus csalódásának az ég-világon semmi köze. Sem az nem következik belőle, hogy aki így jár el, úgy hinné, minden eseménynek pszichológiai magyarázata van, sem az, hogy a cselekvő ember viselkedésének a pszichológiai magyarázatát mindig a legjobbnak tartaná.

Kétségtelen, hogy Baarst az foglalkoztatja, ami, és emiatt a szöveg arányaiban (de nem a valóságban) háttérbe szorít jelentős extrapszichológiai fejleményeket. A könyvtárnyi irodalom alapján joggal tételezhetők fel ismertnek. Fel sem merülhet a gyanú, hogy a skinneri behaviorizmus létét (és még kevésbé hatását) Baars kizárólag a szerző ifjúkori álmai konfliktuózus feladásának következményeire vezetné vissza. Félreérthetetlenül és több ízben jelzi a tudománytörténeti hátteret, Russell, Wittgenstein és Ryle logikai pozitivista filozófiáját, a determinisztikus és mechanisztikus emberkép erejét, az objektivista törekvéseket Watsontól Pavlovig. Világosan számol – egyébként Skinner is ezt tette – az amerikaiakhoz oly közelálló kálvinista munkaetika szerepével. Semmi sem szabad, az abszolút determináció az úr. Mindeért fizetni kell, a munka jutalma hozza meg a gyümölcsét. És a nem lebecsülendő előny: az operáns kondicionálásban nincs bűn, a megerősítés környezeti esetlegességeitől függ minden.

A képlet annál is bonyolultabb, ahogy Baars kitűnően látja és láttatja. Az emberek általában akkor tagadnak meg valamit (háritják el) nagy erővel, ha erős motivációjuk van rá. A behaviorizmusnak mint a szubjektivitás tagadásának sajátos fajtája már a 19. századvégi Oroszországban, majd még kifejezettebben a Szovjetunióban rendkívül utópikus célok jegyében jelent meg. Ekkor már az önös késztetések nélküli, a közösség jólétéért élő-haló új szovjet ember megteremtésének szolgálatában, a pavlovi kondicionálás révén. Az ember inger-válasz-gépre redukálása sok nyugati értelmiségit is megragadott. Íme, valóra válhat az álom a tökéletes(ített) emberről úgy, ahogy a *Walden Twoban*. Mivel Baars nem figyel fel rá, nem hagyhatom szó nélkül, hogy Skinner rendíthetetlen hitét jelzi, hogy regénye 16 évvel Huxley *Szép új világának* kondicionálásra épülő ellenutópiája után, egy évvel előzte meg Orwellét, az 1984-et. Mindenesetre, ez sem mond ellen Baars megállapításának, hogy Skinner mint behaviorista inkább galambokkal is foglalkozó filozófus (mondanám: inkább ideológus), mint természettudós volt. Skinner (1974) maga hirdette, hogy „a behaviorizmus nem az ember tudománya, hanem e tudomány filozófiája”. Kiindulópontja a logikai pozitivizmuson és nem empirikus laboratóriumi felfedezésen alapult. Tudományosan sohasem próbálta meg igazolni a tudat elvetését, pedig nagyszámú evidencia jelezte, hogy tudat híján levő emberek nem viselkednek és nem tanulnak.

Baars rácsafolva saját hasonlatára, tehát nem pszichologizál úgy, ahogy a hal úszik, de ez önmagában még nem garantálja, hogy Skinner és a behaviorizmus megítélésében igaza van. Mielőtt ezt megvizsgálнам, indokolt kitérőt tenni. Freud neve ugyan kimondva csak egyszer, de a freudi folyamatok már többször szóba kerültek. Hol Skinner sorsfordító viselkedésének lehetséges mélyebb megértésében, hol Skinner által tanított, játékos értelmezési lehetőségekként irodalmi művek megértésében. Egyébként Watson nagyon szerette Freudot. Az 1913-as manifestum után sok pszichoanalitikus témájú írást közölt és javasolta, hogy a tudattalan helyett a nemverbalizált, az Ödipusz komplex helyett incest komplex szerepeljen. Később Hull és Tolman is számos próbálkozást tett, hogy a freudi fogalmakat megfigyelhető viselkedésbe fordítsák át.

Az a kerülőút, ahogyan az írói ambíciókkal teli Skinner rátalált a radikális behaviorizmusra és ennek jegyében irodalmi narratív fikció szerzőjévé is vált, előhívta bennem a Skinneréhez hasonló magas munkaképes kort megért Freud (1856–1939) által bejárt kimondottan kacskaringós utat. Ő fiatal éveiben jogot akart tanulni, és szociális munkával foglalkozni. Goethe egy művéről szóló népszerű előadás nyomán dönt az orvosi tanulmányok mellett. Közben figyelemre méltó szövettani, ideganatómiai kutatásokat végez, de anyagi helyzete miatt 27 évesen fájdalmas, kényszerű elhatározásra jut: orvosi magánpraxisból tartja majd el családját. A többéves klinikai gyakorlat alatt mégis jut hely a tudománynak. 29 évesen szövettani és klinikai munkái alapján kinevezik a neuropatológia egyetemi magántanárának. Ezt követi a már említett tartózkodás Charcot párizsi idegklinikáján. Miközben Freud megnyitja magánpraxisát főleg neurotikus betegeknek, 35 évesen az afáziáról készít nagy ívű monográfiát. 36 és 39 éves kora között fejleszti ki a szabad asszociációs módszert, ami a

pszichoanalízis – e fogalmat egy év múlva írja le először – meghatározó eljárása. A következő években, apja halálát követő önelemzése során felfedezi az Ödipusz komplexumot, ám ez idő tájt terjedelmes munkát szentel az agyi eredetű gyermekkori bénulásoknak, amelyeknek elismert szakértője. Mire minden véglegesen eldőlt, és megalkotja az *Álomfejtést*, 43 éves.

Bár ami megtörtént, azt éppúgy nem tehetjük meg nem történtté, mint a meg nem történtet megtörténtté, a lehetőségeken mégis érdemes elgondolkodnunk. Ha Freud tehetős szülők jóvoltából, tisztos vagyonnal vág neki az orvosegyetemnek minden egyéb körülményeit változatlanul tételezve, kvalitásait az (ideg)élettanban fejtette volna ki. Semmi kétséget nem hagyott, hogy az egzakt természettudományi aprómunkához kellő érdeklődéssel, türelemmel, kitartással, fegyelemmel rendelkezik. Azt is igazolta, hogy avatottan ért az elvégzett vizsgálatok feldolgozásához, az adatok tömegéből a lényeg kiemeléséhez, új kérdések feltevéséhez, eredetiségükben is mértéktartó következtetések levonásához. Éppen azért esett oly nehezére megválnia a tudományos munkától, mert okkal érezte magát sikeresnek és elhivatottnak. Hogy pontosan mire jutott volna, ennek ellenére nem tudhatjuk. Mint ahogy azt sem, hogy mennyire újíttotta volna meg akadémiai keretek között művelt diszciplináját, és tágitotta volna ki határterületek felé, illetve hogy klasszikus kutatói munkássága derekán túl milyen irányokban kalandozott volna szelleme.

Mindazonáltal egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy mit nem csinált volna. A történetek ismeretében bármennyire hihetetlen, ha Freudot körülményei nem kényszerítik magánpraxisra, határozottan elkerülte volna a terápiai munkát. Márpedig e tevékenység híján – bármilyen társadalmi-kulturális feltételek vették körül – nem hozhatta volna létre a pszichoanalízist. És nem mutathatott volna ha tetszik: éppen gyengeségeivel máig is egyedülálló példát olyan intellektuális vállalkozásra, amelyet határ-áthágó karaktere következtében szerfölött nehéz kategorizálni.

Freud nem mulasztotta el hangoztatni, hogy a kiemelkedő írók a mesterei, akik már „régén megmondták” az általa „megismételtek”. Közvetlenül azzal foglalkozott, amivel a művészek, és ezt úgy tette, hogy kitérni nem egykönnyen tudtak előre. Erősíthette Freud „művészi tudatát”, hogy Thomas Mann a *Totem és tabu*t a világirodalom részének tartotta. De a német írófejedelmen kívül már Freud életében is számos jelentős író és más művész adott többször hangot annak, hogy mennyire közel érzik munkásságukhoz a bécsi mester műveit.

A freudi megközelítés különösségét jobbra az egyazon szövegen belüli köztesség jelenti. Frappánsan kitűnik ez az alaplumban: az *Álomfejtés*ben. Az Ödipusz-tragédia megidézésével álomelemzés, műértelmezés és pszichológiai kulcsfogalom elméleti kialakítása elválaszthatatlanul fonódik össze. A szépszámu irodalmi példán túl maga a könyv úgy olvasható, mint Freud önéletrajzi regénye saját gyermekkorának tudattalan anyagáról. Freud a 19. század utolsó éveiben írott művével kezdte megalkotni azt a családragényt, amelyet a zsidó apagyilkosság grandiózus látomásával fejez be a harmincas évek végén a *Mózes*ben, amelynek először *Mózes az ember, történelmi regény* címet adta. Bár belátta, hogy „a színek és fények” művészi megfestése nem erős olda-

la, a maga módján hű maradt ahhoz a több évtizeddel ezelőtti Stekelnek tett vallomáshoz, hogy felhasználva pszichoanalitikus tapasztalatait, „a fejében mindig regényeket ír”.

Freud új terápia kidolgozója, aki egyáltalán nem akar gyógyítani, ám még öregségtől és ráktól gyötörtén, emigrációban is mindhalálíg folytatja praxisát; kitörni kész feszültségekkel teli természet, aki kispolgári burkot visel; egzakt természettudomány türelmes kismunkása és nagyígéretű tudósa, aki a kényszerűségből erényt kovácsolva, új utakon a legbonyolultabb földi világ meghódítására tör; az emberben rejlő sötét erők hatalmát felkutató racionalista, aki a fogalmi-logikai elemzést a fantázia felforgató konkviztádori szabadságával párosítja; átfogó elméletalkotó, akinek meghatározó forrásai művészek, ő pedig azoké. Freud ugyan megkerülhetetlen alakja a 20. század pszichológiáján túl számos más tudománynak, de Freud író (is). Azzá teszi tárgyválasztásának jelentősége, ábrázolásának drámai ereje, meseszövéseinek meghökkentő eredetisége (részletesen lásd Halász, 2002).

Skinner annyiban Freud útján járt, hogy ő is sikeresen törekedett közönséghatásra. Nem riadt vissza tanai szélsőséges megfogalmazásától, hogy felkavarjon sok mindent. Freud ellentmondásai – együttesük alighanem felülmúlja a Skinneréit – szerfelett meghökkentők, még száz év után sem egykönnyű napirendre térni felettük. Ám mégsem jelöljük őket „Freud kettős élete” címkével. Kétséggkívül, Freud jóval hosszabb idő múltán találta meg azt, ami őt Freuddá teszi, mint Skinner, ami őt Skinnerré. Freudé lassú, szerves kialakulás, Skinneré gyors megtérés. De ennél is fontosabb, hogy míg Freudnak az általa korábban művelt természettudomány jogosságát soha eszébe nem jutott megtagadni, még ha pszichoanalízise a hermeneutikai tudományok és művészetek közelébe vitte is, Skinner a tudatáramláson alapuló irodalommal és pszichológiával mint zsákutcával szemben határozta meg radikálisan kemény viselkedéstudományát. Baars szavaival, Skinner, aki Prousthoz és Joyce-hoz hasonló regényíró kívánt lenni, a felismerhetetlenségig messze került ettől. Proust és Joyce századában semmi közös nincs Skinner századával. De ez a sor – láttuk – más okok miatt is folytatható: sem Freud, sem Huxley vagy Orwell százada nem közös Skinnerével.

3.

Ugyanakkor Skinner mint nyilvános és mint magánszemély nem ugyanaz. Hiszen magánszemélyként teljességgel Joyce és Freud századában (is) élt. Sőt, arra is minden konfliktus nélkül képes volt, hogy ezt alkalmasint az egyetemen is bebizonyítsa, átmenetileg felfüggesztve az általa képviselt tudományos attitűdöt és nyelvhasználatot. Baars mindezt disszociációként írja le, mert Skinner érzéseiben, hiedelmeiben, személyes identitásában, egyszóval élményvilágában szétválás tapasztalható. A disszociáció frappáns – a regényírókat Stevensontól Babitsig izgató – megnyilvánulásait egyebek között a James által is leírt alternáló, illetve többszörös személyiség mutatja. Az egyik én nemcsak a külvilág tárgyaira, de a másik énrre is eltérő mértékben emlé-

kezik és érdeklődik iránta. Az egyik tiszteli a külvilág szabályait, a másik felrúgja azokat, illetve egyáltalán nem vesz tudomást róluk. Az egyik férfias, a másik nőies, vagy az egyik jóval fiatalabb, mint a másik. Megesik, hogy az egyiknél adott elmebetegség tünetei láthatók, a másik viszonylag épelméjű. Avagy epileptikus rohamot követő emlékezetvesztés miatt nem képes felidézni megelőző önmagát. De visszatérve az eredeti állapotba, ismét hozzáfér mindahhoz az információhoz, ami a másik állapotban elérhetetlen volt (részletesen Hilgaard, 1977).

Több mint nyilvánvaló, hogy Skinnert soha semmikor efféle tünetek nem jellemezték, amint ezt Baars is elismeri. A disszociáció fogalmát tehát jobb híján, per analogiam használja. Kötetlen beszélgetés során, különösen, ha nem pszichológus teszi, nem találnék kivetnivalót benne. Friss példaként megidézek egy rövid részletet az író és fényképész Nádas Péterrel folytatott beszélgetésből (Dalos, 2004).

„Én azt hiszem, hogy az igazi, az irodalmi énnek nincsenek határai. Az irodalmi én nem azonos az én nevemmel vagy nem az én személyemmel azonos, hanem egy olyan feltöltött 'én', amiben elvileg benne foglaltatnak a többiek. Mivel azonban a karakterem meghatároz, mintegy a tulajdonságaim jelölnek ki vagy jelölnek meg a világban, ezért az irodalmi énként prezentált énem bizony korlátozott, és így is fogja fel azután az olvasó. Az ember ezt tudja munka közben, és ezért állandóan variációkat ír. Minél jobban megpróbálja tágítani ennek a korlátozott irodalmi ének a határait, ami így elvileg minél inkább magába fogadhatja, magában foglalhatja a többi lehetséges ént.

(...) az embernek van egy civil énje és ez a civil én a hangsúlyosabb. (...) A »doppelgänger«-je, talán a lelke ez, amelyik csak áll, mint egy angyal a háta mögött, és nézi ugyanazt, amit ő csinál.

Kettős élet-e a fényképezés és az írás?

Mindenképpen kettős élet. Egész mást vesz az ember szemügyre fényképészként és íróként. Nem mondom, hogy az egyik ne befolyásolná a másikat, befolyásolják egymást vagy áthatják néha egymást, de ez két teljesen különböző dolog, és én igyekszem a kettőt egymástól távol tartani. A fényképezés esetében amíg az ember figyel, addig civilként figyel, hogy most megcsinálja-e vagy ne csinálja, szeméhez emelje-e a kamerát vagy ne, akkor folyamatokat figyel. De abban a pillanatban, amikor fényképez, akkor már csak formákat figyel és fényeket. Tehát miközben én beszélek, nem egyszerűen bánt ez a szemembe tűző fény, hanem látom kívülről, hogy milyen fényt csinálok rajtam, vagy ugyanezt figyelem (...) Dalos arcán. Olyan dolgokat veszek tudomásul folyamatosan és állandóan mint fényképész, amelyek íróként például nem érdekelhetnek, mert a részletezettségnek olyan szférájában vannak elhelyezve, ahová írással nem tudok eljutni.”

Ha szakpszichológiai nyelven kívánnám kifejezni az elhangzottakat, se kettős életről (ez egyébként eredetileg a kérdező Dalos kifejezése), se doppelgängerről (ezt viszont Nádas idézőjelbe teszi), se disszociációról nem beszélnék. A szerepelmélet egyszerű fogalmai tökéletesen megteszik. Amikor valaki fiúként van együtt szüleiével, nem lenne helyénvaló, ha történetesen írói énje dominálna. Kettőnél jóval többféle

szerepeinket csak úgy lehet ellátni, ha a megfelelő helyen és időben a megfelelő viselkedést tanúsítjuk. Igaz, közszereplő esetén a nyilvános és a magánszemély, avagy az író és a fényképész szerepkészlete és a szerepek közötti esetleges konfliktus különösebb, mint a biológiai okok miatt természetes szerepeké (férfi, nő, gyerek, testvér, szülő). De e különosság ellenére, Nádas írói vagy civilje – ez az ő kifejezése –, illetve írói vagy fényképési énjé nem disszociálódik egymástól. Nádas bármelyik énjé minden általa ismert (és ez nem kevés) eleméről egyaránt képes beszámolni, az érdeklődő közönségnek, akár önmagának.

Célszerűnek tartom Harré (1991) megkülönböztetését az elsődleges és a másodlagos számú szelfről. Az előbbi vonatkozik az ember személyes azonosságának átélésére. Nyilvánvaló, hogy ehhez semmi köze annak, ami Nádaszt foglalkoztatja, de annak se, ami Skinnerre jellemző. Mindketten folytonosan tudják, hogy az ő egyetlen testükhöz kötve ők maguk azok, akik látnak, hallanak, éreznek, emlékeznek, akik elrendezik/megszerkesztik saját tapasztalataik nyilvános és magánvilágát. Ettől megkülönböztetendők azok a másodlagos számú szelfjeik, amelyek társadalmi kapcsolataikban, hivatásuk gyakorlásában, családtagjaikhoz és önmagukhoz való viszonyaikban nyilvánulnak meg, és a szituációtól függően többfélék. Az embert az elsődleges szelf folyamatos, egységes pszichológiai és szociális egyedülvalóságának, meg a másodlagos szelfek folyamatosságát megszakító pszichológiai és szociális sokféleségének nyalábja alkotja. És éppen az elsődleges számú szelf integritása és állhatatossága az az alap, amely jól (egészségesen) elbírná a másodlagos számú szelfek különféleségének élményét.

A Skinner disszociációjáról szóló elnagyolt tétel mindenestre alkalmat ad, hogy tágasabb perspektívában, releváns alkotáspszichológiai kapcsolatokat világítsunk meg. Az egyik hozzászóló nyomán a jelenség egy továbbival egészíthető ki. A 20. századi pszichológia ugyancsak meghatározó alakja, Bartlett (1886–1969) életrajzírói feltárták, hogy iskolája kísérleti, gyakorlatra irányuló, ateoretikus diszciplínaként nem az volt, amit Bartlett akart. Ő fiatalabb éveiben tanúja volt, amint angol antropológusok elméleti modellt alkottak arról, ahogyan a társadalmi és az egyéni integrálhatók. Bartlett 1913-ban megpróbált egy könyvet írni a sztenderdizáció és konvencionalizáció mint társadalmi folyamat egyéni megismerésre gyakorolt hatásáról. Nem sikerült neki, és az idegösszeomlás szélére került. Ahogyan azután kísérleti tervei egyre szigorúbbak lettek, úgy távolodott el eredeti céljától.

Episztemológiai és kevésbé pszichológiai szinten – mondja Roepstorff (2003, 64. o.) – az átélt élmény szubjektivitása disszociálódott az inger-válasz paradigmák objektivitásától. És az általánosítható kísérleti személy (jelenségei) pedig disszociálódtak a társas és kulturális viszonyokba ágyazott egyének(éi)től. Még ha nem békülök is ki a disszociáció jelentésének ilyen kitágításával, a tény tény marad. Nevezetesen, Bartlett egyre elégedetlenebb lett, és egy ünnepi fogadáson Cambridge-ben azt mondta, hogy „Minden rosszul sikerült. Bárcsak regényeket írtam volna helyett.” A ki nem mondott gondolat meglehetősen nyilvánvaló. Az elbeszélő irodalom egy-egy műve is képes az ember teljes testi-lelki valójának, külső és belső helyze-

tének, legtágasabb és legszűkösebb világának megjelenítésére. Ebben az értelemben egy mű elmond mindent az emberről. Ahogy elnézem, egy ideig még várunk kell, amíg Freud, Bartlett vagy Skinner kvalitású regényíró irigyli meg a pszichológusokat.

A szavaknak – tudjuk – konnotatív jelentésük is van. Ha meghalljuk a disszociáció szót – tagadhatatlan leegyszerűsítéssel –, de mit tegyünk, erre vagyunk hajlamosak nem igazán jóra gondolunk. Ha pedig a 20. századi pszichológián jókora nyomot hagyó személyt jellemzünk e szóval, dehonesztáló íze felől nem lehet kétségünk. Aki így jellemzi az alkotót, annak nem lehet túl jó véleménye a produktumról. Még azt is megkockáztatom, hogy éppen fordítva: mert Baarsnak kimondottan rossz a véleménye a produktumról, azért volt szüksége e végletes jellemzésre.

A skinneri behaviorizmus uralmáért, amely meghatározta a 20. századi pszichológia jelentős részét, beleértve az állások megszerzésének lehetőségét az egyetemen, „hatalmas árat fizettünk.” Összehasonlítva William James idézett alpművével, amely tele volt a tudat jelenségeivel, „a 20. század nagy és kimondhatatlanul unalmas sivatag volt” (Baars, 2003, 80. o.). A tudat olyan mocskos szó volt, mint a viktoriánus korban a szex. A behaviorista uralom tetőpontján, 1950-ben alig egy-két empirikus vizsgálatról beszámoló tanulmányban fordult elő a tudat szó az élettani-orvosi irodalomban, ma évente 1400 empirikus cikk használja. A mágneses rezonancia és más agyi képalkotási eljárások tanúsága szerint nemcsak a képzeleti vagy emlékkép, de tudat(osság) is nélkülözhetetlen pszichológiai kategóriák. Az olvasónak nem lehet kétsége, Baars a Skinner követte utat (Watsonéval és a Pavlovéval együtt) zsákutcának tartja, és úgy véli, hogyha a pszichológia megtakarította volna, előbbre tartana. Nos, ez az alapkérdés.

Skinner természetesen semmilyen minőségében nem tagadta a mentális folyamatok létét, de értelmetlennek tartotta, hogy gondolatokról, képekről, érzésekről „mint dolgokról” beszéljünk. Éppen a modern agyi képalkotó vizsgálatok erősítik meg, hogy amikor ‘elképzelünk’ valamit, a látáshoz hasonló neurális tevékenység megy végbe bennünk. „A kép mégsem tárgy; tevékenység, vagy mint Skinner mondta, viselkedés. És végül, Skinner erősen érezte, hogy tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a kognitív vagy idegtevékenység a nyílt viselkedés oka.” Az ok a szervezet filo- és ontogenetikus történetében van (Epstein, 2003, 45. o.).

Mégis, nem abszurdum az, hogy 1995-ben egy világhírű kognitív pszichológus valószínűleg kérkedett azzal, hogy több könyvet írt a kognícióról a tudat szó akár egyszeri használata nélkül. Hogyan lehet azt hinni, hogy az idegtudomány szótára helyettesítheti a naiv pszichológiáét, és a tudatos mentális állapotokat a tény előállása utáni racionalizációknak tartani. Skinner szerint „az a fontos, amit az emberek (és más szervezetek) csináltak, szemben azzal, amit gondoltak vagy éreztek”. Ez „vezetett oda, hogy a pszichológia »elvesztette az eszét«, ha ugyan nem a lelkét is” (Kihlstrom, 2003, 49. o.).

A megsemmisítéssel élő kép hatásos, de higgadtan mindössze az állapítható meg, hogy az elme komputációs szemlélete kétségtelenül úgy írja újra a pszichológiai

szótárt, hogy a megismerési szintre a tudat nélkül hivatkozik. Legfeljebb mint nemkauzális, alkalmasint fellépő tényezőről beszél róla. Máskor pedig a nemtudatos mentális tevékenységről és nemtudatos kontrollról szól. Elvégre a mentális állapot mindaddig nemtudatos, amíg a magas szintű reflexióig el nem jut. Ebben az értelemben tehát amit a behaviorizmus nemzett, ma is él (Dulany, 2003).

A tudatnak otthont teremteni az agyban, a tudattalan és a tudatos információ-transzformációk megkülönböztetését kívánja. Minden ilyen kutatás közös a radikális behavioristákéval, amennyiben csak az interszubjektíve elérhető adatokat fogadják el. Ha ez behaviorizmus, minimális értelemben sok kutatás az (Dennett, 2003).

Vagyis Skinner radikális behaviorizmusának nem kis része volt abban, hogy mára a pszichológiai kutatásnak nincs olyan területe, amelyben ne lenne evidencia – korábban nem volt az! –, hogy a mégoly szubtilis lelki rezdülések is csak a viselkedés minél gondosabb regisztrálásával ragadhatók meg. És Baarsnak erős a hite, hogy ez az evidencia James munkáját nyomban folytatva, voltaképpen adott volt. Bár Baars idézi Popper (1974) alaptételét arról, hogy a tudomány története a tévedések története, egyszersmind a korrekciók története, Skinner munkásságát a jelek szerint korrigálhatatlannak ítéli. Ha Baars azt mondta volna, hogy a radikális behaviorizmus iskolája nem járult hozzá ahhoz, hogy az ember személyes élményeit a naiv pszichológia szótárával (netán bővítésével) minél árnyalatosabban tudja megragadni és beszélni rólok, nehezen lehetett volna elvitatni igazát.

Ehelyett azt állította, hogy a radikális behaviorizmus következményeként a mindennapi naiv pszichológia szavait mint gondolat, érzés, vágy elvesztjük, és ezzel elvesztjük képességünket, hogy élményeinkről beszéljünk, felidézzük őket. Ám a személypercepció működése, amelynek következtében még elemi geometriai formák viselkedésének (mozgásának, viszonyának) is szándékokat, érzéseket tulajdonítunk, az ember lényegéhez tartozó felfogásmód. Jelentés utáni törekvésünk része, bizonytalanság-csökkentő, a megküzdést segítő, ha szabad így mondani: szociobiológiailag releváns. Egy tudományos iskola jelentőségének túlértékelése, ha feltételezzük, hogy erről – még ha akarná is – pusztán elgondolásaival le tudja beszélni az embereket. Más szóval, a Baars által észlelt veszély még akkor is erősen eltúlzott lett volna, ha Skinnerék uralma nemkívánatosan jóval tartósabb és kizárólagosabb, mint amilyen volt.

Miközben Baars egyfelől már-már démoni hatalmat tulajdonít Skinnernek, másfelől jócskán leértékeli. Baars nem tud beletörődni, hogy az operáns kondicionálás „nagy felfedezésként van elkönyvelve széles körben”. Nem fogadja el, hogy Skinner – függetlenül attól, mi indította rá, és mennyire tágította ki illetéktelenül szakmai illetékességének körét utóbb – adott időben a tudományos megismerés releváns módszerét dolgozta ki. Ezzel szemben Baars úgy véli, hogy amit Skinner felfedezett nem más, mint új beszédmód arról, amit mindnyájan tudunk. Több ezer éve ismert tény, hogy a viselkedés jutalmazása növeli előfordulásának gyakoriságát. A célok külső leírása az, amit „a szervezetet a következmények kontrollálják” tétel jelent. Mivel

az állatok céljai nem nyilvánvalók, e felismerés – ennyit megenged Baars – náluk hasznos.

Az elfogultság, hogy ne mondjam, ellenségesség, meglehetősen kézenfekvő. A pszichológiával szemben két, egymást egyébként kioltó kifogás közismert. Az egyik szerint a pszichológia nem tesz mást, mint felfedezésként adja el a banalitásokat, a másik szerint olyan képtelenségeket fedez fel, amelyek teljességgel hihetetlenek vagy/és érthetetlenek. Baars az első vétséggel vádolja meg Skinnert. Pedig kitűnően tudja, hogy az emberi (és állati) természetre vonatkozó bármiféle közhelyes jelenség szakszerű bemérése micsoda nehézségeket jelent, és mennyi invenciót követelő tudományos vállalkozás, ami egyébként éppúgy végződhet a kérdéses közhely elvetésével, mint igazolásával. Ám ez utóbbi esetben is ég és föld a különbség, mivel az érvényességi feltételek gondos körülhatárolása új megismeréshez és alkalmazáshoz vezet, miközben a tudomány módszertanát, de legalábbis technikáját gazdagítja. Így lett a viselkedés jutalmazására vonatkozó több ezer éves közismert tényből röpké évtizedeken belül programozott oktatás és viselkedésterápia.

Természetesen a tudományos kritika velük szemben is helyénvaló, lásd Popper fent. Bizonyosan nem ide, hanem a kétes apológia körébe tartozik a Skinnert élete utolsó másfél évtizedében közről ismerő és szerfelett tisztelő Epstein (2003) érvelése: Skinner harmonikus viselkedése, boldogsága annak köszönhető, hogy élvezte a viselkedés-analitikus eljárások előnyeit, ellentétben Freuddal, akit tanításai nem kíméltek meg neurózisától és a szenvedéstől. Tekintsünk el attól, hogy Epstein élete utolsó másfél évtizedében nem volt Freud mellett, és tekintsünk el attól a robusztus biológiai és történelmi különbségtől, ami a két életút utolsó másfél évtizede között volt. Mi szól amellett, hogyha Freud a saját komplexumainak analizálása helyett viselkedésterápiának vetette volna alá magát, a Skinnernél észlelt elégedettség töltötte volna el? És mi bizonyítja, hogy az idős Skinnert a viselkedés-analitikus eljárások előnyei nélkül súlyos neurózisok gyötörték volna? Ha igen, és tegyük fel elmehetett volna Freudhoz analízisbe, honnan tudja Epstein, hogy nem lett volna remek eredménye?

Újból ránézek a *Journal of Consciousness Studies* borítójára. Ha a két enyhén mosolygó Skinner nevében tömören kellene reflektálni, a (tudományos, meg szép-) irodalom helyett, az életre hivatkoznék. Azt mondanám, igaz, hogy nem éppen úgy, ahogy elképzeltem, de kell-e csattanósabb bizonyíték a kívülről érkező alkalmi megerősítések, a következmények (büntetések és jutalmak) viselkedést, nem bánom: emlékeztet, érzést, jellemet tartósan kondicionáló hatalma felől, mint a homo sovieticus és annak alighanem legsajátabb változata, a homo keletnémetiensis?

A kézirat elfogadva: 2004. augusztus

Irodalom

- BAARS, B. J. (2003): The double life of B. F. Skinner: Inner conflict, dissociation and the scientific taboo against consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 10, 1, 55–25 Reply to Commentators. *Journal of Consciousness Studies*, 79–94.
- DALOS György (2004): Kettős élet. Joachim Sartoriusszal és Nádas Péterrel beszélget Dalos György. *Élet és Irodalom*, 48, 20. 11. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál. Melléklet, 4–5.
- DENNETT, D. C. (2003): Look out for the dirty baby. *Journal of Consciousness Studies*, 10, 1, 31–33.
- DULANY, D. E. (2003): Strategies for putting consciousness in its place. *Journal of Consciousness Studies*, 10, 1, 33–43.
- EPSTEIN, R. (2003): Straw paradoxes. *Journal of Consciousness Studies*, 10, 1, 43–46.
- HALÁSZ László (1992): *Hasonmás: Az ember kettőssége*. Budapest, Scientia Humana.
- HALÁSZ László (2002): *A freudi művészetpszichológia Freud, az író*. Budapest, Gondolat.
- HARRÉ, R. (1991): The discursive production of selves. *Theory and Psychology*, 1, 51–63.
- HILGAARD, E. (1977): *Divided Consciousness*. New York, Wiley.
- JAMES, W. (1890): *Principles of Psychology*. London, Macmillan, 239.
- KILHLSTROM, J. F. (2003): On B. F. Skinner Who had his theory been true, wouldn't have been B. F. Skinner. *Journal of Consciousness Studies*, 10, 1, 48–54.
- MACHAN, T. R. (2003): On Baars'psychologization of Skinnerism. *Journal of Consciousness Studies*, 10, 1, 54–58.
- PLÉH Csaba (2000): *A lélektan története*. Budapest, Osiris.
- POPPER, K. (1974): *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. London, Routledge and Kegan Paul.
- SKINNER, B. F. (1971): *Beyond Freedom and Dignity*. New York, Knopf.
- SKINNER, B. F. (1974): *About Behaviorism*. New York, Vintage Book. Idézi Baars, 22.
- SKINNER, B. F. (1976): *Particulars of my Life*. New York, Knopf.
- ROEPSTORFF, A. (2003): A double dissociation in twentieth century psychology. *Journal of Consciousness Studies*, 10, 1, 62–67.

Psychology of the Psychologist

Based on the issue of the *Journal of Consciousness Studies* entitled „The Double Life of B.F. Skinner”, this paper is dealing with the conflict between being a novelist (fiction writer) and being a research psychologist (nonfiction writer). At the same time, as well as the great differences, some similarities between Skinner’s and Freud’s life stories during the years they were seeking their real calling are presented. This paper shows how much their extraordinary achievements were unexpected for a considerable time. As for error and truth, instead of featuring the two mildly smiling Skinners on the cover of the *Journal* the author of this paper would say: „It is true that things are not quite as I imagined, but is there any more striking proof of conditioning, I don’t worry about it, you may say: memory, emotion or character by means of consequences (external rewards and punishments) than the development of Homo Sovieticus and especially his peculiar variant, Homo EastGermaniensis?”

Készült az ERFO Kft. Nyomdaüzemében
Felelős vezető: Horváth László

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

<i>Magda L. Marton:</i> Neural selfrepresentation.....	3
<i>Mihály Fogarasi:</i> Policemen's social representations as reasoning of police corruption.....	27
<i>Róbert Urbán, Attila Oláh, Gyöngyi Kugler, Zsuzsa Szilágyi:</i> Mental health and education are independent risk factors for smoking in young adult male – a cross-sectional study.....	71

BOOK REVIEW

<i>László Halász:</i> Psychology of psychologist.....	91
--	----

Ára: 400 Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Marton L. Magda:

Az idegrendszeri önreprezentáció kérdései.....3

Fogarasi Mihály:

A rendőri oktulajdonítások szociális reprezentációi.....27

Urbán Róbert, Oláh Attila, Kugler Gyöngyi, Szilágyi Zsuzsa: öüüé

Apszichológiai egészség, az iskolai végzettség és a dohányzás
összefüggései fiatal felnőtt férfiaknál – keresztmetszeti vizsgálatban.....71

FÓRUM

Halász László:

A pszichológus pszichológiája.....91

**A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható
a Gondolat Kiadó terjesztői hálózatában és
az MTA Pszichológiai Kutatóintézet Könyvtárában**

Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.

PSZICHOLÓGIA

25. évfolyam

2005 APR 28.

2005/2

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alapkutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tennie a tanulmány kérdésfeltevéséből és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.

Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.

Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.

2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:

a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés),

b) a kéziratot két példányban küldjék be, de kéziratot elfogadunk mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a verzió számát. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző a WORD szövegszerkesztő valamely magyar változatát használja,

c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét,

d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak,

e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímezve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívet kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály” papírra hígítatlan fekete tuszal készített rajtot is elfogadunk.

3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző nagybetűvel írt vezetéknévvel és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljének arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példáknak megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással).

4. Az irodalomjegyzék formája: A szerző csupa nagybetűvel írt vezetéknévre, keresztnévének kezdőbetűje, a mű megjelenési évszáma zárójelben, a zárójel után kettőspont.

a) Könyveknél: BERKOWITZ, L. (1962): *Agression: A social Psychological Analysis*, New York, Academic Press.

b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L. (1972): Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism. In: BERKOWITZ, L. (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6. New York, Academic Press, 63–108.

c) Folyóiratban megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L., DANIELS, L. R. (1963): Responsibility and dependency, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 429–437.

A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerzők magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.

5. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek” felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.

6. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.

7. Kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200-250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését is, idegen nyelvű fordítás céljára.

8. A korrektúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.

9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza..

PSZICHOLÓGIA

2005 APR 28.

2005/2

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István (a szerkesztőbizottság elnöke)
Englander Tibor
Garai László
Gergely György
Halász László (főszerkesztő)
Karmos György
László János
Marton Magda (főmunkatárs)
Pataki Ferenc
Pléh Csaba

Munkatársak:

Sipos Mihály
Moharos Éva (szerkesztőségi titkár)
Vitéz Klára (kézirat-előkészítő)

Szerkesztőség: Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.
Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.
Telefon: 239-6726, Telefax: 239-6727

ISSN 0230-0508

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900, Budapest, XIII. Lehel út 10/a
Előfizetési díj egy évre: 1600 Ft, egyes szám ára: 400 Ft.
Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.
F. k.: az MTA Pszichológiai Kutatóintézet igazgatója,
a Gondolat Kiadói Kör közreműködésével
www.gondolatkiado.hu

A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható az Osiris Könyvesházban – Budapest, V.,
Veres Pálné utca 4–6. www.osiriskiado.hu és az
MTA Pszichológiai Kutatóintézet Könyvtárában – Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.

Tanulmányok

LÁSZLÓ JÁNOS

MTA Pszichológiai Kutatóintézet és PTE BTK Pszichológiai Intézet

A NARRATÍV PSZICHOLÓGIA MINT TUDOMÁNY¹

A narratívum fogalma szorosan összekapcsolódott a posztmodern gondolkodással, a jelentésképzés és jelentés értelmezés hermeneutikai módszereivel. Míg korábban a pszichológiában az elbeszélés vagy történet első sorban mint egyéni kognitív reprezentációs forma jelent meg, újabban az identitás konstrukció olyan alapvető elvének tekintik, ami emberi közösségekben valósul meg és az értelmezés eljárásaival vizsgálható. Az itt bemutatandó tanulmányok arról a kísérletről számolnak be, amelyben az MTA Pszichológiai Kutatóintézete, a Pécsi Tudományegyetem BTK Pszichológiai Intézete, a gödöllői Szent István Egyetem és a Morphologic Kft munkatársai az élet-történeti elbeszélő szöveg nyelvi-strukturális tulajdonságaihoz pszichológiai tartalmakat kapcsolva kifejlesztették a narratív pszichológiai tartalomelemzés módszerét, ezeknek a tulajdonságoknak a szövegben történő azonosítására automatikus tartalomelemző programokat hoztak létre, és széles körű empirikus vizsgálatokkal ellenőrizték a programok validitását. Az új módszerek révén lehetővé válik a pszichológiai jelentésképzés empirikus vizsgálata, azaz a narratív pszichológia által vizsgált jelenségek tudományos megalapozása.

Pszichológia: természet és/vagy társadalomtudomány

Ha a pszichológiát természettudományként fogjuk fel, akkor az ember biológiai adottságaiból indulunk ki. A fizikai és társas környezet, valamint az emberi alkalmazkodás formái között keresünk általános érvényű összefüggéseket, melyek az emberi természetre vonatkoznak; a környezeti változatosság és az egyéni különbségek az általános szabályok érvényesülési feltételeit és módjait adják meg. Oksági magyarázatokat keresünk a külső és belső környezet változásai és az emberi viselkedés közötti

¹ A tanulmány az NKFP 5/27/2001 és az OTKA T-34808 pályázat támogatásával készült.

kapcsolatban, ezeket a változásokat természettudományos kísérleti változókká alakítjuk, hipotéziseket alkotunk, és hipotéziseinket kísérletekben ellenőrizzük.

A társadalomtudományként felfogott pszichológia az ember társadalmi meghatározottságából indul ki, és az emberi viselkedés magyarázatában olyan kollektív reprezentációkra és szimbolikus rendszerekre támaszkodik, mint a társadalmi struktúra, a kultúra vagy a nyelv. Ez a megközelítés elsősorban a személyiség- és szociálpszichológiában érvényesül, de már a múlt század első évtizedeiben történtek kísérletek a gondolkodási formák és a társadalmi-kulturális szerveződési módok összefüggéseinek leírására (Levy-Brühl, 1926; Vigotszkij, 1973). Az újabban Sztenderd Társadalomtudományoknak nevezett (vö. Tooby és Cosmides, 1992; Pléh, 2003) és elsősorban Durkheim nevével fémjelzett irányzatokhoz kötődő pszichológiai hagyomány a társadalmi környezetet társadalmi tények olyan bonyolult együtteseként fogja fel, ami a hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének lelki folyamatait és magatartását azonos irányba befolyásolja, tehát lényegében egy külső, objektív valóság és a belső állapotok, illetve a viselkedés közötti oksági magyarázat felállítására törekszik.

A természettudományi pszichológia és a társadalomtudományi pszichológia kettőssége már a pszichológia bölcsőjénél megjelenik. Wilhelm Wundt, az első pszichológiai laboratórium megalapítója és a kísérleti pszichológia első monográfusa személyében és munkásságában hordozza ezt a kettősséget. A természettudományos megközelítést Wundt csupán az egyén lelki életének vizsgálatára tartja alkalmasnak, a társas élet pszichológiai törvényszerűségeit az 1900-tól két évenként, 10 kötetben publikált *Néplélektan* című művében a leírás és értelmezés eljárásaival közelíti meg.

A valóság megismerése és/vagy a történet megértése

Van azonban egy másik alapvető kettősség is, ami az ismeretelmélet oldaláról a pszichológiát érinti. A pszichológia nem tudja függetleníteni magát attól a vitától, ami a filozófiában Rorty (2004) szavaival egyrészt a platóni eszmerendszer és a hegelianus gondolkodás, másrészt az analitikus filozófia atomista és holista felfogása között zajlik. Platón a valóság megismerésének képességét tekintette az embert az állatvilágtól elválasztó alapvető tulajdonságnak. Ezt az elvet Russel nyomán az analitikus filozófia a nyelv, a tudat és a valóság viszonyának tisztázásában kívánja érvényesíteni. Ezzel szemben a hegeli hagyomány az önkibontakoztatás, a valamivé válás képességét, egy szóval a történetet teszi az emberi létezés központi gondolatává, a történet értelmének, jelentésének tisztázására törekszik. Az analitikus filozófusok, noha egyetértenek abban, hogy a tudat és a nyelv az ember megkülönböztető sajátossága, s hogy ezek magyarázatát materialista alapokon lehet elvégezni, két táborra oszlanak a magyarázat mikéntjét illetően. Az atomisták a tudat és a nyelv működésének megértésére törekednek. Úgy vélik, hogy ha részekre bontjuk őket, akkor a pszichológiát vissza tudjuk vezetni a neurológiára, hasonlóan ahhoz, ahogy a kémia visszavezethető a fizikára vagy a biológia a kémiára. Céljuk az, hogy az olyan nem fizikai fogalmakat, mint

a vélekedés vagy a jelentés, visszavezessék az emberi központi idegrendszer történéseire, vagyis a tudati működéseket megfeleltessék az agyműködéseknek. Szívesen használják a számítációs metaforát, mint ami megoldja azt a Descartes által felvetett problémát, hogy miként okozhatnak az olyan nem fizikai tárgyak, mint a vélekedés vagy a jelentés olyan fizikai eseményeket, mint a viselkedés. A tudatfilozófia egyik kiváló képviselője, Pinker szerint „a vágyak és vélekedések információk, amelyek szimbólumok konfigurációiban testesülnek meg. A szimbólumok valamilyen anyag fizikai állapotai, olyan anyagé például, mint a számítógépek csipjei vagy az agybéli idegsejtek. Ezek azáltal szimbolizálják a világ dolgait, hogy azok a dolgok idézik elő ezeket az állapotokat, és azáltal, amit előidézésük következtében tesznek. Ha a szimbólumokat alkotó anyagdarabok megfelelő módon botlanak olyan további anyagdarabokba, amelyek egy másik szimbólumot alkotnak, az egyik gondolathoz tartozó szimbólumok egy másik, új szimbólumot alkothatnak, amely logikai kapcsolatban áll az előző gondolattal. A szimbólumot alkotó anyagdarabok végül az izmokhoz tartozó anyagdarabokba is ütközhetnek, ami viselkedést eredményez. Az elme számítációs elmélete tehát lehetővé teszi, hogy a vágyakat és a vélekedéseket úgy tartsuk meg a viselkedés magyarázatában, hogy eközben szilárdan a fizikai világba ágyazzuk azokat. Vagyis lehetővé teszi, hogy a gondolat ok és okozat lehessen” (Pinker, 2002, 33. o.).

Ezzel szemben a holisták – a késői Wittgensteint és Gilbert Ryle-t követve – úgy gondolják, hogy a nyelvhez és tudathoz kötött racionalitás emberi sajátossága társadalmi jelenség, amit nem lehet kizárólagosan az emberi szervezet biológiai tulajdonságaiból kiindulva magyarázni. Álláspontjuk szerint a nyelv és a tudat megértése feltételezi a társadalmi gyakorlatnak és a társadalmi gyakorlat kialakulásának megértését. Rorty (2004, 5. o) szerint az emberi viselkedés magyarázatai, amelyek a viselkedést a neurológiával vagy az evolúciós biológiával kapcsolják össze, az embernek csak olyan tulajdonságairól képesek számot adni, amelyekben a csimpánzokkal osztozik. Ezek a magyarázatok nem mondanak semmit arról, amiben a mai emberek közösek a barlangrajzokat készítő teremtményekkel vagy az első hajóépítőkkel. „Azt a folyamatot, ami a fenti élőlények és a ma élő ember között közvetített, csakis azáltal érthetjük meg, ha létrehozunk egy történetet a mai ember kialakulásáról.” Más szavakkal, a történetnek a kulturális evolúcióról kell szólnia. Arról például, hogy hogyan fejlődött ki a mentálisztikus fogalmak szótára, illetve hogyan vette át a kulturális evolúció a biológiai evolúció szerepét. Ez utóbbi történetekben magyarázatot kell adni arra, hogy miért és hogyan jutott az ember az erdőkből a festett barlangokba, a barlangokból a falvakba, a falvakból a templomokba és törvényszékekre, és így tovább. Ezek a magyarázatok nem törekszenek univerzális érvényességre, miként Rorty fogalmaz, nem az a céljuk, hogy kimutassák a sok látszatra különböző dolog mögött meghúzódó egyetemes törvényszerűséget. Sokkal inkább az a céljuk, hogy napjaink társadalmi gyakorlatát a múlt és a lehetséges jövő hasonló gyakorlatával összehasonlítva az emberi életfolyamatok megértésének határait bővítsék.

A kulturális evolúció eszerint csak a biológiai evolúció meghatározott pontján vehette kezdetét, ám ettől fogva önálló életre kelt, és megismerésére a történeti-értelmező módszer, a narratív megközelítés az adekvát.

A narratív filozófia tehát tagadja, hogy a filozófiát a tudomány biztonságos ösvényére lehet terelni. Ez csak úgy lenne lehetséges, ha a fogalmakat és jelentéseket elszigetelhetnénk a társadalmi gyakorlattól és a történelemtől. Wittgenstein (1989) Filozófiai vizsgálódásai nyomán tudjuk, hogy ez nem lehetséges. A kirakójáték összeállításának metaforája, vagyis hogy megtaláljuk és helyére illesztjük a megfelelő alkotóelemeket, helyénvaló lehet az olyan tudományokban, mint az őslénytán, a részecskefizika vagy akár a filológia, a társas élet pszichológiáját illetően önmagában nem bizonyul célravezetőnek. A „részecskék” nem rögzítettek és meghatározottak, ahogy a belőlük felépülő struktúrák sem azok. Mindezek után a pszichológiát illetően ott sorakoznak a kérdések, hogy vajon valóban tévutat jelentenek-e a valóságos világ reprezentációjának Descartes-tól származó, Locke, Hume és az empirista ismeretelmélet más csillagai által képviselt gondolatai? Az empiria valóban csak a csimpánz pszichológiájának megismerésére alkalmas-e, azaz amikor már emberi jelentésekkel van dolgunk, a történetek által megvalósuló jelentéselemzés az egyedüli üdvözítő módszer? Vajon kiküszöbölendő-e a fizikai okság a társas élet pszichológiai magyarázataiból, más szavakkal, a narratív okság kritériumait, a koherenciát, az életszerűséget és a hitelességet kell az egyedül üdvözítő mércének elfogadnunk?

A narratív pszichológia általunk képviselt, az imént tudományosnak nevezett fel fogása elfogadja, hogy a jelentés és a tudat nem bontható le szilárd részecskékre. Nem fogadja viszont el, hogy az analízisnek a társadalmi gyakorlatokra szabott „történeteknél” meg kellene állnia. Pontosan azt tartjuk a kritikus kérdésnek, hogy mi az analízis egysége. Kutatásainkkal azt próbáljuk meg bizonyítani, hogy az elbeszélés kellően rugalmas, ám kellően stabil képződmény ahhoz, hogy meghatározott kérdésekre vonatkozó tudományos elemzés kiindulópontja legyen.

A pszichológia tudománya nem csupán a tizenkilencedik század egyetemeinek filozófiai intézeteiben formálódott, mint egyfajta pozitív, kísérleti ismeretelmélet. A pszichológiai jelenségek megismerése az orvostudomány számára is fontosnak bizonyult a lelki betegségek gyógyítása, a fejlődési rendellenességek korrekciója érdekében. Csupán a példa kedvéért említjük, hogy Magyarországon az első pszichológiai laboratórium 1899-ben Ranschburg Pál irányításával a Laufenauer Károly által vezetett orvosegyetemi elme- és idegkórtani klinikán talált otthonra, majd 1902-ben a gyógypedagógiai intézetekhez kapcsolt laboratóriumként önállósult. A pragmatikus személetű amerikai pszichológiában már a századfordulón az egyéni különbségek nagy gyakorlati jelentőségű mérése, illetve a viselkedésbefolyásolás szempontjából fontos tanulásméletek kerültek az érdeklődés középpontjába. Vélekedjünk bárhogy e tudásszociológiai jelenségekről, látnunk kell, hogy a pszichológiától kezdettől fogva olyan ismeretek létrehozását várták, amelyek az adott időben, adott társadalmi feltételek között élő emberek alkalmazkodását voltak hivatva elősegíteni. Tekintve, hogy az emberi életműködés és teljesítmény elválaszthatatlan az emberi idegrend-

szertől, a természettudományos korszellemtől függetlenül is logikus volt egy individualisztikus, jelen idejű (azaz időtlen és történetietlen), univerzalisztikus pszichológia létrejötte, ami ugyanakkor az alkalmazásokat illetően a gyakorlatban többé-kevésbé eredményesnek bizonyult. Ez a fajta alkalmazási kényszer napjainkig áthatja a pszichológiát, elősegítve a funkcionalista hozzáállást, a közvetlenül megfigyelhető, egyénhez kötődő jelenségek tanulmányozását még azokon a területeken, például a személyiségfejlődés vagy a szociálpszichológia kutatásokban is, ahol a jelenségek a természettudományos módszerek közvetlen alkalmazását nem vagy nem mindig indokolják.

A jelenségek komplexitásának problémája.

A narratívum mint komplex mintázat

A természet- és társadalomtudományok módszerének Popper (1989) által képviselt egységével szemben az ugyancsak a Bécsi Körhöz kapcsolódó Hayek (1995) a közgazdaságtan példáján mutatja be, hogy összetett társadalmi folyamatok, például a piac működésében számos közvetlenül nem megfigyelhető, nem operacionalizálható, és nem mérhető tényező hat, melyeket csupán valamilyen elmélet közvetítésével lehet figyelembe venni.

„Meglehetősen természetesnek tűnik, hogy a tudomány sikeres fejlődése következtében igencsak elkerülték a figyelmet azok a körülmények, amelyek korlátozzák tényszerű ismereteinket, és felszámolhatatlan korlátokat szabnak az elméleti ismeretek alkalmazhatóságának. Épp ideje azonban, hogy komolyan vegyük saját tudatlanságunkat... Számos területen valóban eleget tanultunk már annak felismeréséhez, hogy nem tudhatunk mindent, amit tudnunk kellene a jelenségek kimerítő megvilágítása érdekében... meg kell szabadulnunk attól a naiv babonától, amely szerint a világnak olyan szervezettséggel kellene rendelkeznie, hogy a közvetlen megfigyelés révén is felfedezhessünk szabályosságokat valamennyi jelenség között, s hogy ez szükségszerű előfeltétele volna a tudományos módszer alkalmazhatóságának. Mindannak, amit mindmáig sikerült fölfedeznünk számos komplex struktúra működésével kapcsolatban, elegendőnek kell lennie ahhoz a felismeréshez, hogy semmi okunk sincs reménykedni ebben, s hogy ha előbbre akarunk jutni ezeken a területeken, akkor célkitűzéseinket az egyszerű jelenségek körében követett céljainktól némiképp eltérően kell megválasztanunk” (Hayek, 1995, 288–289. o.).

Hayek a vizsgálat tárgyának *komplexitására* helyezi a hangsúlyt. Mint írja: „Olykor megkérdőjelezzük, hogy az élet, a szellem vagy a társadalom jelenségei valóban összetettebbek-e a fizikai világ jelenségeinél. Ez jelentős mértékben arra vezethető vissza, hogy összekeverik a jelenségek sajátos fajtájára jellemző komplexitás mértékét és azt a komplexitási mértéket, amellyé összetevőinek kombinálásával bármelyik fajta jelenség átalakítható. Ezen a módon természetesen bármely fizikai jelenség elérheti a komplexitás tetszőleges mértékét. Ám ha a kérdést annak fényében vizsgáljuk meg, hogy egy formulának vagy modellnek minimálisan hány különböző változóval kell

rendelkeznie ahhoz, hogy képes legyen reprodukálni a különböző területek struktúráinak jellegzetes alakzatait (vagy felmutatni azokat az általános törvényeket, amelyekhez ezeknek a struktúráknak igazodniuk kell), úgy meglehetősen nyilvánvaló, hogy a komplexitás az élettelen természet jelenségeitől az élővilág és a társadalom (»magasabb szervezethez«) jelenségei felé haladva egyre fokozódik (Hayek, 1995, 273–274. o.). Más helyütt így fogalmaz: „...a társadalomtudományokban a biológiához hasonlóan, de a többi természettudománytól eltérően lényegi komplexitást felmutató struktúrákkal van dolgunk, vagyis olyan struktúrákkal, amelyeket csak viszonylag nagy számú változót tartalmazó modellekkel lehet kielégítően jellemezni... A szervezett komplexitás itt azt jelenti, hogy az azt kifejező struktúra jellege nem csupán az egyes összetevők tulajdonságain és relatív gyakoriságán múlik, hanem azon is, hogy az egyes elemek milyen módon kapcsolódnak egymáshoz... A (szervezett struktúrákra vonatkozó) predikciók az alakuló struktúrák általános vonásait jelzik, de nem tartalmaznak specifikus állításokat azokról az egyedi elemekről, amelyekből a struktúra felépül” (Hayek, 1995, 315. o.).

Az ilyen struktúrák magyarázatánál az egyes elemek működésére vonatkozó információ nem helyettesíthető statisztikai információval, hanem minden egyes elemről teljes körű egyedi információval kell rendelkezünk, ha az elméletből az egyes elemekre vonatkozó következtetést kívánunk levonni. Ha nem áll rendelkezésre ilyen teljes körű információ, akkor Hayek szerint sémászerű előrejelzésre, vagy sémák előrejelzésére kell szorítkoznunk.

A lelki jelenségek, különösen a társas vonatkozású lelki jelenségek lényegi komplexitása ismét csak az analízis egységének kérdését veti fel. Melyek azok az önálló, koherens struktúrával rendelkező alakzatok, amelyek rendszeresen visszatérnek? „Hogy mit is választunk ki »egésként«, hol húzzuk meg a »felosztási határvonalat«, ezt az azzal kapcsolatos megfontolások határozzák meg, hogy képesek vagyunk-e így önálló és koherens struktúrák vissza-visszatérő alakzatait elkülöníteni – ilyenekkel egyébként ténylegesen is találkozunk az életünk keretétől szolgáló világban. Számos érzékelhető és talán ismétlődő alakzatról az lehet a véleményünk, hogy esetlegességük miatt nem érdemes vállalkozni külön konstruálásukra. Hayek szerint olyan koherens struktúrákkal érdemes foglalkozni, ahol „a komplex alakzat olyan tulajdonságokat idéz elő, amelyek saját jogú fennállást kölcsönöznek az alakzatot képviselő struktúrának” (Hayek, 1995, 275. o.).

Kutatásainkkal azt próbáljuk bizonyítani, hogy az atomisztikus, illetve holisztikus megközelítésekhez képest az elbeszélés olyan *mintázatelvű* jelenségsíkot képvisel, ahol a pszichológiai jelenségek a komplexitásnak azon a szintjén jelennek meg, amelyen lehetőség nyílik az értelmes diagnózisra és előrejelzésekre, jóllehet ezek a diagnózisok és előrejelzések a jelenség komplexitása okán Hayek értelmében pusztán sémászerűek lehetnek. Azt kívánjuk igazolni, hogy az elbeszélő mód, mint emberspecifikus jelentéskonstrukciós eszköz és maguknak a jelentéseknek a hordozója *önmagában* alkalmas a tudományos vizsgálatra. Az elbeszélés olyan nyelvjáték, ami megteremti a saját kereteit, s ezáltal alkalmas arra, hogy objektív, tudományos vizsgálat tárgyává tegyük.

Álljon itt egy rövid, előzetes példa. Az identitás gyakran emlegetett kategóriája olyan összetett pszichológiai jelenséget takar, ami alapvető fontosságú a társadalomban való élet, az emberként való működés szempontjából. Amikor Erikson (2003) bevezette ezt a kategóriát saját pszichoszociális személyiségfejlődés-elméletébe, a társas világgal való érintkezés során keletkező tudatos és nem tudatos élmények életkoronként és társadalmi környezetenként változó bonyolult integrációját értette rajta, amit a személy számára saját élettörténete jelenít meg és fog egységbe. Erikson identitás elméletében az identitás olyan minőségei kapnak kiemelt hangsúlyt, mint a *folytonosság*, a *biztonság* vagy az *integráltság*, melyek mindegyike az önszabályozás, s ezáltal a társas adaptáció funkcionális szempontjából is értékelhető. Az identitásról való tudás azonban nem konkrét viselkedéseket jelez előre, hanem adaptációs módokat, melyek értékelésére a társadalmi környezet, a kultúra ismeretében és ezek értelmezése nyomán nyílik mód. Ugyanakkor az élettörténeti elbeszélésben az identitás fenti pszichológiai tartalmai tudományosan vizsgálható formát öltenek.

Elbeszélés és kulturális evolúció

Darwin evolúció elmélete mintegy köztes helyzetet foglal el a pozitivista filozófiából vagy az analitikus filozófia atomisztikus irányzataiból, illetve az úgynevezett narratív filozófiákból következő tudományos elméletek között. Az evolúció kétségtől időben lejátszódó történet, de olyan történet, aminek feltételei, szabályai vannak. Az emberré válással az evolúció nyilvánvalóan nem állt meg, ahogy egy adott társadalmi rend (Hegelnél a porosz állam, Fukuyamánál a polgári demokrácia) létrejöttével a történelem sem ért véget. A társadalomban élő, öntudattal rendelkező ember számára azonban az evolúció már nyilvánvalóan kulturális evolúciót jelent, vagyis az emberi alkalmazkodáshoz szükséges képességek a kulturális tárgyakkal és eszközökkel, a nyelvvel, a társadalmi intézményekkel és gyakorlatokkal stb. összefüggésben működnek, ezekkel összefüggésben értelmezhetők. Ebben az értelemben a kultúra, tehát nem egy kultúra, hanem a kultúra, valóban az evolúció betetőzése, vagy miként Bruner (1996) aforisztikusan írja, az evolúció utolsó trükkje. A szociáldarwinizmus durva tévedése éppen az volt, hogy az intézmények és társadalmi gyakorlatok helyett az egyének, a kultúra által továbbított egyéni képességek helyett pedig inkább az egyének veleszületett képességeinek szelekciójára koncentrált.

Evolúció és kulturális evolúció

A társadalomtudományok egyes képviselői a fajelméletekben kicsúcsosodó, s így morálisan is elítélendő véteknek tartják az evolúciós szemléletnek bármifajta, a Rorty (2004) által is használt kulturális evolúciós metaforán túlmutatós használatát. A pszichológia azonban, noha képes rá (a kulturális pszichológia, mint látni fogjuk, éppen

ezt teszi), hogy az emberi képességeket a kulturális gyakorlatokkal összefüggésben vizsgálja, nem tud teljes mértékben elszakadni az egyéntől (a kulturális pszichológia sem), és szüksége van azokra a történeti ismeretekre, amelyek a társadalmi gyakorlatok és az emberi képességek kapcsolatát a kialakulás és az áthagyományozás történeti összefüggéseibe helyezik. Ebből a nézőpontból tehát nem vagy nem csak a több tíz- vagy százezer év előtt az emberré válás időszakában kifejlődött képességekről van szó, például a férfiaknak a nőkhez képest jobb téri tájékozódásáról, ami feltehetőleg a férfiak vadásztevékenységével függ össze, szemben a nők „ház körüli tevékenységével” (Silvermann és Eales, 1992), vagy a csoportméret megnövekedése és a nyelv kialakulása között Dunbar (1995, 2004) által feltételezett kapcsolatról. Az olyan kulturális rendszerek, mint az írás (Olson, 1977) vagy az audiovizuális médiumok (MacLuhan, 1972), újabban az internet (Nyíri, 2003) – új adaptációs feltételeket és követelményeket hozva létre – jelentősen átformálják az emberi gondolkodást és érintkezési módokat. Ebben az értelemben teljes mértékig igaz Vigotszkij (1973) gondolata, mely szerint a kultúra az ember által létrehozott eszköz saját pszichikumának kifejlesztésére.

Ez a fajta kulturális evolúciós nézőpont a társas élet intézményeire is érvényes. Érvényesítésének lenyűgöző példáját adja Assmann (1999) kulturális emlékezet elmélete, ami az írásbeliség megjelenéséből és a kollektív identitás kifejlődéséből vezeti le azokat a jelentős intézményi és társadalomlélektani változásokat, amelyek Egyiptomban az állam, Izraelben a vallás, Görögországban a diszciplináris gondolkodás kialakulásához vezettek.

A heidelbergi egyiptológus-régész Assmann (1999) – Halbwachsot (1950) követve – a kultúra fejlődésének vizsgálatában kitüntetett szerepet tulajdonít az emlékezés képességének és az emlékezés intézményesülésének. Az emlékezés megszervezésének egyik módja a térhez, a térben kijelölhető helyekhez kapcsolódik. A mnemotechnika ősi eljárása az ún. helyek módszere, amikor is a megjegyzendő anyagot egy ismert tér helyeihez, például egy templom jól ismert helyszíneihez rendeljük hozzá, és az emlékezés szituációjában mintegy képzeletben körbejárva a templomban „össze-gyűjtjük” azt a felidézés számára (Neisser, 1984). Pierre Nora francia történész mutatta ki, hogy az emlékezés helyszínei, a természetes terek és a térben elhelyezett jelek vagy emlékművek milyen fontos szerepet játszanak a történeti emlékezetben. Maga Halbwachs a Szentföld legendaszerű helyrajzát mint a kollektív emlékezet egyik megjelenési formáját tárgyalja. Azt mutatja be az emlékezetbeli Palesztina példáján, hogy nem csupán minden korszak, hanem főként minden csoport, azaz mindennemű hitbéli irányzat sajátos módon köti helyszínekhez és monumentumokhoz a maga sajátos emlékeit.

Az emlékezés megszervezésének másik lehetséges módja az időhöz kapcsolódik. Egy másik kiváló archeológus, Marschack (1972) a civilizáció történetéről szóló művében egy mezolitikus korszakból származó csonttöredék vonalmintázatainak jelentését elemezve arra a következtetésre jutott, hogy kezdetleges holdnaptárról van szó. A jelek összhangban voltak a mezőgazdasági tevékenységek évszakonkénti időrend-

jével, a föld megmunkálásával, a növények ültetésével, a betakarítással, vagyis a mezőgazdasággal foglalkozó történelem előtti embernek tekintetbe kellett vennie az időt, amihez a fent említett „történetszerű” naptárat vette igénybe.

Idő és elbeszélés

Az emlékezet és az idői szervezés összefüggésének tételezésével már közvetlenül az elbeszéléshez érkeztünk. Ricoeur (1984–1987) háromkötetes monográfiát szentelt ennek a kérdésnek megállapítva, hogy jelen, múlt és jövő, tehát az emberi időélmény szorosan összefügg az elbeszélés képességével. Heidegger (1989) hermeneutikai filozófiája is hangsúlyozza, hogy az elbeszélés révén vagyunk képesek a múltbeli tapasztalatokat vagy a jövőben várható eseményeket a jelenbe hozni, a „jelenvalólét” részévé tenni. Jóllehet a filozófusok számára az elbeszélés antropológiai képességének kialakulása nem fogalmazódik meg kérdésként, a kulturális evolúció pszichológiai elemzésében magának az elbeszélésnek a létrejötte is érdekes problémát jelent. Marschak (1972) mezőgazdálkodás–idő–emlékezet–elbeszélés logikai okfejtése érzékelteti, hogy az elbeszélés kognitív képessége meghatározott ökológiai és kulturális nyomásra, az ezekhez a feltételekhez történő alkalmazkodás folyamatában alakult ki, míg Assmann emlékezés–narratívum–kollektív identitás gondolatmenete a társas feltételek megváltozásához történő alkalmazkodást, az etnikai csoportok megszerveződését írja le. Igaza van Sarbinnak, amikor azt írja: „Komolyan kell vennünk, hogy a narratív elv létfontosságú szerepet játszik a túlélésben. A jelentések világában a túlélés problematikussá válik az egymással összefonódó életekről szóló történetek létrehozására és értelmezésére való tehetség híján” (Sarbin, 2001, 66. o.).

Az elbeszélés univerzális képessége az ember pszichológiájának számos kérdését veti fel. Jellemző módon ezek egy része, elsősorban az elbeszéléshez szükséges mentális képességek kialakulása, mind filogenetikusan, mind ontogenetikusan a természettudományos, biológiai evolúciós hozzáállást teszik indokolttá. Ugyanakkor az elbeszélések kultúránként megfigyelhető változatossága pszichológiai szempontból egy kulturális evolúciós szemléletben válik magyarázhatóvá.

A mai pszichológiában a naiv elmeelméletek vagy a metareprezentáció (a partnerek mentális állapotairól, vágyairól és vélekedéseiről való tudás) kutatására jelentős figyelem irányul (Perner és Wimmer, 1983; Leslie, 1987; Gopnik, 2001, Kiss, 2004). Fejlődéslélektani kísérletek sorában mutatták ki, hogy az intencionalitás, az okozás észlelése már az igen korai csecsemőkorban megjelenik, ami azt jelenti, hogy az a képességünk, hogy a környezeti változásokat ok-okozati rendben észleljük, a mozgó tárgyaknak célokat és szándékokat tulajdonítsunk, veleszületettnek tekinthető (Leslie, 1991; Gergely, Nádasdy, Csibra, Bíró, 1995). Sokoldalúan vizsgálják a metareprezentációs képességek szerepét magának az elbeszélő módnak, azaz a történetek mondására és megértésére való képességnek gyermekkori kifej-

lődésében (Astington, 1991). A mentalizáció kérdése az evolúciós pszichológiában is nagy hangsúlyt kap. Tomasello és munkatársai (Tomasello, 2002; Tomasello, Carpenter, Call, Behne és Moll, 2004) csimpánzokkal és csecsemőkkel végzett kísérletei azt mutatják, hogy a kultúrateremtés emberi képességének kialakulásában metareprezentációs képességen túl fontos szerepet játszott a szándékok megosztására való képesség, a közös figyelem és a célok közös terv keretében történő kooperáció képességének kialakulása.

A minden emberben közös metareprezentációs képesség (amelynek sérülése kultúráktól függetlenül olyan betegségekben nyilvánul meg, mint az autizmus, lásd Győri, Lukács, Pléh, 2004 – s ezen az sem változtat, hogy egyes kultúrákban az autisztikus tüneteket akár szentként is tisztelhetik) tehát megalapozza az elbeszélés képességét (természetesen magának a nyelvnek a kialakulását is. Mint Tomasello és munkatársai írják, a metareprezentációs képesség és a szándékok megosztásának képessége a nyelvhez képest elsődleges, a nyelv kialakulásának feltétele). Azt azonban, hogy az elbeszélés képessége végül is milyen narratív formák és narratív funkciók kialakulásához vezet, az elbeszélések révén milyen valóságkonstrukció vagy jelentésrendszer jön létre, már nagy valószínűséggel a kulturális evolúció törvényszerűségei határozzák meg. A kulturális antropológusoktól tudjuk, hogy az elbeszélés nyugati kánonjai számos kultúrában nem érvényesek. Ben Amos (1976) például több mint egy tucat, egy adott kultúrában érvényes elbeszélő formát mutat be. (A pszichológiában képzett olvasót itt Bartlett [1985] kutatásaira emlékeztetjük, aki a *Szellemek háborúja* című indián népmesét kifejezetten azzal a céllal használta emlékezetvizsgálataiban, hogy az európai vizsgálati személyeknek idegen jelentéskonstrukciós módokra épülő történetek emlékezeti felidézéseiben ezen személyek értelemkereső, sémaképző műveleteit tárja fel.) Ezek az elbeszélő formák egyebek között az időviszonyok kezelésében különböznek. A nyelvi relativitáselmélet erős változatának képviselői szerint a nyelv önmagában meghatározza a világszemléletet (Whorf, 1956; Sapir, 1971). Whorf szerint például a hopi nyelvben hiányzó nyelvtani múlt idő a jelen idejű, folyamatjellegű gondolkodást állítja előtérbe. Jóllehet az elméletet az utóbbi évtizedekben jelentősen gyengítették (vö. Pléh, 2000), egyebek között kimutatták, hogy a hopiban mégis csak van múlt idő, az idő és a tér kezelése a történetekben, egyáltalán az, hogy mi számít kanonikus vagy természetes történetnek egy kultúrában, az adott kultúra lényegéhez tartozik, mivel arról tanúskodik, hogy a kultúra szereplői mit emelnek ki egy eseményből, és milyen dimenziók mentén tulajdonítanak jelentést neki. Sol Worth és John Adair a hatvanas években a navajo indiánokat kereste fel és megtanította őket a filmfelvevő gép használatára. Az indiánok által készített filmek meglehetősen eseménytelenek voltak. Hosszasan ábrázoltak valamilyen munkafolyamatot, például egy gödör kiásását, anélkül, hogy a cselekvés eredményét vagy kimenetelét, ahogy az a nyugati típusú történetekben szokásos, bemutatták volna (Worth, 1972). A navajo elbeszélés tehát, hasonlóan a hopik gondolkodási mintájához, az idői struktúrával és az eredményközpontú cselekvésstruktúrával szemben a cselekvési folyamatot állítja előtérbe.

Pszichológia és archeológia

Van végül még egy körülmény, ami az elbeszélést a kulturális folyamatok iránt érdeklődő pszichológia számára különösen vonzóvá teszi. Korábban láttuk, hogy a kulturális evolúció folyamatában az elbeszélés kialakulását archeológusok – Assmann és Marschack – rekonstruálták, s hogy az írásos elbeszélésekből a társas élet intézményesülési folyamataira vonatkozó következtetéseket vontak le. Az archeológiát, mint metaforát, a pszichológia története folyamán egyszer már kiaknázta. Freud volt az, aki a pszichoanalitikus munkáját a régész munkájához hasonlította. A hasonlat értelmében a pszichoanalitikus a terápia folyamán a beteg tudattalanjából bányássza elő a lesüllyedt traumatikus emlékeket, ahogy a régész hántja le a földrétegeket régi korok eltemetett tárgyi emlékeiről. Freud talán legnagyobb szabású irodalmi értelmező műve egy mára elfeledett német író, Jensen *Gradiva* című kisregényével foglalkozik. A kisregény főhőse egy régész, aki Pompeji rejtélyeinek megfejtésén fáradozik. A főhős álmaiból és fantáziáiból Freud az író gyermekkori élményeire következtet. Életrajzírói szerint Freud szívesen hivatkozott arra az analógiára, ami Pompeji eltemetése és kiásatása, valamint az emlékeknek az elfojtás általi eltemetése és az analízissel történő kiásása között fennáll (vö. Halász, 2002). Az archeológiai metaforát később a második csábítás elméletben Freud módosította, felismerve, hogy a beteg szubjektív élménye fontosabb, mint egy adott traumatikus esemény valóságos megtörténte. A pszichoanalízis narratív elméletei a pszichoanalitikus terápiának pontosan azt az oldalát hangsúlyozzák, hogy a beteg és a terapeuta közötti dialógusban, függetlenül a traumaként megélt események valóságtartalmától, olyan én-történet alakul ki, ami a beteg számára a jelen idejű realitásban elfogadható. A terápiás hatást maga a történetté formálás fejt ki (Spence, 2001; Schaeffer, 1980).

Ha nem is a freudi értelemben, az elbeszéléssel a pszichológia archeológiai párhuzama megint előtérbe kerülhet. A pszichológiával, kiváltképp a szociálpszichológiával szemben időről időre megfogalmazódik a krónikus jelenidejűség, a változásokra való érzéketlenség bírálata (például Gergen, 1973). Ha a narratívumot alapvető emberi jelenéskonstrukciós eszköznek, tehát nemcsak tudáskonstrukciónak, hanem *élményszerveződési módnak* is tekintjük, képessé válunk arra, hogy a tudományos pszichológia horizontját kitágítsuk az időben. Az elbeszélések révén nem csupán a személyiségfejlődés, a személyes identitás állandóságait és változásait tanulmányozhatjuk az élettörténetek alapján, hanem a társas élet történetileg kialakuló, kulturális hagyományként és kulturális változásként értelmezhető jelentés-mintáit is, melyek az ember számára ugyancsak létfontosságú, társas tájékozódását meghatározó szociális identitását alkotják. Ennek a kettős értelemben is történeti szempontú vizsgálódásnak egyik feltétele, az elbeszélések történeti hozzáférhetősége az írásbeliség megjelenése óta könyvtárakban és archívumokban adva van, a jelenbeli kutatásokat illetően pedig könnyűszerrel előállítható. Ebben az értelemben az általunk javasolt pszichológiai megközelítés is emlékeztet a régész munkájára, amennyiben az elbeszélő szövegekből kíván korábbi állapotokra vonatkozó információkat kibányászni, s eze-

ket mind a történeti állapotokról rendelkezésre álló egyéb tudások, mind a jelen összefüggésében értelmezni. A másik feltétel bonyolultabb. Ahhoz, hogy az általunk javasolt pszichológiai megközelítés ne váljon pusztán interpretatív „megértő lélek-tanná”, olyan tudományos módszerre van szükség, ami az elbeszélésben rejlő adatok pszichológiai relevanciája mellett az adatok kiválasztásának és az adatok értelmezésére vonatkozó értelmezések érvényességének ellenőrzésére is módot ad. A narratív pszichológiai tartalomelemzés (László, Ehmann, Péley, Pólya, 2000) módszere, és ennek számítógépes tartalomelemzésre kidolgozott eljárásai (László, Ehmann, Harigai, Péley, Pohárnok, Pólya, Túri, Kis, Naszódi, Prószycki, 2004) ezt a célt szolgálják. A tudományos módszer alkalmazása megengedi, sőt szükségessé teszi, hogy az általunk képviselt narratív megközelítést, a *tudományos narratív pszichológiát* megkülönböztessük a narratív pszichológiának kizárólag az értelmezésre épülő, a személyiséget és az identitást társadalmi gyakorlatnak tekintő változataitól.

A narratív pszichológiai megközelítés

A narratív pszichológia mindenekelőtt pszichológiai metaelmélet, ami az elbeszélő funkciót a pszichikum általános antropológiai sajátosságaként fogja fel (Pléh, 1996, László, Ehmann, Péley, Pólya, 2000, Ehmann, 2002). Ebben az értelemben az elbeszélés már a tulajdonképpen verbális történet vagy akár a nyelv előtt létezik, mint a valóság tudati konstrukciójának, jelentésekkel és értelemmel való felruházásának természetes módja (Ricoeur, 1984–87; Bruner, 1986; Sarbin, 1986). A narratív pszichológia, mint metaelmélet, különös erővel érvényesül az én-pszichológiában, ahol az esszencialista én-felfogásokkal szemben az én egységének és azonosságának kérdéseit az élettörténeti elbeszélésből kiindulva próbálják megoldani (Bruner, 1990; László, 1999; László és munkatársai, 2000; Pléh, 2002; 2003; Ricoeur, 2001; Spence, 2001). Az elbeszélésnek ezt az identitás-konstituáló felfogását a hagyományos identitás felfogásokhoz képest Polkinghorn az alábbiakban foglalja össze: „Azok az eszközök, melyekkel a humán tudományok az én-fogalomhoz közelítenek, általában nem sokban különböznek azoktól a kutatási eljárásoktól, melyeket a formális tudományok fejlesztettek ki a tárgyak és dolgok azonosítására és mérésére... Ezzel szemben az emberek személyes identitásukhoz és én-fogalmukhoz az elbeszélés révén jutnak el, és létezésüket azáltal képesek egységbe foglalni, hogy egy kibontakozó és fejlődő történet kifejeződéseként értik meg. Saját történeteink közepén élünk, és nem lehetünk bizonyosak abban, hogy ezek a történetek hogyan fejeződnek be. A cselekményt folyamatosan felül kell vizsgálnunk, ahogy új események adódnak életünkhöz. Az én tehát nem valamilyen statikus dolog vagy szubsztancia, hanem a személyes események összerendeződése egy olyan történeti egységgé, ami nem csak azt foglalja magába, ami valakivel megtörtént, hanem azt is, ami várhatóan történni fog” (Polkinghorn, 1988, 150. o.). A narratív pszichológia metaelméleti szálán jelentős szociálpszichológiai fejlemények is kibontakoztak. Az elbeszélő funkció mentén –

Halbwachs kollektív emlékezeti hagyományát felelevenítve – a kollektívum újfajta értelmezése, a kollektív reprezentáció és a csoportidentitás összefüggésének kérdései, illetve az identitás narratív áthagyományozásának problémája került előtérbe (Assmann, 1999).

A narratív pszichológia második arca a történet vagy elbeszélés, mint természetes tárgy használata és az egyéni pszichikumban betöltött funkciói felé fordul. A történet-generálás és megértés szabályaitól (Labov és Waletzky, 1967; Rummelhart, 1975) az ismeretreprezentációk szerveződéséig (Schank és Abelson, 1977; 1995; Wyer, Adaval és Colcombe, 2002) számos jelenségekört vizsgáltak. Az elbeszélés szempontját ugyanakkor kiterjesztették olyan hagyományos pszichológiai jelenségek körére is, mint a gondolkodás (Bruner, 1986; Bruner és Lucariello, 2001), az érzelmek (Dyer, 1993; Oatley, 1992), az emlékezet (Nelson, 1993; Rubin, 1996) vagy a személyiségfejlődés (Stern, 1995). Ebben az értelemben beszélhetünk a gondolkodás, az érzelmek, az emlékezet narratív elméleteiről, narratív személyiségfejlődési vagy identitás elméletekről. Ugyanide kapcsolhatók az irodalmi elbeszélés pszichikus feldolgozásával kapcsolatos kutatások is, amelyek a történetmegértés sajátos, irodalmi feltételeire irányulnak (Halász, 1987; László, 1999). A narratív pszichológiának ez a szintje – mivel az egyéni pszichikus reprezentációk szerveződésével foglalkozik – áll legközelebb a klasszikus értelemben vett kognitív pszichológiához (Pléh, 1996; László és mtsai, 2000; Pennebaker, 2001).

Végül, de nem utolsósorban az elbeszélés a narratív pszichológiában a pszichológiai állapotok és viszonyulások „hordozójaként” is megjelenik. Az elbeszélt történetben, vagyis abban a módban, ahogyan az emberek életük és környezetük eseményeinek értelmet és jelentést adnak, kifejezésre jutnak belső állapotaik és egymáshoz fűződő viszonyaik. Ugyanígy, egy csoport kanonizált vagy reprezentatív történetei a csoportban uralkodó értékekről és normákról, a csoportban elfogadott megküzdési módokról, a csoportidentitás jellemzőiről stb. informálnak. A narratív pszichológiának ebben a harmadik irányzatában az elbeszélést, mint a pszichológiai jelenségek „tárházát” (Ehmann, 2002) vagy „indikátorát” (Pléh, 2003a) fogják fel. Korábbi munkáinkban feltártuk, hogy a kvalitatív elemzéssel kibontható tematikus tartalmak mellett az elbeszélésnek a huszadik századi narratológia által leírt strukturális tulajdonságai összefüggésbe hozhatók az elbeszélő pszichológiai állapotaival, és erre alapozva kidolgoztuk a narratív pszichológiai tartalomelemzés elméletét és módszertanát (László, Ehmann, Péley, Pólya, 2000; 2002). Felfogásunk szerint az élethelyzetekre és élettörténeti eseményekre vonatkozó elbeszélések strukturális tulajdonságai – például az idői mintázat, az elbeszélői perspektíva, az értékelési mintázat, a narratív koherencia, a cselekmény komplexitás, a szereplőknek tulajdonított funkciók stb. – valamint a pszichológiai állapotok és folyamatok összefüggéseire hipotézisek állíthatók fel, és ezek a hipotézisek empirikusan, a szöveg szintjén végzett elemzésekkel, a viszonylag egzaktan azonosítható strukturális szövegelemek révén ellenőrizhetők.

Az elbeszélés strukturális tulajdonságai és az elbeszélő pszichológiai állapotai közötti összefüggések feltételezése mögött természetesen egy mélyebb elméleti előfel-

tevés húzódik meg, ami egyszersmind a narratív pszichológia három irányzatának vagy szintjének egységére, az egyes szintek összefüggésére utal. Az úgynevezett korrespondancia hipotézis (László, Ehmann, Péley, Pólya, 2000; László, 2003) szerint a manifeszt módon megjelenő történetek szerveződése és az élményszerveződés között sajátos megfelelés van, előbbiek az utóbbiak természetes kifejeződései. Erre a feltételezett összefüggésre építve vezethetők le hipotézisek a történetek strukturális tulajdonságait illetően, miközben a narratív pszichológiai tartalomelemzés elmélete és metodikája az *induktív logikának* is teret enged, vagyis lehetőséget ad arra, hogy előzetes várákozás vagy hipotézis nélkül, magának a szövegnek az elemzése révén ismerjünk fel összefüggést valamely strukturális tulajdonság és egy adott pszichológiai állapot között. A jobb érthetőség kedvéért néhány előzetes példával is szemléltetjük a kétféle logikát. A példákat az egyszerűség kedvéért az identitás és az élettörténeti elbeszélés korrespondanciájának köréből vesszük. Deduktív logika alkalmazása esetén valamilyen, már létező pszichológiai konstrukcióból, például a borderline személyiség szerveződés tárgykapcsolat-elméletéből indulunk ki. Ez az elmélet a borderline személyiségfejlődést a korai tárgykapcsolatok zavaraként írja le, ami a feltételezések szerint az érzelmi önelfogadás és a szociális kapcsolatok érzelmi elfogadásának zavaraihoz vezet. Az elméletre épített hipotézis szerint ez a borderline betegek élettörténeteiben, különösen az anyához vagy gondozóhoz fűződő történetekben a közeledések és távolodások érzelmi ambivalenciát tükröző elemeinek viszonylag magas számában fejeződik ki. A hipotézis tehát kontrollcsoportok bevonásával vizsgálható. Ezt követően a hipotetikus narratív változó vagy változók azonosítására kerül sor, melyek az adott esetben az érzelmi értékelés és a pozícióváltozás (közeledés vagy távolodás) lehetnek. A következő lépésben a szöveg szintjén azonosítani kell azokat a nyelvi változókat, amelyek hordozzák az érzelmi értékelés és a közeledés-távolodás tartalmait, majd a vizsgálatba bevont csoportok élettörténeti szövegein a nyelvi változók gyakorisági (kvantitatív) elemzését kell elvégezni. A hipotézis végül statisztikai próbával ellenőrizhető (lásd Pohárnok, 2004). Hipotéziseket természetesen nemcsak betegcsoportokra vonatkozó elméleteket, hanem személyiségtesztek vagy identitás-kérdőívek által „diagnosztizált” csoportokat érintő elméleteket illetően is lehet építeni (lásd Hargitai, jelen kötet; Pólya, jelen kötet). Induktív logika alkalmazására akkor kerül sor, amikor egy történetanyagban az elbeszélő struktúra olyan jellegzetessége figyelhető meg, ami összefüggésbe hozható valamilyen pszichológiai állapottal. Ehmann (2004) például a történetek időstruktúrájának mintáihoz „keres” a személy és a valóság viszonyát leíró pszichológiai állapotokat.

A tudományos narratív pszichológia nyelvi struktúrákkal foglalkozik, hasonlóan a nyelvi anyaggal foglalkozó kognitív pszichológiához, azonban a nyelvi struktúra itt nem a mentális működés implementációja, azaz a mentális működés nem okozója a nyelvi struktúrának, hanem olyan lelkiállapotok és folyamatok kifejezője, amelyekben az emberek saját maguk és világuk jelentéseit megszervezik. Ebből adódik, hogy a narratív pszichológia a laboratóriumi kísérletezés reduktív szituációjával szemben életszerű adatokkal dolgozik, és az is, hogy a természettudományos empiria ok-oko-

zati összefüggések feltárására törekvő módszertanához képest az okság lazább, a hayeki értelemben sémyszerű, értelmezésen nyugvó formáit részesíti előnyben. A mérés lehetőségét kiterjeszti ugyan a jelentésre, ám a jelentéssalkotás bizonytalan-ságait elfogadva viselkedési tendenciákat, nem pedig egyedi viselkedéseket kíván előre jelezni.

Az empirikus kutatás keretei

Amit eddig elmondtunk az élettörténeti elbeszélés narratív kategóriái és az elbeszélő személy élményszerveződési módjai közötti összefüggésekről, bármennyire logikusan hangozzék, mégis csak hipotézis. Olyan feltevés, ami ellenőrzésre szorul. A kérdés az, hogy az élettörténetek által létrehozott, fenntartott és közvetített identitás elemzésére csupán a megértést szolgáló kategóriákat tudunk-e létrehozni, amelyeket legfeljebb asszociatív kapcsolatokba hozhatunk a pszichológia tudományos fogalmaival, illetve beérjük a kognitív-kategoriális elemzéssel, ami az identitás jéghegyének legfeljebb a csúcsát képes elérni, vagy pedig képesek vagyunk olyan módszerek kifejlesztésére, amelyekkel az élettörténetekbe foglalt élménymínőségeket tudományosan vizsgálni lehet.

Az empirikus vizsgálatok tervezésekor el kellett döntenünk, hogy teljes élettörténetekkel, vagy élettörténeti eseményekkel foglalkozunk. Az élettörténet-szerkesztés társadalmi konvenciói megnehezítik, hogy az élettörténeti elbeszélések alapján az identitásnak az élményszintű jelentésekben szerveződő mélyrétegeihez jussunk. Eco (1996, 117–118. o.) szellemes megfogalmazása szerint „Az élet bizonyosan jobban hasonlít az Ulyssesre, mint A három testőrre, mégis inkább A három testőr fogalmaiban gondolkodunk róla és nem az Ulyssesnek megfelelően”. Barthes (1977) tipológiája szerint az élettörténetek zárt, „olvasmányos” szövegek, korlátozott repertoárral. Alapkövetelmény, hogy a történetnek a véletlenek, tévedések, félreértések stb. dacára a konvencionális értelemben racionálisnak, egységesnek és szándéktelinek kell lennie (McAdams, 2001; Baumeister, 1987). A műfajok zárt készlete ebben a konvencionális értelmessé tevésben segít. A nem hivatásos írók életrajzi elbeszéléseinek cselekményvezetését tekintve a modern és posztmodern regény megannyi újítása ellenére mind a mai napig a romantikus történetek, a képregények, a szappanoperák világában élünk. Meghatározott elbeszélő repertoár áll rendelkezésünkre, önletrajzi minták készletéből válogatunk.

Jens Brockmeier (2001) hívja fel a figyelmet arra, hogy az élettörténetekben retrospektív teleológia érvényesül. Az élettörténet, hasonlóan a biológiai élethez, valahonnan valahova, a születéstől a halálhoz tart. Az értelmes és jó élet iránti igény arra szorít bennünket, hogy kisimítsuk a gyűrődéseket, ezt pedig az értelmezés, a tudatos reflexió szintjén tudjuk elvégezni. Ezen még az sem változtat, hogy, amint korábban láttuk, súlyos traumák esetén ezt az értelmező-racionalizáló munkát nem mindig tudjuk maradéktalanul megvalósítani. „Kereksége”, konvencionálitása és tudatos

reflektáltsága miatt a teljes élettörténet tehát nem feltétlenül alkalmas az olyan elemzés számára, ami az életesemények élményszintű jelentéseiből az énejlődésre, az identitásszerveződésre és az identitás állapotára vonatkozó következtetéseket kíván levonni. Az integráltság és koherencia ugyanis az identitásnak csak egyik, ha úgy tetszik a cselekmény síkján megjelenő aspektusa. Az identitásfejlődés, az identitás állapotai és minőségei azonban elsősorban az élmény síkján tanulmányozhatók. Ez az élménysík nagyobb valószínűséggel jelenik meg olyan életesemények elbeszélésében, amelyekhez erős pozitív vagy negatív érzések tapadnak. A jelentős életesemények elbeszélésének technikáját Fitzgerald (1988; 1996) vezette be az önéletrajzi emlékezet kutatásába. Fitzgerald a következő instrukcióval kért elbeszéléseket vizsgálati személyeitől: „Mondjon három történetet az életéből. Azt szeretnénk, ha olyan történeteket választana, amelyek fontosak önnek. Ezek gyakran élénk emlékek, de nem szükséges, hogy azok legyenek. Olyan történeteket válasszon, amelyeket szerepeltetne az életéről szóló könyvben.” Egy, a fentihez hasonló technikát alkalmazó, leíró jellegű empirikus vizsgálat eredményeként Pataki (2003) megállapította, hogy a jelentős életesemények háromnegyede négy típusba sorolható. Leggyakrabban a valamilyen teljesítményhez kapcsolódó történetek fordultak elő, ezt követték az antropológiai őselmények (születés, halál stb.), a kapcsolati történetek (barátság, szerelem) és a kudarc-történetek. Pataki az identitáskategóriák felvétele, illetve elutasítása szempontjából elemzi az anyagot. Az identitásképzést illetően azonban az ilyen típusú történeteknek a személyes jelentések élményszintű szerveződésére vonatkozó mondanivalója is van. Ezek a történetek ugyanis nyilvánvalóan érzelmeket, még hozzá erős érzelmeket implikálnak. (Pataki, 2004 is felismeri, hogy szinte kivétel nélkül kapcsolatban állnak a biztonságérzés növekedésével vagy csökkenésével.) A bennük foglalt érzelmek és érzések azonosítása révén az énszerveződés mélyebb rétegeihez juthatunk el.

Az élettörténeti epizód további előnye a teljes élettörténethez képest, hogy, bár történetyszerűen jelenik meg, figyelembe veszi az én fragmentáltságát, továbbá képes kidomborítani az én egyes aspektusait. Kevésbé reflexív, mint élményszerű, kevésbé konvencióhoz kötött, legfeljebb az elbeszélési konvenciók irányítják, és az ezektől a konvencióktól való eltérés is értelmezhető az esemény érzelmi jelentése szempontjából. Az énejlődésre, valamint az identitás állapotokra és minőségekre történő következtetésekhöz tehát nem szükséges a teljes élettörténet. A jelentős élettörténeti epizódok elbeszélésében az én-reprezentációs minőségek és intrapszichikus állapotok kifejeződnek. Ehhez azonban az szükséges, hogy olyan potenciálisan jelentős életesemények elbeszélésére kerüljön sor, amelyek az érzelmi jelentésadás alapvető dimenzióit érintik. Péley (2002) például normális és deviáns életvezetésű fiatalokkal végzett vizsgálatában a védekezés és biztonság énéprezentációs minőségeit egy sikeresen megoldott fenyegető helyzet és egy olyan helyzet felidézése „hívta”, amelyen a személy nem tudott úrrá lenni. Az eltávolodás, szeparáció igényét, és az ehhez kapcsolódó élményeket az első csavargás epizódja célozta meg, az önértékelés és az ehhez kapcsolódó belső erőfeszítések és támogatások reprezentációit egy olyan teljesít-

mény elbeszélése mozgósította, amelyre a személy büszkének érezte magát. Ennek megfelelően jelen kutatás céljára is a jelentős életeseményeket választottuk.

A kutatás során az élettörténeti elbeszélés nyelvi-strukturális tulajdonságainak azonosítására kifejlesztettük a LINTAG-programcsomagot, amelynek a moduljait jelen kötet tanulmányai részletesen bemutatják. A LINTAG -ot beépítettük az Atlas.ti szövegbázis kezelő szofverbe, majd az Atlas.ti kimenetét összekapcsoltuk az SPSS statisztikai programcsomaggal. Így létrejött a narratív pszichológiai tartalom-elemzést szolgáló LAS-Vertikum (részletesen lásd László és Ehmann, 2004), ami nagy szövegbázisokon tud gyorsan és rugalmasan tartalom-elemzési adatokat generálni, és az adatokat változatos statisztikai eljárásokkal képes feldolgozni.

A mérőeszközök validitását háromféle technikával ellenőriztük. Valamennyi modul esetében igénybe vettünk a DSM IV szerinti, meghatározott pszichológiai jellemzőkkel rendelkező betegcsoportokat. Három ilyen csoportunk volt: major depressziós (20 fő), borderline (19 fő) és kábítószer-élvező (20 fő). Ugyancsak valamennyi modul esetében 83 fős rétegzett mintával végeztünk validitás vizsgálatokat, amelyek során öt kritikus élettörténeti esemény elbeszélését kértük, és valamennyi személlyel projektív tesztet (TAT), illetve az egyes modulok által megcélzott pszichológiai konstrukciókat mérő kérdőívet vettünk fel (94 tétel).

A vizsgálatokat Budapesten, Pécsen és Szegeden végeztük. A személyek életkori és nemi megoszlása az 1. táblázatban látható.

A modulok megbízhatóságát rendre az automatikus tartalom-elemzés és a szakértők által végzett kézi kódolás egybevetésével, a találati százalék révén állapítottuk meg.

1. táblázat. A vizsgálati minta eloszlása

Nem/életkor	Fiatalkor (18–45)	Idős (45+)
Nő	33	17
Férfi	21	12

Az elbeszélt események

A kritikus életesemények, amelyeket a v. sz.-ek narratív interjú keretében elbeszéltek, az alábbiak voltak:

Első emlék

A v. sz.-nek élete legkorábbi eseményét kellett elmesélnie, amire vissza tudott emlékezni.

Teljesítménytörténet

A v. sz.-nek olyan teljesítményét kellett elmesélnie, amire ma is büszke.

Félelemtörténet

A v. sz.-nek élete egy olyan eseményét kellett elmesélnie, amelyben félelmet élt át.

Veszteségtörténet

A v. sz.-nek élete egy olyan eseményét kellett elmesélnie, amelyben valamilyen veszteséget élt át.

Rossz kapcsolati történet

A v. sz.-nek egy rossz kapcsolatáról kellett egy történetet elmondania.

Jó kapcsolati történet

A v. sz.-nek egy jó kapcsolatáról kellett egy történetet elmondania.

A narratív interjú technikájának megfelelően az esemény-elbeszélések egy félig strukturált élettörténeti interjú keretébe illeszkedtek. Az interjúkészítő akkor tette fel a kritikus élettörténeti eseményt érintő kérdést, amikor az interjú során tematikusan odaillő volt.

A kérdőív

A 94 tételes kérdőív hat részletes kérdőívnek a szerző(k) által rövidített változatát, illetve a tartalomlemez modulok szempontjából releváns alábbi skálait tartalmazta (zárójelben a megcélzott modul).

El Melighi-féle időélmény skála 9 tétel (idő modulok),

Beck-féle rövidített depresszió kérdőív 9 tétel (tagadás, szelf-referencia),

BFQ (Big Five Questionnaire) kérdőív érzelmi kontroll és impulzus kontroll skálái 24 tétel (narratív pozíció, közelítés–távolítás, szereplők funkciói),

Sullovay-féle érzelmi regulációs kérdőív érzelmi tisztaságot, áttekinthetőséget mérő skálája: 11 tétel (narratív perspektíva),

Brennan-féle kérdőív a közvetlen partnerkapcsolatok élményeinek vizsgálatára, a közelséggel szemben érzett diszkomfort (10 tétel), bizalom a partnerben (10 tétel), visszautasítást kiváltó vágy az egybeolvadásra (10 tétel) alskálák, összesen 30 tétel (narratív perspektíva, közelítés–távolítás, szereplői funkciók),

Antonovsky-féle koherenciaérzés-kérdőív rövid változata, 13 tétel (valamennyi modul).

A Tematikus Appercepció Teszt

A validitás vizsgálatokba projektív tesztet is bevontunk. A Tematikus Appercepció Teszt jelen kutatásban való felhasználását az indokolja, hogy a v. sz.-ek önállóan konstruált szöveggel válaszolnak, ugyanakkor ezek a válaszok implicit módon irányítottak a felszólító jelleg és a tematika révén. Tekintettel arra, hogy a TAT-ban a v. sz.-ek a képek alapján történeteket konstruálnak, a szövegek tartalma a TAT konvencionális értelmezésén túl a v. sz.-ek – ugyancsak irányítottan kiváltott – élettörténeti elbeszéléseinek tartalmával is összehasonlíthatók. A vizsgálóeljárás alapelve, hogy a v. sz. belevetíti a történetekbe tudatos és nem tudatos (elhárított) drive-jait, érzelmeit, értékeit és konfliktusait. A témák lehetőséget adnak arra, hogy a v. sz. interperszonális viszonyainak tartalma és dinamikája, valamint a személyiségműködés pszichodinamikus mintázatai egyaránt felszínre kerüljön.

A kötetben szereplő tanulmányok a fenti mintával és módszerekkel elvégzett vizsgálatok eredményeit mutatják be. Az egyes modulok teljesítőképességén nyilvánvalóan szükséges és lehetséges is javítani, azonban az eredmények, reményeink szerint, már jelen formájukban is igazolják, hogy lehetőség van a narratív pszichológia tudományos megalapozására és a tudományos módszerek segítségével az élményszintű jelentésekkel kapcsolatos új felismerések empirikus igazolására.

A kézirat elfogadva: 2005. január

Irodalom

- ASSMANN, J. (1999): *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- ASTINGTON, J. W. (1990): Narrative and the Child's Theory of Mind. In: B. K. BRITTON and A. D. PELLEGRINI (eds.), *Narrative thought and narrative language*. New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale. 151–171.
- BARTHES, R. (1977): *S/Z*. New York, Harper and Row.
- BARTLETT, F. C. (1985): *Az emlékezés*. Budapest, Gondolat.
- BAUMEISTER, R. F. (1987): How the self became a problem: A psychological review of historical research. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52 (1), 163–176.
- BEN AMOS, D. (ed.) (1976): *Folklore Genres*. Austin and London, University of Texas Press.
- BROCKMEIER, J. (2001): From the end to the beginning: Retrospective teleology in autobiography. In: BROCKMEIER, J. and CARBAUGH, D. (eds.), *Narrative and identity*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 247–280.
- BRUNER, J. (1986): *Actual Minds, Possible Worlds*. Cambridge, Harvard University Press.
- BRUNER, J. (1990): *Acts of Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- BRUNER, J. (1996): *The Culture of Education*. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- BRUNER, J. és LUCARIELLO, J. (2001): A világ narratív újrateremtése a monológban. In: LÁSZLÓ J. és THOMKA B. (szerk.), *Narratív Pszichológia. Narratívák* 5. Budapest, Kijárat Kiadó, 131–156.
- BRUNER, J. (2001): A gondolkodás két formája. In: LÁSZLÓ J. és THOMKA B. (szerk.), *Narratívák* 5. *Narratív pszichológia*. Budapest, Kijárat Kiadó. 15–27.
- COSMIDES, L. and TOOBY, J. (1992): Psychological foundations of culture. In: BARKOW, J. H., COSMIDES, L. and TOOBY, J. (eds.), *The adapted mind*. New York, Oxford University Press.
- DENZIN, N. K. and LINCOLN, Y. S. (1994): *Handbook of Qualitative Research*. London, Sage.
- DILTHEY, W. (1975): *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest, Gondolat.
- DUNBAR, R. I. M. (1996): *Crooning, gossip, and the evolution of language*. Cambridge/Mass., Harvard University Press.
- DUNBAR, R. I. M. (2004): Social cognition as a constraint on social interaction. *Journal of Cultural and Evolutionary Psychology*, 2, 3–4, 181–194.
- DYER, M. G. (1992): Az érzelem szerepe elbeszélő szövegekben. In: LÁSZLÓ J. (szerk.), *Válogatás a szociális megismerés szakirodalmából II*. Budapest, Tankönyvkiadó. 63–99.
- ECO, U. (1995): *Hat séta a fikció erdejében*. Budapest, Európa Kiadó.
- EHMANN B. (2002): *A szöveg mélyén. Pszichológiai tartalomelemzés*. Budapest, Új Mandátum.
- EHMANN B. (2004): tartalomelemzési módszerek a szubjektív időélmény vizsgálatára laikus beszélők szövegeiben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 59, 3, 345–361.
- ERIKSON, E. H. (2003): *Gyermekkor és társadalom*. Budapest, Osiris.
- FITZGERALD, J. M. (1988): Vivid memories and the reminiscence phenomenon: the role of a self narrative. *Human Development*, 31, 261–273.
- FITZGERALD, J. M. (1996): Intersecting meanings of reminiscence in adult development and aging. In: RUBIN D. C. (ed.), *Remembering our past*. Cambridge, Cambridge University Press. 360–383.
- GERGELY, Gy., NÁDASDI, Z., CSIBRA, G. and BIRÓ, S. (1995): Taking the international stance at 12 months of age. *Cognition*, 56, 165–193.
- GERGEN, K. J. (1973): Social psychology as history. *Journal of Experimental Social Psychology*, 2, 278–287.
- GOPNIK, A., MELTZOFF, A. N. and KUHL, P. K. (2001): *Bölcsék a bölcsőben*. Budapest, Typotex.
- GYÓRI, M., LUKÁCS, Á. and PLÉH, Cs. (2004): Towards the understanding of the neurogenesis of social cognition: Evidence from impaired populations. *Journal of Cultural and Evolutionary Psychology*, 2, 3–4, 261–282.
- HALÁSZ L. (ed.) (1987): *Literary Discourse. Aspects of Cognitive and Social Psychological Approaches*. Berlin: de Gruyter.
- HALÁSZ L. (2002): *A freudi művészetpszichológia – Freud, az író*. Budapest, Gondolat.
- HALBWACHS, M. (1980): *Collective memory*. New York, Harper.
- HARGITAI R. (2004): A narratív pszichológia hozzájárulása Szondi Lipót sorsanalíziséhez. In: ERŐS F. (szerk.): *Magyar Pszichológiai Szemle Könyvtár: Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 167–178.

- HAYEK, F. von (1995): *Piac és szabadság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- HEIDEGGER, M. (1989): *Lét és idő*. Budapest, Gondolat.
- KIM, N. (2002): *The Content Analysis Guidebook*. London, Sage Publications.
- KISS Sz. (2005): *Elmeolvasás. A gyermeki tudatelmélet fejlődése*. Budapest, Új Mandátum.
- KOCH, S. (ed.) (1959–1963): *Psychology: A study of a science, Vol. 1–6*. New York, McGraw-Hill Book Co.
- LABOV, W. and WALETZKY, J. (1967): Narrative Analysis: Oral Version of Personal Experience. In: HELM, J., (ed.), *Essays on the Verbal and Visual Arts*. Seattle: American Ethnological Society. 12–44.
- LÁSZLÓ J. (1999): *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Budapest, Scientia Humana–Kairosz.
- LÁSZLÓ J. (1999a): *Cognition and representation in literature*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LÁSZLÓ J. (2003): A második kognitív forradalom. A narratív pszichológia és a kognitív pszichológia viszonya. In: LÁSZLÓ János, KÁLLAI János, BERECSKEI T. (szerk.): *A reprezentáció szintjei*. Budapest, Gondolat Kiadó, 324–340.
- LÁSZLÓ J., EHMANN B., PÉLEY B. és PÓLYA T. (2000): A narratív pszichológiai tartalomelemzés: elméleti alapvetés és első eredmények. *Pszichológia*, 4, 367–390.
- LÁSZLÓ, J., EHMANN, B., PÉLEY, B. and PÓLYA, T. (2002): Narrative psychology and narrative psychological content analysis. In: LÁSZLÓ, J. and STANTON ROGERS, W. (eds.), *Narrative Approaches in Social Psychology*. Budapest, New Mandate. 9–25.
- LÁSZLÓ J., EHMANN B., HARGITAI R., PÉLEY B., POHÁRNOK M., PÓLYA T., TÚRI Z., KIS B., NASZÓDI M., PRÓSZÉKY G., (2004): Morfológiai-lexikai szint feletti pszichológiai tartalomelemző programok fejlesztése. NKFP kutatási beszámoló.
- LESLIE, A. M. (1987): Pretense and representation: The origins of „theory of mind”. *Psychological Review*, 94, 412–426.
- LESLIE, A. M. (1991): The theory of mind impairment in autism: Evidence for a modular mechanism of development. In: A. WHITEN (ed.), *Natural theories of mind: evolution, development, and simulation of everyday mindreading*. Oxford, Blackwell, 63–78.
- LEVY-BRÜHL, C. (1926): *How natives think*. London, George Allen and Unwin.
- MACLUHAN, M. (2001): *Gutenberg-galaxis: A tipográfiai ember létrejötte*. Budapest, Trezor.
- MARSCHACK, A. (1972): *Roots of civilization: The cognitive beginnings of man's first art, symbol, and notation*. New York, McGraw-Hill.
- McADAMS D. P. (1988): *Power, intimacy and the life story: Personalical inquiries into identity*. New York, Guilford.
- McADAMS, D. P. (2001): A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: LÁSZLÓ J. és THOMKA B. (szerk.), *Narratív Pszichológia. Narratívák 5*. Budapest, Kijarat Kiadó. 157–175.
- MILES, M. B., HUBERMAN, A. M. (1994): *Quantitative data analysis: A sourcebook of new methods (2nd edition)*. Beverly Hills, Sage.
- NEISSER, U. (1984): *Megismerés és valóság*. Budapest, Gondolat.
- NELSON, K. (1993): The psychological and social origins of autobiographical memory. *Psychological Science*, 4, 7–14.
- NYÍRI K. (1993): Szövegszerkesztővel gondolkozva. In: *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest, Atlantisz.

- OATLEY, K. (1992): *Best laid schemes: The psychology of emotions*. New York, Cambridge University Press.
- OLSON, D. R. (1977): „From utterance to text: the bias of language in speech and writing”. *Harvard Educational Review*, 47, 257–258.
- PATAKI F. (2003): *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris.
- PATAKI F. (2004): *Érzelem és identitás*. Budapest, Új Mandátum.
- PÉLEY B. (2002): *Rítus és történet. Beavatás és kábítószeres létezés mód*. Budapest, Új Mandátum.
- PENNEBAKER, J. W. (2001): A stressz szavakba öntése: egészségi, nyelvészeti és terápiás implikációk. In: LÁSZLÓ J. és THOMKA B. (szerk.), *Narratív pszichológia. Narratívák 5*. Budapest, Kijárat. 189–205.
- PINKER S. (2002): *Hogyan működik az elme?* Budapest, Osiris.
- PLÉH Cs. (1996): A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. *Holmi*, 8, 2, 265–282.
- PLÉH Cs. (2000): A gondolatok terjedési mechanizmusai: mémek vagy fertőzések. *Replika*, 40, 165–185.
- PLÉH Cs. (2003): *A természet és a lélek*. Budapest, Osiris.
- POHÁRNOK M. (2004): A térben való mozgás narratív dimenziójának vizsgálata borderline és depressziós betegek élettörténeti epizódjaiban. In: ERŐS F. (szerk.), *Magyar Pszichológiai Szemle Könyvtár: Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 153–166.
- POLKINGHORNE, D. E. (1988): *Narrative Knowing and the Human Sciences*. Albany, SUNY Press.
- PÓLYA T. (2004): A narratív perspektíva hatása az elbeszélő személy észlelésére. In: ERŐS F. (szerk.), *Magyar Pszichológiai Szemle Könyvtár: Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 89–107.
- POPPER, K. R. (1989): *A historicizmus nyomorúsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RICOEUR, P. (1984–1987): *Time and narrative. Vol. I–III*. Chicago, University of Chicago Press.
- RICOEUR, P. (2001): A narratív azonosság. In: LÁSZLÓ J. és THOMKA B. (szerk.), *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, Kijárat Kiadó, 15–27.
- RORTY, R. (2004): Analytic philosophy and narrative philosophy. Pécs Lecture II. May 4.
- RUBIN, D. C. (ed.) (1996): *Remembering our past*. Cambridge, Cambridge University Press.
- RUMELHART, D. A. (1975): Notes on a schema for stories. In: D. G. BOBGROW – A. COLLINS (eds.), *Representation and understanding. Studies in cognitive science*. New York, Academic Press, 211–236.
- SAPIR, E. (1971): *Az ember és a nyelv*. Budapest, Gondolat.
- SARBIN, T. R. (ed.) (1986): *Narrative psychology. The storied nature of human existence*. New York, Praeger.
- SARBIN, T. R. (1986): The Narrative as a Root Metaphor for Psychology. In: T. R. SARBIN (ed.), *Narrative Psychology. The Storied Nature of Human Conduct*. New York, Praeger.
- SARBIN, T. R. (2001): Az elbeszélés mint a lélektan tő-metaforája. In: LÁSZLÓ J. – THOMKA B. (szerk.), *Narratív Pszichológia. Narratívák 5*. Budapest, Kijárat Kiadó, 59–76.
- SCHAEFER, R. (1980): Narration in the psychoanalytic dialogue. *Critical Inquiry*, 7, 29–53.
- SCHANK, R. C., ABELSON, R. P. (1977): *Scripts, plans, goals, and understanding*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.

- SCHANK, R. C., ABELSON, R. P. (1995): Knowledge and memory: The real story. In: R. S. WYER, Jr. (ed.), *Knowledge and memory: The real story*. Hillsdale, Erlbaum, 1–85.
- SILVERMANN és EALES, (1992): Sex differences in spatial abilities: Evolutionary theory and data. In: J. H. BARKOW, L. COSMIDES, J. TOOBY (eds.): *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York, Oxford University Press. 533–549.
- SPENCE, D. P. (2001): Az elbeszélő hagyomány. In: LÁSZLÓ J. – THOMKA B. (szerk.), *Narratív Pszichológia. Narratívák 5*. Budapest, Kijarat Kiadó, 121–130.
- STERN, D. N. (1995): *The Motherhood Constellation. A Unified View of Parent-Infant Psychotherapy*. New York, BasicBooks, A Division of HarperCollins Publishers, Inc.
- TOMASELLO, M. (2002): *Gondolkodás és kultúra*. Budapest, Osiris.
- TOMASELLO, M., CARPENTER, M., CALL, J., BEHNE, T., MOLL, H. (2004): Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition. *Behavioral and Brain Sciences*. Cambridge, Cambridge University Press.
- VIGOTSKIJ, L. Sz. (1973): *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Budapest, Gondolat.
- WHORF, B. L. (1956): *Language, thought, and reality*. Cambridge, Mass., MIT Press.
- WIMMER, H., PERNER, J. (1983): Beliefs about beliefs: representations and constraining functions of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, 13, 103–128.
- WITTGENSTEIN, (1989): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantis.
- WORTH, S. (1972): *Through Navajo Eyes: An Exploration in Film Communication and Anthropology*. Bloomington, Indian; University Press.
- WYER, R. S., ADAVAL, R. and COLCOMBE, S. J. (2002): Narrative-based representations of social knowledge: Their construction and use in comprehension, memory, and judgment. In: ZANNA, M. P. (ed.), *Experimental social psychology*. Amsterdam, Academic Press.

JÁNOS LÁSZLÓ

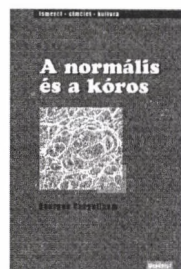
Narrative psychology as science

The concept of narrativity is abundantly linked with postmodernity, with meaning construction.. Whereas the story appeared in psychology earlier as cognitive representation, recently it is considered as a vehicle of identity construction, which can be studied only qualitatively, with hermeneutic interpretation. The paper and the subsequent studies of this issue, presents the method of the narrative psychological content analysis. The method relates psychological contents to linguistic-structural features of the life-story. Computer programs were developed for automatic identification of these features. Several empirical studies were performed so as to check the validity of the programs. The method gives a scientific foundation to the study of psychological meaning construction

A PSZICHOLÓGIA olvasóinak ajánljuk a Gondolat Kiadó pszichológiai és pedagógiai kiadványaiból:

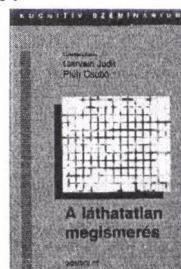
CANGUILHEM, GEORGES: A normális és a kóros. 180 oldal, ára: 2680 Ft

A francia orvos és eszméletörténész legeredetibb munkája a szervezet Claude Bernard-féle fogalmából kiindulva mutatja be, hogyan fejlődött egymásra válaszolgatva az orvoslás és a fiziológia, majd a patológiás szemlélet kiterjesztése a társadalomra hogyan vált új metaforák és új gondok forrásává. Igen fontosak azok a fogalmi vizsgálódásai, amelyek az olyan kategóriák rendszerbeli helyét tisztázzák, mint a normális, a beteg, az anomália, norma és átlag, fiziológia és patológia viszonya. Miközben plasztikus képet ad a 19. századi kísérleti szemlélet és a klinikai orvoslás összekapcsolásáról, a ma élettudománya számára is alapvető kereteket nyújt. Az egyik ilyen keret a teljes szervezet figyelembevételével, ahogy a mai orvoslás visszahangozza: a szupramolekuláris orvostudomány eszméje. A másik a statisztikai és szabályozási normalitás fogalmi dialógusa.

GERVAIN JUDIT – PLÉH CSABA (szerk.): A láthatatlan megismerés. 260 oldal, ára: 2680 Ft

A tanulmánykötet az utóbbi évtized egyik kiemelkedő felsőoktatás-pedagógiai vállalkozása, a Láthatatlan Kollégium diákjainak és tanárjainak munkáját mutatja be. Kínálkozó terület ennek a sokszínűségnek az érvényesítésére a megismerés-tudomány, ahol a szakterületeket átívelő törekvéseken van a hangsúly.

GYÓRI MIKLÓS (szerk.): Az emberi megismerés kibontakozása. 304 oldal, ára: 2680 Ft

Olyan elméleti és empirikus kutatások eredményei jelennek meg e kötetben, amelyek az emberi megismerés fejlődésének korai (újszülött-, csecsemő- vagy gyermekkori) szakaszára összpontosítanak, vizsgálódásuk tárgya pedig az emberi megismerés néhány alapvető tudásterülete, elsősorban: a szociális kogníció és a naiv tudatelméleti képesség, a nyelv és az arra épülő képességek, illetve az emlékezet és a fogalmi szerveződés.

PLÉH CSABA – KAMPIS GYÖRGY – CSÁNYI VILMOS (szerk.):

Az észleléstől a nyelvig. 323 oldal, ára: 2890 Ft

A kötet a magyar megismeréstudomány egy évtizedes fejlődését és mai eredményeit mutatja be. Tartalmát tekintve a természettudományos szemlélet, a naturalista hozzáállás felerősödése jellemzi a dolgozatokat. Ez a kötet – megfelelően a konferencia felhívási témájának, ami azt firtatta, vajon a nyelv maga az elme, vagy „csak” annak formálójá – két tudományterület igazán érdekes írásait tartalmazza.

BRUNER, JEROME: Az oktatás kultúrája. 191 oldal, ára: 2680 Ft

Az amerikai pszichológia „nagy öregje” ebben az élvezetes formában megírt, mégis a leg súlyosabb problémákat taglaló könyvében javaslatokat tesz arra, hogyan vezetheti be az oktatás a gyermekeket saját kultúrájuk közegebe. A többek között általa is kidolgozott „kulturális pszichológia” elméletét az oktatásra alkalmazva fejti ki, hogy az emberi elme lehetőségei akkor bontakoznak ki teljesen, ha a gyermekek a kultúra résztvevőivé válnak, és ezen nem csak a magas kultúra olyan területeit érti, mint a művészet vagy a tudomány, hanem az észlelés, gondolkodás, vitatkozás kultúráról függő módozatait is.

A Gondolat Kiadó kiadványai megvásárolhatók és megrendelhetők:
a Kiadótól

Tel./fax: 06-1-486-1527, 486-1528

gondolat@gondolat.axelero.net

www.gondolatkiado.hu

mintabolt: Osiris Könyvesház, 1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.

Tel.: 266-4999

www.osiriskiado.hu

EHMANN BEA*, KIS BALÁZS**, NASZÓDI MÁTYÁS**,
LÁSZLÓ JÁNOS***

* MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest

** Morphologic Kft, Budapest

*** MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest, PTE BTK Pszichológiai Intézet

A SZUBJEKTÍV IDŐÉLMÉNY TARTALOMELEMZÉSES VIZSGÁLATA

A LAS-Vertikum időmodulja¹

A LAS-Vertikum szó feletti tartalomelemző programot a Pécsi Tudományegyetem, az MTA Pszichológiai Kutatóintézete, a Morphologic Kft. és a Gödöllői Szent István Egyetem közösen fejlesztette ki. Működésének elmélete a narratív pszichológia és a narratív pszichológiai tartalomelemzés (László, Ehmann, Péley, Pólya, 2002; László és Ehmann, 2003; László és Ehmann, 2004a, 2004b, 2004c). Eszerint az elbeszélésben azonosítható szerkezeti mintázatokból (elbeszélői perspektíva, az életdráma szereplői és funkcióik, a narratívum idői szerveződése, a közelítés–távolítás, a tagadás, az énre történő utalások stb.) pszichológiai következtetések vonhatók le. A szubjektív időélmény tartalomelemzéses vizsgálatának elméleti háttéréről, és az általa javasolt időkategóriákról az első szerző több korábbi közleményben is beszámolt (Ehmann, 2003, 2004abc). A tanulmány második és harmadik szerzője a címben szereplő szó feletti narratív pszichológiai tartalomelemző programcsomag szövegelemző szoftverét, a LINTAG-programot dolgozta ki. A szövegekben azonosítható idői kategóriák egy részéből képeztük e program modulcsoportjainak egyikét, az ún. LINTAG-időmodult. Az időmodul a program többi modulcsoportjával együtt alkotja a LINTAG-szoftvert, amely az Atlas.ti kereskedelmi forgalmazású tartalomelemző programmal és az SPSS statisztikai programcsomaggal összekapcsolva alkotja a címben jelzett LAS- Vertikum nevű szövegelemző rendszert, melynek létrejöttét a tanulmány negyedik szerzője projektvezetőként koordinálta (László és mtsai, 2004).

¹ A tanulmány az NKFP 5/27/2001, valamint az OTKA T-34808 és az OTKA T-046522 pályázatok támogatásával készült.

A szubjektív időélmény tartalomelemzéses vizsgálatának elméleti alapjai

Az elbeszélte szövegekből kibontható szubjektív időélmény vizsgálatának két rétege van. Az egyik annak elmélete, hogy egyáltalán miképpen azonosíthatók az időélmény különféle típusai. Ehhez kapcsolódik a másik kérdéskör, hogy a különféle szubjektív időélmény formák milyen pszichológiai korrelátumokkal hozhatók kapcsolatba. Mint-hogy korábbi közleményeinkben már mindkét területről részletesen beszámoltunk (Ehmann, 2003, 2004a, 2004 b, 2004c), csupán összefoglalóan említjük meg az ide vonatkozó elméleti és történeti előzményeket.

Pszichoanalitikus alapok

Fraser (1981) ún. Umwelt²-elmélete szerint egy képzeletbeli időnyíl segítségével jól leképezhetők a pszichikus időélmény formái. A teljes időnyíl az ún. *noetikus Umwelt*, ezen kívül létezik

(1) *biotemporális Umwelt* (*hiányzik a nyíl feje*); ebben az Umweltben nem létezik távoli jövő, a kielégülés késleltetése a teljes visszautasítottság érzést, totális frusztrációélményt kelt;

(2) *eotemporális*³ *Umwelt*: *hiányzik a nyíl feje és a farka*; itt hiányzik az idő iránya. Ez a maradandó, tartós jelen ideje. Ide tartozik minden ciklikus folyamat, mert ezek mutatnak ugyan variációkat, de nincs kitüntetett irányuk. A végtelen idő, az örökkévalóság és az örökké tartó jelen mind az eotemporális időélmény szinonimái;

(3) *prototemporális Umwelt*: *hiányzik a nyíl feje, a farka, és a nyíl széttöredezik*; ez a fragmentált idő világa. Az események csak lazán függenek össze, vagy egyáltalán nem – például olyan pszichotikus állapotokban, ahol a self sérült vagy eltűnik;

(4) *atemporális Umwelt*: *eltűnik az egész nyíl*; a legprimitívebb forma, amikor az idő szinte beleolvad a térbe. Fraser szerint a gyakorlatban a teljes skizofrén káoszt vagy a szenilitás belső világát képzelhetjük ilyennek. Az atemporális káoszban nincsenek (oksági) kapcsolatok.

A naptári vagy óraidőhöz kapcsolódó pszichológiai jelenségeket a pszichoanalitikus irodalom az ún. évfordulós reakciók témakörében tárgyalja. Ide tartozik a vasárnapi neurózistól kezdve a legkülönbébb vallási és nemzeti ünnepek, a nevezetes családi események, egyéni és történelmi sorsfordulók patológiájának széles köre.

Olyan időélménytípusok is léteznek, melyek nyelvi markereit még nem sikerült azonosítani: a pszichoanalitikus irodalom (pl. Hartocollis, 1978) szerint a borderline és narcisztikus kórisme egyik jellemző vonása az idő fragmentációja. Ezt az összefüg-

² Az 'Umwelt' szó egy lehetséges fordítása: 'Észlelt világ'.

³ Eosz, a hajnal istennője.

gést intuitíven, és nem felismerhető nyelvi jelekre alapozva állítják az analitikusok. A másik ilyen, jelenleg még feltáratlan nyelvi markerek nélküli időélmény csoport a traumatikus emlékek idői szerveződése. Terr (1984) empirikus vizsgálatok alapján kategorizálta a súlyos traumatizációt követő időélmény zavarokat. Megállapította, hogy eltorzulhat a ritmusosan tagolt rövid idők észlelése, az időtartam észlelése, az egyidejűség és az egymásra következés észlelése és beszűkülhet a jövő idő perspektívája.

Pszichometrikus alapok

A pszichikus időélmény pszichometrikus vizsgálatának elméleti alapja a pszichikus időélmény szerveződésének önálló személyiségvonásként való tételezése. Ez a törekvés – legalábbis ismereteink szerint – jelenleg lényegében egy pszichiátriai szemléletű vonáspatológiai elképzelésben merül ki. Ezt képviseli az El-Meligi (1972) által kifejlesztett *Experimental World Inventory* pszichodiagnosztikai teszt. Az EWI annak mérésére szolgál, hogy milyen szomatikus, kognitív és érzelmi változások jelentkeznek elmebetegség, biokémiai zavar, intrakraniális diszfunkció vagy súlyos helyzeti stressz hatására.⁴ Az EWI egyik alapskálája az Időpercepció Skála, amely azért jelentős fejlemény, mert túllép az idő hagyományos múlt-jelen-jövő felosztásán, és az időészlelés új minőségeit vezeti be a kutatásba. A skála a következő faktorokat tartalmazza:

1. Változások az idő áramlásának élményében

(Jellemző itemek: „Állandó sietségben vagyok, minden konkrét ok nélkül”; „Alig figyelek oda a nappalok és az éjszakák váltakozására”)

2. Idői orientáció

(Jellemző itemek: „Nem tartozom ehhez az évszázadhoz”; „Már túl késő van ahhoz, hogy megpróbáljak valakivé válni”)

3. Tapasztalati életkor

(Jellemző itemek: „Az életkorom változatlanak tűnik”; „Mindig is öregnek érzetem magam”)

A szerző szerint az *Időpercepció Skála* átlagértéke arányos a patológia mértékével. A szerző a skálát több teszttel összehasonlította, főként az MMPI-jal, és azt találta, hogy a pszichotikusok konzisztensen magasabb pontszámokat érnek el, mint a nem pszichotikusok, a normál személyek pedig konzisztensen alacsony értékeket mutatnak. A pszichikus időélménytípust önálló személyiségvonásként tételező időpatológiai vizsgálatok fő következtetése tehát az, hogy az időészlelés súlyos zavara a pszichózis – mindenekeelőtt a szkizofrénia – világába tartozik, neurotikusok, szorongók, pszichopaták és foglyok csak részben, normál populációk pedig szinte egyáltalán nem mutatnak feltűnő időészlelési patológiát.

⁴ Az EWI fő skálái a következők: Szenzoros érzékelés, Idő percepció, Test percepció, Self percepció, Mások percepciója, Ideáció, Impulzus reguláció. (El Meligi, 1972, 224–231. o.)

Tartalomelemzéses alapok

James W. Pennebaker (2001) LIWC nevű szoftvere 2290 angol szót és szótőt tartalmaz 70 szókategóriába sorolva. A fő kategóriák a standard nyelvi dimenziók mellett felölelik az érzelmi folyamatok, a kognitív folyamatok, a szenzoros és perceptuális folyamatok és a társas folyamatok szóállományát. A szoftver időkategóriái: múlt, jelen és jövő idejű igealakok.

Colin Martindale (1984) Regresszív Képzelet Szótára pszichoanalitikus indíttatásból készült, és már több nyelven létezik. Az angol változat 3200 szót és szótőt tartalmaz, az alábbi kategóriákban: 29 kategória az elsődleges folyamatgondolkodás, 7 kategória a másodlagos folyamatgondolkodás, és további 7 kategória az érzelmek felismerésére. A szoftver két időkategóriája a *Regresszív kogníció* alkategóriában az *Időtlenység* (Timelessness) kategória (pl. eternal, forever, immortal stb. szavak), a *Másodlagos folyamatok* alkategóriában a *Temporális referencia* skála (when, now, then stb. szavak).

A LAS-Vertikum időmoduljai e két szoftverhez képest több újdonságot tartalmaznak. Miként a többi modulnál is, szerkezeti újdonság, hogy a program nem csak szavakra, hanem több tagból álló kifejezésekre is találatot ad, szemléletbeli újdonság pedig az időkategóriák finomabb felbontása.

A szubjektív időélmény összekapcsolódása más pszichológiai konstruktumokkal

Időélmény és nyílt/zárt gondolkodás

Rokeach és Bonier (1960) az időélmény és a nyílt/zárt gondolkodás feltárására vizsgálatot végzett az időperspektíva, a dogmatizmus és a szorongás összefüggéseinek feltárására TAT-képekre adott szövegek alapján. A kapott szövegekben először összeszámolták (számítógép nélkül) a múlt, jelen és jövő idejű igéket. Azt találták, hogy a múlt idejű igék használatában nem volt különbség a két csoport között, ám a nyitott gondolkodású csoport konzisztensen több jelen idejű, a zárt gondolkodású csoport pedig konzisztensen több jövő idejű igét említett.

Időélmény szerveződés és élettörténeti koherencia

A két terület összekapcsolása Aaron Antonovsky munkásságáig vezet vissza. Orvos-szociológusként ő alkotta meg – a patogenetikus modellel szembehelyezkedve – az ún. szalutogenetikus modellt, amelyben nem azt vizsgálta, hogy rendkívül súlyos traumák (konkrétan a holocaust) hatására miként és milyen mintázatokban betegszenek meg az emberek, hanem azt, hogy milyen tényezők közrejátszása révén maradnak testileg-lelkileg egészségesek (Antonovsky, 1979, 1987, 1993). Több ezer élettörténeti interjú elemzése révén arra a következtetésre jutott, hogy ehhez a teljesítményhez koherensen elbeszélt élettörténet társul.

Antonovsky munkásságából kitűnik, hogy a magas koherenciaérzéssel rendelkező személyek képesek valami olyasvalamire, amire az alacsony koherenciaérzéssel rendelkezők nem: „Az életesemények normális menete” című dimenzióba nem illeszkedő – súlyosan traumatikus, stresszterhelt – élményeiket ráhorgonyozzák, vagy ha úgy tetszik, öltésről öltésre haladva mintegy „rávarrják” az idő kronologikus tengelyére. Ezt úgy is nevezhetjük, mint képességet arra, hogy az elbeszélés során a naptári idő arányskalájához legalább egy intervallumskálát illesszenek, azaz képesek legyenek az eseményekről – ha kihagyásokkal és elakadásokkal is – valamilyen kronologikus sorrendben beszámolni. Antonovsky azt mondja, ha képesek vagyunk koherens narratívumot elbeszélni az életünkről, akármilyen borzalmas volt is az, akkor jó eséllyel testileg és mentálisan egészségesek maradunk, ha nem, megbetegszünk.

Az Antonovsky-féle koherenciaelmélet és a szubjektív időélmény szerveződésének találkozási pontja tehát az elbeszélt trauma idői koherenciájának kérdésköre. A LINTAG-program időmoduljainak validálásához ezért választottuk az összehasonlítást a koherenciaérzék faktoraival.

A LAS-Vertikum program időmoduljai és kategóriái

A program három nagy modult és öt kisebb, jelenleg még fejlesztés alatt álló kategóriát tartalmaz.

I. IDŐHORG MODUL

Tartalom: Az időtengely pontjaira ráhorgonyozható tematizációk

Kategóriák:

FIXHORG (Konkrét, kezdeti lehorgonyzás)

Példák: akkor, amikor, épp, azon a napon stb.

IDŐKONT (Tartósság, folyamatosság)

Példák: állandóan, egyfolytában, éveken át, időszakban stb.

IDŐPERF (Befejezettség)

Példák: addig a napig, utoljára, végül stb.

ISM (Ismétlődés)

Példák: gyakran, megint, szoktunk, újra stb.

II. IDŐSZABAD MODUL

Tartalom: Az időtengely pontjaira nem ráhorgonyozható tematizációk

Kategóriák:

ÖRÖKIDŐ

Példák: mindig, állandóan, örökké stb.

SOHAIDŐ

Példák: soha, semmikor stb.

BIZONYTALAN

Példák: valamikor, bármikor stb.

III. IDŐLÉPTÉK MODUL

Kategóriák:

NAPTÁR (Pillanat/Perc/Óra/Napszak/Nap/Hét/Hónap/Év)

Példák: hétfő délután, két évvel ezelőtt, hajnalban stb.

KORSZAK (Életkorszakok)

Példák: gyermekkoromban, vénségemre stb.

ÜNNEPEK (Ünnepek, jelentős életesemények)

Példák: a születésnapom előtt, karácsonykor stb.

IV. Kísérleti stádiumban lévő kiskategóriák:

JELEN

Példák: ma, mostanában, a mai napon, pillanatnyilag stb.

JÖVŐ

Példák: holnap, fognak, lesznek stb.

RÉGMÚLT

Példák: annó, rég, régen, régebben stb.

AZUTÁN

Példák: aztán, azt követően, később, a következő héten stb.

ÉSAKKOR

Példák: 'és akkor'.

A LINTAG-program szó feletti jellege

Mint már fentebb említettük, a program új eleme a korábbi nemzetközi előzményekhez képest az, hogy nem a hagyományos, egyszerű szólistákra épül, hanem több tagból álló kifejezések keresésére is képes. Ez a tulajdonsága a Morphologic Kft által kifejlesztett morfológiai elemzőprogramon alapszik, és ez teszi lehetővé az időkategóriák finomabb felbontását. Ennek jelentőségét egy példán világíthatjuk meg: az a szó, hogy 'év', illetve ennek számos lehetséges ragozott formája az idő szempontjából többféle jelentést is hordozhat. Így az 'egész évben' a tartósság, folyamatosság mozzanatát hordozza; a 'minden évben' az ismétlődését. Hasonlóan, a 'gyermekkoromban' szó önmagában jelenthet régmúltra való utalást, de az 'egész gyermekkoromban' kifejezés ismét csak folyamatosságra utal. Ezért egy olyan algoritmus, melynek tartalma, hogy „*keress olyan kifejezést, amelyben szerepel az 'egész' szó, és ezt követi egy időhatározó, vagy egy olyan összetett szó, amely tartalmazza a 'kor' főnevet*”, jól felismeri a tartósság megjelenését a gondolatáramlásban. Ez az elv a legtöbb időkategóriára érvényes. Példánknál maradva, az a szó, hogy 'évben', önmagában csak a NAPTÁR (Időlépték) kategóriára adna találatot, ám a 'minden évben', 'a rákövetkező évben', az '1972-es évben', az 'ebben az évben' kifejezéseket a program rendre az ISMÉTLŐDÉS, az AZUTÁN, a FIXHORG, illetve a JELEN időkategóriákba tartozónak ismeri fel. Hozzátennénk ehhez, hogy egy adott időtartam – például egy év – a kontextustól füg-

gően, lehet a beszélő által rövidnek, vagy éppenséggel végtelen hosszúnak megélt időtartam is.

Ez a bonyolultság nem csak az időmodulokra, hanem a LAS-Vertikum többi moduljára is érvényes, bár a bonyolultság természete az egyes modulok esetében más és más. A LINTAG-program működési elvének részletes leírása nem ennek a tanulmánynak a feladata (erről lásd László, 2005).

A LAS-Vertikum időmoduljainak validálása

Módszer

Szövegelemzés: A szubjektív időélmény tartalomelemzéses vizsgálatokor is a munkacsoportunk által használt normál rétegzett mintával dolgoztunk. Összesen 83 v. sz.-t beszéltettünk a legkülönbélebb önéletrajzi témákról, fontos életeseményekről (a részletekről lásd László, 2004). A teljes interjú szöveganyagon (281 306 szó, szóköz nélkül számolva 1 467 858 karakter) futtattuk le a LAS-Vertikum program LINTAG nevű szövegelemző összetevőjét az ATLAS.TI-program által kínált felhasználói felületen. Az egyes időkategóriákra összesen 12 323 találatot kaptunk. Ezt a gyakorisági táblázatot vittük át SPSS-programcsomagba.

Statisztikai feldolgozás: Az időkategóriák LINTAG-gal kapott gyakorisági értékeinek alsó és felső kvartiliseit kétmintás t-próbával hasonlítottuk össze az El-Meligi és az Antonovsky-kérdőív adataival.

Eredmények

I. Konstruktum validálás: A szubjektív időélmény tartalomelemzéssel nyert eredményeinek összehasonlítása az El-Meligi által javasolt pszichometriai konstruktumokkal:

1. El-Meligi időáramlás élmény skála

Szignifikáns eredmények:

Az IDŐHORG modul IDŐKONT skálája ($P < 0,01$)

Az IDŐSZABAD modul ÖRÖKIDŐ skálája ($P < 0,04$)

Értelmezés: Az az eredmény, hogy a minta felső kvartilisében szignifikánsan többször szerepeltek az idő folyamatosságát jelző utalások, illetve hogy a beszélők állításait az 'örökidőbe' távolították (pl. 'mindig azt mondta'), összhangban van az El-Meligi skálával. A szerző szerint ez a kategória patológiás esetekben tartalmazza a tudatosság szintjének disszociatív tendenciáit vagy fluktuációit is. Elképzelhető, hogy az idő folyamatosságának túlzott előtérbe helyezése az élmények naptári idő szerinti tagoltság zavarával jár együtt.

2. El-Meligi idői orientáció skála

Szignifikáns eredmények:

Az IDŐSZABAD modul SOHAIDŐ ($P < 0,05$) és ÖRÖKIDŐ ($P < 0,05$) skálái
Értelmezés: Ezt az eredményt is nagyon jelentősnek tartjuk, annyiban, hogy El-Meligi szerint ez a faktor arra utal, hogy a patológiás személy nehezen észleli, hogy vajon az esemény a jelenhez, a múlthoz vagy a jövőhöz tartozik-e, illetve nehezen képes az eseményeket az idői szekvenciában elhelyezni. Ha tehát valaki a hétköznapi beszédében gyakran használja a 'soha' és a 'mindig' típusú kifejezéseket, az azt jelzi, hogy a gondolatáramlás kevésbé horgonyozódik le a naptári időtengelyhez.

3. El-Meligi tapasztalati életkor skála

A már elkészült LINTAG-modulokkal nem kaptunk szignifikáns eredményeket. Azonban a még kísérleti stádiumban lévő RÉGMÚLT-időkategória $P < 0,03$ szinten szignifikáns volt ezzel a konstrukttal. Azaz azok a személyek, akik a tényleges koruknál fiatalabbnak vagy öregebbnek érzik magukat, több olyan kifejezést használnak, mint pl. annó, rég, régen, régebben stb.

II. Kritérium validálás: A szubjektív időélmény tartalomelemzéssel nyert eredményeinek összehasonlítása az Antonovsky-féle koherenciaérzék kérdőívvel

1. 'A világ megérthetősége' (comprehensibility) faktor

Nem kaptunk szignifikáns eredményeket.

2. 'A világ kezelhetősége' (manageability) faktor

Szignifikáns eredmények:

Az IDŐHORG-modul FIXHORG skálája ($P < 0,03$)

Értelmezés: A világ kezelhetősége összefügg azzal, hogy képesek vagyunk az élet eseményeit a naptári időtengelyhez lehorgonyozni. Akik ebben jobbak, azok több konkrét idővel jelölt kifejezést használnak a mindennapi beszédükben. Két kísérleti stádiumban lévő modul (AZUTÁN, ÉS AKKOR) megerősíteni látszik ezt a jelenséget: akik jobban kezelik a világot, azok még a traumatikus eseményeket is igyekeznek lineáris időszekvenciában elhelyezni.

3. 'A világ jelentéstelisége' (meaningfulness) faktor

Az IDŐHORG modul IDŐKONT (folyamatosság) skálája szignifikáns ($P < 0,02$), az ISM (ismétlődés) skálája tendenciaszerű ($P < 0,08$) összefüggést mutatott. A kísérleti kategóriák közül a JELEN és a BEFEJEZETT JELEN mutattak összefüggést

e faktorial, vagyis a világot jelentéstelnek megélő személyek beszédében több olyan kifejezés szerepel, mint ma, mostanában, attól fogva, azóta stb.

Összefoglalás

Tanulmányunk elején utaltunk arra, hogy a szubjektív időélmény elbeszélte szövegekben történő vizsgálata két, önmagában is rendkívül összetett feladatkört tartalmaz: az időélmény típusok konceptualizálását és ezek pszichológiai korrelátumainak feltárását. Összefoglalva, az első feladatkör elemei a következők voltak: 1. Azonosítani kellett az időélmény fenomenális típusait. 2. El kellett végezni a történetekben kifejeződő időélmények nyelvi operacionalizálását. 3. A nyelvi markerek azonosítására szolgáló szó feletti tartalomelemző program(ka)t kellett kifejleszteni. 4. El kellett végezni az időélmény-konstrukciók pszichológiai validálását. 5. Ellenőrizni kellett a mérőeszközök megbízhatóságát. Jelen tanulmányunkban erről az öt részfeladatról számoltunk be.

A kézirat elfogadva: 2005. január

Irodalom

- EHMANN B. (2003): A LAS-Vertikum narratív pszichológiai tartalomelemző rendszer időmodulja. In: *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, MSZNY 2003, Szeged. Absztrakt Kötet. Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, Szeged.* 288–291.
- EHMANN B. (2004a): Elbeszélte élettörténeti epizódok időstruktúrája. In: LÁSZLÓ J., KÁLLAI J., BERECSKEI T. (szerk.), *A reprezentáció szintjei.* Gondolat Kiadó, Budapest, 339–354.
- EHMANN B. (2004b): Tartalomelemzési módszerek a szubjektív időélmény vizsgálatára laikus beszélők szövegeiben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 3.
- EHMANN B. (2004c): A szubjektív időélmény mintázatainak pszichoanalitikus és narratív pszichológiai párhuzamai. *Pszichológia*, 24, 4, 403–425.
- EL-MELIGI, A. MONEIM (1972): A technique for exploring time experiences in mental disorders. In: YAKER, H., OSMOND, H., CHEEK, F. (eds.), *The Future of Time.* The Hogarth Press, London, 220–272.
- FRASER, J. (1981): Temporal Levels and Reality Testing. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 62, 3–26.
- HARTOCOLLIS, P. (1978): Time and Affects in Borderline Disorders. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 59, 157–163.
- LÁSZLÓ J. (2005): *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába.* Új Mandátum, Budapest.
- LÁSZLÓ J., EHMANN B., PÓLYA T., POHÁRNOK M., PÉLEY B., HARGITAI, R. (2004): *Morfológiai-lexikai szint feletti pszichológiai tartalomelemző programok fejlesztése. NKFP Projekt Kutatási beszámoló.* Oktatási Minisztérium, Kézirat.

- LÁSZLÓ J., EHMANN B. (2003): LAS-Vertikum: Egy szó feletti tartalomelemző szoftver. *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szeged, december 10–11. Absztrakt Kötet.* Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, Szeged. 288–289.
- LÁSZLÓ J., EHMANN B. (2004): Narratív pszichológia és narratív pszichológiai tartalomelemzés. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 3.
- LÁSZLÓ, J., EHMANN, B., PÉLEY, B., PÓLYA, T. (2002): Narrative psychology and narrative psychological content analysis. In: LÁSZLÓ, J., STANTON ROGERS, W. (eds.), *Narrative Approaches in Social Psychology*. Budapest, New Mandate, 9–25.
- MARTINDALE, C. (1984): Elbeszélő szövegek elemzése: Mennyiségi módszer elbeszélő szövegek szimbolikus jelentésének bizonyítására. *Pszichológia*, (4), 3, 413–427.
- PENNEBAKER, J. W. (2001): A stressz szavakba öntése: egészségi, nyelvészeti és terápiás implikációk. In: LÁSZLÓ, J., THOMKA, B. (szerk.), *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest, 189–205.
- ROKEACH, M., BONIER, R. (1960): Time perspective, dogmatism and anxiety. In: ROKEACH, M. (ed.), *The Open and Closed Mind*. Basic Books Inc. New York, 366–375.
- TERR, L. (1984): Time and Trauma. *Psychoanal. Study Child*, 39, 633–665.

BEA EHMANN, BALÁZS KIS, MÁTYÁS NASZÓDI,
JÁNOS LÁSZLÓ

Content Analysis of Subjective Time Experience: The Time Module of the LAS-Verticum

This paper describes the Modules for the content analysis of subjective time experience in personal documents, as part of a supralexical content analysis program pack LAS-Verticum originally developed in Hungary. The first part of the paper surveys the theoretical basis of this work. The second part describes the categories of the Time Module in detail. Time words and phrases were ranged into three main categories, such as *Anchored to Calendar Time* (e.g. fixed time, continuous time, perfect time, repeated time, etc.), *Non-Anchored to Calendar Time* (e.g. nevertime, eternal time, uncertain time, etc.), and *Calendar Taxonomy* (referring to day, week, eras, holidays, etc.). The third part of the paper demonstrated the method and results of an empirical study for the validation of the time modules.

PÓLYA TIBOR¹, KISS BALÁZS², NASZÓDI MÁTYÁS²,
LÁSZLÓ JÁNOS³

¹ MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest

² MorphoLogic Kft, Budapest

³ MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest; PTE BTK Pszichológiai Intézet, Pécs

AZ ÉRZELMI TAPASZTALAT MINŐSÉGE AZ ÉLETTÖRTÉNETI ELBESZÉLÉSBEN

A LAS-Vertikum perspektíva modulja

Az élettörténeti narratív perspektíva meghatározása

A narratív struktúra egyik sajátos jellemzője, hogy az elbeszélő rendszerint meghatározott nézőpontból mutatja be a történet tartalmát adó eseményeket, szereplőket és a szereplők beszédét, észleleteit és gondolatait (pl. Prince, 1987). A történet elbeszélője alapvetően kétféle nézőpontot érvényesíthet a történet elbeszélése során. Az elbeszélő egyrészt bemutathatja az eseményeket, szereplőket és azok tudattartalmait úgy, ahogy az elbeszélés helyzetében értelmezi azokat (elbeszélő nézőpontja). Másrészt az elbeszélő bemutathatja a történet tartalmát úgy is, ahogy azokat valamely szereplő a múltbeli események során mondta, észlelte vagy gondolta (szereplő nézőpontja). A narratív perspektíva két változata az egyes szám harmadik személyű és az egyes szám első személyű elbeszélőtől származó – röviden élettörténeti – narratívumokban is előfordul. Ugyanakkor egy fontos különbség is van a kétféle elbeszélőtől származó történetek nézőpontja között. Amikor az egyes szám harmadik személyű elbeszélő valamely szereplője nézőpontját érvényesíti, mindig egy másik személy perspektívája érvényesül. Az élettörténeti narratívum elbeszélője esetén azonban ez a személybeli különbség nem szükségszerű, hiszen az elbeszélő személy saját korábbi nézőpontját is érvényesítheti. Ebben az esetben a nézőpont két változata csak időbeli elhelyezésükben különbözik minden esetben egymástól: az elbeszélő nézőpontja az elbeszélés jelenében, az elbeszélővel azonos szereplő nézőpontja pedig az elbeszélés események múltjában rögzített. Természetesen az élettörténeti narratívum elbeszélője is érvényesítheti valamely másik szereplő nézőpontját. Ebben az esetben fennáll a személybeli különbség, de a két nézőpont időbeli elhelyezése is különbözik, az elbeszélő nézőpontja szintén az elbeszélési események jelenében, az elbeszélővel nem azonos szereplő nézőpontja pedig az elbeszélés események múltjában rögzített.

Az idői különbség fontossága miatt az élettörténeti narratív perspektíva meghatározásának alapja az idői elhelyezés. A meghatározás másik fontos jellemzője, hogy a narratív perspektíva a nézőpont és a tartalom közötti kapcsolatra vonatkozik, azaz nem korlátozódik csak a nézőpontra. Azt feltételezve, hogy a nézőpont és a narratív tartalom idői elhelyezése két értéket vehet fel (az elbeszélt események múltja versus az elbeszélési események jelene) az élettörténeti narratív perspektíva három formája írható le (lásd 1. táblázat). Visszatekintő perspektívaforma esetén a nézőpont az elbeszélési események jelenében, a tartalom az elbeszélt események múltjában rögzítettek. Átélt perspektívaforma esetén a nézőpont és a tartalom is az elbeszélt események múltjában rögzítettek. Végül metanarratív perspektívaforma esetén a nézőpont és a tartalom is az elbeszélési események jelenében rögzítettek.

1. táblázat. Az élettörténeti narratív perspektíva formái

Élettörténeti narratív perspektívaforma	Nézőpont idői elhelyezése	Narratív tartalom idői elhelyezése
Visszatekintő forma	Elbeszélési események jelene	Elbeszélt események múltja
Átélt forma	Elbeszélt események múltja	Elbeszélt események múltja
Metanarratív forma	Elbeszélési események jelene	Elbeszélési események jelene

Az élettörténeti narratív perspektívaformák nyelvi meghatározása

Számos elemzés mutatott rá arra, hogy az elbeszélő és a szereplő nézőpontjának érvényesítéséhez eltérő nyelvi jegyek kapcsolódnak (pl. Ehrlich, 1990). Jelen megközelítés az élettörténeti narratív perspektívaformák nyelvi meghatározásában a nézőpont és a tartalom idői elhelyezését biztosító, illetve az ezzel szisztematikus összefüggést mutató nyelvi jegyeket azonosítja. Az idői elhelyezés két módja fordul elő az élettörténeti narratívumban. Az elbeszélő személy egyrészt megadhatja dátum kifejezésekkel a tartalom vagy a nézőpont idői elhelyezkedését, például *2000 nyarán történt...* (tartalom idői elhelyezése), vagy például *2000 decemberében azt gondolom...* (nézőpont idői elhelyezése). Az elbeszélő személy azonban idő deiktikus nyelvi jegyekkel is megadhatja a tartalom és a nézőpont idői elhelyezkedését, például *Akkor történt...* (tartalom idői elhelyezése), vagy például *Most azt gondolom...* (nézőpont idői elhelyezése). Az idői elhelyezés mindkét módja képes valamely egyedi időpont azonosítására az idő intervallum skáláján. A dátum kifejezéseket használó idői elhelyezés idő skálák (például évszámok, hónapok) alapján azonosítja az egyedi időpontot, és minden egyedi időponthoz az idő skálák más-más értékeit rendeli. Az idő deiktikus nyelvi jegyekkel történő elhelyezéshez nem szükséges az idő skálák használata, ezek hiányában ez a mód csak két értéket használhat valamely egyedi időpont azonosításában: a nézőpont a tartalomhoz képest közeliként (például *most*) vagy tá-

voliként (például *akkor*) lokalizált. Jóllehet az idő skálákra építő elhelyezési mód kidolgozottabb, az idő deiktikus nyelvi jegyek jóval gyakrabban fordulnak elő az élet-történeti narratívumban, ezért a narratív perspektívaformák nyelvi meghatározása erre épít.

Az élettörténeti narratív perspektívaformák meghatározása a nyelvi jegyek öt csoportját foglalja magában (lásd 2. táblázat). A legfontosabb csoport az idő deiktikus nyelvi jegyek (igeidő és idői határozószavak) elemzése. A leggyakrabban előforduló idő deiktikus nyelvi jegy az igeidő. A múlt idő távoliként, a jelen idő közeliként lokalizálja a nézőpontot a narratív tartalomhoz képest. Emellett bizonyos idői határozószavak is képesek közeliként (például *most, ma*) vagy távoliként (például *akkor, tegnap*) lokalizálni a nézőpontot és a narratív tartalmat.

Számos olyan nyelvi jegy van, amely szisztematikusan kapcsolódik a nézőpont és a narratív tartalom időben közeli vagy távoli elhelyezéséhez. Ennek részben az az oka, hogy a nézőpont és a narratív tartalom nemcsak időben, de térben és rendszerint személyhez kapcsolódóan is lokalizált. Mivel feltehető, hogy a nézőpont és a tartalom lokalizációjának három dimenziója – idő, tér és személy – összefügg egymással, a hely és személy deiktikus nyelvi jegyek is részei a narratív perspektívaformák nyelvi meghatározásának. Bizonyos helyhatározó szavak és mutató névmások is képesek egymáshoz közeliként (például *itt, ez*) vagy távoliként (például *ott, az*) lokalizálni a nézőpontot és a narratív tartalmat. A személy deiktikus nyelvi jegyek csoportját azok a személyes névmások adják, amelyek allokációja együtt változik a nézőpont és narratív elemek közeli vagy távoli idői és térbeli lokalizációjával.

A nyelvi meghatározás negyedik csoportját azok a nyelvi kifejezések adják, amelyek rendszerint az egyes narratív perspektívaformákhoz kapcsolódnak. A dátum kifejezések (például *2000, nyár*) a visszatekintő narratív perspektívaformához kapcsolódnak, mivel a dátum kifejezések jelentése a múltra utal. Az indulatszavak (például *hopp, hűha*) az átélő narratív perspektívaformához kapcsolódnak, mivel az ilyen megnyilatkozás nézőpontja és a megnyilatkozás eseménye egymáshoz közeliként lokalizált (Wilkins, 1995). A metanarratív perspektívaformához a szubjektív modalitást kifejező módosítószók (például *esetleg, talán*), módosító határozószók (például *valószínűleg, feltehetőleg*) és módosító mondatrészletek (például *úgy tudom, azt hiszem*) kapcsolódnak, amelyek az elbeszélő személy aktuális értékelését hangsúlyozzák (Kiefer, 1990).

A nyelvi jegyek ötödik csoportja a mondat módja. Visszatekintő perspektívaformát érvényesítő mondat módja csak kijelentő lehet, az átélő és a metanarratív perspektívaformák esetében bármilyen lehet a mondat módja.

2. táblázat. Az élettörténeti narratív formák legfontosabb nyelvi jegyei

Nyelvi jegy	Visszatekintő forma	Átélő forma	Metanarratív forma
Idődeixis			
Igeidő	Múlt	Jelen	Jelen
Idői határozó szavak	<i>Pl. Akkor</i>	<i>Pl. Most</i>	<i>Pl. Most</i>
Helydeixis			
Helyhatározószavak	<i>Pl. Ott</i>	<i>Pl. Itt</i>	<i>Pl. Itt</i>
Mutató névmások	<i>Pl. Az</i>	<i>Pl. Ez</i>	<i>Pl. Ez</i>
Személydeixis			
Személyes névmások	Én: elbeszélő Te: hallgató	Én: szereplő Te: szereplő	Én: elbeszélő Te: hallgató
Specifikus kifejezések	Dátum kifejezések <i>Pl. 1990, nyár</i>	Indulatszavak <i>Pl. hopp, húha</i>	Szubjektív modalitás kifejezései <i>Pl. talán, feltehetőleg</i>
Mondat módja	Csak kijelentő	Nincs megkötés	Nincs megkötés

Az élettörténeti narratív perspektívamodul

A narratív szöveg nézőpontváltásainak azonosítására először Wiebe (1994) dolgozott ki nyelvi algoritmust. Az algoritmus egyes szám harmadik személyű narrátortól származó narratív szöveg nézőpontjának azonosítását végzi. Az algoritmus két fő összetevőből áll. Az első lépés az elbeszélő nézőpontját érvényesítő (Wiebe kifejezésével objektív) mondatok és a szereplő nézőpontját érvényesítő (szubjektív) mondatok megkülönböztetése. A második lépés annak a szereplőnek az azonosítása, akinek a nézőpontját a szubjektív mondat érvényesíti. A szereplő azonosításához az adott szubjektív mondatot és a narratív szövegben korábban előforduló szubjektív mondatokhoz való kapcsolatot is elemzi az algoritmus, mivel minden szubjektív mondat elkezd, folytatja, vagy befejezi valamely szereplő nézőpontjának érvényesítését.

Az élettörténeti narratív perspektíva modul a narratív perspektíva visszatekintő, átélő és metanarratív formáinak azonosítását végzi (Pólya, 2003a; 2004a). Az érvényesülő perspektívaforma elemzési egysége a narratív tagmondat. A modul külön elemzi minden narratív tagmondat perspektívaformáját.

A modul 13 elemi nyelvi kódot tartalmaz (lásd 3. táblázat). Az ige időjele alapján három kategóriába sorolja az igéket a modul: jelen idejű (Ige_Jelen), múlt idejű (Ige_Múlt) és nem jelen és nem múlt idejű igealakok kategóriájába (Ige_Egyéb). Az idői határozószavakat közeli (Hat_Idő_Közeli) és távoli (Hat_Idő_Távoli) csoportjait, illetve a helyhatározószavak és mutató névmások közeli és távoli (Hat_Hely_Közeli és Hat_Hely_Távoli) csoportjait is szótárfájlok alapján azonosítja a modul. Az indulatszavakat (Indulatszó) és a szubjektív modalitást kifejező módosítószavakat és módosító határozószavakat (Hat_Szubj) szintén szótárfájlok írják le. A módosító mondatrészletek azonosításának alapja a bennük előforduló

igék azon közös szemantikus vonása, hogy tudás állapotra vonatkoznak (Ige_Tud, például, azt hiszem, úgy emlékszem). A mondatzáró írásjelek alapján két kód azonosítja a mondat módját: a mondatzáró pont azonosítja a kijelentő mondatot (Írásjel_), és a kijelentő és felkiáltó jel azonosítja a nem kijelentő mondatot (Írásjel_?!). Az utolsó elemi nyelvi kód a főnévi csoportokat azonosítja (Főnévi csoport., nem szerepel a táblázatban, mivel mindhárom perspektívaformához kapcsolódik).

3. táblázat. Az élettörténeti narratív perspektíva modul elemi nyelvi kódjai

Nyelvi jegy	Visszatekintő forma	Átélő forma	Metanarratív forma
Idődeixis Igeidő Idői határozó szavak	Ige_Múlt Hat_Idő_Távoli	Ige_Jelen, Ige_Egyéb Hat_Idő_Közeli	Ige_Jelen Hat_Idő_Közeli
Helydeixis Helyhatározó szavak és Mutatónévmások	Hat_Hely_Távoli	Hat_Hely_Közeli	Hat_Hely_Közeli
Specifikus kifejezések Mondat módja	Írásjel_	Indulatszó Írásjel_?!	Hat_Szubj, Ige_Tud Írásjel_?!

A modul algoritmus az egyes narratív perspektívaformákhoz kapcsolódó elemi nyelvi kódok együttes előfordulása alapján azonosítja a narratív tagmondatban érvényesülő perspektívaformát.

Az élettörténeti narratív perspektívamodul megbízhatósága

A modul megbízhatóságát két vizsgálatban elemeztük.

A) Az első vizsgálatban három élettörténeti narratívumot elemeztünk, amelyek terjedelme 220 narratív tagmondat volt. A modul megbízhatóságát két mutatóval jellemeztük. A találati arány a modul által helyesen azonosított perspektívaforma száma és az adott perspektívaforma összes előfordulásának hányadosa. A pontosság a modul által helyesen azonosított narratív perspektívaforma száma és az adott perspektívaforma modul által helyesen és helytelenül azonosított előfordulásának hányadosa (lásd 4. táblázat). A két mutató alapján a modul a visszatekintő perspektívaforma azonosításában a legeredményesebb, ezt követi az átélő perspektívaforma kódolásának sikeressége, végül a metanarratív forma azonosításában a leggyengébb a modul.

4. táblázat. Az élettörténeti narratív perspektíva modul eredményessége

Élettörténeti narratív perspektíva forma	Találati arány %	Pontosság %
Visszatekintő forma	88,06	96,72
Átéltő forma	84,51	83,34
Metanarratív forma	62,50	71,43
Összesen	78,36	83,83

B) A második vizsgálatban 130 élettörténeti narratívumot elemeztünk, amelyeket 20 homoszexuális férfi és 20 in vitro fertilizációs (továbbiakban IVF) kezelésben résztvevő nő narratív interjújából választottunk ki. Az élettörténeti narratívumok terjedelme 15 696 narratív tagmondat volt. A történetek perspektíváját kézzel és a modullal is kódoltuk. A perspektívaformák kézi és gépi kódjainak abszolút gyakorisága közötti korreláció a visszatekintő forma esetében $r = 0,888$, $p < 0,01$, átéltő forma esetében $r = 0,846$, $p < 0,01$, végül a metanarratív forma esetében $r = 0,633$, $p < 0,01$.

A reliabilitás vizsgálatok eredményei alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a visszatekintő és átéltő perspektívaformákat megbízhatóan azonosítja a modul, a metanarratív perspektívaforma kódolásának megbízhatósága azonban csak közepes szintű.

Az élettörténeti narratív perspektíva és az érzelmi tapasztalat minősége közötti összefüggés

Az élettörténeti narratív perspektíva pszichológiai funkciójának megállapítását célzó két vizsgálatunkban (Pólya, 2003b; 2004b) azt találtuk, hogy összefüggés van az élettörténeti narratívum perspektívája és az elbeszélő személy aktuális érzelmi állapotának minősége között. Az első vizsgálatban 20 homoszexuális férfi ($M = 30,80$, $SD = 8,66$) és 20 IVF programban résztvevő nő ($M = 34,25$, $SD = 3,96$) a nemi identitásukat fenyegető élettörténeti eseményeket idéztek fel. A résztvevők aktuális érzelmi állapotának vizsgálatához a Hangulati állapot profil (McNair et al., 1981) és a Distressz tüneti lista (Derogatis et al., 1970) kérdőíveket alkalmaztunk. A korrelációs elemzés eredményei szerint minél koherensebb az elbeszélő személy aktuális érzelmi állapota, annál több visszatekintő perspektívaformát érvényesít az élettörténeti narratívum elbeszélése során. Emellett minél intenzívebb az aktuális érzelmi állapot, annál több átéltő perspektívaformát érvényesít az elbeszélő személy. A metanarratív perspektívaforma az elbeszélt eseményekhez kapcsolódó érzelmi tapasztalat és az elbeszélés során jelentkező érzelmi tapasztalat minősége közötti különbséggel mutatott összefüggést. Minél pozitívabb a negatív érzelmi tapasztalatokat elbeszélő személy aktuális érzelmi állapota, annál több metanarratív perspektívaformát érvényesít az elbeszélés során.

Második vizsgálatunkban 26 pszichoterapeuta (3 férfi, 23 nő, életkor $M = 33,29$, $SD = 6,77$) és 62 egyetemi hallgató (18 férfi, 44 nő, életkor $M = 20,39$, $SD = 1,92$) olyan élettörténeti narratívumokat olvastak, amelyek narratív perspektíváját szisztematikusan variáltuk, a résztvevők ezután jellemezték a hipotetikus elbeszélő személy aktuális érzelmi állapotának minőségét. Az eredmények azt mutatják, hogy a narratív perspektíva befolyásolja az elbeszélő személy észlelt jellemzőit. Az előző vizsgálat eredményeivel összehangban a visszatekintő perspektívát érvényesítő elbeszélő személy aktuális érzelmi állapotát koherensnek, az átélő perspektívát érvényesítő elbeszélő személy aktuális érzelmi állapotát pedig intenzívnek észlelték a személyek. Az átélő és metanarratív formák szerepe közötti különbséget azonban nem támasztják alá a vizsgálat eredményei. Ennek feltehetően az lehet az oka, hogy a perspektívaformájukban különböző történet változatok tartalmi egyezésének biztosítása érdekében korlátozottak voltak a metanarratív forma érvényesülésének lehetőségei.

A két vizsgálat eredményei alapján az a következtetés fogalmazható meg, hogy az élettörténeti narratív perspektíva az elbeszélő személy aktuális érzelmi állapotának minőségéről informál. Az aktuális érzelmi állapot koherenciáját, intenzitását és valenciáját (negatív versus pozitív) jelzi az élettörténeti narratív perspektíva. Ugyanakkor az egyes személyek érzelmi állapotának vonás jellegű jellemzői is vannak. Azt feltételezve, hogy az aktuális érzelmi tapasztalat minősége megegyezik a személy érzelmi tapasztalatának diszpozicionális jellemzőivel, azt várhatjuk, hogy az élettörténeti narratív perspektíva, illetve az érzelmi tapasztalat és az érzelemszabályozás vonás jellegű jellemzői között is összefüggést találunk.

Az élettörténeti narratív perspektíva és az érzelmi tapasztalat minősége közötti összefüggés vizsgálata

A 92 fős vizsgálati mintából azokat a személyeket választottuk ki, akiknek volt teljesítmény vagy veszteség történetük. Kizártuk azokat a történeteket, amelyek elbeszélője csak azt mondta el, hogy melyik eseményre gondol, de nem részletezte az eseményt. A vizsgálatban így 76 személy vett részt (27 férfi, 49 nő) két életkori csoportból (18–35 évesek, $M = 23,02$, $SD = 3,90$; 45–60 évesek $M = 51,65$; $SD = 3,82$). Mivel négy személynek csak egy-egy története volt összesen 148 élettörténeti narratívumot elemeztem.

Számos vizsgálat egybehangzóan azt állapította meg, hogy az érzelmi tapasztalat intenzitásában van különbség a nemek között (pl. Diener, Sandvik, & Larsen, 1985; Fujita, Diener és Sandvik, 1991). A nők érzelmi tapasztalata rendszerint intenzívebb, negatív és pozitív érzelmi tapasztalatok esetén is. Így az várható, hogy a nők által elbeszélte élettörténeti narratívumokban gyakrabban fordul elő az átélő narratív perspektívaforma. Emellett feltehető, hogy a férfiak érzelmi tapasztalata koherensebb,

elsősorban a teljesítmény történetekben, ami kulturális elvárásokkal magyarázható. Az várható, hogy főként a férfiak teljesítmény történeteiben gyakrabban fordul elő a visszatekintő narratív perspektívaforma. Az eredmények részben megfelelnek az elvárásnak (lásd 5. táblázat). A veszteség történetekben a várákosoknak megfelelően a nők gyakrabban érvényesítenek átélő perspektívaformát ($t_{(73)} = 1,74, p < 0,10$), a férfiak pedig gyakrabban érvényesítenek visszatekintő perspektívaformát ($t_{(73)} = 1,76, p < 0,10$). A teljesítmény történetekben azonban az elvárásokkal ellentétes mintázat fordul elő, a nők gyakrabban érvényesítenek visszatekintő perspektívaformát mint a férfiak ($t_{(73)} = 1,97, p < 0,10$).

5. táblázat. Az élettörténeti narratív perspektívaformák relatív gyakoriságának nemek szerinti megoszlása

	Visszatekintő forma		Átélő forma		Metanarratív forma	
	M	SD	M	SD	M	SD
Teljesítmény történet						
Férfiak (N = 26)	0,533a	0,106	0,410	0,096	0,056	0,049
Nők (N = 47)	0,587b	0,113	0,368	0,109	0,045	0,041
Veszteség történet						
Férfiak (N = 27)	0,580a	0,150	0,358a	0,139	0,061	0,064
Nők (N = 48)	0,510b	0,173	0,423b	0,164	0,066	0,063

Az eltérő betűkkel indexelt átlagok legalább $p < 0,10$ szinten különböznek egymástól

Több vizsgálat eredménye mutatja azt is, hogy az életkorral összefüggően is van különbség az érzelmi tapasztalat intenzitásában (pl. Robinson és Clore, 2002; Seidlitz és Diener, 1998). A fiatal személyek érzelmi tapasztalata intenzívebb, mint az idősebb résztvevőké. Az várható, hogy a fiatal résztvevők csoportjában gyakrabban fordul elő az átélő perspektívaforma mint az idősebb személyek történeteiben. Az érzelmi tapasztalat koherenciája és az életkor összefüggésére vonatkozóan szintén megfogalmazhatunk elvárásokat. Mivel felnőtt személyek több eseményt idéznek fel az identitás kialakítása szempontjából fontos fiatal felnőtt kor időszakából, mint más élettörténeti szakaszokból, valószínű, hogy a fiatal résztvevők viszonylag friss eseményeket, az idősebb résztvevők viszont inkább távolabbi eseményeket idéztek fel. Az idősebbeknek feltehetően több alkalmuk volt az esemény elbeszélésére és ezáltal az esemény jelentésének meghatározására. Azt várhatjuk, hogy a fiatal résztvevők kevesebb visszatekintő és több metanarratív perspektívaformát érvényesítenek történeteikben. Az eredmények szintén csak részben igazolják az elvárásokat (lásd 6. táblázat). Az átélő és visszatekintő perspektívaformák érvényesítésében nem jelentkezik különbség a két csoport között. A fiatal résztvevők azonban az elvárásoknak megfelelően gyakrabban érvényesítenek metanarratív perspektívaformát, mint az idősebb résztvevők ($t_{(73)} = 2,09, p < 0,05$).

6. táblázat. Az élettörténeti narratív perspektíva formák relatív gyakoriságának életkor szerinti megoszlása

	Visszatekintő forma		Átéltő forma		Metanarratív forma	
	M	SD	M	SD	M	SD
Teljesítmény történet						
18–35 év között (N = 45)	0,574	0,095	0,374	0,086	0,052	0,035
45–60 év között (N = 28)	0,557	0,138	0,397	0,132	0,046	0,055
Veszteség történet						
18–35 év között (N = 47)	0,524	0,155	0,400	0,149	0,076a	0,065
45–60 év között (N = 28)	0,555	0,188	0,400	0,174	0,045b	0,055

Az eltérő betűkkel indexelt átlagok $p < 0,05$ szinten különböznek egymástól

Az élettörténeti narratívum témája szerint szintén nem várunk különbséget a narratív perspektívaformák előfordulásában, de az elbeszélte események és a hozzájuk kapcsolódó tapasztalatok valenciája szerint igen. Pozitív események és tapasztalatok elbeszélője feltehetően növelni, negatív esemény elbeszélője pedig feltehetően csökkenteni kívánja az eseményhez kapcsolódó érzelmek intenzitását. Pozitív esemény elbeszélője ezért várhatóan több átélő és kevesebb visszatekintő és metanarratív narratív perspektívaformát érvényesít, mint a negatív eseményt és tapasztalatot elbeszélő személy. Az eredmények csak a metanarratív perspektívaforma előfordulására vonatkozó elvárást igazolják (lásd 7. táblázat), a negatív valenciájú veszteség történetben ritkábban fordul elő ez a perspektívaforma, mint a pozitív valenciájú teljesítmény történetben ($t_{(73)} = 2,09$, $p < 0,05$).

7. táblázat. Az élettörténeti narratív perspektívaformák relatív gyakorisága az eltérő valenciájú élettörténeti narratívumokban

Élettörténeti narratívum témája	Visszatekintő forma		Átéltő forma		Metanarratív forma	
	M	SD	M	SD	M	SD
Teljesítménytörténet	0,566	0,113	0,386	0,104	0,048a	0,043
Veszteségtörténet	0,534	0,170	0,402	0,156	0,064b	0,064

Az eltérő betűkkel indexelt átlagok $p < 0,05$ szinten különböznek egymástól

Az individuális különbségek mellett a vizsgálatban alkalmazott kérdőívek is lehetőséget adnak az élettörténeti narratív perspektíva és az érzelmi tapasztalat minősége közötti összefüggés vizsgálatában. Az érzelmi tapasztalat vonás jellegű koherenciájának vizsgálatára a Vonás Metahangulat-skála (Salovey és mtsai, 1995) tisztaság faktorát alkalmaztuk, amely az érzések és érzelmek áttekinthetőségét jelenti. Azt várhatjuk, hogy a tisztaság faktor értéke pozitívan korrelál a visszatekintő és negatívan az átélő perspektívaformák érvényesítésével. Az eredmények azonban ennek az el-

lenkezőjét mutatják (lásd 8. táblázat). A tisztaság faktor értéke negatívan korrelál a visszatekintő perspektívaforma relatív gyakoriságával, és pozitívan korrelál az átélő perspektívaforma relatív gyakoriságával. A várakozással ellentétes eredmény csak a teljesítmény történetekben jelentkezik.

Az érzelmi szabályozás vonásjellegű jellemzőit a Big Five Kérdőív (Caprara és mtsai, 1993) érzelmi és impulzus kontroll faktoraival vizsgáltuk. Az érzelmi kontroll faktor a szorongás és az érzelmekkel való megküzdés képességére vonatkozik. Az impulzus kontroll faktor pedig az irritabilitás, elégedetlenség és düh szabályozásának képességét jelenti. Azt várhatjuk, hogy az érzelmi és impulzus kontroll faktorok értéke pozitívan korrelál a visszatekintő perspektívaforma előfordulásával, és negatívan korrelál az átélő perspektívaforma előfordulásával. Az eredmények azonban ebben az esetben is ellentétesek a várakozással (lásd 8. táblázat). Szintén kizárólag a teljesítmény történetekben a visszatekintő perspektívaforma relatív gyakorisága negatívan, az átélő perspektívaforma relatív gyakorisága pedig pozitívan korrelál az érzelmi kontroll faktor értékével.

A Szándékteliség-skála (Antonovsky, 1987) a koherenciaérzés pszichológiai konstruktumát jellemzi. A koherenciaérzés az információ feldolgozás globális orientációja, amely arra vonatkozik, hogy a személy milyen mértékben képes a konfliktusok megoldására és a stressz leküzdésére. A koherenciaérzés három faktort foglal magában. A megérthetőség faktor arra az érzésre vonatkozik, hogy a személy környezetéről rendelkezésre álló információ strukturált, konzisztens és jelentése van. A kezelhetőség faktor arra az érzésre vonatkozik, hogy elégséges források állnak a személy rendelkezésére a külső és belső világra vonatkozó információk feldolgozásához. Végül a jelentésteliség faktor arra az érzésre vonatkozik, hogy érdemes érzelmileg involválódni az információk feldolgozásában. Azt várhatjuk, hogy a megérthetőség faktor értéke a visszatekintő perspektívaforma előfordulásával, a kezelhetőség faktor értéke a metanarratív perspektívaforma előfordulásával, végül a jelentésteliség faktor értéke az átélő perspektívaforma előfordulásával korrelál pozitívan. Az eredmények ebben az esetben is csak részben igazolják az elvárásokat (lásd 8. táblázat). A jelentésteliség faktor értéke a várakozásnak megfelelően pozitívan korrelál az átélő perspektívaforma relatív gyakoriságával. A kezelhetőség faktor értéke azonban nem függ össze a metanarratív forma előfordulásával, viszont pozitívan korrelál az átélő, és negatívan korrelál a visszatekintő forma előfordulásával. A megérthetőség faktor értéke szintén nem függ össze a visszatekintő perspektívaforma előfordulásával.

8. táblázat. A kérdőíves faktorok és az élettörténeti narratív perspektívaformák relatív gyakorisága közötti korrelációk

Faktorok	Visszatekintő forma			Átéltő forma			Metanarratív forma		
	T	V	T+V	T	V	T+V	T	V	T+V
VMHS: Tisztaságfaktor	-,375	,009	-,189	,363	-,039	,156	,093	,072	,104
BFK: Érzelmikontroll-faktor	-,189	,079	-,039	,168	-,090	,031	,079	,014	,019
BFK: Impulzuskontroll f.	-,116	,097	,024	,098	-,098	-,042	,063	-,012	,038
SzS: Megérthetőségfaktor	-,144	,062	-,029	,132	-,050	,029	,054	,039	,006
SzS: Kezelhetőségfaktor	-,202	,042	-,085	,185	-,018	,101	,073	,067	-,022
SzS: Jelentésteliségfaktor	-,324	-,017	-,200	,300	-,003	,181	,112	,053	,075

T: Teljesítménytörténet; V: Veszteség történet; VMHS: Vonás Meta-Hangulat Skála; BFK: Big Five Kérdőív; SzS: Szándékteliség-skála; A bolddal jelzett korrelációs együtthatók legalább tendenciaerősségűek.

Az élettörténeti narratív perspektíva, illetve az érzelmi tapasztalat minősége és az érzelem szabályozás diszpozicionális jellemzői közötti kapcsolat vizsgálata számos összefüggést jelez. Az egyéni jellemzők és a történetek valenciája alapján végzett elemzések eredményei, bár nem minden esetben, de összességükben támogatják a narratív perspektíva és az érzelmi tapasztalat minősége közötti összefüggést. Elsősorban a metanarratív perspektívaforma átalakító szerepét igazolják az eredmények, azonban a metanarratív perspektívaforma alacsonyabb megbízhatósága miatt fenntartással kell kezelnünk ezt az eredményt. Az érzelmi tapasztalat és érzelem szabályozás kérdőíves faktoraival kapott eredmények azonban a várakozással ellentétes jellemzőket kapcsolnak a visszatekintő és átélő narratív perspektívaformák érvényesítéséhez. Az eredmények azt mutatják, hogy nem a visszatekintő, hanem az átélő perspektívaforma az érzelmi tapasztalat kezelésének hatékony eszköze. Az élettörténeti narratív perspektíva és az érzelmi tapasztalat minősége közötti kapcsolat érvényességének igazolása további vizsgálatokat tesz szükségessé. A vizsgálatoknak az élettörténeti narratívum tartalmához kapcsolódó különbségekre is ki kell terjedniük, mivel számos különbséget találtunk a teljesítmény és veszteség történetek narratív perspektívája között, ugyanakkor nem tudhatjuk, hogy ezek a különbségek a két történet tartalma vagy valenciája szerinti különbségből adódnak.

A kézirat elfogadva: 2005. január

Irodalom

- ANTONOVSKY, A. (1987): *Unraveling the mystery of health. How people manage stress and stay well*. Jossey-Bass, San Francisco.
- CAPRARA, G. V., BARBARANELLI, C., BORGOGNI (1993): The Big 5 questionnaire – A new questionnaire to assess the 5 factor model. *Personality and Individual Differences*, 15 (3), 281–288.
- DEROGATIS, L., COVI, L., LIPMAN, R., RICKELS, K. (1970): Dimensions of outpatient neurotic pathology – comparison of a clinical versus an empirical assessment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 34, 164–171.
- DIENER, E., SANDVIK, E., LARSEN R. J. (1985): Age and sex effects for emotional intensity. *Developmental Psychology*, 21 (3), 542–546.
- EHRlich, S. (1990): *Point of view. A linguistic analysis of literary style*. Routledge, London.
- FUJITA, F., DIENER, E., SANDVIK, E. (1991): Gender differences in negative affect and well-being: The case for emotional intensity. *Journal of Personality and Social psychology*, 61 (3), 427–434.
- KIEFER F. (1990): *Modalitás*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- McNAIR, D. M., LORR, M., DROPPLEMAN, L. F. (1981): *Manual: Profile of Mood States*. Educational and Industrial Testing Service, San Diego.
- PÓLYA T. (2003a): A narratív perspektíva automatikus kódolása élettörténeti narratívumokban. *I. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged, 294–295.
- PÓLYA T. (2003b): *Az élettörténet narratív perspektívája és az elbeszélő személyi identitás állapotának minősége*. Ph. D. disszertáció, PTE BTK, Pécs.
- PÓLYA T. (2004a): Élettörténeti narratív perspektíva és érzelemszabályozás. *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged, 278–281.
- PÓLYA T. (2004b): A narratív perspektíva hatása az elbeszélő személy észlelésére. In: ERŐS F. (szerk.), *Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Pszichológiai Szemle Könyvtár 8. Akadémiai Kiadó, Budapest, 89–107.
- PRINCE, G. (1987): *Dictionary of narratology*. University of Nebraska Press, Lincoln.
- ROBINSON, M. D., CLORE, G. L. (2002): Belief and feeling: Evidence for an accessibility model of emotional self report. *Psychological Bulletin*, 128, 934–960.
- SALOVEY, P., MAYER, J. D., GOLDMAN, S. L., TURVEY, C., PALFAI, T. P. (1995): Emotional attention, clarity, and repair: Exploring emotional intelligence using the Trait Meta-Mood Scale. In: J. W. PENNEBAKER (ed.), *Emotion, disclosure, and health*. American Psychological Association, Washington, D. C., 125–154.
- SEIDLITZ, L., DIENER, E. (1998): Sex differences in the recall of affective experiences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74 (1), 262–271.
- WIEBE, J. (1994): Tracking point of view in narrative. *Computational Linguistics*, 20 (2), 233–287.
- WILKINS, D. P. (1995): Expanding the traditional category of deictic elements: Interjections as deictics. In: J. F. DUCHAN, G. A. BRÜDER, L. E. HEWITT (eds.), *Deixis in narrative. A cognitive science perspective*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, 359–386.

TIBOR PÓLYA, BALÁZS KISS, MÁTYÁS NASZÓDI,
JÁNOS LÁSZLÓ

Quality of emotional experience in life stories:
The narrative perspective module of the LAS-Verticum

The paper defines the concept and formal markers of narrative perspective in life-stories, as well as linguistic markers which may identify particular forms of narrative perspective. A module for automatic identification of narrative perspective forms, developed in cooperation with Morphologic Ltd, is demonstrated, and so are the results of the reliability test of the module. Finally, main results of our study investigating the relationship between perspective forms and the quality of an emotional experience are described.

Keywords: narrative perspective, deixis, emotional experience

POHÁRNOK MELINDA*, NAGY LÁSZLÓ*,
BÓNA ADRIENN**, NASZÓDI MÁTYÁS***,
KIS BALÁZS***, LÁSZLÓ JÁNOS****

* PTE BTK Pszichológiai Intézet, Pécs

** EEI Gyermek-ideggondozó Intézet, Pécs

*** Morphologic Kft., Budapest

**** PTE BTK Pszichológiai Intézet, Pécs; MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest

A KAPCSOLATI MOZGÁSOK SZÁMÍTÓGÉPES NYELVÉSZETI VIZSGÁLATA ÉLETTÖRTÉNETI NARRATÍVUMOKBAN¹

A LAS-Vertikum közelítés-távolítás modulja

Bevezetés

A pszichológiában a tudomány születése óta megoldásra vár az a kérdés, hogy az ember pszichés működésének – élményeinek, viselkedésének – vizsgálatában hogyan tudjuk az ezen működéseket általában leíró minőségi jellemzőket a statisztikai feldolgozás számára hozzáférhető mennyiségi adatokká transzformálni. A cél mindig az, hogy a kvalitatívból kvantitatívba való átfordítás a lehető legkevesebb jelentésvesztéssel történjék. A Morphologic Kft., az MTA Pszichológiai Kutatóintézete és a Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Intézetének együttműködésében zajló kutatás a pszichológiai jelenségek, jelentések vizsgálatát a nyelvi elemek vizsgálatán keresztül kívánja megvalósítani. Célunk, hogy a számítógépes morfológiai-szintaktikai szövegelemzés és feldolgozás eszközével mérhetővé tegyünk olyan pszichológiai jelenségeket, amelyek korábban pusztán az intuitív megértés számára voltak hozzáférhetőek. Ennek a munkának a keretében jött létre a LAS-Vertikum (László és Ehmann, 2004), amelynek a téri-érzelmi közeledés-távolodás modulját mutatja be a tanulmány.

Kapcsolati tér és kapcsolati mozgások

Kutatásunk alapvetése, hogy létezik egy olyan interperszonális vagy interaktív tér, amely mindig az én és a másik viszonya alapján szerveződik: a tér két végpontját az én

¹ A tanulmány az NKFP 2001/5/27. sz. pályázat támogatásával készült.

és a másik adja meg, és egymás viszonyában való mozgásuk a kapcsolat alapvető sajátosságának tekinthető. Ez a tér, illetve az elbeszélő és a szereplők ebben való mozgása elsősorban a kapcsolati témájú élettörténeti narratívumokban mutatkozik meg, és itt válik a legjobban vizsgálhatóvá a gépi szövegfeldolgozás eszközeivel.

A kapcsolati tér szerepe az elbeszélésekben

Az irodalomkritikában (Frye, 1966, 1998; Bahtyin, 1976) visszatérő jelenség, hogy téri metaforákat alkalmaznak a narratív fikciós módok alapmintázatának leírására. Frye (1966, 1998) többek között különbséget tesz „olyan fikciók között, amelyekben a hős elszigetelődik társadalmától, és az olyanok között, amelyekben beleolvad társadalmába”. Az előbbi a tragédia, az utóbbi a komédia mítoszának felelne meg. Az archetipikus téri mintázatok azonban csak egy részét képezik a szöveget szervező és szövegben fellelhető tereknek. Faragó Kornélia (2001) irodalmi fiktív narratívumokat vizsgálva kísérletet tett arra, hogy meghatározza a konkrét és metaforikus tereket és azok jelentőségét. Kiemeli azokat a téri motívumokban leképezhető toposzokat, amelyek egyrészt alá- és fölérendelő, másrészt mellérendelő térvizonylatokra utalnak az elbeszélésben. Az alá-fölérendelő viszonylatok visszatérő mintázata megfogalmazható a földhözragadság-felemelkedés, elbukás-megdicsőülés, menny-pokol mitikus eredetű toposzaiban. Az interperszonális viszonyok szempontjából azonban kiemelkedő jelentősége van a mellérendelő térvizonylatoknak is: a „tőle-felé játéknak”, amely a közelség- távolság téri-emocionális viszonyában valósul meg. Frye (1966, 1998) az érzelem mozgásának két általános irányát jeleníti meg, a tárgyhoz közeledés (például szánalom) formájában, és a tárgytól távolodás (például félelem) formájában.

Alapvető feltevésünk, hogy a közelség-távolság dinamizmusa egy kapcsolatban mindig utal a kapcsolat szabályozásának módjára, és így kéz a kézben jár az emocionális állapotok változásával, valamint azoknak szabályozásaként is szolgálhat. Bahtyin (1976) a románc koronotoposzát az ismétlődő elemek, motívumok téri viszonylatokban leírható mintázatával ábrázolja: a szerelmesek *találkoznak*, akadályok *visszatartják* őket az egyesüléstől, *elszakadnak* egymástól, végül újra egymásra találhatnak és *egybekelnek* – a mi szemszögünkben ezzel a mozgással működtetik a kapcsolatot és szervezik annak történetét.

Úgy véljük azonban, hogy azok a kapcsolati „felé-tőle” mozgások, alakzatok, amelyeket Bahtyin (1976) elsősorban a szerelmi toposzokból szűrt ki, alkalmazhatók az egyes emberek személyiségfejlődésében meghatározó egyéb kapcsolatok leírására is. Feltételezzük, hogy az interperszonális vagy interaktív térben az én és a másik viszonya leírható egyrészt konkrét, fizikai térben való mozgásokkal: a felé (vele) – tőle (nélküle) dimenzióban. Itt a másik viszonyában végrehajtott akciók mentén írhatjuk le a mozgást. Másrészt az én és a másik viszonya megragadható az interaktív tér interszubjektív aspektusában is: megosztozás (pl. megértés, elfogadás)-megosztozás hiánya

(pl. nem-megértés, elutasítás) állapotaiban. Ekkor a másik viszonyában átélt mentális állapotok – vágyak, érzések, szándékok – jelzik a közelséget, illetve a távolságot. Hasonlóképpen a másik érzelmi értékelése is implikálhat a közelségre, illetve a távolságra utaló jelentéseket, amennyiben a másik pozitív értékelése a közeledést hívja, míg a másik negatív értékelése távolodásra késztet.

A tárgykapcsolati elméletek (Mahler, 1975) és a szelf-fejlődés elméletei (pl. Stern, 2002) szerint mind az én és a másik közti fizikai közelség-távolság, mind a mentális állapotok által implikált – emocionális – közelség-távolság jelentős szerepet tölt be a korai kapcsolati- és szelf-szerveződésben. A felnőttek közvetlen kapcsolataiban pedig többek között ez a dimenzió tud információt adni a párkapcsolat szervezésének, szabályozásának módjáról, és ezáltal és a szelf affektív regulációs stílusáról (Bartholomew, Shaver, 1998). Feltevéseinket a kötődésemélet (Bowlby, 1969) és a modern pszichoanalitikus elméletek (Mahler, 1975; Sroufe, 1990; Beebe és Lachmann, 2002) azon állítására alapozzuk, hogy a szelf indulati- és affektív szabályozása nem csak hogy interaktív eredetű, hanem állandó kölcsönhatásban működik a kapcsolati szabályozással.

A kapcsolati térben való mozgás narratív vizsgálata

A kutatás során kifejlesztett LINTAG morfoszintaktikai elemző és kódoló szoftver AproxChange modulja kétféle irányú mozgást – a közelítést és a távolítást – vizsgálja, mind a narratívum valódi, mind pedig emocionális terében.

A modul működése során bizonyos elemek kollokációját keresi a szövegben. Az azonosított elemek – segédkategóriák – szemantikai jegyek alapján összegyűjtött igék, illetve hozzájuk tartozó névszói kifejezések. Ezek összekapcsolódását az igei vonzatok határozzák meg, melyet a névszói szerkezetnek kell kitöltenie. Az elemeknél lényeges, hogy állító vagy tagadó szerkezetben vannak-e, mert tagadás esetén közeledés helyett távolodást jelenthet ugyanaz a szerkezet – míg a távolodás tagadása nem feltétlenül jelent minden esetben közeledést. A segédkategóriák együttes előfordulását kódoltuk makrókba, prioritás szerinti sorba állítással segítve a jó találatot.

A közelítés és távolítás nyelvi markerei tehát olyan szintaktikai egységek, amelyekben meghatározott szemantikájú igék meghatározott főnevekkel állnak együtt. A modulnak a következő példákhoz hasonló szerkezeteket kellett azonosítani: „*anyához mindig odabújtam*” – közelítés, „*de anyám mindig lökött magától*” – távolítás. Az igéket a modul tizenegy segédkategóriába sorolva, egyes szám és többes szám harmadik személyű alakjaikban ismerte fel.

Pl. APR_FARVD1 = 1. személyű mozgást kifejező állító ige (pl. sietek)

APR_FARVI3 = 3. személyű mozgatást (adást) kifejező állító – „közelítő” ige (pl. adott)

APR_FARVIX3 = 3. személyű mozgatást (adást) kifejező „távolító” ige (pl. elvesztett)

NEXIST1 = 1. személyű létezést kifejező tagadó – „távolító” ige (pl. sosem leszek).

A névszóknál egyrészt az én jelentésű névszókat és ragozott alakjaikat – elsősorban névmások – vettük számításba, másrészt a „jelentős másik” jelentésű névszói kifejezések és ragozott alakjaik alkottak segédkategóriákat. A „jelentős másik” mindig az adott tárgykapcsolati történetben válik jelentőssé: azokat a személyeket soroltuk ide, akik az elbeszélő számára elsődlegesek egy adott történetben. Előzetes vizsgálatok alapján ide kerültek a családtagok – a nukleáris család tagjaitól kezdve a tágabb család tagjaiig –, a szerelmi partner és a barátok. Mivel azonban a névmásítás következtében nem mindegyik tagmondatban szerepeltek a keresett névszók – főnevek vagy tulajdonnevek –, bevontuk az 1. és a 3. személyű ragozott névmásokat. A modul jelenleg hét névszói segédkategóriát azonosít.

Pl. APR_NEARNI3 = 3. személyű névszói kifejezés RÉSZES ESETBEN (pl. ma-minak)

NHOME1 = 1. személyű vagy 1. személyű birtokossal rendelkező névszói kifejezés HOL kérdésre (pl. nálam)

APR_FARND3 = 3. személyű névszói kifejezés HONNAN kérdésre (pl. öcsitől)

APR_NEARND3 = 3. személyű névszói kifejezés HOVA kérdésre (pl. anyu-hoz)

Az igei és a névszói segédkategóriákból – mint építőelemekből – nagyobb minták, ún. makrók szedik össze a szabad szórend miatt nem feltétlen egymás mellett álló szerkezeteket. A modul kimenetként Aprox-kódokkal jelöli a felismert közelítést jelző nyelvtani egységeket, és Diver-kóddal jelöli a felismert távolítást jelző nyelvtani egységeket. Példák:

„meg sem csókoltuk egymást” – DIVER

„amikor futottam tőle” – DIVER (makrója: DIVER = APR_FARVD1

APR_FARND3)

„külön költöztem a férjemtől” – DIVER

„és akkor apa felkapott és berakott az autóba” – APROX

„és bejöttek persze, természetesen meglátogatni” – APROX

„és őt felhívtam telefonon előtte” – APROX (makrója: APROX = APR_FARVS1 APR_NEARNS3)

Ezenkívül megadtunk olyan igéket, amelyek feltevésünk szerint leképezhetik az érzelmi, intencionális közelséget és távolságot. Ezeket az előzővel megegyező szintaktikai mintázatokban találja meg és azonosítja az AproxChange-modul. Példák:

„nagyon szerettem aput” – APROX

„hogyan szeretnék hozzáköltözni” – APROX

„elismer ő is engem” – APROX

„és akkor így dühös voltam rá” – DIVER

„bátyám úgy féltékeny volt rám” – DIVER

„úgyhogy kicsit ilyen csalódás volt benne” – DIVER

A közelítés-távolítás pszichológiai funkciója

A kapcsolati térben való mozgás, távolítás és közelítés pszichológiai funkciójának megállapítását célzó két korábbi vizsgálatunkban (Pohárnok, 2003; Pohárnok, 2004) azt találtuk, hogy összefüggés van a közelítés-távolítás kifejezések mintázata és az eltérő pszichodinamikájú személyiségműködések között. Az élettörténetekben megjelenő közelítés-távolítás kifejezések megoszlása leképezi az elbeszélő személy affektív szabályozásának mintáját, ennek következtében információt adhat a szabályozás adekvátságáról is. Amennyiben az élettörténetekben megjelenő közelítés-távolítás kifejezések mintázata megfeleltethető a kapcsolati- és affektív szabályozás módjának, feltehető, hogy a közelítés-távolítás kifejezések érvényesítése az elbeszélésben összefügg az elbeszélő személy kapcsolati és érzelmi szabályozásának vonás jellegű jellemzőivel.

A közelítés-távolítás modul reliabilitásának vizsgálata

Három élettörténeti narratívumban (1997 szó) kézzel és az AproxChange modullal is kódoltuk a közelítést-távolítást. A modul az érvényesülő kapcsolati mozgások 54%-át kódolja helyesen. A modul az APROX kifejezések azonosítását végzi sikerebben, míg a DIVER formák azonosítása gyengébb (1. táblázat).

1. táblázat. Az AproxChange modul eredményessége

APROX	Helyes találat	Kihagyás	Téves riasztás	TOTAL
Kézi kódolás	46	–	–	46
AproxChange-modul	28	18	31	28 (60%)
DIVER	Helyes találat	Kihagyás	Téves riasztás	TOTAL
Kézi kódolás	27	–	–	27
AproxChange-modul	12	15	5	12 (44%)

A közelítés-távolítás modul érvényességének vizsgálata klinikai és normál mintán

A korábbi vizsgálatok alapján feltételezhető volt, hogy azonos élményminőséget hívó kapcsolati történetekben az egészséges és a borderline személyiségzavarban szenvedő személyek eltérő érzelmi szabályozási mintát mutatnak – tehát eltérő arányban jelenik meg náluk a közelítés és távolítás kifejezések megoszlása. Feltevésünk szerint az instabilabb szabályozást a közelítés és távolítás formák együttes előfordulásának nagyobb száma jelzi a borderline személyiségzavarban szenvedőknél (2. táblázat). Akár a klasszikus tárgykapcsolati (pl. Mahler, 1975; Kernberg, 1990), akár a modern kötődéseméleti pszichopatológiai elméletekből (pl. Fonagy, 1998; Holmes, 2004) in-

dulunk ki, abban minden szerző egyetért, hogy a borderline betegeknél megfigyelhető fokozott ambitendencia – amely viselkedéses szinten a közelségtől való félelem miatti távolodás, és a közelség állandó vágya miatti közeledés kettősségében jelenik meg – saját belső állapotaik, érzelmeik szabályozatlanságának felel meg.

A vizsgálat során felhasznált élettörténeti elbeszéléseket úgy nyertük, hogy mind a klinikai, mind a normál mintán hatféle, eltérő élménymínőségű élettörténeti epizód felidézésére kértük a résztvevőket: 1. Első emlék, 2. Teljesímeny-történet, 3. Veszteség-történet, 4. Félelem-történet, 5. Számára jelentős másikkal kapcsolatos Rossz történet, 6. Számára jelentős másikkal kapcsolatos Jó történet.

2. táblázat. Az Aprox (Közelítés) és Diver (Távolítás) kifejezések és együttes előfordulásuk (APRDIV) az illesztett vizsgálati csoportokban

JÓ TÖRTÉNET						
Vizsgálati csoport	APROX	DIVER	APRDIV			
Normál személyek (N = 33)	M 3,121	SD 2,583	M 0,515	SD 0,972	M 3,636	SD 2,804
Borderline személyiségzavarban szenvedők (N = 33)	4,090	3,521	0,969	1,310	5,060	4,022
ROSSZ TÖRTÉNET						
Vizsgálati csoport	APROX	DIVER	APRDIV			
Normál személyek (N = 32)	M 4,281	SD 3,205	M 0,687	SD 0,965	M 4,968	SD 3,477
Borderline személyiségzavarban szenvedők (N = 32)	4,093	3,401	1,343	2,057	5,437	4,641

Az illesztett klinikai és normál mintán, illesztett történettípusokban tendenciózus különbség van, de nincs szignifikáns eltérés az APROX (közelítés), DIVER (távolítás) és APRDIV (közelítés + távolítás) kifejezések előfordulásában.

Összefüggések a kérdőívvel és projektív eljárással mért személyiségjellemzőkkel

Vizsgálati eszközök

A kapcsolati szabályozás módjának vizsgálatára a Közvetlen Partnerkapcsolatok Élményei kérdőív (Brennan, 1998) „Bizalom a partnerben” faktorát, a szelf-szabályozás vonás jellegű különbségeinek vizsgálatára Big Five Questionnaire (BFQ, Rózsa, 1997) Érzelmi és Impulzus Kontroll faktorait, a Vonás Meta-hangulat Skála (TMMS) Tisztaság faktorát (Salovey, et al., 1995), illetve a Szándékteliség (PLS, Purpose to Life Scale) skála (Antonovsky, 1987) Kezelhetőség faktorát használtuk. Ezen kívül a jelen vizsgálatban a Tematikus Appercepciók Teszt egyik, általunk bevezetett változójával dolgoztunk: dezorg (dezorganizáció).

1. A Közvetlen Partnerkapcsolatok Élményei kérdőív összesen 142 itemet tartalmazó önbeszámoló kérdőív, amelynek célja a felnőtt személyek partnerkapcsolataikban mutatott kötődési mintázatának leírása. Használatával a vsz. a Bartholomew-féle (1998) felnőtt kötődési mintázatok egyikébe sorolható – Biztonságosan; Félelemtelen; Elárasztóan vagy Elutasítóan kötődő. A kérdőív 10 al-skála értékeit kezeli, ezek közül itt a „TRUST” al-skálát (10 item) használtuk, amely a partnerben való bizalom mértékét becsli.

2. A BFQ kérdőív Érzelmi stabilitás dimenziójának al-skáláit, az Emocionális kontroll al-skálát (12 item) és az Impulzivitás kontroll (12 item) al-skálát használtuk. Az előbbi a szorongással és érzelmekkel való megküzdés képességét, az utóbbi az irritabilitás, az elégedetlenség és a düh szabályozásának képességét méri.

3. A TMMS kérdőív Tisztaság (Clarity) faktora (11 item) az érzelmek vsz. által megélt áttekinthetőségét, tisztaságát méri.

4. A PLS kérdőív Kezelhetőség (Manageability) faktora (4 item) a külső és belső környezetből származó ingerek által keltett kíváncsiság kezelhetőségét, a kezelésükre felhasználható források kielégítő alkalmazását méri.

5. A TAT-ból az élettörténeti epizódok témáihoz illesztett képeket használtuk fel. A képek az élettörténeti epizódok témájának megfelelően a következők voltak:

- 1. kép 1. – teljesítmény
– autonómia
– passzivitás

(A Teljesítmény-történetnek megfelelő élményminőséget hív.)

- 2. kép 3 BM – autoagresszió
– krízis
– bűntudat

(A Rossz-történetnek megfelelő élményminőséget hívhat.)

- 3. kép 4 – kapcsolati konfliktus
– féltékenységi
– irigység

(A Rossz-történetnek megfelelő élményminőséget hívhat.)

- 4. kép 6 BM – veszteség
– gyász
– bűntudat

(A Veszteség-történetnek megfelelő élményminőséget hív.)

- 5. kép 7 GF – korai kapcsolatok
– gyerekkori emlékek
– szülővel szembeni attitűdök

(Az Első Emlék történetének megfelelő élményminőséget hívhat.)

- 6. kép 12M – önálávetés
– agresszió
– támogatás

(A Félelem-történetnek megfelelő élményminőséget hív.)

- 7. kép 13 B – hiány
– magány
– szorongás

(A Veszteség- és Félelem-történetnek megfelelő élményminőséget hív.)

- 8. kép 18 BM – agresszió
– támogatás vagy támadás
– szorongás

(A Félelem- és Rossz-történetnek megfelelő élményminőséget hívhat.)

A képek kiértékelésénél a klasszikus Murray-féle elemzés mellett új változókat vezettünk be, amelyeknek értékét klinikai pszichológus bírálók becsülték meg. A bevezetett „dezorganizáció” változóban a nyolc kép mindegyikét 1-gyel vagy 0-val értékelték a bírálók aszerint, hogy a történet kaotikus-e: az elbeszélő képtelen dűlőre jutni a történet végződésével kapcsolatban, visszavonja, amit korábban mondott, az elbeszélés inkoherenssé válik stb. A nyolc képre adott értékek szummája a „TAT-dezorg” értéke.

Vizsgálatok és eredményeik

Az élettörténeti narratívum témája szerint nem várunk különbségeket abban, hogy a távolító vagy közelítő kifejezések jelennek meg gyakrabban. Ugyanakkor elvárható, hogy a negatív eseményeket elbeszélő élettörténeti narratívum inkább a távolító, míg a pozitív eseményeket elbeszélő történet inkább a közeledő mozgásokat fogja hívni. A Rossz történetben, illetve a Teljesítmény történetben Közelítés és Távolítás kifejezések különbsége megfelel az elvárásnak – tendenciózan kevesebb Közelítés kifejezés jelenik meg a Rossz történetekben, mint a Teljesítmény történetekben –, de a különbségek a történettípusok Aprox és Diver találatainak átlagaival elvégzett kétmintás t-próba alapján nem szignifikánsak (3. táblázat). Magyarázatul egyrészt feltehetjük előző hipotézisünk antitézisé: a közelítés-távolítás dinamika olyan átható jellegzetessége az élményszerveződésnek – a szabályozás készsége, minősége vonás jellegű –, amelyet a történetek érzelmi színezete nem befolyásol. Másrészt figyelembe kell vennünk, hogy a Közelítés és Távolítás kifejezések mindegyik történettípusban megfigyelhető aránya annak is betudható, hogy a modul jóval gyengébb találati aránnyal kódolja a Távolítás kifejezéseket, mint a Közelítés kifejezéseket.

3. táblázat. Az Aprox (Közelítés) és Diver (Távolítás) kifejezések relatív gyakorisága az eltérő témájú élettörténeti narratívumokban

Élettörténeti narratívum témája	APROX		DIVER	
	M	SD	M	SD
Teljesítmény (N = 78)	0,900	0,212	0,099	0,212
Félelem (N = 77)	0,815	0,313	0,185	0,313
Veszteség (N = 78)	0,856	0,232	0,143	0,232
Rossz történet (N = 66)	0,806	0,301	0,193	0,301
Jó történet (N = 75)	0,853	0,247	0,146	0,247

Következő hipotézisünk szerint az Aprox és Diver kifejezések együttes előfordulásának növekedése jelezheti, hogy a vsz. számára megterhelőbb az affektív reguláció. Ez intenzívebb „oda-vissza”-mozgásban, a viselkedéses szabályozás túlsúlyában jelentkezik, és szoros összefüggést mutat a személyiséget vonásként jellemző kontrolláló, illetve szabályozó működésekkel (4. táblázat).

4. táblázat. A Teljesítmény és a Veszteség történetben kódolt közelítés-távolítás összérték (APRDIV) és a vizsgált személyiségjellemzők közti összefüggések

Személyiségjellemzők										
Történettípusok APRDIV-értéke	Érzelmi kontroll		Impulzus- kontroll		TMMS: Tisztaság		PLS: Kezelhetőség		BCS: Bizalom	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
Teljesítmény	A 39,433*	8,740	36,266*	6,073	47,100*	4,978	14,566*	2,699	44,900*	7,063
APRDIV	M 29,714*	7,010	30,875*	7,579	40,666*	6,365	12,187*	2,948	39,500*	8,082
Veszteség	A 38,034	8,033	36,862*	6,864	46,448	3,859	14,241	2,668	45,758*	6,588
APRDIV	M 33,277	10,554	32,631*	7,197	43,000	7,615	12,947	3,865	40,157*	8,883

* A megjelölt átlagok esetében a közelítés-távolítás összértékének alacsony, illetve magas előfordulása szignifikáns összefüggést mutat az adott személyiségjellemző értékével: a személyiségjellemző átlagai a két csoportban szignifikánsan különböznek ($p < 0,05$).

A 4. táblázat eredményei szerint a gyengébb érzelmi kontrollal és gyengébb impulzuskontrollal bíró személyek több közelítés és távolítás kódot kapnak a Teljesítményről szóló élettörténeti elbeszélésben. Ugyanakkor – a Teljesítmény történetben – kevesebbszer fordul elő a közelítés és a távolítás együtt azoknál a személyeknél, akik megérthetőnek, bejósolhatóknak tartják az őket érő ingereket, és adekvátan képesek kezelni őket. Mindez alátámasztja azt az elképzelésünket, hogy közelítés és távolítás kódok többszöri együttes előfordulása instabilabb és inadekvátabb szabályozási működést jelezhet, míg ritkább előfordulásuk az adekvátabb, stabilabb szabályozó működések jele. Mind a Veszteség, mind Teljesítmény történetben a partnerbe vetett nagyobb bizalomról számolnak be azok, akiknél kisebb a közelítés-távolítás együttes

előfordulása: feltehetjük, hogy a megbízhatónak észlelt másikat az ilyen személyek sikerebben „használják” saját állapotuk szabályozására, így nem kell kizárólag saját interaktív- és szelfregulációjukra hagyatkozniuk.

Következő feltevésünk szerint az olyan pszichodinamikusan megfogható jelenségek, mint a dezorganizáció összefüggést mutathat a kapcsolati-, illetve szelfreguláció adekvátságával, így a közelítés és távolítás kifejezések élettörténeti elbeszélésekben való előfordulásával (5. táblázat). A kötődéelméletből vett példával világítjuk meg az összefüggést. Main és Solomon (1990) az anya-gyermek kötődés vizsgálatánál azonosítottak egy olyan kötődési mintázatot, amelyet dezorientált/dezorganizált kötődésnek neveztek el. Ebben a kapcsolati módban a gyermek számára a kötődési személy egyszerre jelenti a biztonságot és a fenyegetést: a megközelítés és a távolodás ellentétes motivációi egyszerre aktiválódnak, ami a viselkedés irányának és szervezethez való viszonyulásához vezet. Ezt a kötődési mintát a viselkedés kaotikusságának, a helyzet kezelhetetlenségének következtében a belső állapotok kaotikussága, szabályozatlansága is jellemzi: a gyerek heves viselkedési szabályozási kísérleteket tesz az érzelmi reguláció érdekében, de eredménytelenül. A viselkedéses – cselekvéses és elbeszélésbeli – dezorganizáció tehát a közelítés-távolítás ambivalencia túlsúlyában mutatkozhat.

5. táblázat. A közelítés-távolítás összérték (APRDIV) azon személyek történeteiben, akik alacsony, illetve magas szumma pontszámot értek el a TAT-dezorg változónál

		Történettípusok APRDIV értéke									
TAT-változók		Teljesítmény		Félelem		Veszteség		Jó		Rossz	
		M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
TAT_dezorg	A	1,11	1,24	1,07	1,52	1,07*	1,29	1,66	1,43	2,60	1,94
	M	1,80	2,46	1,71	3,10	2,19*	2,42	2,55	2,16	1,88	2,20

* A megjelölt átlagok szignifikánsan különböznek egymástól. ($p < 0,05$)

Hipotézisünk egyedül a TAT dezorganizáció skálája és a Veszteség-történetekben mutatott közelítés-távolítás összérték közötti kapcsolattal igazolódott. Eszerint azok a személyek, akik többször mutattak dezorganizációra utaló jegyeket a Tematikus Appercepció Tesztben, azoknál magasabb volt a közelítés-távolítás összérték a Veszteség-történetekben. Eszerint azok, akik a Tematikus Appercepció Teszt történeteiben nagyobb mértékű inkoherenciát, kaotikusságot mutatnak, azok a Veszteség-élményét hívó élettörténeti elbeszélésben több közelítés-távolítás kódot kapnak. Tehát a hiánnyal, veszteséggel fenyegető helyzetben intenzívebb és inadekvátabb a szelfszabályozásuk, mint azoké, akik kevésbé jeleznek hajlamot a dezorganizációra a TAT-történetekben.

Konklúzió és további kutatatási irányok

A fejlesztés alatt álló AproxChange modullal végzett vizsgálatok beváltották a modulhoz fűzött reményeinket: a kidolgozott nyelvi markerekkel lefedhetőnek tűnik a kapcsolati és érzelmi szabályozás mint pszichológiai konstruktum.

A továbbiakban tervezett kutatások két irányba mutatnak: egyrészt a korábbi papír-ceruza módszerrel végzett tartalomelemzés (Pohárnok, 2004) felveti annak lehetőségét, hogy nem pusztán a Közelítés és Távolítás kódok mennyiségét, hanem azok mintázatát – egymásra következésük rendjét, halmozódásait a tárgykapcsolati narratívumokon belül – is érdemes lenne a modullal vizsgálni. Másrészt a LAS-Vertikum ezen számban bemutatott moduljainak együttes alkalmazásával – modul-értékek mintázata alapján – különböző pszichodinamikai jelenségek differenciálására tehetünk kísérletet. Legyenek ezek akár meghatározott patopszichológiai jelenségek, vagy akár a kapcsolati történetek változásai, például a pszichoterápiás folyamat egy-mást követő szakaszaiban.

A kézirat elfogadva: 2005. január

Irodalom

- ANTONOVSKY, A. (1987): *Unraveling the mystery of health. How people manage stress and stay well*. Jossey-Bass, San Francisco.
- BAHTYIN, M. M. (1976): A tér és az idő a regényben. In: *A szó esztétikája*. Gondolat, Budapest, 257- 302.
- BARTHOLOMEW, K., SHAVER, P. R. (1998): Methods of assessing adult attachment. In: SIMPSON, J. A., RHOLES, W. S. (eds.), *Attachment theory and close relationships*. New York, Guilford, 25–45.
- BEEBE, B., LACHMANN, F. (2002): *Infant Research and Adult Treatment. Co-constructing Interactions*. The Analytic Press, London.
- BOWLBY, J. (1958): The Nature of the Child's Tie to his Mother. In: *International Journal of Psychoanalysis*, 39, 350–373.
- BRENNAN, K., CLARK, C. L., SHAVER, P. R. (1998): Self-report Measurement of Adult Attachment: An Integrative Overview. In: SIMPSON, J. A., RHOLES, W. S. (eds.), *Attachment theory and close relationships*. New York, Guilford Press, 47–76.
- FONAGY, P., TARGET, M. (1998): A kötődés és a reflektív funkció szerepe a szelf fejlődésében. *Thalassa*, 9, 1, 5–43.
- FRYE, N. (1966): *A kritika anatómiája*. Helikon Kiadó, Budapest, 1998.
- HOLMES, J. (2004): Disorganized attachment and borderline personality disorder: A clinical perspective. *Attachment and Human Development*, Vol. 6. No. 2, 181–190.
- MAHLER, M., PINE, F., BERGMAN, A. (1975): *The Psychological Birth of the Human Infant*. New York, Basic Books.

- FARAGÓ Kornélia (2001): *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék.
- KERNBERG, O. F. (1990): *Borderline szindróma és patológiás nárcizmus*. Autizmus Alapítvány Kapocs Kiadója, Budapest (eredeti kiadás 1975).
- LÁSZLÓ J., EHMANN B. (2004): A narratív pszichológiai tartalomelemzés új eljárása: A LAS-Vertikum. In: ERŐS F. (szerk.), *Magyar Pszichológiai Szemle Könyvtár: Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 75–87.
- MAIN, M., SOLOMON, J. (1990): Procedures for identifying insecure-disorganized/disoriented infants: Procedures, findings, and implications for the classification of behavior. In: GREENBERG, M., CICCETTI, D., CUMMINGS, M. (eds.), *Attachment in the preschool years: Theory, research and intervention*. Chicago, University of Chicago Press, 121–160.
- POHÁRNOK M. (2003): *A narratívum mint pszichodiagnosztikai és pszichoterápiás médium megközelítési lehetőségei* (előadás, absztrakt). Pszichoanalízis és narratívum (A PTE Pszichológia Tanszék Elméleti Pszichoanalízis PhD-alprogram által szervezett műhelykonferencia), Pécs, 2003. 38.
- POHÁRNOK M. (2004): A térben való mozgás narratív dimenziójának vizsgálata borderline személyiségzavaros és major depressziós betegek élettörténeti epizódjaiban. *Magyar Pszichológiai Szemle, Vol. 59*, 3–4.
- POHÁRNOK M. (2004): *A kapcsolati tér változásainak narratív vizsgálata*. Magyar Pszichológiai Társaság Biennális Nagygyűlése, Debrecen, Absztraktok, 238.
- RÓZSA S., NAGY J., KŐ N. (1997): Rekonstruálható-e a Big Five a hazai mintán? A Caprara-féle „Big Five Kérdőív” (BFQ) felnőtt változatának hazai adaptációja és nemzetközi összehasonlító elemzése. ELTE, Pszichológiai Intézet, Kézirat.
- SALOVEY, P., MAYER, J. D., GOLDMAN, S. L., TURVEY, C., PALFAI, T. P. (1995): Emotional attention, clarity, and repair: Exploring emotional intelligence using the Trait Meta-Mood Scale. In: J. W. PENNEBAKER: *Emotion, disclosure, and health*. American Psychological Association, Washington, D. C., 125–154.
- SROUFE, A. L. (1990): An Organizational Perspective on the Self. In: CICCETTI-BEEGHLY (eds.): *The Self in Transition*. University of Chicago Press, 281–307.
- STERN, D. N. (2002): *A csecsemő személyközi világa*. Animula, Budapest.

MELINDA POHÁRNOK, LÁSZLÓ NAGY,
ADRIENN BÓNA, MÁTYÁS NASZÓDI,
BALÁZS KIS, JÁNOS LÁSZLÓ

Exploring the spatial organization of interpersonal relations by means of computational linguistic analysis: The approach-avoidance Module of the LAS-Verticum

It is presumed that the patterns and changes of spatial relations of characters could be considered as an inherent structural characteristic of narrative which has psychological meaning. The existence of an interpersonal or interactive space which is organised by the relation of the self to other/s is assumed. The extremities of this space would be the self and the other, and their movements in relation to each other could be regarded as the fundamental characteristic of their interpersonal relationship. In the frame of a narrative psychological content analytic program package (LINTAG), a linguistic analyzer module was developed to operationalize and identify the „Approachment-Avoidance” movements in relationship-narratives. The „Approach-Avoidance module” deals with the co-occurrence of verbal categories – so called „relation-verbs” – and nouns referring to significant others. First the reliability of the module was appraised by comparing the output of the module with manual coding. Then the validity of the module was examined in clinical and also in healthy (no prior psychiatric treatments) samples. In the healthy sample the validity test was made by comparing the output of the module with the results of personality questionnaires – Experience in Close Relationships, Big Five Questionnaire (BFQ), Trait Meta-Mood Scale (TMMS), Purpose to Life Scale (PLS)– and with the Thematic Apperception Test. We hypothesized that the higher incidence of Approachment and Avoidance movements correlates with higher emotional lability and disturbances in affect regulation. The results shows that in two kinds of life-events narratives lower score on Emotional Control, Impulse Control in the BFQ co-occur with higher prevalence of Approachment and Avoidance expressions. Likewise the lower scores of Clarity subscale in the TMMS and lower score of Manageability in the PLS co-occur with higher prevalence of Approachment and Avoidance expressions. On the basis of these results we can conclude that the Approach-Avoidance module validly measures relational- and affect regulation.

PÉLEY BERNADETTE¹, KIS BALÁZS²,
NASZÓDI MÁTYÁS², LÁSZLÓ JÁNOS³

¹ PTE BTK Pszichológiai Intézet, Pécs

² Morphologic Kft, Budapest

³ PTE BTK Pszichológiai Intézet, Pécs; MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest

A SZELF-ÁLLAPOTOK KIFEJEZŐDÉSE AZ ÉLETTÖRTÉNETI ELBESZÉLÉSEKBEN.

A LAS-Vertikum szereplő-funkció modulja¹

A LAS-Vertikum (lásd László és Ehmann, 2004) szereplő-funkció modulja arra a feltételezésre épül, hogy a sajátos jelentésszervezési módoknak, és maguknak a jelentéseknek diagnosztikus és prediktív értékük van az egyének és csoportok alkalmazkodó viselkedése szempontjából. Az elbeszélést (az elbeszélés képességét) a jelentésszervezés biológiailag adott, ám kulturálisan közvetített formájának tekinti, amelynek rendszeres tartalmi és formai mintázatai empirikus alapot nyújtanak az alkalmazkodó viselkedésre vonatkozó következtetések levonására. Ezzel összefüggésben a kutatás során fogalmilag és módszertanilag (a jelentős életeseményeket elbeszéltető narratív interjú technikáinak fejlesztése révén) szűkíteni és konkretizálni kívántuk a narratívum és a pszichológiai konstrukciók közötti, a narratív metaelméletek által feltételezett összefüggéseket (László, Ehmann, Péley és Pólya, 2000).

A modul abból a feltételezésből indul ki, hogy az élettörténeti elbeszélések szereplőinek funkciói nem véletlenszerűek, hanem az elbeszélő saját tapasztalatain alapuló jellegzetes mintázatokat mutatnak. Fejlődéslélektani megközelítésben az élettörténeti elbeszélés összefüggésbe hozható a korai interakciókban gyökerező szelf és tárgyrepresentációkkal (Péley, 2002). A szelf-a-másikkal események representációi a szelf szerveződéshez járulnak hozzá. Ezek a representációk az én-ről szóló tudást alapozzák meg. A tudást két értelemben használjuk. Egyrészt a tudatos és reflektált történetekről beszélünk, másrészt viszont azokról az „ismeretekről”, melyek szervezik a rólunk és kapcsolatainkról szóló emlékeinket a felidézés folyamatában, anélkül, hogy erről tudatos reflexiónk lenne. Ezek az emlékek elsődlegesen a preverbális kor-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, az OTKA T 38387 és az NKFP 5/27 támogatásával készült.

szakból származnak. Számos megfigyelés, kísérlet és elmélet van arra, hogy a csecsemőkor interperszonális összekapcsolódások minősége alapozza meg a szelf integritását és koherenciáját (Stern, 1989, 1995; Gergel és Watson, 1998; Siegel, 2001; Beebe és Lachmann, 2002; Péley, 2004).

Az elbeszélés szerepe az énejlődesben

Hogyan lép be az élettörténeti elbeszélés az én fejlődésébe? Stern (1989) szerint az élet első éveiben a szelfézés különböző formái alakulnak ki. A második vagy harmadik hónapban jelenik meg a „magszef”, ami olyan érzésekből áll, mint az ágencia, a koherencia, a folytonosság és az affektivitás. Ez a szelf nem reflexív és nem tudatos.

A kilencedik hónap táján kezd kialakulni a „szubjektív” szelfézés. A szubjektív szelfézés sem reflexív vagy tudatos. A csecsemő élményszerűen tapasztalja, hogy szubjektív tudatállapotai vannak, melyeket akár másokkal is megoszthat, olyanokkal, akiknek maguknak is saját szubjektív állapotaik vannak. Ez az új szubjektív szelf teszi lehetővé az interszubjektivitást, és az ezen alapuló interakciót. Az olyan tudattartalmak, mint a figyelem fókusz, a szándékok és érzelmi állapotok megoszthatóvá válnak.

A „verbális” szelfézés a tizenötödik-tizennyolcadik hónap táján bontakozik ki. Ez a szelfézés már önreflexív és lehetővé teszi az én tárgyiasítást, amit személyes névmások használata vagy a tükör előtti viselkedés mutat.

A szelfézések mindegyike a szelfre vonatkozó szubjektív perspektívákat szervezi. A fejlődési ugrások időszakában, amikor az érés következményeként új kognitív, affektív, motivációs és motoros képességek jelennek meg, a csecsemőnek új szubjektív perspektívát kell kialakítania önmagáról, ami az új képességeket megszervezi. Ebben az értelemben tekinthetők a szelfézések a szubjektív perspektíva szervezőinek. Minden új szelfézés az élmények új tartományát nyitja meg, de nem olvasztja teljesen magába vagy nem szünteti meg a korábbiakat. A szelfézések egymás mellett élnek. A második év táján jelenik meg a narratív szelfézés. Ez is részben olyan új képességek következménye, mint a nyelv vagy a fogalomalkotás. Ezek az új képességek teszik lehetővé, ám egyúttal kényszerítik is a gyereket, hogy szubjektív perspektíváját önmagáról narratív formában szervezze újra. Az ágencia, a koherencia, a folytonosság, az affektivitás, az interszubjektivitás és az önreflexió érzései most már narratív formában szerveződnek újjá. A két éves kor táján megfigyelhető kiságymonológok ezt a funkciót, a narratív szelf megszilárdításának funkcióját töltik be (Bruner és Lucariello, 2001). Ez az az én, amire a gyermek élete hátralévő részében építeni fog, amikor életéről önmagának vagy másoknak beszámol.

A narratív én kibontakozásával a gyermek átlépi a rekonstruálható és nem rekonstruálható múlt közötti határvonalat. A szubjektív perspektíva érvényesítését, az életeseményeknek történő jelentésadást azonban a narratívum nem küszöböli ki, sőt éppenséggel ez a jelentésadás a narratívum által valósul meg. Az életesemények

felidézése és elbeszélése a felidezés helyzetében megmutatja, hogyan tulajdonít jelentést a személy az eseményeknek, milyen szervezőelvek, jelentésadási folyamatok vesznek részt a rekonstrukcióban. Stern egyébként a korai reprezentációk kialakulásában is a narratív szerveződés jellegzetességeit hangsúlyozza (Stern, 1995; Péley, 2004).

Ami velünk történik, azáltal lesz a „sajátunk”, hogy számunkra valamilyen jelentése van. A szelf szerveződéséhez, az önmagunkról való tudáshoz járul hozzá. Nem maga az esemény őrződik meg, hanem az, hogy az esemény mit jelent a szelfre, a másokra, a kapcsolatra vonatkoztatva. Fentiekből következik, hogy egy gyerekkori emlék felidézése, és a hozzákapcsolódó történet elbeszélése nem pontos mása, vagyis rekonstruálása annak, ami történt. Inkább arról van szó, hogy az elbeszélő adott helyzetben, „itt és most”, létrehoz egy történetet saját emlékei alapján. Nem azt mondja el, hogy mi történt, hanem a számára elérhető történetet. Az emlékek tehát szervezik a történetet, mégpedig a felidezés, az emlékezés folyamatában. Ugyanakkor az emlékezés folyamatában számos olyan mozzanat is szerepet játszik, ami nem tudatos, és nem reflektált. Maga a visszaemlékezés is jelentésadási folyamat. A történet szereplői, viselkedésük, a belső állapotaik figyelembe vétele vagy kihagyása, az összefüggések, összekapcsolások, vagy épp a töredezettség utal a kapcsolati mintázatokra, a szelf és a másik belső reprezentációira.

Hasonló gondolatmenetet követ Barclay és Smith (1992), akik az önéletrajzi emlékek szerveződésének és felidezésének folyamatában tulajdonítanak kiemelt jelentőséget a korai tárgykapcsolatoknak. Winnicott (2004) fejlődéslélektanából kiindulva az önéletrajzi emlékek szabályozó funkcióját hangsúlyozzák azáltal, hogy az elbeszélő, megosztott emlékeket az „átmenti tárgyak” sorában helyezik el. Mint írják, „az önéletrajzi emlékek... ama gondoskodás mély lenyomatának szimbólumai, amelyre újra és újra hagyatkoznunk kell, hogy az érzelmi támogatás iránti szükségletünket kielégítsük” (1992, 89. o.). Az önéletrajzi emlékeket és az ezeket megjelenítő élettörténeteket tehát érzelmi életünk szabályozására használjuk. Az adaptív személyiség élettörténetei ebből a szempontból különböznek a fejlődési elakadással küzdő személyiség élettörténeteitől.

A szereplők funkciói és a cselekményegységek

Propp (1995) az orosz varázsmeséket elemezve arra a megállapításra jutott, hogy a rendkívüli sokféleség ellenére ezek a történetek véges számú cselekményegység kombinációjából jönnek létre. Ezeket a kombinációkat pedig szabályok irányítják. A szereplők cselekedetei felszíni formájukban ugyan különbözhetnek egymástól, de a cselekedetek a „szándék” alapján mégis általánosíthatók, azaz ártani vagy éppen segíteni a főhősnek sokféle formában lehet. A *cselekményegységek* a szereplők felszíni formájukban nagyon is különböző cselekedeteit általánosítják. A *károkozás* cselekményegysége például a vizsgált meseanyagban húsz különböző módon valósulhat

meg. Mivel Propp a cselekményegységeket a mese cselekményszerkezetének felépítésében betöltött funkciójuk szerint vizsgálta, és a cselekedeteket természetesen a mese szereplői hajtják végre, a *szereplők funkcióinak* nevezte őket. Propp arra is felfigyelt, hogy sok funkció logikailag bizonyos köröket képez, és egy-egy funkció- vagy szerepkör megfelel egy-egy szereplőnek. A varázsmesékben mindössze hét szerepkört talált (ellenfél, adományozó, segítőtárs stb.).

Ha továbbhaladunk ebben a gondolatmenetben, akkor a szereplők funkcióinak pszichológiai jelentéséhez jutunk. A szereplők cselekedetei motivációkat, érzéseket, szándékokat stb. foglalnak magukba. Ha az élettörténeti epizódokat vesszük alapul, akkor a szereplők – a jelentős mások – az elbeszélő nézőpontjából jelennek meg, vagyis az rajzolódik ki előttünk, hogy az elbeszélő milyen szándékot, állapotot stb. tulajdonít a szereplőnek.

Az élettörténeti elbeszélés sajátossága az is, hogy a szereplők, vagyis a társak, a jelentős mások, cselekedeteikkel nem csak a cselekményt lendítik előre (azaz nem csak cselekmény-funkcióik vannak), hanem a személyiségfejlődés, illetve a személyiség állapota szempontjából lényeges interperszonális, pszichológiai funkciókat is képviselnek. A *segítségnyújtás* vagy *védelmesítés* cselekmény-funkciója jól értelmezhető a védekezés és a biztonság pszichológiai funkciója mentén, és egyáltalán nem mindegy, hogy ezt a funkciót a szülő a gyerekkel, vagy fordítva, a gyerek a szülővel szemben gyakorolja.

A modulfejlesztés lépései

Az élettörténeti elbeszélésekben a szereplőkhöz kötött funkciók típusait különítettük el, arra a korábbi kutatási eredményünkre alapozva, hogy korai kapcsolati fejlődési zavarok a fenyegető, illetve szorongató típusú funkciókkal korrelálnak, míg a normális, kiegyensúlyozott én-fejlődésre a támogató-gondoskodó jellegű funkciók jellemzők (Péley, 2002). Az alábbi szereplők és funkciók nyelvi mintáit kívántuk a nyelvi elemző modulba foglalni:

Szereplők:

anya, apa, szülő, szűkcsalád, tágcsalád, nem rokonok

Funkciók:

antimodell: a szereplő olyan tulajdonságokkal rendelkezik, illetve olyat tesz, amely az elbeszélő szempontjából ellenpéldaként jelenik meg, és erre az elbeszélő explicit utalást tesz.

áruló: az elbeszélő szerint a szereplő egy bizalmas dolgot, „közös titkot” másnak a tudomására hoz, az elbeszélő tudta, beleegyezése nélkül.

elhagyó: a szereplő elhagyta az elbeszélőt válás, külön költözés, szakítás miatt.

ellenség: a szereplő az elbeszélő szerint ellene fordul, összeveszik vele, vagy az elbeszélő számára az előzmények odavezetnek, hogy ő maga a szereplő ellen fordul.

elvesztett: a szereplő meghalt.

felnőtt társ: a szereplő az elbeszélőt annak felnőtt identitásában erősíti meg, ez konkrétabb az általános támogató funkciónál. Ez a funkció gyakorlatilag egy epizódra korlátozódik.

fenyegető: a szereplő olyat mond, tesz, ami az elbeszélő lelki és/vagy fizikai létét fenyegeti.

korlátozó: a szereplő az elbeszélőt fizikai vagy belső célok elérésében akadályozza.

modell: a szereplő olyan tulajdonságokkal rendelkezik, illetve olyat tesz, ami az elbeszélő szempontjából példaként jelenik meg.

nemgondoskodó: a szereplő az elbeszélő szerint nem vigyáz valakire, a biztonság-hoz, a létezéshez szükséges feltételeket nem biztosítja.

nemtámogató: a szereplő nem segít az elbeszélőnek a célja elérésében, nem áll mellé nehéz helyzetben, ugyanakkor nem is akadályozza, nem fordul ellene, legalább is ez az elbeszélésben nem jelenik meg.

partner: a szereplő az elbeszélő számára szerelmi, intim stb. kapcsolatban jelenik meg.

segítő: a szereplő a külső és/vagy belső célok elérésében az elbeszélő szerint előrevivő, aktívan résztvevő, gondoskodó.

sorstárs: a szereplő az elbeszélővel együtt szenved el valamit.

szorongató: a szereplő úgy jelenik meg az elbeszélő számára, mint szorongást keltő, ezt okozhatja konkrét tett és/vagy állapot.

támogató: a szereplő az elbeszélő szerint valaki mellett aktívan jelen van, inkább egyengeti az útját, mint segíti.

társ: a szereplő és az elbeszélő együtt csinálnak valamit, nem passzív együttlét, megjelenik valamilyen élmény is, ami közös („szimmetrikus”).

versenytárs: a szereplő úgy jelenik meg az elbeszélőnek, mint rivális, azaz ugyanaz a céljuk, és egymás számára akadályozó, illetve korlátozó szerepben vannak.

védelmező: a szereplő az elbeszélő szerint védelmet, biztonságot nyújt, megóv valamilyen veszélytől.

védenc: a szereplő az elbeszélő védelmére szorul, az a funkciója, hogy az elbeszélő megvédi.

Az egyes funkciók, amellet, hogy önálló pszichológiai dimenziókat képviselnek, alapvetően két nagy osztályba, az én-támogató, pozitív és az én-vesztélyeztető, negatív funkciók osztályába sorolhatók.

Nyelvi operacionalizálás

A nyelvi operacionalizálást a *fenyegető* funkció azonosításával szemléltetjük. Fenyegető funkcióban jelenik meg a szereplő az alábbi nyelvi minták előfordulása esetén:

A) Közvetlen fizikai, testi sértés igéi

Kínoz, lö, rúg, szorít, szúr, tapos, üt, vág, ver, veret, zúz, csap, lapít, bánt, bántalmaz, büntet, támad, kivág, kizár, kihajít stb.

B) Igékhez kapcsolódó bizonyos előtagok esetén (pl. agyon-, agyba-főbe-)

C) Mindenféle harcot, veszekedést kifejező ige, amely *a szereplőtől az elbeszélőre irányul*. (pl. kiabál, ordít, üvölt, veszekszik, piszkál, zaklat, ijesztget, fenyeget, bosszul, alávet, alá, árt, áskálódik stb.)

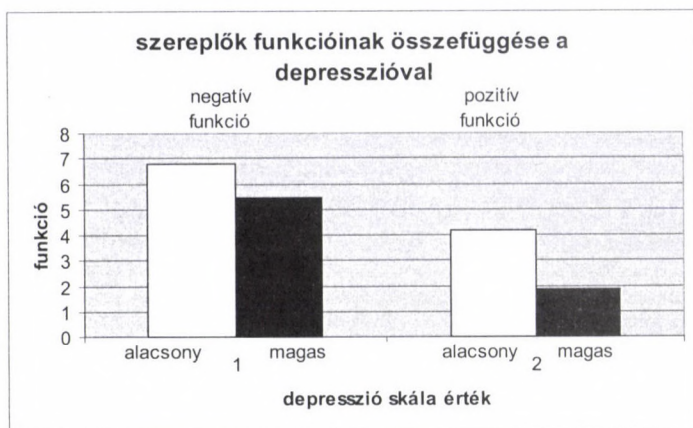
D) Közelítést kifejező ige (ad, elővesz, előkerül stb. + ártó dolog (pofon, fegyver, kés stb.). Például: pofont adott, elővette a pisztolyt, előkerült a fakanál

A szereplők funkciója modullal végzett érvényesség vizsgálatok

A *szereplő-funkció* modul kidolgozása még kezdeti stádiumban van. A LINTAG-program csomag további moduljainál azért nehezebb megvalósítani, mert a szereplők között finomabb felosztást követel (az elbeszélő, közvetlen rokon, távolabbi de szoros ismeretség...) és a viszonyok is összetettebbek (segítség, veszélyeztetés, távolodás stb.). A logika hasonló, de a finomabb szemantikai osztályozás nagy munkát igényel. Tekintettel a modul fejlesztése kezdeti stádiumára, megbízhatósági vizsgálatokat nem volt értelme elvégezni. Az adott kutatási szakaszban meg kellett elégednünk olyan robusztus változók elemzésével, mint a *pozitív* (segítő, gondoskodó, támogató stb.) és a *negatív* (elhanyagoló, korlátozó, fenyegető stb.) funkciók összesítéséből képzett pozitív, illetve negatív szereplői funkciók.

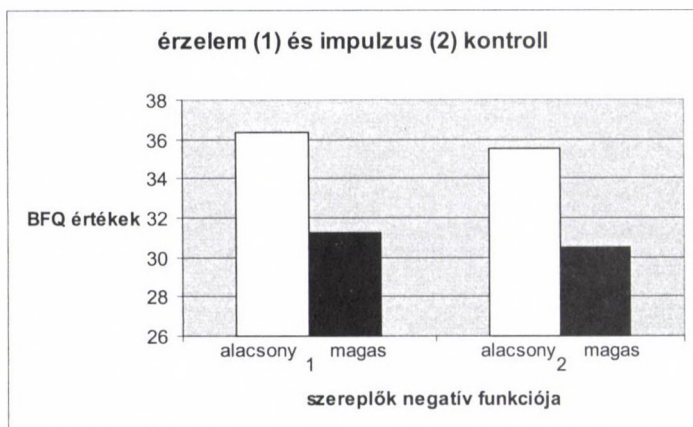
A vizsgálatot a László (jelen kötet) tanulmányában bemutatott mintával végeztük. A pozitív és negatív szereplői funkciók gyakoriságát valamennyi v. sz. valamennyi élettörténeti epizód-elbeszélésében mértük a modul segítségével. Az összesített pozitív és negatív szereplői funkciókat viszonyítottuk a Beck Depresszió Kérdőívben (BDQ), illetve a BFQ (Caprara, Barbaranelli és Borgogni, 1993) érzelem kontroll és impulzus kontroll skáláin mért eredményekhez. A Beck Depresszió Skála esetében a mintából kiválasztottuk a 12 legmagasabb és a 12 legalacsonyabb pontszámot elért személyt, és azt vizsgáltuk, hogy történeteikben különbözik-e a pozitív, illetve negatív funkciójú szereplők száma. A BFQ skálák esetében fordított logika mentén haladtunk. Azt vizsgáltuk, hogy a negatív szereplői funkciók gyakoriságát illetően a felső, illetve alsó kvartilisbe tartozó személyek érzelem- és impulzuskontrollja különbözik-e.

Az 1. ábrán látható, hogy a Depresszió skálán magas értéket elért személyek történeteiben jelentősen kevesebb pozitív funkció található, mint a skálán alacsony értéket elért személyek történeteiben [$t(23) = 2,071$ $p < 0,05$]. A negatív funkciók esetében nem találtunk ilyen összefüggést.

1. ábra. Szereplők funkcióinak összefüggése a depresszióval

Az érzelem kontroll és impulzus kontroll skáláin elért eredmények jelentős összefüggést mutatnak az elbeszélte történetekben előforduló negatív funkciókkal (2. ábra). A negatív funkciók esetében a két szélső csoport (magas, alacsony) jelentősen különbözött a kontroll funkciókat mérő skála eredményeiben [$t(39) = 2,063; 2,087$ $p < 0,05$]. A pozitív funkciók szélső értékeinél nem találtunk jelentős összefüggést.

2. ábra. Szereplők funkcióinak összefüggése az érzelem és impulzus kontrollal

Megbeszélés

Jóllehet a szereplő-funkció modul további fejlesztést igényel, a jelenlegi változatával kapott eredmények alátámasztani látszanak azt a feltevést, hogy a modul a szelf állapotokat méri. Az az eredmény, hogy erős depresszivitással jellemezhető személyek

történeteiben a szereplők ritkán jelennek meg pozitív funkcióban, arra utal, hogy ezeknek a személyeknek a szelf-fejlődésében elakadások léptek fel. Ugyanígy, a szelf-fejlődés elakadását, az érzelemreguláció elégtelenségét jelzi, hogy azok a személyek, akiknek a történeteiben a szereplők negatív funkcióban jelennek meg, az érzelmi kontroll és az impulzus kontroll skálákon alacsony értékeket értek el.

A kézirat elfogadva: 2005. január

Irodalom

- BEEBE, B., LACHMANN, F. M. (2002): *Infant Research and Adult Treatment. Co-constructing Interactions*. The Analytic Press, London.
- BARCLAY, C. R., SMITH, T. (1992): Autobiographical remembering: Creating personal culture. In: CONWAY, M. A., RUBIN, D. C., SPINLER, H., WAGENAAR, W. (eds.), *Theoretical perspectives on Autobiographical Memory*. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic, 1–28.
- BRUNER, J., LUCARIELLO, J. (2001): A világ narratív újrateremtése a monológban. In: LÁSZLÓ J., THOMKA, B. (szerk.), *Narratív Pszichológia. Narratívák* 5. Budapest, Kijárat Kiadó, 131–156.
- CAPRARA, G. V., BARBARANELLI, C., BORGOGNI (1993): The Big 5 Questionnaire – A new questionnaire to assess the 5 factor model. *Personality and Individual Differences*, 15(3), 281–288.
- GERGELY Gy., WATSON, J. S. (1998): A szülői érzelmi tükrözés szociális biofeedback modellje: a csecsemő érzelmi öntudatra ébredése és az önkontroll kialakulása. *Thalassa*, 9. évf. 1, 56–105.
- LÁSZLÓ J., EHMANN B., PÉLEY B., PÓLYA T. (2000): A narratív pszichológiai tartalomelemzés: elméleti alapvetés és első eredmények. *Pszichológia*, 2, 4, 367–390.
- LÁSZLÓ J., EHMANN B. (2004): A narratív pszichológiai tartalomelemzés új eljárása: A LAS-Vertikum. In: ERŐS F. (szerk.): *Magyar Pszichológiai Szemle Könyvtár: Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Akadémia Kiadó, Budapest, 75–87.
- PÉLEY B. (2002): *Rítus és történet. Beavatás és kábítószeres létezés mód. Új Mandátum*, Budapest.
- PÉLEY B. (2004): A korai kapcsolatok és az élettörténeti elbeszélések néhány összefüggése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LIX 3, 425–440.
- PROPP, V. J. (1995): *A mese morfológiája*. Osiris–Századvég, Budapest.
- SIEGEL, D. J. (2001): Towards an interpersonal neurobiology of the developing mind: Attachment relationships, „mindsight” and neural integration. *Infant Mental Health Journal*, Vol. 22, 1–2, 67–94.
- STERN, D. N. (1989): Crib Monologues from a Psychoanalytic Perspective. In: K. NELSON (ed): *Narratives from the Crib*. Harvard University Press, London, 309–319.
- STERN, D. N. (1995): *The Motherhood Constellation*. Basic Books, New York.
- WINNICOTT, D. W. (2004): *A kapcsolatban bontakozó lélek*. Új Mandátum, Budapest.

Representation of self-states in life stories:

The character-function Module of the LAS-Verticum

Psychological functions of characters in life stories show various patterns. These patterns, however, are not arbitrary, they are related to narrators' early experiences, with the early self- and object relations. The content analytic program we have developed maps a set of psychological functions (such as threatening, care giving, supporting, etc.) attached to a set of categories (father, mother, relatives, non relatives, etc.). The paper presents a validity study of the program in which the frequency of positive vs negative character functions in life story episodes were related to scores in Beck Depression Questionnaire and to scores in emotion control and impulse control scales of the Big Five Questionnaire. Results showed that high depression individuals' stories contained less positive character functions and subjects whose stories contained high frequency of negative functions, scored low in emotion control and impulse control scales. These results confirm the assumption that the character-function module measures self-states of narrators.

HARGITAI RITA*, NASZÓDI MÁTYÁS**, KIS BALÁZS**,
NAGY LÁSZLÓ*, BÓNA ADRIEN***, LÁSZLÓ JÁNOS****

* Pécsi Tudományegyetem, BTK Pszichológiai Intézet

** Morphologic Kft, Budapest

*** EEI Gyermek-ideggondozó Intézet, Pécs

**** MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest, PTE BTK Pszichológiai Intézet

A DEPRESSZÍV DINAMIKA NYELVI JEGYEI AZ ÉN-ELBESZÉLÉSEKBEN

A LAS-Vertikum tagadás és szelf-referencia modulja¹

A tanulmány első részében a tagadás és a szelf-referencia pszichológiai jelentését tekintjük át, majd a Morphologic Kft.-vel közösen kidolgozott LINTAG nevű nyelvi elemző programot mutatjuk be a tagadásra és a szelf-referenciára vonatkozó korábbi empirikus vizsgálatok áttekintése révén. Amellett érvelünk, hogy a LINTAG újszerűsége abban rejlik, hogy az angol nyelvű szoftverekkel szemben a magyar nyelv sajátosságaihoz alkalmazkodva morfológiai elemzésre is képes. Végül, a tagadás és a szelf-referencia nyelvi markerek szintjén történő operacionalizálási folyamatát, valamint a LINTAG modulok megbízhatóságára és érvényességére vonatkozó empirikus eredményeket ismertetjük.

A tagadás és a szelf-referencia pszichológiai jelentése

A tagadásra vonatkozó elméleteket részleteiben nem tudjuk bemutatni, ezzel kapcsolatban Edelstein és munkatársai (1989) monográfiája szolgálhat támpontul, amely a klasszikus megközelítéseken túl a tagadás szempontjából releváns fejlődéslélektani, klinikai pszichológiai és kulturális vonatkozásokról is számot ad. A témát lehatárolva így csak arra vállalkozunk, hogy a tagadás jelenségét a pszichoanalízisre és a sorsanalízisre szűkítve tekintjük át. A tagadás fogalmának értelmezése még a személyiséglélektan mélylélektani irányzatain belül sem egységes. Mi több, a pszichoanalízis elméletén belül sem egységes a tagadás hátterében álló koncepció. Freud a Tagadás (1925/1997) című írásában a tagadást az ítéletalkotás intellektuális, tudatos funkció-

¹ A tanulmány az OTKA T-034 293 és az NKFP 2001/5/27 számú pályázat támogatásával készült.

jának tekinti, ahol az elítélés az *elfojtás értelmi helyettesítője*. Később (1926/2003) a tagadás a legalapvetőbb, legősibb s a mindennapi életben gyakran előforduló – a szorongás elhárítását szolgáló – védekezési módként kerül meghatározásra. A *tagadás mint elhárító mechanizmus* megjelenésével egyidejűleg a jelenségre vonatkozó pszichoanalitikus szóhasználat is egyre pontosabbá vált. Freud különbséget tesz a Verneinung és a Verleugnung² fogalma között: az előbbi arra utal, hogy valaki egy állítást tagadólagnak mond el, míg az utóbbit akkor használhatjuk, ha nem létezőnek vélünk valamit, aminek voltaképpen a tudatában vagyunk. Ennek egyik példája a betegségek tagadása, a tünetek tudomásul vételének hiánya, illetve azok félreértése,³ ezáltal utasítva el a helyzet érzelmi implikációit.

Freud meghatározásaival szemben Szondi Lipót (1956) sorsanalízisének én-elmélete egységesebb képet mutat. Eszerint a tagadás – a participáció, az infláció és az introjekció mellett – az ént felépítő négy elemi én-funkció egyike, amelynek célja a saját ösztönszükségleteinkkel szembeni *állásfoglalás*. A tagadás az én részben tudatos, részben tudattalan elemi törekvése, amely az elkerülésben, a gátlásban, a személy önfenntartását veszélyeztető ösztönigények és képzetek elfojtásában, illetve az elidegenítésében érhető tetten. A „nemet mondás” formája és különösen mértéke gyakran meghatározza az egyén és a közösség egymáshoz való viszonyát is, hiszen a tagadás biztosítja a szocializációt, az egészséges ember környezetéhez és morális standardokhoz való alkalmazkodását, ez garantálja a társadalom működőképességét bizonyos ösztöntörekvések elfojtása, gátlása és elidegenítése révén. A „nemet mondás” azonban szélsőséges mértékben is megjelenhet, ilyenkor a tagadás túlsúlya mögött a világ értéktelenedése áll, amely minden esetben negativizmust, valamilyen énes veszélyt, destrukciót sejtet. A tagadás dominanciája utalhat például a preszuicidális szindrómára (Ringel, 1974), illetve az alkoholizmus vagy a narkománia következtében fellépő önagresszió negativizmusára is.

A tagadás magyar szempontból különösen hangsúlyos szerepére Kézdi (1995) hívja fel a figyelmünket az öngyilkosság diszkurzív elmélete kapcsán: a lélektani krízissel összefüggésbe hozható cselekvési területeket a teljes magyar kultúrában az ún. *negatív kód* uralja, amelynek egyik fontos, ugyanakkor többnyire nem tudatos módon alkalmazott tartalmi eleme a tagadás nyelvi markere. A szerző a negatív kódot – amely egyszerre reprezentál egy világképet s lehet ugyanakkor a személyiségdinamika jele is – homológ-metaforikus kódként jellemzi, ezáltal hangsúlyozva használatának nem-tudatos aspektusát.

A szelf-referenciára térve: a modern pszichológiában kitüntetett helyet foglal el az énként létezés meglehetősen összetett kérdésköre. A koncepciók bemutatása előtt terminológiai nehézségbe ütközünk: énről, egoról, szelfről, avagy Selbstről beszéljünk? Az énről vonatkozó több mint egy évszázadnyi irodalom alapos és integrált be-

² E kifejezések angol nyelvű megfelelői a negation és a disavowal.

³ Nagyszerű szépirodalmi megfogalmazását Karinthy Frigyes adja közre az Utazás a koponyám körül kötetének A strucc védekezik című fejezetében.

mutatása nem feladatunk.⁴ Inkább arra vállalkozunk, hogy azonosítjuk azt a fogalmi mezőt, amelybe az énről vonatkozó elméletek lehorgonyozódnak: birtoklás és én-szűkítés, létezés és én-tágítás, önfenntartás, éntudatosság, én-érzés, önbecsülés, autonómia, kontroll, ágencia, koherencia, önreflexió, énazonosság stb.

Az énről vonatkozó bizonyos pszichés folyamatok ellentételezés nélküli túlsúlya a mentális zavarok sajátos formáihoz is elvezethetnek: például a mindent birtokolni akarás (értékek, képzetek, bel- és külvilági tartalmak) túlzott formája az egoizmusban, az egocentrizmusban jelenhet meg, mi több, utalhat a nárcizmus és az autizmus veszélyes mértékű megnövekedésére is. A saját létezés kiterjesztésének dominanciája szintén veszélyt sejtet: megalomániában, vallási téveseszmékben és paranoiában egyaránt megnyilvánulhat; a veszély igazi forrását a realitás határainak átlépése jelenti (Szondi, 1952).

A patológiás és az egészséges működésmód közötti distinkcióban fontos szerepet játszhat a szelfre vonatkozó nyelvi markerek finom arányainak figyelembe vétele, amelynek alapján megkülönböztethetők a birtoklás és a létezés dominanciájával jellemezhető, illetve az énézés rendkívüli csökkenésével, például a deperszonalizációval leírható pszichés állapotok, s voltaképpen az ezeket megjelenítő narratívumok.

A tagadás és a szelf-referencia mérésére irányuló korábbi empirikus kutatások

Adott szövegben a tagadásra, illetve a szelf-referenciára utaló nyelvi markerek mennyiségi paraméterének meghatározása több szempontból is indokolt. Az empirikus kutatások közül kiemeljük Weintraub (1981, 1989), Biber (1988), Pennebaker és munkacsoportja (1999, 2001, 2003, 2004), míg a hazai közegben Kézdi (1988, 1995), Fekete és Osváth (1997, 2000, 2004), illetve B. Erdős (2002, 2003, 2004) munkáit. A szószámálásra fókuszáló stratégia azon a feltevésen alapul, hogy az általunk használt kifejezések gyakoriságának a szó szerinti jelentésen túl és annak szemantikus kontextusától függetlenül pszichológiai relevanciája van, hiszen gondolkodásunk és viselkedésünk sajátos mintázata összefüggésbe hozható beszédünk stílusával. Továbbá, a különböző pszichometriai vizsgálatok (Gleser és mtsai, 1995; Pennebaker és King, 1999) azt is igazolták, hogy egy-egy személyre jellemző beszédstílus állandónak tekinthető az idő és a szöveg belső konzisztenciája szempontjából egyaránt. Beszédstílusunk független a témától és a kontextustól is (Mehl és Pennebaker, 2003). Végül feltételezhető az is, hogy a nyelvhasználat hasonlósága a viselkedés és az intrapszichés történések hasonlóságában ölt testet.

Az 1980-as évek elején Walter Weintraub pszichiáterként tevékenykedve klinikai megfigyeléseiből – több mint kétszáz személy beszédét tanulmányozva – arra a meg-

⁴ A téma iránt érdeklődők tájékozódását több nemzetközi (pl. Snodgrass és Thompson, 1997) és hazai kötet (V. Komlósi és Nagy, 2003) segíti.

állapításra jutott, hogy a beszéd, kiváltképp stresszel teli helyzetben, fontos információt nyújt a pszichológiai alkalmazkodó képességről. Weintraub (1981, 1989) amellett érvelt, hogy a coping-stratégiák és a pszichés elhárító mechanizmusok a beszéd tartalmában, stílusában és tempójában is tetten érhetők. Hipotézisének teszteléséhez kidolgozott egy standard eljárást, amelynek során arra kérte vizsgálati személyeit, hogy tíz percen keresztül beszéljenek egy mikrofonba⁵ bármilyen, általuk tetszőlegesen kiválasztott témáról, amelyről azt gondolják, hogy nehezen kezelhető. Ezt követően a beszéd átíratát naiv bírálók – legfőképp intuíción alapuló⁶ kategóriák szerint – lingvisztikai elemzésnek vetették alá. Weintraub tizenöt, általa grammatikai struktúrának nevezett kategóriát különböztetett meg, amelyek a személyes tartalmú enre vonatkozó közlések („I” és „me”) és a tagadás dimenzióján túl magukban foglaltak érzelm-kifejezőket (pl. szeret, kedvel, gyűlöl), visszavonókat (pl. de, ellenben, azonban, mégis, viszont, noha), minősítőket (helyes, kedves) stb. Hazánkban is számos vizsgálat látott napvilágot, amelyek a módosított Weintraub-kategóriákon alapultak: az elsők egyike Kézdi (1988) nevéhez fűződik, aki egy, Pécsen működő krízisvonal korábban „krízis” és „nem krízis” minősítésű telefonbeszélgetéseinek első ezer szavát kódolta. A tartalomelemzés során arra a megállapításra jutott, hogy a tagadó grammatika és az öndestrukciónak a szövegszintű megjelenése a krízisbeszélgetéseket minden másától megkülönböztette. Fekete és Osváth (1997) öngyilkossággal, depresszióval és szorongásos problémákkal foglalkozó internetes levelező csoportok elektronikus leveleinek tartalmi és szemantikai elemzését végezte el. Azt találták, hogy a szuicid csoportot a negáció és a dichotom gondolkodás szignifikánsan elkülöníti a másik kettőtől.

A weintraubi verbális viselkedés elemzés a manuális kódolás idő- és energiaigényes volta miatt azonban nem teszi lehetővé nagy kiterjedésű szövegtörzsek feldolgozását. A fenti hiányosság orvoslására született meg a LIWC2001 számítógépes program (Pennebaker és mtsai, 2001), amely 2290 angol szót – és szótövet tartalmaz 72 kategóriába sorolva. A LIWC a standard nyelvi dimenziókon – szószám, mondatonkénti szószám, egyes-, illetve többes szám, első, második, harmadik személy, tagadás – túl bizonyos pszichológiai folyamatokra, például az érzelmi életre, a kognícióra, a szenzoros és perceptuális, valamint a társas jelenségekre utaló kategóriákat is felölel. A LIWC2001 tehát a szógyakorisági tartalomelemző programok sorába tartozik, ahol a szoftver szótár fájlja az egyes kategóriáknak megfelelő szólistákat tartalmazza. A parancsfájl utasítására a szólista minden egyes kifejezését összehasonlítja az elemzett szöveg szavaival. A művelet végén egy gyakorisági értéket kapunk, amely azt mutatja meg, hogy az adott szókatéória hány százalékban található meg a vizsgált szövegben (László és Ehmann, 2004). A szoftverrel a szógyakorisági elemzés új fejezete kezdődött el, hiszen a program segítségével nagy kiterjedésű szövegek – például irodalmi alkotások (Stirman és mtsai, 2001), esszék (Rude és mtsai, 2004), elektronikus levelek és újságok (Cohn és mtsai, 2004) – gyors, megbízható és érvényes elemzése mehet végbe.

⁵ A Weintraub által megkövetelt szószám minimuma 5000 kifejezés volt.

⁶ Azonban nem feledkezhetünk meg Weintraub közel 20 éves klinikai tapasztalatáról.

A LIWC2001 tagadást és szelf-referenciát magában foglaló számítógépes szógyakorisági elemző angol nyelven látott napvilágot, hazai adaptációja pedig számos nehézséget rejt. Ennek megértéséhez egy kis nyelvészeti kitérőt kell tennünk. A nyelvészeti tipológia a nyelveket formai sajátosságuk alapján három csoportba sorolhatja (Csekei Varjú, 1936, 741. o.): az izoláló nyelvek egytagú szavakból állnak (pl. kínai); az agglutináló nyelvek a szavakhoz elő és utótagokat ragasztanak (pl. finn, észt, török, magyar); végül megkülönböztethetjük a flektáló nyelveket, ahol maguk a szavak változnak meg ragozáskor, ilyen például a német, az olasz, a lengyel vagy az orosz nyelv. Fontos megjegyezni, hogy a nyelvek általában nem sorolhatók be tisztán ezekbe az osztályokba, csupán domináns jellemzőik alapján nagyobb eséllyel kerülnek be valamely csoportba. Az angol nyelv az izoláló nyelvekkel mutatja a legtöbb rokonságot. Ezzel szemben a magyar az agglutináló nyelvek sorába tartozik, ami azt jelenti, hogy a nyelvtani viszonyokat a szótőhöz járuló toldalékok halmozásával fejezi ki, ragozat használ prepozíció helyett, vagyis ragoz. A magyar nyelv a szavak felépítése szempontjából tehát bonyolultabb, mint az indoeurópai nyelvek nagy része. Emiatt szavaink igen terjedelmesek is lehetnek: képzők, jelek, ragok hosszú sorban követhetik egymást, így a magyar nyelv esetében szavanként több mint tízezer szóalakot tarthatunk számon, míg a lehetséges toldalékolt szóalakok összes száma eléri az ötmilliárdot⁷ (Kenesei, 2004). Az eddig ismertetett módszerrel, vagyis a szavak lehetséges szóalakjainak szótárbeli elemként (listaként) való elhelyezésével technikailag lehetetlen a magyar nyelvű szógyakorisági elemző programokat kivitelezni és gazdaságosan működtetni: mind a tárolás, mind az elérési idő tekintetében a számítógép képességeinek korlátaiba ütközik (Kis, 1997). Ezért olyan eljárást kell alkalmazni, amelyben a rendszer működtetése a szavak szerkezetének – morfológiájának – elemzésével valósul meg. A morfológia célja, hogy a szöveg szavait elemeire, azaz morfémáira bontsa, s az egyes alkotóelemek bizonyos nyelvtani tulajdonságait megjelenítse és címkézzé.

B. Erdős és munkatársai (2002; illetve B. Erdős, 2003, 2004) a hazai gyakorlatban valósították meg a tagadásra és a szelf-referenciára vonatkozó kutatási irányt, egy sürgősségi telefonszolgálatához érkező, encounternek tekintett beszélgetés hívója és operátora első és utolsó ezer szavának elemzése kapcsán. A hívó és az operátor szövegeinek illesztett tartalomelemzése a tagadásra és a szelf-referenciára vonatkozó mennyiségi paraméterek változásának tükrében amellet szól, hogy a vizsgált beszélgetésekben a hívók számára kedvező, pozitív irányú változások zajlanak. B. Erdősék a tartalomelemzéskor az Atlas.ti kvalitatív szövegelemző szoftver „Autocoding” funkcióját használták. E művelet során egy felnyíló ablakba manuálisan különféle – a tagadásra vagy a szelf-referenciára vonatkozó – szólisták írhatók, és a program kikeresí a szövegtörzsetben szereplő releváns szavakat a szövegtörzsettel együtt. László és Ehmann (2004, 83. o.) hívja fel a figyelmünket a fenti módszer két hiányosságára: egyrészt, mivel „korábban nem létezett magyar nyelvű szövegek szógyakoriságának elemzésére alkalmas hiteles elemzőszoftver, az így előállított szólisták szubjektívek,

⁷ Ezzel szemben például az angol nyelv összes szóalakjának száma kb. félmillióra tehető.

nem felelnek meg az érvényesség és megbízhatóság követelményeinek. A másik probléma, hogy ez a funkció csak szólistákkal képes működni, vagyis nem tesz lehetővé algoritmus alapú keresést.”

Az Atlas.ti autocoding funkciójának fogyatékoságát küszöböli ki a LAS-Vertikum – Morphologic Kft.-vel közösen kidolgozott – LINTAG nevű kódoló programja, amely a fentiekben bemutatott morfológiai elemzést hajt végre. A tagadás és a szelf-referencia modul esetében a LINTAG-gal kezelt algoritmusok leginkább nyelvtani jellegűek, például az általunk implicit tagadásnak nevezett fosztóképzős formát nem a magyar nyelvben létező valamennyi fosztóképzővel ellátott főnevet tartalmazó szótárból veszi át, hanem az adott kifejezések morfoszintaktikai elemzésével találja meg.

A modulok operacionalizációja és megbízhatósága

A tagadás nyelvi markereinek operacionalizálását az 1. táblázat illusztrálja:

1. táblázat. A tagadás modul operacionalizálása

NYELVI JEGYEK	TAGADÁS	
	EXPLICIT	IMPLICIT
Létege tagadó alakjai	nincs, nincsenek, síncs, síncsenek	
Tagadó- és tiltószavak	nem, ne, sem, se, dehogy	
Névmások	semmi, senki, sehány, semennyi, semmilyen, semelyik, semekkora	
Határozószavak	sehol, sehova, soha, sose, sehogy, semmire, semminél, semmihez, semmiképp stb.	
Fosztóképzők		-tlan, -tlen, -atlen, -etlen, -talan, -telen, -tlanul, -tlenül, -talanul, -telenül, -atlanul, -etlenül
Bizonyos névutós szerkezetek		nélkül, kívül, helyett

A tagadás lehet *explicit*, vagy *nyílt* (pl. nem, ne, nincs, síncs) és *implicit*, vagy *rejtett* (pl. -tlan, -tlen fosztóképző). Az előbbi egy szólistát magába foglaló szótár révén ismerhető fel, míg az utóbbira csak morfológiai elemzésből, illetve bizonyos névszói kifejezések (pl. nélkül, helyett, kívül) vizsgálatából lehet következtetni.

A tagadás modul megbízhatóságának vizsgálata a gépi kódolás és a kézi kódolás eredményének összehasonlításán alapult: az elemzett szövegbázist harminc különböző vizsgálati személytől származó egy-egy rövid – teljesítmény-, veszteség-, félelem-, rossz-, illetve jó tárgyakapcsolati – történet alkotta, amelynek összesített szószáma közel 10 000 (2. táblázat).

2. táblázat. A tagadás modul megbízhatóságának vizsgálata

	Modul általi kódolás eredménye			Kézi kódolás eredménye
	Helyes találat	Téves riasztás	Kihagyás	
Tagadást jelző nyelvi markerek száma	394	4	4	398
A találatok százalékos megoszlása	98,99%	1%	1%	100%

A modul a szövegekben előforduló tagadásra utaló nyelvi markerek 98,99%-át ismeri fel, ez az ún. fedés mérőszáma. A 97,98%-os pontosságra vonatkozó mutató a felismerni vélt szerkezetek helyességét jelzi.

A LAS-Vertikum szelf-referencia modulja pedig az én-ként való létezés szempontjából pszichológiai relevanciájú szókatégoriák tagjainak előfordulási gyakoriságát jelzi, így minden olyan kifejezés esetén találatot jelez, amelyben az egyes szám első személy szerepel (lásd 3. táblázat): legyen az ige, névmás avagy birtokos személyraggal ellátott főnév (Kiefer, 2000).

3. táblázat. A szelf-referencia modul operacionalizálása

NYELVI JEGYEK	SZELF-REFERENCIA
Egyes szám / 1. sz. igeik	Terminális igei toldalékok
– kijelentő mód, jelen idő, általános tárgy	-ok, -ek, -ök
– kijelentő mód, jelen idő, 2. sz. határozott tárgy	-lak, -lek, -alak, -elek
– kijelentő mód, jelen idő, határozott tárgy	-om, -em, -öm
– kijelentő mód, múlt idő, általános tárgy	-tam, -tem, -ttam, -ttem, -ottam, -ettem, -öttem
– kijelentő mód, múlt idő, 2. sz. határozott tárgy	-talak, -telek, -ttalak, -ttelek, -ottalak, -öttelek,
– kijelentő mód, múlt idő, határozott tárgy	-tam, -tem, -ttam, -ttem, -ottam, -ettem, -öttem
– feltételes mód, általános tárgy	-nék, -nák, - enék, -nám, -ném
– feltételes mód, 2. sz. határozott tárgy	-nálak, -nélek, - análak, -eném
– feltételes mód, határozott tárgy	-nám, -ném, -anám, -eném
– felszólító mód, általános tárgy	-jak, -jek, -jam, -jem,
– felszólító mód, 2. sz. határozott tárgy	-jalak, -jelek, -alak, -elek
– felszólító mód, határozott tárgy	-jam, jem, -am, -em
Tagadó- és tiltószavak	Nem, ne, sem, se, dehogy
Névmások	
Személyes-	Én, engem, tőlem, nekem, velem, általam, rólam
Birtokos-	Enyém, enyémből, enyémhez, enyémmel stb.
Visszaható-	Magam, magamért, magamról, magamhoz stb.
Birtokos személyraggal ellátott főnevek	Nemterminális névszói toldalékok
– egy birtok esetén	-m, -am, -em, -om, -öm
– több birtok esetén	-im, -aim, -eim, -jaim, -jeim

A szelf-referencia modul megbízhatóságának vizsgálata a tagadás modulhoz hasonló módon, ugyanazon a kb. 10 000 szavas szövegtörzshöz történt (4. táblázat).

4. táblázat. A szelf-referencia modul megbízhatóságának vizsgálata

	Modul általi kódolás eredménye			Kézi kódolás eredménye
	Helyes találat	Téves riasztás	Kihagyás	
A szelf-referenciát jelző nyelvi markerek száma	968	72	8	976
A találatok százalékos megoszlása	99,18%	7,37%	8,19‰	100%

A szelf-referencia modul helyes találati aránya 99,18%, míg pontossága 91,74%. A szelf-referencia tagadás modulhoz viszonyított alacsonyabb pontossági mutatója azonban magyarázatot követel. A morfológiai elemzésből megtudhatjuk, hogy mi az adott szóalak szófaja és azt is, hogy milyen toldalékokat tartalmaz. A probléma viszont az, hogy az elemzést végző részegység valamennyi szót külön, a környezetéből kiszakítva vizsgál, ezáltal nem tudja megmondani, hogy az adott szóalak abban a bizonyos kontextusban milyen szerepet tölt be. Mindez azt jelenti, hogy a rendelkezésre álló információ alapján az adott kifejezésnek többféle – kontextustól függő helyes elemzése is lehetséges. Ez az ún. többértelműség jelensége. Például a „terem” FŐNÉV = „terem” + ALANYESET vagy „terem” FŐNÉV = „tér” + birtokos személyrag – egy birtok, egyes szám, első személy (Kenesei, 2004).⁸ A megbízhatóságra vonatkozó adatok tükrében a tagadás és a szelf-referencia modul érvényességére vonatkozó vizsgálatok is elvégezhetők.

A modulok érvényességvizsgálatának módszertana

A modulok érvényességének tesztelése során a vizsgálati csoportot előzetes pszichiátriai múlttal nem rendelkező, egészséges személyek rétegzett mintája alkotta (N = 75), akikről öt eltérő témájú kritikus élettörténeti esemény elbeszélését kértük: egy teljesítménytörténetet, egy veszteségtörténetet, egy félelemmel vagy szorongással telít és egy általuk kiválasztott „jelentős másikkal” kapcsolatos jó-, illetve rossz tárgykapcsolati történetet. Történetválasztásaink háttérében az az elképzelés állt, hogy a különböző témájú – avagy felszólító jellegű⁹ – elbeszélések egészséges felnőttek esetében eltérő élményminőségeket és élményszerveződést hívnak életre. A szövegelemzés kritikus életeseményeket elbeszélő narratívumokon alapult. Mindezek mellett a modulok által megcélzott pszichológiai konstrukcióknak megfelelő önjellemző személyiségmérő kérdőíveket,¹⁰ illetve ezek bizonyos ská-

⁸ A többértelműség kiiktatása szempontjából az Atlas.ti „Autocoding” funkciójának használata előnyösebb, hiszen ott a program a releváns szavakat a korpuszban szereplő szöveggörnyezettel együtt keresi ki, így a kontextus ismeretében dönthetünk az adott szóalak által betöltött szerepről.

⁹ Jelen keretek között pszichológiai értelemben vett felszólító jellegről van szó.

¹⁰ Beck Depresszió Kérdőív rövidített változata (BDQ, Kopp és Skrabsky, 1990; 1992).

lái¹¹ vettük fel. Harmadik eszközként egy projektív (Frank, 1939) személyiségvizsgáló eljárást, a Tematikus Appercepciók Tesztet (TAT) (Murray, 1938) alkalmaztuk. A TAT bizonyos képeinek (1, 3BM, 4, 6BM, 7GF, 12M, 13B, 18BM) felhasználását az indokolja, hogy noha a v. sz.-ek önállóan konstruált szöveggel válaszolnak, e történeteket implicit módon a képek felszólító jellege és tematikája irányítja.¹² Az eljárás alapelve szerint a v. sz. belevetíti a történetekbe tudatos és nem-tudatos (elhárított) drive-jait, érzelmeit, értékeit és konfliktusait; mindez lehetőséget ad arra, hogy interperszonális viszonyainak jellege és dinamikája, valamint személyiségük működésének pszichodinamikus mintázata egyaránt felszínre kerüljön. A történetekben megjelenő szükségletek és környezeti ráhatások értékelésénél a Murray (1938) által kidolgozott tematikát vettük alapul, miközben a pszichodinamika és a pszichopatológia szempontjából releváns, többletinformációt hordozó – általunk kidolgozott – változókat is bevezettünk. Valamennyi kép esetén jelöltük a szükségleteket és a ráhatásokat, kódoltuk továbbá az érzelmi labilitásra, a depresszióra, az autonómiára, a dezorganizációra, avagy az acting out^{13,14} utaló jeleket, illetve a képek felszólító jellegének ismeretében a történetek adekvát voltát. Mivel minden projektív eljárásban az értékelés és az értelmezés komoly nehézséget jelent, gondos irányelveket dolgoztunk ki a történetekben megjelenített szükségletek, környezeti ráhatások és egyéb intrapszichés folyamatok kódolására. A képekre adott történetek értékelését két független – jelentős klinikai tapasztalattal rendelkező – bíráló végezte; a megbízhatósági együttható 0,84 volt.

A tagadás modul érvényességvizsgálatai

A tagadást jelző nyelvi markerek előfordulásának relatív gyakorisági értékével számoltunk, ezáltal iktatva ki a történetek hosszának befolyásoló hatását.¹⁵ Legelső hipotézisünk szerint a negatív életesemények – félelem, szorongás, tárgyvesztés, kapcsó-

¹¹ A Big Five Kérdőív *Érzelmi Stabilitás* faktorának *Emocionális- és Impulzuskontroll skáláját* (BFQ, Rózsa és mtsai, 1997), a Közvetlen Partnerkapcsolat Élményeit vizsgáló kérdőív *Bizalom, Közeliséggel szemben érzett diszkomfort és Egybeolvadás skáláját* (BCS, Brennan és mtsai, 1998), valamint a Vonás Meta-Hangulat Kérdőív (TMMS, Salovay és mtsai 1995) *Érzelmi Tisztaságot* mérő skáláját vettük fel. A személy koherenciáját a *Szándékeltetés Skála* (Antonovsky, 1987) *Megérthetőség, Kezelhetőség és Jelentésseltség* faktoraival vizsgáltuk.

¹² A képek kiválasztását azok felszólító jellege határozta meg: a kritikus életeseményeket elbeszélő narratívumoknak megfeleltethető élménymínőséget hívtak, azaz a teljesítményre, a tárgyakapcsolatokra, a félelemre/szorongásra, illetve valamilyen veszteségélményre irányultak.

¹³ Amennyiben nem volt kimutatható, akkor 0-val kódoltuk, ha jelen volt, akkor az 1-es értéket rendeltük hozzá.

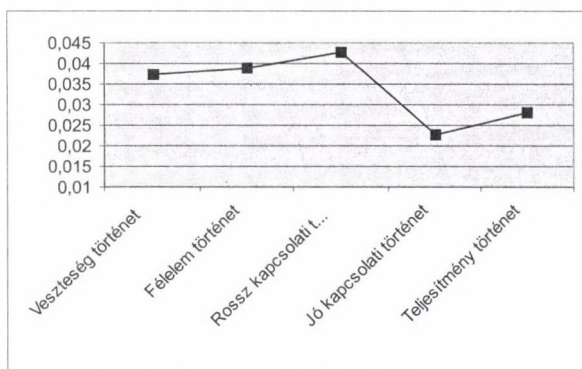
¹⁴ Az általunk bevezetett, a pszichodinamika és a pszichopatológia szempontjából relevánsnak ítélt változók érvényességét az önjellemzésen alapuló kérdőívek változóival történő korrelációs vizsgálat révén ellenőriztük.

¹⁵ A relatív gyakorisági értéket úgy kapjuk meg, hogy a történetben előforduló tagadásra utaló nyelvi markerek számát elosztjuk az elbeszélés összes szószámával. Például a 0,04-es relatív gyakorisági mutató azt fejezi ki, hogy egy száz szavas történetben a tagadásra utaló nyelvi markerek száma 4.

lati kudarc olyan élményfeldolgozást hívnak életre, amelyben a környezethez és a morális standardokhoz való alkalmazkodás nehezített, így a szükségletek és a képzetek elfojtása, gátlása, elidegenítése jellemző. Mindez a „nemet mondás” megnövekedett mértékében ölt testet. Az élettörténeti narratívum témája, pontosabban annak élményminősége szerint különbséget várunk a tagadás mennyiségében (5. táblázat, 1. ábra).

5. táblázat. A tagadás mennyiségi paraméterei a történetek élményminőségének tükrében

Történet jellege	Tagadás relatív gyakorisága	
	M	SD
Veszteség történet	0,0372	0,0285
Félelem történet	0,0390	0,0240
Rossz kapcsolati történet	0,0426	0,0219
Jó kapcsolati történet	0,0226	0,0168
Teljesítmény történet	0,0281	0,0113

1. ábra. A tagadásra vonatkozó nyelvi markerek relatív gyakorisági értékei a történetek élményminőségének tükrében

Az egyszempontos összetartozó mintás variancia-analízis eredménye igazolja elvárásunkat: a negatív életeseményeket – veszteségélmény, félelem/szorongás, rossz kapcsolat – megjelenítő élettörténeti narratívumokban a tagadás nyelvi formái szignifikánsan nagyobb számban vannak jelen [$F(4,54) = 10,185, p < 0,001$].

A továbbiakban a – tagadás relatív gyakorisága szempontjából legnagyobb szórást mutató – veszteség-történeteket használtuk szövegbázisként, s a LINTAG révén a tagadás modulban kapott gyakorisági értékek alsó (alacsony-A, a tagadásra vonatkozó relatív gyakoriság kisebb, mint 0,022) és felső (magas-M, a relatív gyakoriság nagyobb, mint 0,046) kvartiliseit kétmintás t-próbával hasonlítottuk össze a Tematikus Appercepciók Teszt (TAT) eredményeivel. Várakozásunk szerint a tagadó szerkezetek magasabb értéke azokat a személyeket jellemzi, akiknél kimutatható a funkcióbeszűkülés, a világ értéktelenítése (6. táblázat).

6. táblázat A tagadás mennyiségi paraméterei és bizonyos TAT változók kapcsolata

Veszteség-történet		TAT-szükséglet teljesítmény		TAT-szükséglet hiány	
		M	SD	M	SD
Tagadás relatív gyakorisága	A	2,55	1,50	1,05	0,93
Tagadás relatív gyakorisága	M	1,50	0,98	2,05	1,30

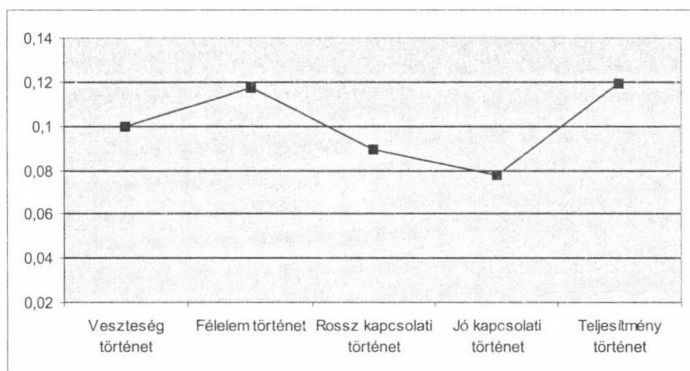
A veszteségtörténetek esetén azokat a személyeket jellemzi a tagadó szerkezetek uralma, akiknél hiányzik az energizáltság, a kitartó, sikeres tevékenység, az akadályok legyőzésének képessége, a vágyak tettekre váltása, azaz a teljesítmény iránti szükséglet [TAT-szükséglet teljesítmény, $t(34) = 2,491$, $p < 0,05$]. Mindehhez társul az a környezeti ráhatás, amely hiányt okoz (TAT-szükséglet hiány): a vizsgálati személy nélkülöz valamit (családot, barátokat, státust), amire szüksége lenne a léthez, a boldogsághoz [$t(34) = -2,64$, $p < 0,05$]. Sajátos beszűkülés jöhet ezáltal létre: a személy a teljesítménygátlást, az akadályozottságot és az alternatívák számának csökkenését éli át, érzelmi életét a nélkülözés és a hiány hatja át, mindehhez társul az emberi kapcsolatok elsivárosodása, így a személynek nincsen lehetősége az örömsre és az előbbre jutásra.

A szelf-referencia modul érvényességvizsgálatai

A szelf-referencia modul érvényességvizsgálatait a tagadás modulnál leírt metodika alapján hajtottuk végre. A szelf-referencia esetében is a relatív gyakorisági értékekkel számoltunk. Különbséget várunk a szelf-referencia mennyiségében az élettörténeti narratívumok tematikájának tükrében (7. táblázat, 2. ábra).

7. táblázat. A szelf-referencia mennyisége a történetek élményminőségének tükrében

Történet jellege	Szelf-referencia relatív gyakorisága	
	M	SD
Veszteség történet	0,1001	0,0347
Félelem történet	0,1171	0,0351
Rossz kapcsolati történet	0,0896	0,0595
Jó kapcsolati történet	0,0780	0,0429
Teljesítmény történet	0,1191	0,0408

2. ábra. A szelf-referencia relatív gyakorisága a különböző történeteken

A 2. ábrán jól látható, hogy a kapcsolati történetek szignifikánsan alacsonyabb szelf-referenciájához a teljesítmény és a félelem/szorongás-történetek magasabb önhivatkozása társul [$F(4,54) = 10,605$ $p < 0,001$]. Mindennek lehetséges magyarázata: egy jelentős, számunkra fontos személlyel összefüggésbe hozható kapcsolati történet – legyen az pozitív vagy negatív – olyan élményfeldolgozásban ölt testet, amelyben megjelenik az érzések, a vágyak, a gondolatok megoszthatóságának vágya, illetve hiányuk megélése. Mindez az elbeszélésben arra utal, hogy az „én”-nel szemben a kapcsolat, a kötődés válik hangsúlyossá. Ezzel szemben a félelem- és szorongástörténet attól szorongató, hogy egyedül kell leküzdeni az előttünk lévő akadályokat. Az egyedüllet, a társaktól való szeparáció, a kapcsolatok hiánya avagy frusztrált jellege válik meghatározóvá. Végül, a szelf-referencia vonatkozásában a teljesítménytörténetek a félelem-történetekhez hasonlóak, hiszen sikereink háttérében gyakran jelenik meg az „egyedül tevékenykedés” öröme, amely autonómiával társul.

A továbbiakban a LINTAG-gal, a szelf-referencia modulban a legnagyobb szórást mutató rossz kapcsolati történetek gyakorisági értékeinek alsó és felső kvartiliseit (alacsony-A, szelf-referencia gyakorisági értéke kisebb mint 0,048 vs. magas-M, a gyakorisági érték nagyobb mint 0,111) kétmintás t-próbával hasonlítottuk össze a korábban már bemutatott kérdőíves- és projektív személyiségvizsgáló eljárások mutatóival (8. táblázat).

8. táblázat. A szelf-referencia relatív gyakorisága a „rossz történetek” esetén és bizonyos személyiségváltozók kapcsolata

Rossz kapcsolati történet		TAT-ráhatás veszteség		TAT acting out		PLS jelentésteliség	
		M	SD	M	SD	M	SD
Szelf-referencia relatív gyakorisága	A	1,85	1,29	2,00	1,47	17,11	2,15
Szelf-referencia relatív gyakorisága	M	2,92	1,32	3,14	1,23	15,46	2,09

A 8. táblázat eredményei jelzik, hogy egy „jelentős másikkal” kapcsolatos rossz történetben a magas szelf-referencia a TAT ráhatás emelkedettebb veszteség mutatójával társul [$t(29) = -2,163$, $p < 0,05$]. A veszteség a hiányhoz hasonló állapotot jelent, azzal a különbséggel, hogy a veszteség a történet folyamán következik be. Mind-ehhez társul az Antonovsky (1987) által kidolgozott Koherenciaérzés skála (PLS) alacsony jelentésseliség mutatója, amely arra utal, hogy egy adott személy mennyire érzi életét értelmesnek, talál-e olyan célt, amelyért megéri erőfeszítést tenni s érde- mes elérni. A magas szelf-referenciát gyakrabban használó személyeket kevésbé jel- lemzi az értelmes életbe vetett hit, az alkalmazkodást követelő helyzeteket nem te- kintik kihívásnak, nem hajlandók behatóan foglalkozni velük és áldozatot is ritkáb- ban hoznak ezekben a szituációkban [$t(29) = 2,167$, $p < 0,05$]. A fenti problémát még inkább elmélyíti az a tény, amely a TAT acting out mutatójában ölt testet: a magas szelf-referenciával jellemezhető személyek nem pusztán nem foglalkoznak behatóan az alkalmazkodást követelő helyzetekkel, hanem kilépnek belőle, azaz elhagyják a szituációt [$t(29) = -2,232$, $p < 0,05$]. Voltaképpen a szorongással teli állapotra a hely- zethez nem illő, váratlan cselekedettel reagálnak. Egy „jelentős másikkal” kapcsola- tos rossz élményt megjelenítő történetek tehát olyan elbeszélési formát hívnak élet- re, amelyben az alkalmazkodást követelő, esetleg frusztrációval telített szituációval való megküzdés sikeres, avagy sikertelen volta a szöveg szintjén a szelf- referencia mennyiségi paramétereiben is kifejezésre jut. E sajátos élménymintázat szélsőséges formájában felfedezhető a depresszióra jellemző intrapszichés dinamika és műkö- désmód is, hiszen a pszichodinamikus interpretáció értelmében a depresszió, mint pszichopatológia a reális- és/vagy szimbolikus tárgyak elvesztésére, illetve a tőlük való megfosztottságra adott pszichés válasz (Abraham, 1911/1988; Freud, 1917/1997), amelynek során megkérdőjeleződik az élet értelmébe vetett hit is. Amennyiben a személy elveszíti a kontroll érzését, a helyzetből való kilépés jelenti a kontroll gyakor- lásának egyetlen, még elérhető területét. A frusztrációra a helyzet elhagyásával rea- gáló viselkedés legfatálisabb kimenetelét – s a kontroll érzésének utolsó mentsvárát – az életből, mint alkalmazkodást követelő helyzetből való végérvényes kilépés, a szuicidium jelentheti.

A szelf-referencia emelkedett értéke és a depresszió, illetve a szuicidium kapcsola- tát több empirikus eredmény is alátámasztja: Bucci és Freedman (1981) öt idős de- pressziós személy spontán beszédét vizsgálva az egyes szám első személyű személyes névmás magas értékét kapták, míg a második és a harmadik személyű névmások szá- ma alacsonyabbnak bizonyult. Weintraub (1981) depressziós egyének beszédét egész- ségesekével összehasonlítva az „én” kifejezésének magasabb értékét találta. Rude és mtsai (2004) a depressziós hallgatókra jellemző nyelvi én-központúságot egy, a velük íratott – a főiskolára kerülés kapcsán megélt legmélyebb érzésekről és gondolatokról szóló – esszé vizsgálatával bizonyította. Végül Stirman és Pennebaker (2001) tizen- nyolc szuicidiumot elkövetett költő nyelvhasználatát illesztett kontroll mintával ve- tette össze. Az egyes szám első személyű névmások használata az öngyilkosságot megkísérelt költők esetében ismét magasabb értéket mutatott. A szelf-referencia

magasabb értéke és a depresszió közötti kapcsolat mind a kognitív, mind a dinamikus paradigmán belül értelmezhető. Az önszabályozás modellje szerint (Carver és Scheier, 1981): ha önértékelésünk valamely központi – nem kompenzálható vagy „meg nem történtté” nem tehető – forrását veszítjük el, akkor képtelenek vagyunk ki lépni abból az ördögi körből, amely az elveszett „tárgy” visszaszerzésére, avagy a korábbi állapot visszaállítására irányul. E szelf-fókusz lekötő figyelmi kapacitásunkat, amely megakadályozza hatékony önszabályozásunkat; mindez tartósan fennmaradhat és rögzülhet is, ezáltal idézve elő a depressziósokra jellemző gondolkodási mintázatot (Pyszczynski és Greenberg, 1987). Ezzel szemben a dinamikus megközelítések az énközpontúság hátterében a nárcizmus szintjére való regressziót vélik felfedezni, amely az elveszett tárggyal való ambivalencia-konfliktus elhárításaként bontakozik ki (Abraham, 1911/1988; Freud, 1917/1997; Szondi, 1952). Vajon a szelf-referencia magas értéke minden esetben – az elbeszélés tartalmától, élményszerveződésétől függetlenül – a depresszióra jellemző dinamikát rejtje? A 9. táblázat a jelentős másikkal kapcsolatos jó történet szelf-referenciájának alacsony és magas értékeit és azok korrespondanciáját mutatja bizonyos kérdőíves skálák adataival, illetve néhány TAT változóval.

9. táblázat. A szelf-referencia relatív gyakorisága és néhány személyiségváltozó kapcsolata

Jó kapcsolati történet		PLS-jelenté- teliség		BFQ érzelem- kontroll		TAT- adekváció		TAT-dezorga- nizáció	
		M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
Szelf-ref. relatív gyak.	A	14,72	2,51	32,38	8,18	2,87	2,68	2,87	2,68
Szelf-ref. relatív gyak.	M	16,51	2,45	38,64	9,74	1,47	1,69	1,47	1,69

Amint az látható, egy jelentős, fontos személlyel kapcsolatos jó történet magas (nagyobb mint 0,116) relatív szelf-referenciája pontosan a fentiek ellenkezőjét mutatja: nagyobb érzelmi stabilitással rendelkeznek, jobb a szorongással és az érzelmekkel való megküzdő képességük [BFQ – érzelem kontroll, $t(34) = -2,062$, $p < 0,05$]. Az alkalmazkodást követelő helyzeteket értelmesnek és kihívással telinek tekintik, hajlandók behatóan foglalkozni velük, erőfeszítést tenni és áldozatot hozni értük [PLS – jelentésteliség, $t(34) = -2,145$, $p < 0,05$]. Továbbá, tendenciaszerű a kapcsolat a magasabb szelf-referencia és az emelkedettebb TAT-adekváció között [$t(34) = -1,855$, $p < 0,1$], azaz a k. sz.-ek történetei nagyobb valószínűséggel szerveződtek a képek felszólító jellege szerint. Végül, a magasabb szelf-referenciát használó személyek történetei kevésbé dezorganizáltak [$t(34) = 1,809$, $p < 0,1$], vagyis a kaotikusság és az inkoherencia kevésbé jellemzi őket. Mindez arra utal, hogy a pozitív történetek magasabb szelf-referenciája a személy önfenntartására, a valósághoz való alkalmazkodására és az egyén integrációjának megtartottságára reflektál.

A teljesítmény-történetek elemzése a jó kapcsolati elbeszélésekhez hasonló eredményt hozott (10. táblázat):

**10. táblázat. A szelf-referencia relatív gyakorisága
a teljesítménytörténetek és bizonyos TAT változók tükrében**

Teljesítmény-történet		TAT-szükséglet önalávetés		TAT autonómia		TAT-szükséglet agresszió	
		M	SD	M	SD	M	SD
Szelf-referencia relatív gyakorisága	A	3,88	1,32	4,16	1,21	0,44	0,61
Szelf-referencia relatív gyakorisága	M	2,94	1,39	5,44	1,38	0,94	0,93

A magas relatív gyakoriságú (nagyobb, mint 0,131) szelf-referencia az autonómiával, a másoktól való függetlenséggel, a kontrollal, az önállósággal, a döntéshozattal társul [TAT-autonómia, $t(34) = -2,962$, $p < 0,01$]. Valamint ezen egyénekből hiányzik a korlátozásnak, avagy bármilyen kényszernek való alávetettség, a számukra elviselhetetlen helyzeteket nem fogadják el, szembeszállnak és ellenkeznek ilyenkor [TAT-szükséglet önalávetés, $t(34) = 2,086$, $p < 0,05$]. Az energizáltság magasabb hőfokát az agresszióval való tendenciózus összefüggés is megerősíti [TAT-szükséglet agresszió, $t(34) = -1,891$, $p < 0,1$]. Az autonómia, a másoktól való függetlenség és a magas szelf-referencia kapcsolatát korábban már Weintraub (1989) is kimutatta. Noha ő arra is felhívja a figyelmet, hogy a magas autonómia és függetlenség nem jelent feltétlen pozitív életérzést, mivel háttérben megjelenhet a mások iránti bizalmatlanság és a világ fenyegető ágensként való megélése is. Mindez az érzelmektől való eltávolodást és a társadalmilag definiált határok tiszteletben tartását is maga után vonhatja.

A jó kapcsolati történeteknél és a teljesítménytörténeteknél kapott statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy a magas szelf-referencia nem csak a depresszióra jellemző intrapszichés dinamikával kapcsolódhat össze, hanem az elbeszélés tartalmától függően utalhat az autonómiára, az energizáltságára és az egyén integrációjának megtartottságára is.

Konklúzió

A tanulmányban amellet érveltünk, hogy a magyar nyelv sajátosságait figyelembe vevő – morfoszintaktikai elemzésen alapuló – egyszerű kódoló programok is kiválóan alkalmasak az intrapszichés történések finom rezdüléseinek feltárására. A LAS-Vertikum LINTAG szoftvere a tanulmány fókuszában álló empirikus vizsgálatok tükrében megfelel az érvényesség és a megbízhatóság követelményeinek, így akár nagy kiterjedésű szövegekpuszok automatikus – tagadásra és szelf-referenciára vonatkozó – elemzésére is alkalmas. Mivel a modulok folyamatos fejlesztés alatt állnak, így további célként megfogalmazható a tagadáson és a szelf-referencián belül finom distinkciók tétele, például az ambivalens és az absztrakt tagadás, illetve az én mint aktív ágens és mint passzív tárgy egymástól való elkülönítése.

Végül, a tagadás és a szelf-referencia gyakoriságán alapuló korábbi elemzések vizsgálati csoportjait szélsőséges – pl. depressziós, szorongásos, krízisben lévő, szuicid – működésmód által jellemezhető személyek alkották, akiknél a viselkedési és a gondolkodási mintázat rögzült, tartósnak tekinthető, így a vizsgálatvezetők eltekinthettek a szövegek tartalmának feltárásától. Saját kutatási eredményeink azonban arra világítanak rá, hogy noha a beszéd vagy az írás során használt kifejezések gyakorisága a szó szerinti jelentésen túli relevanciájú, nem szabad megelégednünk arról, hogy a nyelv kontextuális jellegű, következésképpen, egészséges felnőttek szövegeinek (mondatainak és történeteinek) elemzése csak a beszélő által megjelenített célok és tartalom ismeretében lehetséges.

A kézirat elfogadva: 2005. január

Irodalom

- ABRAHAM, K. (1911/1988): Notes on the psycho-analytical investigation and treatment of manic-depressive insanity and allied conditions. In: *Selected papers on psychoanalyses*. Karnac, London.
- ANTONOVSKY, A. (1987): *Unraveling the Mystery of Health. How people manage stress and stay well*. Jossey-Bass, San Francisco.
- B. ERDŐS M. (2003): „A tagadás igenlése”. A negatív kód a diszkurzív szuicidológiában. *Pszichoterápia*, 12, 305–311.
- B. ERDŐS M. (2004): A nyelvben élő kapcsolat. Egy öngyilkosság-megelőző sürgősségi telefonszolgálat beszélgetéseinek vizsgálata. Ph. D. értekezés, Pécs.
- BIBER, D. (1988): *Variation Across Speech and Writing*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BRENNAN, K. – CLARK, C. L. – SHAVER, P. R. (1998): Self-Report Measurement of Adult Attachment: An Integrative Overview. In: SIMPSON, J. A. and RHOLES, W. S. (eds.), *Attachment theory and close relationships*. New York, Guilford Press.
- BUCCI, W. – FREEDMAN, N. (1981): The language of depression. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 45, 334–358.
- CARVER, C. S. – SCHEIER, M. F. (1981): *Attention and self-regulation: A control-theory approach to human behavior*. Springer Verlag, New York.
- COHN, M. A. – MEHL, M. R. – PENNEBAKER, J. W. (2004): Linguistic markers of Psychological Change Surrounding September 11, 2001. *Psychological Science*, 15, 687–693.
- CSEKEI VARJÚ E. (szerk.) (1936): *Révai Kis Lexikona*. Révai Irodalmi Intézet, Budapest.
- EDELSTEIN, E. L. – NATHANSON, D. L. – STONE, A. M. (eds.) (1989): *Denial. A Clarification of Concepts and Research*. Plenum Press, New York.
- ERDŐS, M. B. – CSÜRKE, J. – KÉZDI, B. – BERNÁTH, L. (2002): Openings and endings of encounter-type conversations (Content analysis) VI. Alps Adria International Conference, Rovereto, 2002. October 3–5. Abstract: p. 57.

- FEKETE S. – OSVÁTH P. (1997): Az Internet, mint az információk új forrása az öngyilkossággal, depresszióval és a szorongással kapcsolatban. *Psychiatria Hungarica*, 12 (2), 209–216.
- FEKETE S. – OSVÁTH P. (2004): Az öngyilkosság. Az öröklődéstől a kultúráig. Pannónia Könyvek, Pro Pannonia, Pécs.
- FRANK, L. K. (1939): Projective methods for the study of personality. *Journal of Psychology*, 8, 398–413.
- FREUD, S. (1917/1997): Gyász és melankólia. In: *Ösztönök és ösztönsorsok*. Metapszichológiai írások. Filum Kiadó, Budapest.
- FREUD, S. (1925/1997): A tagadás. In: *Ösztönök és ösztönsorsok*. Metapszichológiai írások. Filum Kiadó, Budapest.
- FREUD, S. (1926/2003): *Gátlás, tünet, szorongás*. In: Erős F. (szerk.) SIGMUND FREUD. Válogatás az életműből. Európa Kiadó, Budapest.
- GLESER, G. C. – GOTTSCHALK, L. A. – WATKINS, J. (1959): The relationship of sex and intelligence to choice of words: a normative study of verbal behavior. *Journal of Clinical Psychology*, 15, 183–191.
- KÉZDI B. (1988): Tagadás és öngyilkosság. *Psychiatria Hungarica*, 3, 15–23.
- KÉZDI B. (1995): A negatív kód. Kultúra és öngyilkosság. Pannónia könyvek, Pro Pannonia Kiadó, Pécs.
- KENESI I. (2004): A nyelv és a nyelvek. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER F. (szerk.) (2000): Strukturális magyar nyelvtan. 3. kötet. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIS Á. (1997): Gépszerű helyesírás. Az akadémiai helyesírási szabályzat és a számítógép. VII. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia, Budapest.
- KOPP M. ÉS SKRABSKI Á. (1990): Összehasonlító mentálhigiénés vizsgálatokhoz ajánlott módszertan. *Végeken*, 2, 4–24.
- KOPP M. ÉS SKRABSKI Á. (1992): Magyar lelkiállapot. Végeken Kiadó, Budapest.
- LÁSZLÓ J. – EHMANN B. (2004): A narratív pszichológiai tartalomelemzés új eljárása: a LAS-Vertikum. In: ERŐS F. (szerk.), *Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MEHL, M. R. – PENNEBAKER, J. W. (2003): The Sounds of Social Life: A Psychometric Analysis of Students' Daily Social Environments and Natural Conversations. *Journal of Personal and Social Psychology*, 84(4), 857–870.
- MURRAY, H. A. (1938): Exploration in personality. New York, Oxford University Press.
- OSVÁTH P. – FEKETE S. – TIRINGER I. (2000): Szuicidium és szöveg. Búcsúlevelek transzkulturális szempontú elemzése magyar–angol–német anyagban. In: KELEMEN G. (szerk.), *Teledialógus*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs.
- PENNEBAKER, J.W. – KING, L. A. (1999): Linguistic styles: language use as an individual difference. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 1296–1312.
- PENNEBAKER, J. W. – MEHL, M. R. – NIEDERHOFFER, K. G. (2003): Psychological Aspects of Natural Language Use: Our Words, Our Selves. *Annual Review of Psychology*, 54, 547–577.
- PENNEBAKER, J. W. – FRANCIS, M. E. – BOOTH, R. J. (2001): Linguistic Inquiry and Word Count (LIWC): LIWC 2001. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- PYSZCZYNSKI, T. – GREENBERG, J. (1985): Self-regulatory perseveration and the depressive self-focusing style: A self-awareness theory of reactive depression. *Psychological Bulletin*, 102, 122–138.
- RINGEL, E. (1974): A preszuicidális szindróma (öngyilkosság előtti tünetcsoport) tünettana. In: ANDORKA R. – BUDA B. – FÜREDI J. (szerk.), *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat, Budapest.

- RÓZSA S., NAGY J., KŐ N. (1997): Rekonstruálható-e a Big Five a hazai mintán? A Caprara-féle „Big Five Kérdőív” (BFQ) felnőtt változatának hazai adaptációja és nemzetközi összehasonlító elemzése. ELTE, Pszichológiai Intézet, Kézirat.
- RUDE, S. S. – GORTNER, E. M. – PENNEBAKER, J. W. (2004): Language use of depressed and depression-vulnerable college students. *Cognition and Emotion*, 18, 1121–1133.
- SALOVAY, P. – MAYER, J. D. – GOLDMAN, S. L. – TURVEY, C. – PALFAI, T. P. (1995): Emotional attention, clarity, and repair: Exploring emotional intelligence using the Trait Meta-Mood Scale. In: PENNEBAKER, J. W. (ed.), *Emotion, disclosure, and health*. American Psychological Association, Washington.
- SNODGRASS, J. G. – THOMPSON, R. T. (eds.) (1997): *The self across psychology*. New York Academy of Sciences, New York.
- STIRMAN, S. W. – PENNEBAKER, J. W. (2001): Word use in the poetry of suicidal and non-suicidal poets. *Psychosomatic Medicine*, 63, 517–522.
- SZONDI, L. (1952): *Triebpathologie*. Band I. Teil B. Elemente der exakten Triebpsychologie und Triebpsychiatrie. Huber, Bern.
- SZONDI, L. (1956/1972): *Lehrbuch der Experimentellen Triebdiagnostik*. Band I. Verlag Hans Huber, Bern.
- V. KOMLÓSI A. – NAGY J. (2003): *Énelméletek. Személyiség és egészség*. Szemelvények az én lélektani kutatásának irodalmából. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- WEINTRAUB, W. (1981): *Verbal Behavior: Adaptation and Psychopathology*. New York, Springer.
- WEINTRAUB, W. (1989): *Verbal Behavior in Everyday Life*. New York, Springer.

RITA HARGITAI, MÁTYÁS NASZÓDI, BALÁZS KIS,
LÁSZLÓ NAGY, ADRIEN BÓNA, JÁNOS LÁSZLÓ

Linguistic markers of depressive dynamics in self-narratives:

The negation and self-reference Module of the LAS-Verticum

The first part of the study deals with the psychological meaning of negation and self-reference. Next we intend to introduce a new content analysis program called LINTAG which we developed in cooperation with Morphologic Ltd. We also give an overview of former empirical studies of negation and self-reference, which were based on word-frequency. We argue that LINTAG is a novelty as it can perform morphological analysis that the English language softwares are not capable of, and thus adjusts more to the features of the Hungarian language. Last the study surveys the

process of operationalization on the level of the linguistic markers of negation and self-reference. We also provide our empirical results in terms of the validity and reliability of LINTAG modules.

During the validity-testing of the modules a layered sample of healthy persons ($N = 75$) without psychiatric history, were asked to narrate 5 different problematic life-history events. These narratives served as the basis of content analysis, but self-assessment personality questionnaires corresponding to the target psychological constructions and projective techniques were applied as well.

According to our results negations prevail in the loss-stories of only those persons who manifest special intrapsychic narrowing. These people experience achievement-inhibition, obstacles and the decrease of the numbers of alternative solutions. Their emotional life is characterized with deprivation and lacking, joint with the dreariness of interpersonal relations.

A story presenting a bad experience with a 'significant other' produces a narrative form in which the failure of coping with the situation that requires compliance or is potentially frustrating, manifests itself in the increased occurrences of self-reference on text-level.

Készült az ERFO Kft. Nyomdaüzemében
Felelős vezető: Horváth László

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

<i>János László:</i> Narrative psychology as science.....	109
<i>Bea Ehmann, Balázs Kis, Mátyás Naszódi, János László:</i> Content Analysis of Subjective Time Experience: The Time Module of the LAS-Verticum.....	133
<i>Tibor Pólya, Balázs Kiss, Mátyás Naszódi, János László:</i> Quality of emotional experience in life stories: The narrative perspective Module of the LAS-Verticum	143
<i>Melinda Pohárnok, László Nagy, Adrienn Bóna, Mátyás Naszódi, Balázs Kis, János László:</i> Exploring the spatial organization of interpersonal relations by means of computational linguistic analysis: The approach-avoidance Module of the LAS-Verticum.....	157
<i>Bernadette Péley, Balázs Kis, Mátyás Naszódi, János László:</i> Representation of self-states in life stories: The character-function Module of the LAS-Verticum.....	171
<i>Rita Hargitai, Mátyás Naszódi, Balázs Kis, László Nagy, Adrien Bóna, János László:</i> Linguistic markers of depressive dynamics in self-narratives: The negation and self-reference Module of the LAS-Verticum.....	181

Ára: 400 Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>László János:</i> A narratív pszichológia mint tudomány.....	109
<i>Ehmann Bea, Kis Balázs, Naszódi Mátyás, László János:</i> A szubjektív időélmény tartalomelemzéses vizsgálata. A LAS-Vertikum időmodulja.....	133
<i>Pólya Tibor, Kiss Balázs, Naszódi Mátyás, László János:</i> Az érzelmi tapasztalat minősége az élettörténeti elbeszélésekben. A LAS-Vertikum perspektíva modulja.....	143
<i>Pohárnok Melinda, Nagy László, Bóna Adrienn, Naszódi Mátyás, Kis Balázs, László János:</i> A kapcsolati mozgások számítógépes nyelvészeti vizsgálata élettörténeti narratívumokban. A LAS-Vertikum közelítés-távolítás modulja.....	157
<i>Péley Bernadette, Kis Balázs, Naszódi Mátyás, László János:</i> A szelf-állapotok kifejeződése az élettörténeti elbeszélésekben. A LAS-Vertikum szereplő-funkció modulja.....	171
<i>Hargitai Rita, Naszódi Mátyás, Kis Balázs, Nagy László, Bóna Adrien, László János:</i> A depresszív dinamika nyelvi jegyei az én-elbeszélésekben. A LAS-Vertikum tagadás és szelf-referencia modulja.....	181

**A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható
a Gondolat Kiadó terjesztői hálózatában és
az MTA Pszichológiai Kutatóintézet Könyvtárában**

Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.

25. évfolyam

PSZICHOLÓGIA

2005/3

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alapkutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tennie a tanulmány kérdésfeltevéséből és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.

Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.

Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.

2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:

a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés),

b) a kéziratot két példányban küldjék be, de kéziratot elfogadunk mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a verzió számát. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző a WORD szövegszerkesztő valamely magyar változatát használja,

c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét,

d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak,

e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímezve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívt kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály” papírra hígítatlan fekete tuszal készített rajzot is elfogadunk.

3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző nagybetűvel írt vezetéknévvel és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljének arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példának megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással).

4. Az irodalomjegyzék formája: A szerző csupa nagybetűvel írt vezetéknéve, keresztnévének kezdőbetűje, a mű megjelenési évszáma zárójelben, a zárójel után kettőspont.

a) Könyveknél: BERKOWITZ, L. (1962): *Agression: A social Psychological Analysis*, New York, Academic Press.

b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L. (1972): Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism. In: BERKOWITZ, L. (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6. New York, Academic Press, 63–108.

c) Folyóiratban megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L., DANIELS, L. R. (1963): Responsibility and dependency, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 429–437.

A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerzők magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.

5. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegeket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek” felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.

6. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.

7. Kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200–250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését is, idegen nyelvű fordítás céljára.

8. A korrektúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.

9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza..

2005 AUG . 4

PSZICHOLÓGIA

2005/3

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István (a szerkesztőbizottság elnöke)
Englander Tibor
Garai László
Gergely György
Halász László (főszerkesztő)
Karmos György
László János
Marton Magda (főmunkatárs)
Pataki Ferenc
Pléh Csaba

Munkatársak:

Sipos Mihály
Moharos Éva (szerkesztőségi titkár)
Vitéz Klára (kézirat-előkészítő)

Szerkesztőség: Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.
Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.
Telefon: 239-6726, Telefax: 239-6727

ISSN 0230-0508

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900, Budapest, XIII. Lehel út 10/a
Előfizetési díj egy évre: 1600 Ft, egyes szám ára: 400 Ft.
Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.
F. k.: az MTA Pszichológiai Kutatóintézet igazgatója,
a Gondolat Kiadói Kör közreműködésével
www.gondolatkiado.hu

A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható az Osiris Könyvesházban – Budapest, V., Veres Pálné utca 4–6. www.osiriskiado.hu és az MTA Pszichológiai Kutatóintézet Könyvtárában – Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.

Tanulmányok

DORNAI ERIKA, SÍKLAKI ISTVÁN

ELTE, Társadalomtudományi Kar, Társadalmi Kapcsolatok Intézete

A HATALOM FORRÁSAINAK JELLEMZÉSE ÉS A SZEMÉLYISÉG¹

A hatalom rendszerszemléletű megközelítése alapján elmondhatjuk, hogy a hatalom, ez a jelentős szociális jelenség, a társas kapcsolatok minden szintjén fontos szerepet játszik (Dornai, 2004). Működésének pontosabb megértéséhez hozzásegít a személyiség vizsgálata. Az első szinten (amely megközelítésünkben a *személyes szintet* jelenti) a személy dominanciaigényének foka jelentősen befolyásolja önértékelésének, önállóságának, önérvényesítésének, hatékonyságának, elfogadottságának, társas vonzerejének mértékét (Brandstätter, 2001), azaz a hatalmi motiváció alakulása a személyiség számos más területének formálódására hatást gyakorol. *Interperszonális szinten*, amikor már két vagy több személy működik együtt valamilyen közös cél megvalósítása érdekében, mind a vezetők, mind a vezetettek hatalom-gyakorlásának módját, hatékonyságát meghatározzák a személyen belüli jellemzők (személyiségvonások, motívumok, képességek stb.), és kihatnak a *szervezeti szinten* megfigyelhető jelenségek alakulására is. Így a hatalomra irányuló szociálpszichológiai kutatásokban is egyre fontosabb szerepet kap a személyiség vizsgálata. Jelen munkánkban ehhez az irányhoz kapcsolódva azt kezdtük feltárni, hogy az eltérő személyiségű emberek hogyan viszonyulnak a hatalom-gyakorlás különböző forrásaihoz. Első lépésként a vezetettek oldaláról közelítettünk: az egyes emberek alkalmazotti szerepben mely hatalmi források megjelenését preferálják.

A jelenség természetéből következően azonban további fontos szempont, hogy a megfigyeléseket sokféle élethelyzetben valósíthassuk meg. Ehhez azonban könnyen kezelhető, rövid felvételi időt igénybevevő eszközökre van szükség. Ennek megoldásához is hozzá kívánunk járulni két bevált, elméleti szinten jól megalapozott kérdőív hazai változatának bemutatásával.

¹ A tanulmány a T 03445 nyilvántartási számú OTKA kutatási pályázat támogatásával készült.

Módszerek és alkalmazásuk

A 16 személyiségfaktor mérése melléknévpárokkal Brandstätter (1988) nyomán

Az Augsburgi Egyetemen a 70-es évek második felében Hermann Brandstätter, a Chicagói Egyetemen tevékenykedő Csíkszentmihályival párhuzamosan, de tőle függetlenül kezdte el kutatásait az érzelmek mindennapi életben betöltött szerepével kapcsolatban (Brandstätter, Elias, 2001). Ökológiai megközelítéséhez a több évtizede számos kutatásban használt és bevált napló módszerével (Time Sampling Diary) együtt kidolgozta a Cattell kérdőíve nyomán kikristályosodott 16 személyiségfaktort melléknévpárokkal vizsgáló kérdőívét (Sechzehn Persönlichkeits-Adjektivskalen – 16 PA) (Brandstätter, 1988).

A Cattell-féle 16 faktoros személyiség-kérdőív mind elméletileg, mind módszertanilag a legjobban megalapozott, legmegbízhatóbb tesztek közé tartozik. Ennek köszönhetően használata széleskörűen elterjedt. Ma már tesztek egész családja tartozik ide. Kidolgozták a tesztet különböző életkorokra, foglalkozási kategóriákra, valamint létezik klinikai változata is. A teszt 187 kérdést tartalmaz, így felvétele viszonylag hosszú időt, 50-60 percet vesz igénybe. Gyakran szembesülünk azonban olyan helyzetekkel, mikor viszonylag rövid idő áll rendelkezésre az adatok felvételére. Így a rendkívül fontos személyiségvonások feltárására gyakran csak egy-egy használatban lévő teszt alkálóját, vagy egy még egyszerűbb, az adott célra házilag összeállított, néhány állítást tartalmazó kérdőívet alkalmaznak. Mindkét eljárás eléggé kérdéses több szempontból is. Egyrészt a környezetükből kiragadott alkálák reliabilitása, validitása is nagy valószínűséggel megváltozik, másrészt az adott alkalomra összeállított skálák megbízhatósága, továbbá elméleti megalapozottsága is kevésbé biztosított (Barton, 1986).

Mindezen szempontok figyelembevételével fontosnak láttuk a Brandstätter-féle 16 PA kérdőív meghonosítását. A mérőeszköz melléknévpárokcal ragadja meg a Cattell-féle 16 faktort kilencfokú skálákon, így felvétele 4-5 percnél nem igényel több időráfordítást, mégis képes átfogó képet biztosítani a személyiségről. A 16 PA skálának két ekvivalens változata is készült.

A teszt angol nyelvű megfelelője a Barton által összeállított melléknévpárokcal készült el (Barton, 1986, 255. o.), és szintén jól használhatónak bizonyult. A kérdőív magyar nyelvű változatánál a megfelelő melléknevek kiválasztásához a német és az angol nyelvű tesztben szereplő melléknevek jelentése mellett a megcélzott személyiségdimenziók részletes jellemzését is figyelembe vettük. Mindezek alapján a 16 alapvonást leíró melléknévpár a következő:

1. táblázat. A 16 személyiségfaktort leíró melléknévpárok

16 PA – A és B változat			
A+	A) barátságos	A–	A) kimért
	B) melegszívű		B) rideg
B+	A) gyors észjárású	B–	A) nehézkes észjárású
	B) intelligens		B) tompaagyú
C+	A) békés	C–	A) indulatos
	B) higgadt		B) lobbanékony
E+	A) törtető	E–	A) alázatos
	B) agresszív		B) szelíd
F+	A) lelkesedő	F–	A) megfontolt
	B) szenvedélyes		B) visszafogott
G+	A) következetes	G–	A) kiszámíthatatlan
	B) felelősségtudó		B) felelőtlen
H+	A) merész	H–	A) félénk
	B) közvetlen		B) gátlásos
I+	A) lágy	I–	A) kemény
	B) érzékeny		B) durva
L+	A) gyanakvó	L–	A) elfogadó
	B) bizalmatlan		B) bizalomteli
M+	A) bohém	M–	A) józan
	B) álmodozó		B) realista
N+	A) diplomatikus	N–	A) egyszerű
	B) agyafúrt		B) őszinte
O+	A) merev	O–	A) laza
	B) bűntudatra hajló		B) magabiztos
Q+	A) szabadgondolkodású	Q–	A) hagyománytisztelő
	B) változásra nyitott		B) megszokotthoz ragaszkodó
Q+	A) önálló	Q–	A) csoport-függő
	B) független		B) másokra támaszkodó
Q+	A) fegyelmezett	Q–	A) fegyelmezetlen
	B) önuralmat gyakorló		B) szertelen
Q+	A) feszült	Q–	A) kiengedett
	B) úzótt		B) nyugodt

A megfelelő melléklevek felhasználásával összeállított magyar nyelvű skála megtekinthető az 1. mellékletben.

Az interperszonális befolyás hatalomra épülő interakciós modellje alapján kidolgozott mérési eljárás Raven (1998) nyomán

A szociális hatalommal foglalkozó empirikus szociálpszichológiai kutatások túlnyomó többsége French és Raven klasszikus megközelítésére épít, akik a hatalom alapvető forrásaiként a jutalmazó, büntető, legitim, szakértői és referens hatalmat jelölték meg (French, Raven, 1959). A legtöbb kérdőív, amelyet más-más kultúrákban a hatalom különböző (pl. iskolai, munkahelyi) környezetben történő vizsgálatára összeállítottak, erre az osztályozásra épül (pl. Kindsvatter, 1990; Richmond, Roach, 1992; Cheng, 1993; Gonzales, Short, 1995). A közelmúltban maga Raven is készített egy skálát elméleti megközelítésének tesztelésére (Raven és mtsai, 1998). Az elmélet rendkívül elterjedt, közkezdelt volta miatt hasznosnak tartottuk a hazai kutatások számára is hozzáférhetővé tenni ezt a kérdőívet, hogy a hatalom, mint minden szociális helyzetet meghatározó jelenség vizsgálata újra az érdeklődés középpontjába kerülhessen.

Raven első lépésként továbbfejlesztette kezdeti elméletét, és a személyes szinten túl az interperszonális szint megragadására is alkalmas modellt állított fel a hatalom működésének jellemzésére, az *interperszonális befolyás hatalomra épülő interakciós modelljét* (Raven, 1993; Dornai, 2000). Kibővítette a vizsgált források körét is, és kérdőíve a kezdeti öt helyett már tizenegy alapvető forrást térképez fel: személyes jutalmazó hatalom, személytelen jutalmazó hatalom, személyes büntető hatalom, személytelen büntető hatalom, szakértői hatalom, információs hatalom, referens hatalom, pozícióból fakadó legitim hatalom, méltányosság normájából fakadó legitim hatalom, a függőségéből fakadó legitimitás. Mindezen fejlesztések nyomán fogott hozzá kérdőívének elkészítéséhez.

A mérőeszköz a szociális hatalom Cartwright (1959), French és Raven (1959), valamint Heider (1958) által alkalmazott definíciójára épül, mely szerint akkor beszélhetünk szociális hatalomról, ha a felettes helyzetben levő személy rá tudja venni az alárendeltet, hogy megtegyen valamit, amit máskülönben nem tett volna meg. Ezért a kérdőív egy ennek megfelelő szituációt állít a vizsgálati személyek elé.

Instrukció

Gyakran kéri arra a vezetők beosztottaikat, hogy az addigiaktól eltérő módon hajtsák végre feladataikat. Időnként a beosztottak ellenállnak a változtatásnak, vagy nem pontosan követik főnökük útmutatásait. Máskor viszont teljesen pontosan hajtják végre vezetőjük utasítását. Minket ez utóbbi helyzetek érdekelnek, amikor a beosztottak követik feletteseik kéréseit.

Képzelden el egy olyan helyzetet, amelyben beosztottként tevékenykedik! Tegyük fel, hogy főnöke azt kéri öntől, hogy másképp hajtsa végre addigi feladatát, és ön, habár kezdetben habozik, mégis pontosan megteszi főnöke kérését. A következőkben

számos állítást sorolunk fel annak feltárására, hogy vajon mi lehetett az oka, hogy így tett. Kérjük, gondosan olvasson el minden állítást, miközben a kiindulási helyzetre gondol! Jelölje meg a 7 fokú skálán minden egyes állításnál, hogy az mennyiben okozhatta engedelmességét! Az egyes szám jelentése: egyáltalán nem ez az oka, a hetes szám jelentése pedig: teljesen ez az oka.

A kérdőív magyar nyelvű tételei a 2. mellékletben tekinthetők meg.

A vizsgálat leírása

Mintavétel

A kérdőívek magyar változatainak kitöltésére eddigi vizsgálatainktól eltérően egyetemi és főiskolai hallgatókat kértünk fel, akik közül többen már munkahelyi tapasztalatokkal rendelkeztek. Ebben a mintavételben elsősorban az vezetett minket, hogy az előzőekben ismertetett tesztek elsősorban hasonló populáción lettek bemérve külföldön is. A kísérletben részt vevő személyek közül 42 fő az Általános Vállalkozási Főiskola Non-profit szakos levelező – tehát felnőtt, dolgozó–hallgatói közül került ki, a többi résztvevő a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Államigazgatási karának nappali tagozatos hallgatója volt. A vizsgálat célját tekintetbe véve a nemek szerint kiegyenlített mintát alkalmaztunk. A feldolgozásba bevett 130 fő között 65 férfi és 65 nő szerepelt.

A kutatás menete

A vizsgálat három kérdőív felvételéből állt:

- 1. sz. kérdőív: 16 PA – a 16 személyiségfaktor mérése melléknévpárokkal Brandstätter (1988) nyomán.
- 2. sz. kérdőív: IPI – Személyközi hatalom kérdőív Raven (1998) nyomán.
- 3. sz. kérdőív: 16 PF – A Cattell-féle 16 faktoros személyiségteszt.

A Cattell-féle 16 faktoros személyiségteszt vizsgálatunkban alkalmazott magyar változatának standard pontjait 460 főiskolai, valamint egyetemi hallgató részvételével határozták meg, akik vegyesen társadalomtudományi, természettudományi, illetve műszaki érdeklődésű hallgatók közül kerültek ki, többen közülük tanárképző főiskolákon tanultak (Karczag, 1988). Így a teszt az érettségizett, illetve felsőfokú végzettséggel rendelkező populáció esetén alkalmazható leginkább.

Az 1. sz. kérdőív 4-5 perc alatt kitölthető, a 2. sz. kérdőív 15-20 percet vesz igénybe, a leghosszabb időt a hagyományos Cattell-féle kérdőív igényli, 50-60 percet. Így a vizsgálat időigénye másfél órát tett ki, ezért a felvételek egy egyetemi tanóra keretében történtek meg, ami a fegyelmezett kitöltést is biztosította.

A k. sz.-ek név nélkül töltötték ki a kérdőíveket, azonosításukat az általuk választott jelikék biztosították.

A vizsgálat eredményei

Az alkalmazott skálákról

Elkészítettük a 16 PA és a Személyközi hatalom kérdőív (IPI) magyar változatát, és elemeztük működésüket. Munkánknak már ebben a kezdeti stádiumában ígéretes eredményeket kaptunk. Statisztikai elemzéseinket a MiniStat teljes körű egyváltozós statisztikai programcsomag 3.2-es verziójával végeztük (Vargha, Czigler, 1999).²

a) A 16 PA-kérdőív

Mint az 1. sz. táblázatban bemutattuk, a 16 PA-kérdőív két ekvivalens változatot (A, B) tartalmaz. Ezek vizsgálatunk alapján a legtöbb faktorban (A, B, C, E, G, H, I, L, O, Q1, Q2, Q3, Q4) egyenértékűnek bizonyultak. Az F és az N faktor esetében a két változat között tendencia szintű pozitív együttjárást találtunk. Ez a kapcsolat a minta elemszámának növelésével szorosabbá válhat. Módosításra a továbbiakban elsősorban az M faktort leíró mellékneveknél van szükség. (Lásd 2. táblázat!)³

2. táblázat. A 16 személyiségfaktor vizsgálata melléknévpárok mentén
Az A és B változat korrelációi

Személyiségfaktorok							
A	B	C	E	F	G	H	I
0,413**	0,336**	0,546**	0,278**	0,153+	0,471**	0,434**	0,324**
0,420**	0,396**	0,473**	0,205**	0,111+	0,393**	0,344**	0,255**
Személyiségfaktorok							
L	M	N	O	Q ₁	Q ₂	Q ₃	Q ₄
0,528**	0,015	0,145+	0,210*	0,362**	0,483**	0,343**	0,434**
0,418**	0,008	0,072	0,151*	0,270**	0,414**	0,294**	0,313**

A konstrukciós validitás meghatározásához a 16 személyiségfaktort melléknévpárok-kal megragadó skálán (16 PA) kapott értékeket összevetettük a Cattell-féle 16 faktoros személyiségteszt alapján számolt megfelelő mutatókkal. A 3. táblázat a PA-skála két változata és a Cattell-féle személyiségteszt eredményei közti kapcsolatokat mutatja be.

² Munkánkban a szignifikáns összefüggések jelzésére a következő jelöléseket alkalmaztuk:
+: $p < 0,10$; *: $p < 0,05$; **: $p < 0,01$.

³ A 2., 3., 4. táblázatban a legismertebb kapcsolati mutató, a Pearson-féle r lineáris korrelációs együttható mellett – amely jól összevethető Brandstätter mérési eredményeivel – a következő sorban jelöltük a Kendall-féle tau-b monotonitási együttható értékét is, amely diszkrét változók esetén megfelelőbb mutató a sztochasztikus monotonitás mérésére (Vargha, 2000).

3. táblázat. A Cattell-féle 16 faktoros személyiségteszttel mért kapcsolatok

	A Cattell-féle személyiségteszt faktorai							
	A	B	C	E	F	G	H	I
16 PA (A) megfelelő faktorai	0,272**	0,125	0,084	0,214*	0,202*	0,268**	0,511**	0,084
	0,190**	0,075	0,056	0,169**	0,171**	0,239**	0,385**	0,060
16 PA (B) megfelelő faktorai	0,053	0,128	0,085	0,281**	0,293**	0,417**	0,532**	0,174*
	-0,017	0,101+	0,051	0,224**	0,194**	0,318**	0,433**	0,117*
	A Cattell-féle személyiségteszt faktorai							
	L	M	N	O	Q ₁	Q ₂	Q ₃	Q ₄
16 PA (A) megfelelő faktorai	0,283**	0,014	0,088	0,161+	0,251**	0,092	0,322**	0,340**
	0,230**	-0,004	0,074	0,058	0,177**	0,080	0,248**	0,232**
16 PA (B) megfelelő faktorai	0,318**	0,074	-0,034	0,314**	0,155+	0,086	0,431**	0,464**
	0,261**	0,061	0,025	0,247**	0,095	0,044	0,336**	0,359**

A 3. táblázatból látható, hogy mindkét mellékneves skálaváltozat alapján jól megragadható az E; F; G; H; L; Q₃; Q₄ faktor. További öt faktor a 16 PA-skála két változatának egyikével jár együtt: az A változat szoros kapcsolatban áll az A és a Q₁, míg a B változat az I és O faktorokkal, illetve tendencia szintű kapcsolatot mutat a B faktoral. Négy faktor esetében nem sikerült az együttjárást kimutatni.

Brandstätter eredeti vizsgálatában a másodlagos faktoroknál sikerült az együttjárás megfelelő igazolása, és e kapcsolatok alapján fogadták el a skála használhatóságát a személyiségvonások mérésére. Vizsgálatunkban a mellékneves személyiségkérdőív alapján nyert 4 másodlagos faktor közül három erőteljesen korrelál a Cattell-féle személyiségtesztben kapott adatok alapján számolt másodlagos faktorokkal, egynél a B változattal figyelhető meg ez a szoros kapcsolat, míg az A változattal csak egy tendencia szintű kapcsolat jelenik meg. (Lásd 4. táblázat.)

4. táblázat. A másodlagos faktorok közti kapcsolatok

	A Cattell-féle személyiségteszt másodlagos faktorai			
	I. FAKTOR	II. FAKTOR	III. FAKTOR	IV. FAKTOR
16 PA (A) megfelelő másodlagos faktorai	0,570**	0,519**	0,147+	0,308**
	0,412**	0,369**	0,085	0,196**
16 PA (B) megfelelő másodlagos faktorai	0,528**	0,457**	0,384**	0,605**
	0,356**	0,316**	0,292**	0,443**

Két erőteljesen korreláló másodlagos faktor (I. szorongó-adaptált; II: extravertált-introvertált) jelentése jól megfeleltethető az Eysenck által feltárt két fő személyiségfaktornak, a neuroticitás (labilitás-stabilitás), illetve az extraverzió-introverzió dimenzióknak (Eysenck, 1953). A IV. faktor, amely szintén szoros kapcsolatot mutat a

Cattell-féle faktorral, esetünkben – azaz a hatalom működésének vizsgálatában – szintén rendkívül fontos szerepet tölt be, az independencia-dependencia dimenziót jellemzi.

b) A Személyközi hatalom kérdőív

A Személyközi hatalom kérdőív 44 tétele 11 forrás szerepét tárja fel az alkalmazottak engedelmisségének vizsgálatában. A skála az instrukció módosításával felvehető az alkalmazottak, illetve felettesek szemszögéből is. Jelen esetben az alárendelt helyzetben levő személyek viselkedésének jellemzőit vizsgáltuk. A 11 belső skála tételeinek megbízhatóságát, belső konzisztenciáját itemanalízissel vizsgáltuk. Nyolc skála esetében mind a négy tétel jól használhatónak bizonyult. További két skálánál a leggyengébben korreláló tétel elhagyásával a belső konzisztenciát jellemző Cronbach-alfa értéke az ilyen szubjektív megítélést feltáró kérdőíveknél kívánatos 0,7-es szintre kerekíthető. Egyedül a referens hatalmat vizsgáló skála Cronbach-alfa értéke maradt ez alatt, 0,6-es szintet érve el. Mint tudjuk, a referens hatalom sok más hatalmi forrással is szoros kapcsolatot mutat, nehezen különíthető el. A felettes tiszteletét, megbecsülését erőteljesen meghatározza a különböző belső források használata, így a referens hatalom mellett a szakértői és az információs hatalom is. (A Kendall-féle tau-b kapcsolati mutató a referens és a szakértői hatalmat feltáró skála között 0,422**; a referens és az információs hatalmat jellemző skála között 0,140*.) Ha ezeket is figyelembe véve e három forrást jellemző tételekkel egy új skálát képzünk, amely a hatalom belső összetevőire irányul, a Cronbach-alfa értéke 0,806-re emelkedik.

Mint említettük, minden skálából elhagytuk a legkevésbé illeszkedő itemet, így Raven példáját is követve 33 tételből álló kérdőívet használtunk fel további elemzéseinkben. Az 5. táblázat a Személyközi hatalom kérdőív belső skáláit, tételeit, illetve azok belső konzisztenciáját mutatja be a legkevésbé illeszkedő tétel kihagyásával. (Ezeket zárójelben tüntettük fel.)

5. táblázat. A személyközi hatalom kérdőív skálái, tételei és azok belső konzisztenciája

Alskála neve	Konzisztencia mutatók: Cronbach-alfa	
Tételei	item-totál	item-maradék
	Korrelációk	
Személytelen jutalmazó hatalom	0,871	
(1. Ha a főnököm elégedett velem, lehet, hogy fizetésemelést kapok.)	–	–
22. A főnököm hozzásegíthet ahhoz, hogy különböző juttatásokhoz jussak.	0,90	0,78
37. A főnököm hozzásegíthet az előléptetéshez.	0,89	0,75
41. Jutalomra számítok ezért.	0,89	0,74

Alskála neve	Konzisztencia mutatók: Cronbach-alfa	
Tételei	item-totál	item-maradék
	Korrelációk	
Személytelen büntető hatalom	0,851	
6. A főnököm rosszabb helyre oszthat be.	0,84	0,63
(13. A főnököm kedvezőtlenebb helyzetbe hozhat.)	–	–
31. A főnököm megnehezítheti az előléptetésemet.	0,89	0,75
39. A főnököm megakadályozhatja a fizetésemelésemet.	0,91	0,79
Szakértői hatalom	0,762	
3. Valószínűleg a főnököm tudja e munka elvégzésének legjobb módját.	0,83	0,57
19. Bizonyára a főnököm nálam jóval többet tud erről a munkáról.	0,85	0,65
26. Megbízom a főnökömben, hogy a legjobb útmutatást tudja nyújtani ebben a munkában.	0,80	0,58
(38. A főnököm sokkal nagyobb gyakorlattal rendelkezik, mint én.)	–	–
Referens hatalom	0,569	
5. Tisztelem és nagyrabecsülöm a főnökömet, nem akarok ellenkezni vele.	0,70	0,30
15. Olyan embernek ismertem meg a főnökömet, akivel szívesen azonosulok.	0,74	0,41
(27. Mindketten ugyanahhoz a csoporthoz tartozunk, fontosnak tartom, hogy közös nevezőre jussunk.)	–	–
35. Felnézek a főnökömre, és példaként követem a munkámban.	0,76	0,44
Információs hatalom	0,819	
(4. Egyszer már saját szememmel meggyőződhettem róla, miért volt szükség a változtatásra.)	–	–
17. A főnököm alaposan elmagyarázta kérésének okát.	0,85	0,64
24. A főnököm fontos okokat sorolt fel, hogy miért változtassak munkavégzésem menetén.	0,88	0,71
42. Megértettem, hogy miért a kívánt változtatás a legjobb.	0,85	0,67
Pozícióból fakadó legitim hatalom	0,725	
(2. Végülis ő a főnök.)	–	–
20. A főnök dolga, hogy eldöntse, mit hogyan tegyek.	0,80	0,52
28. A főnökömnek joga van beleszólni a munkavégzésembe.	0,75	0,46
34. Mint alkalmazottnak, kötelességem megtenni, amit a főnököm mond.	0,86	0,67

Alskála neve	Konzisztencia mutatók: Cronbach-alfa	
Tételei	item-totál	item-maradék
	Korrelációk	
A viszonyosság normájából adódó legitim hatalom	0,655	
7. Korábban már sok előnyben részesített a főnököm, így viszonzás-képpen én is megteszem ezt neki.	0,76	0,45
12. Korábbi jutalmakért cserébe kötelességemnek érzem ezt megtenni.	0,81	0,53
32. A főnököm is már sok mindent megtett értem, amit kértem tőle.	0,73	0,43
(43. A főnököm eddig hagyta, hogy a magam módján csináljam a dolgokat, így most fontosnak tartom, hogy úgy tegyem, ahogy kéri.)	–	–
Függőségéből fakadó legitimitás	0,657	
(9. Világos előttem, hogy valójában a főnököm is függ tőlem, hogy megteszem-e, amit kér.)	–	–
16. Ha nem teszem meg, a főnököm munkáját nehezítem meg ezzel.	0,77	0,42
25. Megértettem, hogy a főnökömnek valóban szüksége van ebben a dologban a segítségemre.	0,78	0,50
40. Tudom, hogy egy főnöknek is szüksége van a vele együtt dolgozók együttműködésére.	0,77	0,50
A méltányosság normájából fakadó legitimitás	0,867	
(11. Az együttműködéssel jóvátehetem néhány múltbeli hibámat.)	–	–
21. Az engedelmességgel szeretnék kompenzálni néhány olyan dolgot, amit korábban nem jól tettem.	0,90	0,76
30. Volt néhány rossz húzásom, így fontosnak tartom, hogy ezt így megtegyem neki.	0,92	0,82
36. Nem mindig tettem meg, amit a főnököm kért, így most úgy érzem, meg kell tennem.	0,84	0,67
Személyes jutalmazó hatalom	0,702	
(8. Kedvelem a főnökömet, a megbecsülése fontos számomra.)	–	–
14. Jobban érzem magam, ha tudom, a főnököm kedvel engem.	0,79	0,53
29. Értékesebbnek érzem magam, ha a főnököm kíváncsi a szerinti dolgozók.	0,77	0,45
33. Úgy érzem, jobban elfogad a főnököm, ha megteszem, amit kér.	0,81	0,58
Személyes büntető hatalom	0,731	
10. Nem akarom, hogy a főnököm nehezteljen rám.	0,82	0,58
(18. Zavar az a tudat, hogy a főnököm elégedetlen velem.)	–	–
23. A főnököm hűvössé, távolságtartóvá válik, ha nem teszem meg, amit kér.	0,81	0,58
44. Már csak annak a tudata is nagyon zavarna, hogy a főnököm nem jó szemmel néz rám.	0,78	0,50

A hatalmi források és a személyiség kapcsolata

Kérdésfeltevés

A skálákkal kapcsolatos mérések elvégzése után eljutottunk a vizsgálatunkban tervezett kérdéskör elemzéséhez, a személyiség és a preferált hatalmi források kapcsolatának feltárásához: Munkavégzés során különböző személyiségű embereknél – azok saját megítélése szerint – a vezetők mely viselkedése biztosítja az engedelmességnek, az utasítások követésének legmagasabb szintjét?

A személyiséget a mellékneves skálák alapján számolt másodlagos faktorokkal jellemeztük. A jól használhatónak bizonyult, és a vezetőnek való engedelmesség szempontjából is legfontosabb I. Szorongó-adaptált; II. Extravertált-introvertált és IV. Independencia-dependencia faktor szerepét vizsgáltuk. E másodlagos faktorok kiszámításának módja mind az A), mind a B) változatnál Karczag (1988) nyomán a következő⁴:

I. Másodlagos faktor: Szorongó-adaptált

$$[38 + (2 \times 16PA(L)) + (3 \times 16PA(O)) + (4 \times 16PA(Q_4)) - (2 \times 16PA(C)) - (2 \times 16PA(H)) - (2 \times 16PA(Q_3))] / 10$$

II. Másodlagos faktor: Extravertált-introvertált

$$[(2 \times 16PA(A)) + (3 \times 16PA(E)) + (4 \times 16PA(F)) + (5 \times 16PA(H)) - (2 \times 16PA(Q_2)) - 11] / 10$$

IV. Másodlagos faktor: Independens-dependens

$$[(4 \times 16PA(E)) + (3 \times 16PA(M)) + (4 \times 16PA(Q_1)) + (4 \times 16PA(Q_2)) - (3 \times 16PA(A)) - (2 \times 16PA(G))] / 10$$

A különböző hatalmi források szerepének feltárására a Személyközi hatalom kérdőív méréseink alapján bevált 33 tételét alkalmaztuk. Elemzésünkben kiemeltük a nemi különbségek és a munkahelyi tapasztalatok szerepét.

Hipotézisek

Eddigi kutatási tapasztalatok alapján (pl. Lee, Smith, Cioci, 1993) azt vártuk, hogy a nők elsősorban a belső forrásokra építő, demokratikusabb vezetési módokat preferálják, míg a férfiak a külső, pozícióból fakadó hatalmi forrásoknak nagyobb szerepet

⁴ A képletekben szereplő jelölésekről: 16PA(L) – a 16 PA kérdőív L faktorának értéke; 16PA(O) – a 16 PA kérdőív O faktorának értéke stb. Mindkét tesztváltozatnál a különböző faktorokat leíró melléknévpárok az 1. sz. táblázatban láthatók.

szánnak. Ezeket az általánosabb tapasztalatokat színezhetik jellegzetes módon a személyiségbeli különbségek.

A munkavégzés során szerzett tapasztalatokkal kapcsolatban egy korábbi vizsgálatunk alapján azt a hipotézist állítottuk fel, hogy a tapasztalatok gyarapodásával a személyek mind vélekedéseikben, mind viselkedésükben kiegyenlítettebben viszonyulnak a különböző hatalmi forrásokhoz, így több különböző forrás szerepe emelkedik ki (Dornai, 2000).

Az eredményekről

Az alábbiakban bemutatásra kerülő 6. és 7. táblázatban a mindkét mellékneves személyiségkérdőív-változat (A és B) által egyaránt támogatott szignifikáns, illetve tendencia jellegű kapcsolatokat tüntettük fel.

6. táblázat. A másodlagos faktorok és a hatalmi források kapcsolata férfiaknál és nőknél. Kendall-féle rangkorrelációs mátrix (tau-b)

Változók kapcsolata	16 PA (A)		16 PA (B)	
	férfiak	nők	férfiak	nők
I. faktor – Személytelen büntető hatalom	0,189*	–	0,217*	–
I. faktor – Személyes büntető hatalom	0,212*	–	0,172*	–
II. faktor – Pozícióból fakadó legitim hatalom	0,141+	–	0,192*	–
I. faktor – Szakértői hatalom	–	–0,224**	–0,170*	–0,142+
II. faktor – Belső forrásokra épülő hatalom	–	–0,172*	–	–0,143+

A 6. táblázat alapján elmondhatjuk, hogy férfiaknál a szorongás magasabb szintje együtt jár a büntető hatalom szerepének kiemelkedésével, akár személyes, akár személytelen formában nyilvánul is az meg. Ennek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a büntető hatalom megjelenésének lehetősége motiválja leginkább a férfiak ezen csoportjánál a munkahelyi feladatok elvégzését. A férfiaknál az extraverzió irányába tolódás együtt jár felettesük pozícióból fakadó hatalmának nagyobb figyelembevételével. Tehát a pozícióból adódó legitimitás az extravertáltabb személyeknél játszik fontosabb szerepet. Ezek az eredmények megerősítik azt a kezdeti hipotézisünket, hogy a férfiak a strukturális hatalmi forrásoknak nagyobb szerepet tulajdonítanak a munkahelyi engedelmség tekintetében.

A nőknél a szorongás magasabb szintje negatív kapcsolatban áll a szakértői hatalom tekintetbe vételével. Ez az összefüggés a személyiség-kérdőív B) változatánál a férfiaknál is megjelenik. Ez az eredmény azt az általános tapasztalatot támasztja alá, hogy a szorongás az értelemre, megfontolásra építő érveket háttérbe szorítja a viselkedés alakításában.

Nőknél az extraverzió magasabb szintje negatívan jár együtt a belső forrásokra építő hatalomhasználattal. Vizsgálatunkban egyetlen személyiségjellemzőnél sem iga-

zolódott az a hipotézis, hogy a nőknél a belső forrásokra épülő hatalomgyakorlásnak lenne fontosabb szerepe. Ez a megfigyelés jól összeeseng egy korábbi vizsgálatunk eredményével; eszerint a tanári hatalomgyakorlási stílusok között nem találtunk nemi különbségeket, még a demokratikus vezetést leginkább jellemző referens hatalom terén sem (Dornai, 2003).

7. táblázat. A másodlagos faktorok és a hatalmi források kapcsolata a munkahelyi tapasztalatok függvényében

Kendall-féle rangkorrelációs mátrix (tau-b)

Változók kapcsolata	16 PA (A)		16 PA (B)	
	Munkahelyi tapasztalattal rendelkezők	Munkahelyi tapasztalattal nem rendelkezők	Munkahelyi tapasztalattal rendelkezők	Munkahelyi tapasztalattal nem rendelkezők
I. faktor – Szakértői hatalom	-0,369**	–	-0,192+	–
I. faktor – Belső forrásokra épülő hatalom	-0,264*	–	-0,252*	–
I. faktor – Személyes büntető hatalom	–	0,153*	–	0,172*
IV. faktor – Függőségből fakadó legitimitás	–	-0,145*	–	-0,127+
II. faktor – Belső forrásokra épülő hatalom	–	-0,133+	–	-0,174*

A 7. táblázat adatai szerint a munkahelyi tapasztalattal rendelkezőknél a szorongás magasabb szintje negatívan jár együtt a szakértői hatalom megjelölésével, mint olyannal, ami az engedelmisségért felelős. A szakértői hatalom mellett az egyéb belső forrásokra (információs és referens hatalom) épülő hatalomgyakorlás is hasonlóan jár együtt a szorongással. Arra következtethetünk ebből, hogy a szorongásra hajló embereknél a munkahelyi tapasztalatok gyarapodása nem változtatja meg azt a hozzáállásukat, hogy kevésbé veszik figyelembe a belső források szerepét a feladatvégzéssel kapcsolatos utasítások követésében. Ez ellentmond kezdeti feltételezésünknek, mely szerint a tapasztalatok gyarapodásával a beosztottak nyitottabbá válnak a különböző hatalmi források elfogadására.

Munkahelyi tapasztalattal nem rendelkezők körében a szorongás magasabb szintje a személyes büntető hatalom jelentőségének kiemelkedésével jár együtt. Ez az összefüggés a tapasztalatok megjelenésével eltűnik.

Egy további érdekes összefüggés a munkahelyi tapasztalattal nem rendelkezők körében, hogy a függetlenség magasabb szintje negatív kapcsolatban áll a függőségből fakadó legitimitással, azaz az independenciára hajló személyek kevésbé veszik tekintetbe, hogy a munkavégzés során a felettes és a beosztottak teljesítménye kölcsönösen függ egymástól.

Végül, minél extravertáltabbak a munkahelyi tapasztalattal nem rendelkezők, annál kevésbé jelölik meg fontosnak a belső hatalmi források szerepét főnökük instrukciójának teljesítésében. Az extraverzió magasabb szintje tehát úgy tűnik, nem kedvez a belső (szakértői, információs, referens) hatalmi forrásokra való nyitottságnak.

Összegzésül

A személyiségjellemzők vizsgálatának bevonásával alaposabb képet nyerhettünk a különböző hatalmi források munkavégzésben betöltött szerepéről. Eredményeink alapján a legmeghatározóbb szerepet a személyekre jellemző szorongás-szint tölti be viszonyulásaik alakulásában. Ez figyelhető meg mind férfiaknál, mind nőknél. Szorongóbb személyeknél nagyobb jelentőségű a büntető hatalom, míg a belső forrásokra való nyitottság háttérbe szorul.

Továbbá az is jól látható, hogy munkahelyi tapasztalatok hiányában a függetlenebb, inkább kifelé forduló fiatalok kevésbé veszik figyelembe vezetőjük személyes tulajdonságait, igényeit. Ez a jelenség a mindennapi tapasztalatok alapján is korunk jellemző vonásának tekinthető.

Hasznosnak bizonyult tehát a személyiség vizsgálatát, illetve a hatalmi források feltérképezését lehetővé tevő, gyorsan és rugalmasan alkalmazható kutatási eszközöknek a bevezetése, amelyek lehetővé teszik, hogy változatos élethelyzetekben, akár nagy mintákon is folytathassuk vizsgálatainkat a hatalom, hatalom-gyakorlás, az ehhez való viszonyulás rendkívül jelentőségteljes témakörében.

A kézirat elfogadva: 2005. április

Irodalom

- BARTON, K. (1986): Personality Assessment by Questionnaire. In: CATTELL, R. B., JOHNSON, R. C. (eds.), *Functional Psychological Testing. Principles and Instruments*. New York, Brunner/Mazel Publishers, 237–259.
- BRANDSTÄTTER, H. (1988): Sechzehn Persönlichkeits-Adjektivskalen (16 PA) als Forschungsinstrument anstelle des 16 PF. *Zeitschrift für experimentelle und angewandte Psychologie*, Band XXXV, Heft 3, S. 370–391.
- BRANDSTÄTTER, H. (2001): Time Sampling Diary: An Ecological Approach to the Study of Emotions in Everyday Life Situations. In: BRANDSTÄTTER, H., ELIASZ, A. (eds.), *Persons, Situations, and Emotions. An Ecological Approach*. Oxford, Oxford University Press, 20–52.
- BRANDSTÄTTER, H., ELIASZ, A. (2001): Persons' Emotional Responses to Situations. In: BRANDSTÄTTER, H., ELIASZ, A. (eds.), *Persons, Situations, and Emotions. An Ecological Approach*. Oxford, Oxford University Press, 3–19.
- CARTWRIGHT, D. (1959): Power: A neglected variable in social psychology. In: CARTWRIGHT, D. (ed.), *Studies in Social Power*. Michigan, The University of Michigan, 1–14.

- CHENG, Y. C. (1993): Classroom Environment and Student Affective Performance: An Effective Profile. *Journal of Experimental Education*, 62, 3, 221–239.
- DORNAI Erika (2000): A hatalom koncepciója a különböző pszichológiai megközelítésekben. *Pszichológia*, 20, 3, 305–326.
- DORNAI Erika (2000): Kezdő és gyakorlott tanárok hatalomhoz való viszonya kommunikációs megközelítésben. In: Budapest, *Pszichológia 2000 Konferencia*. A Magyar Pszichológiai Társaság XIV. Országos Tudományos Nagygyűlése. 158.
- DORNAI Erika (2003): *A szociális hatalom megjelenési formái az osztálytermi kommunikációban*. Budapest, ELTE, Társadalomtudományi Kar, Társadalmi Kapcsolatok Intézete, Kézirat.
- DORNAI Erika (2004): Új, integrált megközelítés a szociális hatalom pszichológiai jellemzéséhez. *Pszichológia*, 24, 1, 37–53.
- EYSENCK, H. J. (1953): *The Structure of Human Personality*. New York, Wiley.
- FRENCH, J. R. P. Jr., RAVEN, B. (1959): The bases of social power. In: CARTWRIGHT, D. (ed.) (1959): *Studies in Social Power*. Michigan, The University of Michigan, 150–167.
- GONZALES, E., SHORT, P. M. (1995): The Relationship of Teacher Empowerment and Principal Power Bases. *Journal of Instructional Psychology*, 23, 3, 210–215.
- HEIDER, F. (1958): *The psychology of interpersonal relations*. New York, John Wiley & Sons.
- KARCZAG Judit (1988): A Cattell-féle 16 faktoros személyiségteszt. In: MÉREI Ferenc, SZAKÁCS Ferenc (szerk.), *Pszichodiagnosztikai Vademecum I. Explorációs és biográfiai módszerek, tünetbecslő skálák, kérdőívek*. 2. rész. Budapest, Tankönyvkiadó, 207–269.
- KINDSVATTER, R. (1990): Teacher Social Power and Classroom Discussion. In: WILEN, W. W. (ed.), *Teaching and Learning Through Discussion. The Theory, Research and Practice of the Discussion Method*. Springfield, Charles C. Thomas Publisher, 113–126.
- RAVEN, B. H. (1993): The Bases of Power: Origins and Recent Developments. *Journal of Social Issues*, 49, 4, 227–251.
- RAVEN, B. H., SCHWARZWALD, J., KOSLOWSKY, M. (1998): Conceptualizing and Measuring a Power/Interaction Model of Interpersonal Influence. *Journal of Applied Social Psychology*, 28, 4, 307–332.
- RICHMOND, V. P., ROACH, D. (1992): Power in the Classroom: Seminal Studies. In: RICHMOND, V. P., MCCROSKEY, J. C. (eds.), *Power in the Classroom: Communication, Control, and Concern*. London, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 47–65.
- VARGHA András (2000): *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Budapest, Pólya Kiadó.
- VARGHA András, CZIGLER Balázs (1999): *A MiniStat statisztikai programcsomag 3.2 verzió*. Budapest, Pólya Kiadó.

Power sources and personality

In the present article we analyze the bases of social power in accordance to personality. Our research question is the following: What kinds of power sources are preferred by persons with different personality structures in a subordinate role?

As a first step to solve this problem we adopted two generally useful and theoretically integrated questionnaires to Hungarian. For personality assessment we use the 16 Personality Adjective Scale (16 PA) designed by Brandstätter (1988), that measures Cattell's original 16 personality factors with 32 adjective pairs. Also, regarding to our outcomes the questionnaire proved adequate at the second-order factors. For this reason in our investigation we surveyed the I. Anxiety-Adjustment; II. Extraversion-Introversion and IV. Independence-Dependence factors, which have the most importance also from the view of compliance to leader.

We examined the roles of differential power sources in compliance, with the Interpersonal Power Inventory (IPI) developed by Raven (1998). This questionnaire based on the Power/Interaction Model of Interpersonal Influence. The Hungarian version of IPI proved satisfactory useful as well.

In our analysis the relationship between the power bases and personality factors was examined by gender and work experience. According to our results the most influential role in interpersonal relationships is played by the level of anxiety. This can be observed both by males and females. Coercion power has greater importance to persons with higher level of anxiety, while their openness to soft bases of power seems to fade. In addition, our findings indicate that independent and extrovert young persons with lack of work experience rather tend to ignore their supervisors' expert-, referent-, informational power or legitimate power of dependence. On the bases of our everyday experience this phenomenon can be considered as a characteristic of our age.

1. melléklet

16 PA-KÉRDŐÍV

A vizsgálat útmutatásai

A következőkben személyiséget jellemző melléknévpárokka fog találkozni. Kérjük, jelezze minden egyes párnál a megfelelő szám bekarikázásával, hogy a jobb oldali, vagy a bal oldali tulajdonság jellemzi-e Önt és milyen mértékben. Még ha úgy érezné, hogy mindkét egymás mellett feltüntetett tulajdonság is jellemzi bizonyos mértékben, kérjük akkor is csak egy értéket karikázzon be, a legtalálóbbat!

A felvételek név nélkül készülnek, ezért kérjük a tudományos feldolgozás érdekében őszintén válaszoljon, és egyetlen párt se hagyjon ki!

kimért	4	3	2	1	0	1	2	3	4	barátságos
nehézkés észjárású	4	3	2	1	0	1	2	3	4	gyors észjárású
indulatos	4	3	2	1	0	1	2	3	4	békés
alázatos	4	3	2	1	0	1	2	3	4	törtető
megfontolt	4	3	2	1	0	1	2	3	4	lelkesező
kiszámíthatatlan	4	3	2	1	0	1	2	3	4	következetes
félénk	4	3	2	1	0	1	2	3	4	merész
kemény	4	3	2	1	0	1	2	3	4	lágý
elfogadó	4	3	2	1	0	1	2	3	4	gyanakvó
józan	4	3	2	1	0	1	2	3	4	bohém
egyszerű	4	3	2	1	0	1	2	3	4	diplomatikú
laza	4	3	2	1	0	1	2	3	4	merev
hagyománytisztelő	4	3	2	1	0	1	2	3	4	szabadgondolkodású
csoport-függő	4	3	2	1	0	1	2	3	4	önálló
fegyelmeztlen	4	3	2	1	0	1	2	3	4	fegyelmeztett
kiengedett	4	3	2	1	0	1	2	3	4	feszült
űzött	4	3	2	1	0	1	2	3	4	nyugodt
változásra nyitott	4	3	2	1	0	1	2	3	4	megszokotthoz ragaszkodó
intelligens	4	3	2	1	0	1	2	3	4	tompaagyú
érzékený	4	3	2	1	0	1	2	3	4	durva
bűntudatra hajló	4	3	2	1	0	1	2	3	4	magabiztos
álmodozó	4	3	2	1	0	1	2	3	4	realista
agresszív	4	3	2	1	0	1	2	3	4	szelíd
melegsívű	4	3	2	1	0	1	2	3	4	rideg
felelősségtudó	4	3	2	1	0	1	2	3	4	könnyelmű
bizalmatlan	4	3	2	1	0	1	2	3	4	bizalomteli
független	4	3	2	1	0	1	2	3	4	másokra támaszkodó
agyafűrt	4	3	2	1	0	1	2	3	4	őszinte
önuralmat gyakorló	4	3	2	1	0	1	2	3	4	szertelen
közvetlen	4	3	2	1	0	1	2	3	4	gátlásos
higgadt	4	3	2	1	0	1	2	3	4	lobbanékony
szenvedélyes	4	3	2	1	0	1	2	3	4	visszafogott

2. melléklet

SZEMÉLYKÖZI HATALOM KÉRDŐÍV

Instrukció

Gyakran kéri arra a vezetők beosztottaikat, hogy az addigiaktól eltérő módon hajtsák végre feladataikat. Időnként a beosztottak ellenállnak a változtatásnak, vagy nem pontosan követik főnökük útmutatásait. Máskor viszont teljesen pontosan hajtják végre vezetőjük utasítását. Minket ez utóbbi helyzetek érdekelnek, amikor a beosztottak követik feletteseik kéréseit.

Képzelden el egy olyan helyzetet, amelyben beosztottként tevékenykedik! Tegyük fel, hogy főnöke azt kéri Öntől, hogy másképp hajtsa végre addigi feladatát, és Ön, habár kezdetben habozik, mégis pontosan megteszi főnöke kérését. A következőkben számos állítást sorolunk fel annak feltárására, hogy vajon mi lehetett az oka, hogy így tett. Kérjük, gondosan olvasson el minden állítást, miközbási helyzetre gondol! Jelölje meg a 7 fokú skálán minden egyes állításnál, hogy az mennyiben okozhatta engedelmességét! Az egyes szám jelentése: egyáltalán nem ez az oka, a hetes szám jelentése pedig: teljesen ez az oka.

	Egyáltalán nem az az oka	Teljesen az az oka
1. Ha a főnököm elégedett velem, lehet, hogy fizetésemelést kapok.	1 2 3 4 5 6 7	
2. Végül is ő a főnök.	1 2 3 4 5 6 7	
3. Valószínűleg a főnököm tudja e munka elvégzésének legjobb módját.	1 2 3 4 5 6 7	
4. Egyszer már saját szememmel meggyőződhettem róla, miért volt szükség a változtatásra.	1 2 3 4 5 6 7	
5. Tisztelem és nagyra becsülöm a főnökömet, nem akarok ellenkezni vele.	1 2 3 4 5 6 7	
6. A főnököm rosszabb helyre oszthat be.	1 2 3 4 5 6 7	
7. Korábban már sok előnyben részesített a főnököm, így viszonzásképpen én is megteszem ezt neki.	1 2 3 4 5 6 7	
8. Kedvelem a főnökömet, a megbecsülése fontos számomra.	1 2 3 4 5 6 7	
9. Világos előttem, hogy valójában a főnököm is függ tőlem, hogy megteszem-e, amit kér.	1 2 3 4 5 6 7	
10. Nem akarom, hogy a főnököm nehezteljen rám.	1 2 3 4 5 6 7	
11. Az együttműködéssel jóvátehetem néhány múltbeli hibámat.	1 2 3 4 5 6 7	
12. Korábbi jutalmakért cserébe kötelességemnek érzem ezt megtenni.	1 2 3 4 5 6 7	
13. A főnököm kedvezőtlenebb helyzetbe hozhat.	1 2 3 4 5 6 7	
14. Jobban érzem magam, ha tudom, a főnököm kedvel engem.	1 2 3 4 5 6 7	
15. Olyan embernek ismertem meg a főnökömet, akivel szívesen azonosulok.	1 2 3 4 5 6 7	
16. Ha nem teszem meg, a főnököm munkáját nehezítem meg ezzel.	1 2 3 4 5 6 7	

	Egyáltalán nem az az oka				Teljesen az az oka			
17. A főnököm alaposan elmagyarázta kérésének okát.	1	2	3	4	5	6	7	
18. Zavar az a tudat, hogy a főnököm elégedetlen velem.	1	2	3	4	5	6	7	
19. Bizonyára a főnököm nálam jóval többet tud erről a munkáról.	1	2	3	4	5	6	7	
20. A főnök dolga, hogy eldöntse, mit hogyan tegyek.	1	2	3	4	5	6	7	
21. Az engedelmességgel szeretnék kompenzálni néhány olyan dolgot, amit korábban nem jól tettem.	1	2	3	4	5	6	7	
22. A főnököm hozzásegíthet ahhoz, hogy különböző juttatásokhoz jussak.	1	2	3	4	5	6	7	
23. A főnököm hűvössé, távolságtartóvá válik, ha nem teszem meg, amit kér.	1	2	3	4	5	6	7	
24. A főnököm fontos okokat sorolt fel, hogy miért változtassak munkavégzésem menetén.	1	2	3	4	5	6	7	
25. Megértettem, hogy a főnökömnek valóban szüksége van ebben a dologban a segítségemre.	1	2	3	4	5	6	7	
26. Megbízom a főnökömben, hogy a legjobb útmutatást tudja nyújtani ebben a munkában.	1	2	3	4	5	6	7	
27. Mindketten ugyanahhoz a csoporthoz tartozunk, fontosnak tartom, hogy közös nevezőre jussunk.	1	2	3	4	5	6	7	
28. A főnökömnek joga van beleszólni a munkavégzésembe.	1	2	3	4	5	6	7	
29. Értékesebbnek érzem magam, ha a főnököm kíváncsiak szerint dolgozok.	1	2	3	4	5	6	7	
30. Volt néhány rossz húzásom, így fontosnak tartom, hogy ezt így megtegyem neki.	1	2	3	4	5	6	7	
31. A főnököm megnehezítheti az előléptetésemet.	1	2	3	4	5	6	7	
32. A főnököm is már sok mindent megtett értem, amit kértem tőle.	1	2	3	4	5	6	7	
33. Úgy érzem, jobban elfogad a főnököm, ha megteszem, amit kér.	1	2	3	4	5	6	7	
34. Mint alkalmazottnak, kötelességem megtenni, amit a főnököm mond.	1	2	3	4	5	6	7	
35. Felnézek a főnökömrre, és példaként követem a munkámban.	1	2	3	4	5	6	7	
36. Nem mindig tettem meg, amit a főnököm kért, így most úgy érzem, meg kell tennem.	1	2	3	4	5	6	7	
37. A főnököm hozzásegíthet az előléptetéshez.	1	2	3	4	5	6	7	
38. A főnököm sokkal nagyobb gyakorlattal rendelkezik, mint én.	1	2	3	4	5	6	7	
39. A főnököm megakadályozhatja a fizetésemelésemet.	1	2	3	4	5	6	7	
40. Tudom, hogy egy főnöknek is szüksége van a vele együtt dolgozók együttműködésére.	1	2	3	4	5	6	7	
41. Jutalomra számítok ezért.	1	2	3	4	5	6	7	
42. Megértettem, hogy miért a kívánt változtatás a legjobb.	1	2	3	4	5	6	7	
43. A főnököm eddig hagyta, hogy a magam módján csináljam a dolgokat, így most fontosnak tartom, hogy úgy tegyem, ahogy kéri.	1	2	3	4	5	6	7	
44. Már csak annak a tudata is nagyon zavarna, hogy a főnököm nem jó szemmel néz rám.	1	2	3	4	5	6	7	

NAGY LÁSZLÓ

PTE BTK Pszichológia Intézet, Személyiség-Fejlődés és Klinikai Pszichológiai Tanszék

A FELNŐTT KÖTŐDÉS MÉRÉSÉNEK ÚJ LEHETŐSÉGE: A KÖZVETLEN KAPCSOLATOK ÉLMÉNYEI KÉRDŐÍV

Tanulmányom célja Brennan, Clark és Shaver (1998) Közvetlen Kapcsolatok Élményei (angolul ECR = Experiences of Close Relationships) felnőtt kötődési kérdőívének bemutatása. A 142 tételes önkitöltős kérdőív a személyiségjellemzőket két különböző formában méri. Rövid változata az első 36 válasz alapján az Ainsworth, valamint Main és munkatársaik elméletei nyomán már több mint két évtizede ismert 4 kötődési típusba sorolja a vizsgálati személyeket. Hosszú változata összesen 120 item értékeléséből (melyek közül 14 az első 36 között is szerepel) 12 alskálán jellemzi a vizsgált személyek romantikus partnerekkel kapcsolatos attitűdjeit, majd ezek alapján határozza meg a négy klasszikus kötődési stílust.

A módszer bemutatását követően 107 lélektani értelemben egészségesnek minősülő (ilyen probléma miatt saját bevallásuk alapján még nem kellett szakemberhez fordulniuk) és 110 pszichiátriai kezelés vagy rehabilitáció miatt éppen speciális intézményekben tartózkodó -döntően személyiségzavarral diagnosztizált- felnőtt vizsgálata során szerzett tapasztalatokat ismertetem. Az így nyert hazai adatokat összevetem a rendelkezésemre álló nemzetközi, elsősorban amerikai kutatások eredményeivel is.

A kötődési típusok mérésének rövid története

Az első publikálása óta eltelt három és fél évtized alatt a kötődésemélet fokozatosan a pszichológiának az egyik legtöbbet kutatott témája lett. John Bowlby, angol pszichoanalitikus végzettségű pszichiáter legelőször a II. világháború tragikus eseményei nyomán a szüleitől szeparálódott csecsemőkkel és gyerekekkel történt találkozásai során figyelt fel a traumatizáló jelenségre (Tizard, idézi Goodwin, 2003). Az 1950-es és 60-as években a kapcsolat megszakadását követő súlyos hatások magyarázatát egyre inkább az érzelmi kötődés etológiai gyökereiben vélte megtalálni (Holmes, 1993, idézi Goodwin, 2003). A szülő elvesztését követő gyermeki reakciók szisztematikus megfigyelésével fokozatosan jutott arra az álláspontra, hogy a kötődési készte-

tés minden emberrel veleszületett. Ezzel kapcsolatos nagyszabású elméletét egy a későbbi kutatások fényében mérföldkőnek nevezhető könyvben foglalta össze (Bowlby, 1969). *A kötődés és veszteség* című trilógia második kötete a szeparáció nyomán fellépő szorongással és haraggal foglalkozott (Bowlby, 1973), a harmadik pedig a szomorúsággal és depresszióval (Bowlby, 1980).

Az eredetileg evolúciós szemléletű elmélet utóbb a Mary Ainsworth (1978) és munkatársainak kilenc évvel későbbi, a csecsemők „idegen helyzetben” („Strange Situation”) mutatott eltérő viselkedési mintázatainak – biztonságos (B), elkerülő (A), ellenálló/ambivalens (C) – leírásával vált a fejlődéslélektan empirikusan kutatható témájává (Solomon és George, 1999). Csak jóval később, 1990-ben írta le Main és Solomon a negyedik, magyarra nehezen lefordítható dezorganizált/dezorientált (D) kategóriát (Hesse, 1999).

Közben 1987-től az elmélet további területek meghódítására vált alkalmassá a pszichológián belül. A csecsemőkre leírt három kategóriának (Crowell, Fraley és Shaver, 1999) Cindy Hazan és Philip Shaver a felnőtt romantikus kapcsolatok vizsgálatára fogalmazta át. Ennek a gyorsan és egyszerűen kivitelezhető kérdőíves módszernek az életre hívásával nemcsak a személyiség-lélektan, de a pszichológia más területei számára is lehetővé tették a széles körű kutatásokat.

A csecsemőkori kötődéssel kapcsolatban Gervai Judit (1997) az evolúciós szemlélet fejlődéslélektanra gyakorolt hatásaival kapcsolatos mai álláspontról Péley Bernadett (2000), a serdülés utáni romantikus kapcsolatok alakulásáról pedig Urbán Róbert (1996) tanulmányában magyar nyelven is olvasható átfogó ismertetés.

Interjúkra alapozott felnőtt kötődést mérő technikák

A kötődés felnőttek körében történő mérésére dolgozták ki a felnőtt kötődési interjú technikát. Ennek legismertebb és legelterjedtebb változata az Ainsworth tanítványa és követője, Mary Main és munkatársai (1985) által kifejlesztett felnőtt kötődési interjú (Adult Attachment Interview = AAI). Ez tulajdonképpen egy 18 kérdésből álló, nagyjából egy óras félíg strukturált interjú (Hesse, 1999). A magnetofonra rögzített, majd legépelt szöveget szakértők a meghatározott szempontok szerint kódolják. Főként a narratív kapcsolati történet nyelvi kifejezőmódjainak koherenciájára alapozva, de Grice maximáit is figyelembe véve sorolják be a vizsgálati személyeket eredetileg a klasszikus három, majd a később kialakított kettővel együtt összesen öt kategória valamelyikébe. Ezek a következők: biztonságos/autonóm (F), a kötődések tekintetében elutasító (Ds), belebonyolódott a múltbéli kapcsolatokba (E), megoldatlan/dezorganizált a korábbi veszteségek vagy traumák nyomán (U), besorolhatatlan vagy egyszerre több egymást kizáró kategóriába tartozó (CC). A megoldatlan kategóriát eredetileg csak kiegészítésként csatolták az első három vagy négy verzió valamelyikéhez (Jellema, 2000). A biztonságos kötődés legfontosabb jellemzője az egész interjú koherenciája, az elutasítóé a konkrét emlékek hiánya mellett megjelenő idealizációk

a szülők legalább egyike iránt, a belebonyolódottaké a beszélgetés során is megjelenő harag a nevelőkkel szemben, ami mellett a bizonytalanság meglehetősen konfúzzá, nehezen követhetővé teszi a kapcsolat történetét (Hesse, 1999).

Az interjú kérdéseit csak részben, az értékelési rendszert sohasem publikálták, mindez a legutóbbi időkig hivatalosan csak a szerzők által elismert trénerek képzésében volt elsajátítható (Hesse, 1999).

Az eljárás azért igen munka- és időigényes, mivel a magnetofonra rögzített interjút leírják a hezitációkkal és hibákkal együtt, majd ezt utóbb gyakran több független szakemberrel értékeltetik, és ezekből emelik ki a konszenzusos elemeket (Jellema, 2000). Mindezek ellenére a dinamikusan orientált kutatásokban ez a legelterjedtebb, bizonyos körökben szinte egyedül elismert módszer az elkészülése óta eltelt két évtizedben. Noha az eljárás igen hatékony, de a bonyolultsága miatt sok kutató számára bizonyos kérdések megválaszolására nem a legpraktikusabb (Bartholomew és Horowitz, 1991).

A többi, kevesebb kutató által használt interjú technika is az AAI módosított változatának tekinthető. Ilyenek Kobak Q-sort technikára épülő módszere vagy Fónagy és munkatársai Reflektív Self Koncepción alapuló hasonló eljárása, mindkettő a kilencvenes évek elejéről (Kobak és mtsai, 1993; Fónagy és mtsai, 1991). Struktúráját tekintve szintén az AAI-hez hasonló Crowell és Owens (1996) CRI (Current Relationships Interview) kicsit későbbi eljárása, amely a narratív történet biztonságosan kötődőkre jellemző koherenciája mellett, főként a belebonyolódott és megoldatlan típusok esetében már hasonló prototipikus elemeket is keres, mint a korai kérdőíves módszerek. A különböző interjú alkalmazó eljárások részletes áttekintése hozzáférhető Crowell és munkatársai (1999) cikkében.

Kérdőíves mérések

Az önbeszámolókon alapuló kérdőívek többsége szintén az Ainsworth és munkatársai (1978) három kategóriájának – biztonságos (B), elkerülő (A), ambivalens/ellenálló (C) – megfeleltethető egyéni különbségeket keres. Az ilyen módszert alkalmazó személyiséglélektani kutatások tömeges elterjedése Hazan és Shaver (1987) cikkének megjelenésétől számítható. Elméletükben ötvözik Bowlby biológiai alapokon nyugvó kötődési szükséglettel kapcsolatos gondolatait a hetvenes években alkotó néhány antropológusnak és szociálpszichológusnak a szerelmi kapcsolatok jellemzőinek leírásához felhasznált megfigyeléseivel (Fraley és Shaver, 2000). Különösen szembeötlő lehetett a hasonlóság a Lee által leírt „szerelmi stílusok” (Love styles) egyéni különbségeinek magyarázatában felhasznált közelségkeresés és aktív elkerülés, valamint Bowlby belső munkamodelljének (Internal Working Modell = IWM) (in: Collins, 1996) összetevői között. Bowlby kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy a kötődés élménye a bölcsőtől a sírig végigkíséri az ember életét minden szoros érzelmi kapcsolat alakulásakor, azok kialakítása, fenntartása és megszakadása idején (idézi

Crowell és mtsai, 1999). Mégis némi bátorságra volt szükség Hazan és Shaver részéről, hogy párhuzamba állítsák Ainsworth és munkatársainak idegen helyzetben leírt viselkedési mintázatait a felnőttkori romantikus kapcsolatok során megélt érzésekkel. Hiába hangsúlyozták, hogy a gondoskodás és a szexualitás viselkedés rendszere egyaránt fontos részét képezi az intim kapcsolatoknak, követőik és bírálóik szinte már csak a kötődési komponensre fókuszáltak. Mivel a követők tábora bizonyult népesebbnek, nemcsak megszületett, de rohamléptekkel fejlődésnek is indult a felnőtt kötődés elmélet. Lopez (2003) szerint a kérdőíves módszer alkalmazói azzal érvelhetnek, hogy Bowlby belső munkamodelljei bizonyos elemeit tekintve döntően introspektív módon is hozzáférhető „tudatállapot” (mindful state) formájában is értelmezhetők, nemcsak a nagyrészt tudattalan „elmeállapot” (state of mind) módján, ahogy azt az interjúk preferálói teszik.

Még az sem hátráltatta a vizsgálatok gyors tempóban történő szaporodását, hogy Hazan és Shaver első kérdőíve pszichometriailag – finoman szólva is – meglehetősen egyszerű felépítésűre sikeredett (Brennan, Clark és Shaver, 1998). Gyakorlatilag annyiból állt a módszer, hogy a szerzők Lee fentebb említett szerelmi stílusainak megfelelően a felnőtt romantikus kapcsolatokra vonatkoztatott leírásokba transzformálták Ainsworthék három kategóriájának jellegzetességeit.

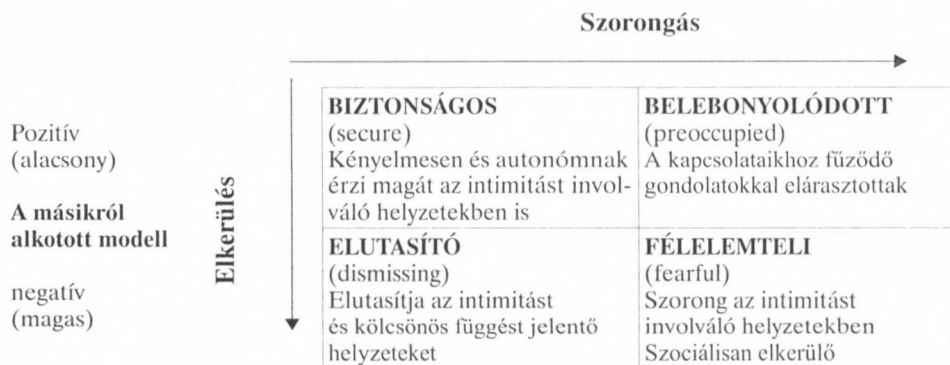
A biztonságos kötődés leírása ezek alapján például a következő: „Viszonylag könnyűnek találom, hogy közel kerüljek másokhoz és függjek tőlük. Nem aggódom gyakran amiatt, hogy elhagynak, vagy hogy valaki túl közel kerülne hozzám” (Hazan és Shaver, 1987. 515. o.). Ennek megfelelően az elkerülő típus fő jellemzője, hogy az intim kapcsolatokban mások közelsége kényelmetlenség forrása számukra. Ezzel szemben a szorongó-ambivalens személyek éppen amiatt aggódnak, hogy nem tudnak olyan közel kerülni partnereikhez, amennyire szeretnének, amikor pedig ezt már lassan sikerülne elérniük – talán nem is alaptalanul – félnek attól, hogy a függés mértéke elriasztja a másikat. Összevetve ezen megfogalmazásokat az interjúk ismertetett alapelveivel, elég jelentős koncepcionális eltérést tapasztalhatunk.

Ráadásul a vizsgálat eredetileg mindössze annyiból állt, hogy mindhárom állítás elolvasása után a megkérdezett személyek 7 fokú Lickert-skálán megítélték, hogy melyik jellemzés mennyire illik az ő romantikus kapcsolataik során átélt érzéseikre. Második lépésben ki kellett választaniuk és meg kellett jelölniük, hogy leginkább melyik típusba sorolnák önmagukat. Ez utóbbival életre is hívták a három „kötődési stílus” nagy karriert befutott kategóriáit (Hazan és Shaver, 1987). Ebben a később oly sokat idézett cikkükben az egyik leghatásosabb érvük módszerük használhatóságát illetően valószínűleg az lehetett, hogy a felnőttek vizsgálata során nagyon hasonló eloszlást kaptak normál egyetemista populációban, mint az amerikai középosztálybeli egészséges csecsemők kötődési típusait leíró korábbi eredmények.

Noha, mint fentebb említettem, kutatások tömege indult annak föltárására, milyen személyiségvonásokban különböznek egymástól a három stílus képviselői (lásd Urbán, 1996), párhuzamosan folytatódtak a próbálkozások egy „valódi” kérdőív kifejlesztésére. Először Simpson (1990) fogalmazta át 13 állítással Hazan és Shaver le-

Többen is próbálkoztak a kilencvenes évek elején az addigra pszichometriailag már elavultnak tekintett típusba sorolás helyett egy dimenzionális mérő eszköz létrehozásával. A legnagyobb lépést a kívánt irányba Bartholomew és Horowitz (1991) 4 kategóriás modellje jelentette. Ennek jelentősége elsősorban nem a negyedik, szorongó-elkerülő kötődési stílus bevezetésében állt, sokkal inkább abban, hogy visszanyúlva Bowlby belső munkamodellről szóló elméletéhez két független, immár dimenzionális természetű reprezentációs formát alkalmaztak a mérés segítésére (Collins, 1996).

Önmagunkról alkotott modell

A Brennan és munkatársai (1998) által bevezetett módosítás szerint az önmagunkról alkotott modell könnyebben mérhető a dependencia szintjei helyett a partnerekkel kapcsolatba kerüléskor a személyben generálódó szorongás mértékével, a másokról alkotott modellt pedig a viselkedés síkján továbbra is jól jellemzik az elkerülés alacsonytól a közepesen át a magasig tartó fokozatai.

Mindezek alapján az óramutató járásának megfelelően az alábbi kategóriák adódnak:

1. Az önmagukat pozitívan értékelő, alacsony dependenciával jellemezhető és ugyancsak alacsony elkerülést mutató egyének a kifejezett autonómiával rendelkező, biztonságosan kötődők (secure).

2. A másokat pozitívan értékelő, de önmagukban bizonytalan és kapcsolataik miatt sokat aggódó személyek – akiket korábban ambivalensnek neveztek – ebben a rendszerben a kapcsolatokba belebonyolódottként vagy elárasztottként (preoccupied) sorolják be.

3. A mindkét skálán magas értéket elérő, magukat szerethetetlennek tartó, ráadásul az anticipált visszautasítástól sérülékeny önértékelésüket is óvni igyekvő személyek a szorongó-elkerülők (fearful-avoidant), akiket korábban elutasító-ambivalensnek is neveztek.

4. Végül az alacsony függőséggel jellemezhető, saját magukat pozitívan értékelő, de a mások iránti bizalmatlanság miatt magas elkerülési tendenciát mutatók az elutasító-elkerülők (dismissive avoidant).

A dimenzionális mérések másik nagy hatású elmélete Judith A. Feeney és munkatársai (1994) elképzeléséből eredeztethető. Ők alkották meg a Kötődési stílusok kérdőívét (Attachment Style Questionnaire, ASQ), ami nevével ellentétben nem három vagy négy kötődési stílust ad eredményként, hanem öt skála segítségével igyekszik leírni a vizsgált személyek közötti különbségeket. Ezek a következők:

1. bizalom (Confidence),
2. kényelmetlenség a partner közelségétől (Discomfort with Closeness),
3. a kapcsolatok másodlagossága (Relationships as Secondary),
4. helyeslés/megerősítés szükséglete (Need for Approval),
5. belebonyolódás a kapcsolatokba (Preoccupation with Relationships).

Az utóbbi időben a pszichiátriai zavarok kutatásában ez a leggyakrabban alkalmazott módszer (Troisi és D'Argenio 2004; Fossati és mtsai, 2003).

Vitatható, hogy a koncepcionális váltásokkal közelebb került-e a kérdőíveket alkalmazó szociális/személyiség irányzat a dinamikus szemléletű, önmagát fejlődéslektani vonalnak nevező (George és West, 1999) interjúkat preferáló irányzathoz.

A kötődés kategóriális megközelítésében a legkisebb különbség első ránézésre a két irányzat képviselői között az elkerülő stílus definiálásában van, ahol mindkét csoport nagy hangsúlyt helyez a szoros érzelmi kapcsolatok jelentőségének tagadására (Fraley és Shaver, 1997). Ugyanakkor a dinamikus szemléletűek hangsúlyozzák, hogy a szülők idealizációjára irányuló törekvés torzító tényező lehet, miközben a kérdőívek a romantikus kapcsolatokon belüli bizalomra és mások közelségével kapcsolatos kényelmetlenségekre helyezik a fő hangsúlyt. A biztonságosan kötődők önmaguk és mások irányában tanúsított pozitív attitűdjeinek meglétére alapozó szociális irányzat kutatóit leginkább az imént említett idealizációk erőteljes működése vezetheti

félre. Az elárasztottak kiterjedt kapcsolati szorongásai, hipervigilanciája és ezek következményei ismételten átfedésekhez vezetnek a két irányzat eltérő módszerekkel történő, mégis hasonló kategorizációi között.

A két táboron belüli kutatások összehasonlíthatóságának legfőbb akadály a negyedik kategória. A dinamikus irányzat képviselőinek többsége ezt eleve csak kiegészítésként tulajdonítja a másik két bizonytalan kötődési típusba sorolt személynek, amennyiben valamilyen megoldatlan korábbi trauma hatása explorálható. A két dimenzió alapuló kérdőíves megközelítésben a kötődéssel kapcsolatos szorongások következtében fellépő elárasztottság és a mások iránt megnyilvánuló bizalmatlanságból táplálkozó elkerülés együttes előfordulása esetén sorolják a vizsgált személyt a szorongó-elkerülő kategóriába. Klinikusi tapasztalatok alapján ennek hátterében éppúgy lehet az abúzusok bármely formája, mint egyéb etiológiájú súlyos ambivalencia.

A több alfaktort használó dimenzionális mérések nagyon hasonló dilemmákat vetnek fel, mivel a leggyakrabban használt skálák itt is a bizalom, kényelmetlenség a partner közelségétől és a belemélyedés a kapcsolatokba. Ezek kétségekívül relevánsak, sőt kardinálisnak tekinthetők a kötődés szempontjából, mégis kérdéses, mennyire megbízhatóan mérhetők önbeszámolós módszerekkel. Mindenesetre néhányan komoly erőfeszítéseket tesznek az utóbbi időben a két irányzat közötti találkozási pontok keresésére vagy egyáltalán az eddig nem nagyon létező kommunikáció megindítására (Shaver és Mikulincer, 2002).

A Közvetlen Kapcsolatok Élményei kérdőív

A kilencvenes évek közepére az önbeszámolós kérdőívek híveinek szembesülniük kellett a ténnyel, hogy kevesebb, mint egy évtizedes története során az irányzat képviselői közel tucatnyi azonos elméleti alapon álló és nagyon hasonló elemekből építkező mérőeszközt konstruáltak és használnak. Az alkalmazott módszertan sokfélesége miatt a kutatások lassan áttekinthetetlenül heterogénné és ennek következtében összehasonlíthatatlanná váltak.

Ezért a fentebb ismertetett elképzelések felhasználásával három kutató nekilátott egy, az addigi eredményeket összegző konszenzusos kérdőív kialakításához (Brennan, Clark és Shaver, 1998). Ez lett később az általunk hazai adaptálásra kiválasztott mérőeszköz. Választásunkban jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a szerzők az eredeti közleményükben hangsúlyozták a módszer bárki számára előre biztosított, szabad felhasználhatóságát. Ennek alátámasztására a cikkük egyik függelékében a kérdőív rövid és hosszú változatának kérdéseit, a másikban a számítógépes értékeléshez szükséges SPSS alapú szintax utasításait és a kötődési stílusokba történő besoroláshoz elengedhetetlenül fontos koefficienseket is közzé tették. Ezekkel a „gesztusokkal” a kutatások nemzetközileg egységes alapokra helyezése volt a bevallott céljuk (Brennan és mtsai, 1998). A módszer másik nagy előnye, hogy elsőként kínál

egyszerre kategoriális és minden eddiginél differenciáltabb dimenzionális mérési lehetőséget. Ennek az ára, hogy az egyenként átlagosan 20-40 állítást tartalmazó korábbi kérdőívekhez viszonyítva, ennél a módszernél az itemek száma – így a kitöltéshez szükséges idő is – két-háromszorosa az előbbieknél.

A szerzők leírása alapján a 142 állítást tartalmazó mérőeszköz oly módon született, hogy az első lépésben összegyűjtötték a korábban publikált kérdőívekből, a kiadatlan diplomamunkákból és doktori disszertációkból az összes felnőtt kötődéssel kapcsolatos skálát és az ezeket alkotó mondatokat. Második lépésben konszenzusos alapon kiszűrték közülük a redundánsakat, így az eredeti 482 tétel 323-ra csökkent, megtartva az eredeti 60 kiindulási pontként használt skálát. Amint már fentebb a dimenzionális mérési elmélet ismertetésénél szóba került, a 60 alskála eredményeinek faktoranalízise is két független faktorhoz vezetett. Ezt követően az 1086 fő által kitöltött „szuperkérdőív” pontértékeinek elemzésével, saját korábbi tapasztalataik (Brennan és Shaver, 1995) és további mérések eredményeinek összevetésével, meglehetősen hosszadalmas és bonyolult matematikai analízis segítségével alakították ki a végleges formát.

A végleges kérdőív rövid változata az első 36 kérdés alapján a 18 páratlan sorszámú tételből az elkerülés mértékét, az ugyanennyi párosból pedig a romantikus kapcsolatokban megélt szorongás fokát méri a korábbi tapasztalatok alapján legjobbnak bizonyult 7 fokú Lickert-skála segítségével. Ezekhez úgy jutottak a szerzők, hogy egyszerűen sorra vették a keresett dimenziókkal legmagasabb korrelációt mutató itemeket. Pontértékeik összegzése után cluster-analízis és egyéb matematikai elemzés segítségével kiszámolták, milyen koefficiensek segítségével sorolhatók be a személyek a négy ismert kötődési stílus közül azokba, melyeket a kategoriális mérőeszközök szerint (pl. Hazan és Shaver, 1987) önmagukra nézve leginkább jellemzőnek véltek. A szerzők külön fölhívják a figyelmet arra, hogy ezeknek a koefficienseknek a meghatározásánál szándékosan a biztonságosan kötődőkkel „bántak” a legszigorúbban, vagyis a kérdőív a korábban általuk is alkalmazott módszerekhez képest relatíve kissé könnyebben sorolja a személyt a bizonytalanul kötődők három kategóriája közül valamelyikbe. Ezzel azt szándékoztak elérni, hogy egy bizonytalanul kötődő személy esetében csak mintegy 10% körüli lehessen annak az esélye, hogy tévesen biztonságosnak minősítsük (Brennan és mtsai, 1998). Cserébe természetesen a fordított irányú tévedés esélye ugyanennyivel nagyobb.

Sokkal egyértelműbb mérést tesz lehetővé a hosszabb változat 12 alskálája, melyek a szerzők szerint a két kiemelt dimenzióhoz kapcsolódó Costa és McCrae terminusa szerinti „facetek”.

Ezek a következők:

1. a partner jó kötődési személy („partner is a good attachment figure”),
2. szeparációs szorongás („separation anxiety”),
3. önállóság („self-reliance”),
4. kényelmetlenség-érzés a partner közelségétől („discomfort with closeness”),

5. harag vagy frusztráció a partnerekkel szemben („anger or frustration with partners”),
6. bizonytalanság a partner érzéseit illetően („uncertainly about feelings re partner”),
7. a partnertől való függés kényelmetlen („discomfort with dependence”),
8. bizalom a partnerekben („trust in partners”),
9. szerethetőség vagy kapcsolati önértékelés („lovability or relational self- esteem”),
10. sürgető vágy a partnerrel való egybeolvadásra („repellant desire to merge with partners”),
11. a függetlenség fenntartása a kapcsolaton belül („independence with respect to reletionships”),
12. félelem az elhagyatástól („fear of abandonment”).

Ezek a fentebb említett 60 kiindulási pontként használt skála analízisének termékei. Egyeseket közülük úgy vettek át már létező kérdőívekből, hogy kiválogatták a 10 pszichometriailag legjobban mérő tételét, másokat több korábbi skálából raktak össze hasonló elvek szerint. Ezekből – a rövid változattal csak néhány százaléknyi átfedést mutató – tételekből a személyek szintén besorolhatóak a négy ismert kategória valamelyikébe, de ennél sokkal többet nyújt azzal, hogy mind a 12 skálán valamilyen pont-értékkel is jellemzi az adott személyt. Ezen túlmenően azonban semmiféle sztenderdet vagy egyéb összehasonlítási alapként szolgáló útmutatást nem csatoltak a szerzők.

A vizsgálat célja, hipotézisei

Kutatásom megtervezésekor eredetileg a temperamentum egyes összetevőinek a kötődéssel kapcsolatos esetleges összefüggéseinek kimutatását tűztem ki célként. Ebben a tanulmányban azonban csak a különböző klinikai és kontroll csoportok kötődéssel kapcsolatos eredményeit, valamint ezeknek a külföldi irodalmi adatokkal történő összevetését ismertetem. A már hazánkban is ismert TCI kérdőív eredményeiből csak azokat mutatom be, amelyek az ismertetendő módszer pszichometriai jellemzőivel kapcsolatosak.

Hipotézisek

1. A kérdőív magyar változatával kapott eredményeknek is teljesíteniük kell a validitás és reliabilitás hagyományos kritériumait.

2. A kontroll minta eloszlása a négy kötődési típus tekintetében nem különbözhet lényegesen a külföldi eredményektől sem a rövid, sem a hosszú változattal; a két formula eredményeinek pedig nagyfokú hasonlóságot kellene mutatnia.

3. Az ismert angolszász adatoknak megfelelően a komoly érzelmi okokra visszavezethető problémákkal küzdő, kezelés alatt álló személyek között a bizonytalanul kötődőknek kellene lenniük nagy többségben.

Eljárás

A vizsgálat résztvevői a Közvetlen Kapcsolatok Élményei (ECR) – és a kutatás másik része miatt a Temperamentum és Karakter (TCI) – kérdőíveket (Rózsa és mtsai, 2004) töltötték ki.

A Közvetlen Kapcsolatok Élményei kérdőív magyar fordítása és kontroll fordítása a szerző, Kelly Brennan hozzájárulása után Kállai János vezetésével a PTE Pszichológiai Intézetében készült 2000-ben, és most kerül sor első hazai publikálására. A kérdőív rövid, 36 tételes, csak a szorongás és elkerülés dimenziói alapján a négy kötődési stílust meghatározó változatának kitöltési ideje átlagban öt perc körüli, az általam használt 142 kérdést tartalmazó hosszabb formuláé az iskolai végzettség és az olvasási sebesség függvényében átlagosan 20-25 perc.

Mivel a vizsgálathoz semmilyen anyagi vagy formális intézményi támogatás nem állt rendelkezésemre, így kizárólag az önkéntes válaszadókra számíhattam. A klinikai minta adatainak összegyűjtésében leginkább hajdani és jelenlegi kollégáim és tanítványaim voltak segítségemre. A válaszadók anonimitása biztosított volt – a szokványos szociológiai adatok mellett –, csak a diagnózisnak kellett szerepelnie a válaszlapon, amit a kitöltést felügyelő egészségügyi szakdolgozó vagy pszichológus írt rá utólag – az előzetes megbeszélésünknek megfelelően – a kórlap alapján.

A gondos előkészítés ellenére a kiadott kérdőíveknek csak kevesebb, mint a fele érkezett vissza kitöltve, mivel az ambuláns kezelésben a résztvevők hazavihették őket. Ezeknek döntő többsége egyszerűen elkallódott. A visszaérkezett kérdőívek negyede különböző hiányosságok miatt értékelhetetlennek bizonyult.

E nehézségek miatt a vizsgálatban való részvételre önként vállalkozó kontroll személyek döntő többsége is valamilyen szervezett képzésben részesülők közül került ki. Kisebbségük a régió munkaügyi központjainak átképző tanfolyamain, nagyobb hányaduk valamilyen postsecondary vagy diplomát adó levelező képzésben vett részt a Comenius Bt vagy a PTE szervezésében 2002–2003-ban.

Mivel már az adatok rögzítése során nyilvánvalóvá vált, hogy a kontroll személyek többsége fiatal vagy középkorú, főiskolai vagy egyetemi képzésre járó nő, ezért két csoportot alkottam belőlük is. Az illesztett minta nevű 40 fős csoportba kerültek minden akkor éppen rendelkezésre álló férfi és fiatal vagy alacsonyabb iskolai végzettségű nő adatai. Így a női kontroll néven szereplő csoportba néhány kivételtől eltekintve szinte kizárólag a középosztályba tartozónak tekinthető, leginkább húszas éveik második felében járó hölgyek kerültek. A normatív minta adatai intézetünk szakdolgozóinak az anyagaiból származnak.

Az eredmények elemzésére az SPSS for Windows programcsomag segítségével a PTE Pszichológia Intézetében került sor. A kérdőív adatait az eredeti közlemény (Brennan és mtsai, 1998) SPSS alapú szintax utasításai és koefficiensei alapján megírt számítógépes programmal értékeltük. Az így kapott kötődési stílusok megoszlását a különböző csoportok között khí négyzet próbával, a 12 alfaktor átlagos értékeit t-próbával vagy variancia analízissel hasonlítottuk össze.

A minta

A klinikai mintában 40-40 drogfüggő és 30 borderline személyiségzavarral kezelt személy található. Az első kettőben a férfiak (31, illetve 26 férfi és 9, illetve 14 nő) a harmadikban a nők (21 nő 9 férfi) voltak többségben. A legfiatalabb 16, a legidősebb 57 éves, legalább 8 osztályt végeztek, de 23 diplomás is van közöttük. Így átlagos életkoruk 31,8 év, átlagos iskolai végzettségük 11,3 osztály (1. táblázat).

1. táblázat. A vizsgált minta legfontosabb adatai

Csoport	Férfiak száma	Nők száma	Összesen	Átlagos életkor	Átlagos iskola
Kezelt	56	44	110	31,8	11,3
Kontroll	23	84	107	33,1	12,5

A kontroll csoportban 19 és 52 év között volt mindenki, átlagos életkoruk 33,1 év, átlagos iskolai végzettségük 12,5 osztály, többségük érettségizett és jelenleg is főiskolai vagy egyéb felnőttképzésben vesz részt. Az önkéntes válaszadás miatt előállt óriási női többség miatt elkülönített 40 fős illesztett mintában 22 férfi és 18 nő, vegyes megoszlású átlagos életkoruk 32,6 év, az elvégzett osztályok átlaga 12,2 (2. táblázat).

A normatív mintaként szereplő, csak a kötődési stílusok összehasonlításában szereplő, folyamatosan bővülő létszámú csoportot aktuálisan 353 fő, 129 férfi és 224 nő alkotta, átlagos életkoruk 23,6 év és néhány kivételtől eltekintve mindannyian húszas éveiket taposták éppen. A legtöbben az érettségit jelölték meg legmagasabb iskolai végzettségként, de sokan közülük még egyetemen vagy főiskolán tanultak, kisebb részük már rendelkezett diplomával.

A csoportok közötti szociológiai eltérések a jelen vizsgálat feltételei között kiküszöbölhetetlennek bizonyultak; az eredmények tehát csak előzetesek, további adatgyűjtés szükséges.

2. táblázat. Az alcsoportokra bontott minta legfontosabb adatai

Csoport	Férfiak száma	Nők száma	Összesen	Átlagos életkor	Átlagos iskola
Drogfüggő	31	9	40	24,5	10,3
Alkoholfüggő	26	14	40	42,3	12,2
Borderline	9	21	30	28,8	12,5
Női kontroll	1	66	67	33,5	12,2
Illesztett kontroll	22	18	40	32,6	12,8

Pszichometriai és leíró statisztikai eredmények

Mivel Magyarországon teljesen új mérőeszköz bevezetéséről van szó, először a Közvetlen Kapcsolatok Élményei kérdőív megbízhatóságát kellett megvizsgálni. Ennek megítélésére a Cronbach-alfa mutató szolgál, ami a szorongás és elkerülés dimenziók, valamint a 12 alfaktor esetében 0,67 és 0,96 között mozog (3. táblázat). Mivel a 14-ből 11 alfa érték az optimálisan elvárt 0,8 fölött van, további 3 jelentősen meghaladja a még elfogadható 0,7-et és csak a kapcsolaton belüli függetlenség alskála eredménye marad el kis mértékben ettől, így a mérőeszköz belső konzisztenciája megfelelőnek minősíthető.

3. táblázat. A Közvetlen Kapcsolatok Élményei Kérdőív leíró jellemzőinek értékei kezelés alatt állók és kontroll személyek tekintetében nemek szerinti bontásban ($p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$).**

Dimenziók/alfaktorok elnevezései	Tétel-szám	Kezelt férfiak N = 66		Kezelt nők N = 44		Kontroll férfiak N = 29		Kontroll nők N = 93		Alfa N = 231
		Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	
Elkerülés***	18	3,1	1,2	3,1	0,9	2,6	1,1	2,5***	0,9	0,88
Szorongás***	18	4,2	1,2	4,6	1,0	3,3***	0,8	3,6***	1,1	0,87
A p. jó kötődési személy**	10	5,3*	1,0	4,9	1,3	5,8*	0,8	5,5**	1,1	0,90
Szeparációs szorongás	10	4,7	1,3	5,0	1,3	4,5	1,0	4,7	1,1	0,88
Önállóság	10	4,4	1,1	4,6	1,1	4,4	1,1	4,5	1,0	0,76
Kényelmetlenség a p. közelségétől***	10	3,3	1,0	3,5	1,0	3,0	0,9	2,8***	0,8	0,78
Harag p. szemben***	10	3,7	1,3	4,1	1,4	2,8***	1,1	3,2***	1,2	0,96
Bizonytalanság a p. érzéseiben***	10	3,4	1,5	3,9	1,5	2,4***	1,2	2,6***	1,3	0,90
A partnertől függés kényelmetlen**	10	3,9	1,0	3,7	1,1	3,5	0,9	3,4	1,1	0,76
Bizalom a partnerekben***	10	4,0**	1,1	3,3	1,2	5,2***	0,9	4,7***	1,1	0,84
Szerethetőség/kapcsolati önértékelés***	10	4,8***	1,0	3,9	1,1	5,5***	0,8	5,2***	0,9	0,80
Sürgető vágy a p. egybeolvasásra***	10	3,6	1,0	3,9	1,3	2,7***	1,0	3,1***	1,1	0,81
Kapcsolaton belüli függetlenség*	10	3,7**	0,9	3,1	0,9	3,4	0,8	3,0	0,9	0,67
Félelem az elhagyatástól***	10	4,1	1,5	4,5	1,4	2,9***	1,0	3,4***	1,3	0,87

Ugyanebben a táblázatban szerepelnek a mérőeszköz leíró statisztikai jellemzői, mint a vizsgált csoportok átlagai és szórásai. Az alfaktorok neve mellett a valamilyen intézményben gyógyuló klinikai minta és a kontroll személyek eltéréseinek szignifikancia szintjei olvashatók csillagokkal jelölve.

A jelentősebb eredmények közül a kezelésre szoruló férfiak oszlopában a hozzájuk hasonlóan lelki eredetű problémákkal küzdő nőkkel szemben kimutatható eltérései kaptak helyet. A kontroll férfiak oszlopában az általuk produkált értékeknek a kezelésre szoruló férfiak eredményeivel összehasonlítása látható. A kontroll nők átlagainál az ő általuk a kezelésre szoruló nőkhez képest mutatott különbségek olvashatók le.

Mivel az önmagukat lelki zavaroktól mentesnek vallók esetében a két nem között – a férfiak valamivel magasabb ($p < 0,05$) partnereik iránt bevallott bizalmától eltekintve – nem találtam különbséget ($p > 0,1$), ezért a hely szűke miatt nem is építettem be az említett táblázatba. A kezelésre szoruló csoportok tagjai között is csak egyetlen alskálán van igazán nagy, kettőn közepes és egy esetben kis eltérés a 14 lehetőségből férfiak és nők összevetésében.

Az eredmények melletti csillagok számából könnyen kiolvasható, hogy 6 alskálán és a szorongás dimenzióban viszont kifejezetten nagyok a különbségek a klinikai és kontroll csoportok között!

Az alább felsoroltak közül az első kettőben a kontroll, a másik négyben a klinikai csoport tagjai értek el magasabb pontszámot.

- bizalom a partnerekben,
- szerethetőség vagy kapcsolati önértékelés,
- harag vagy frusztráció a partnerekkel szemben,
- bizonytalanság a partner érzéseit illetően,
- sürgető vágy a partnerrel való egybeolvadásra,
- félelem az elhagyatástól.

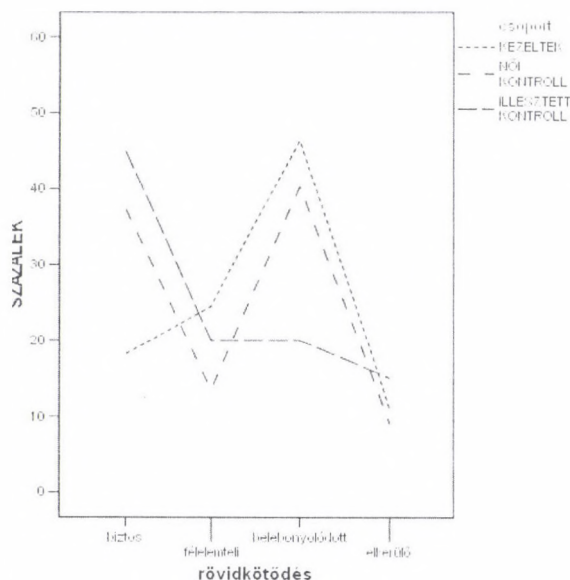
A kisebb eltéréseket mutató esetek közül az elkerülés dimenzióban és a kényelmetlenség a partner közelségétől alskálán csak a nőknél haladja meg kezeltek pontszáma jelentősen a kontrollokéét. A további alfaktorok közül a második és harmadik esetében az előzőeknél jóval kisebb eltérés az azonos nemű betegek és egészségesek között. Végül az utolsó három esetében csak minimális a különbség, vagy egyáltalán nincs is. Az ide sorolható skálák a következők:

- Kényelmetlenség a partner közelségétől
- A partnertől való függés kényelmetlen
- partner jó kötődési személy
- Kapcsolaton belüli függetlenség
- Szeparációs szorongás
- Önállóság

A két külön említést érdemlő eset közül az első az, hogy az elkerülés dimenzióban a kezelésre szorulóknak mindkét nem esetében mintegy 20%-kal magasabb átlagos pontszámot érnek el, ám ameddig ez a nők esetében erősen szignifikánsnak bizonyul, a férfiaknál feltehetően a nagyobb szórás miatt nem. A másik figyelemreméltó eredmény, hogy a kényelmetlenség érzés a partner közelségétől az egyetlen olyan alfaktor, ahol a két nem képviselői az elkerüléshez hasonlóan valamilyen értelemben feltűnően különböző módon viselkednek. Ugyanis ameddig a férfiak között a panaszmentesek átlagos pontszáma csak mérsékelten haladja meg a kezelés alatt állókéét, a nők esetében a különbség megduplázódik, így ettől erősen szignifikánssá is válik.

Mindenképpen kiemelésre méltó még az a tény, hogy sem a klinikai, sem a kontroll csoportokon belül nem volt, egy-két kivételtől eltekintve, lényeges különbség. Ez szinte mindig csak a kezelésre szoruló és az önmagukat komolyabb lélektani eredetű zavartól mentesnek vallók között mutatkozott. Viszont előzetes várakozásaimmal ellentétben a pszichés problémákkal küzdők csoportjai között, egy kivételtől eltekintve, sohasem sikerült lényeges eltérést találnom. Más szavakkal megfogalmazva tehát a választóvonal csaknem mindig az egészségesek és betegek között húzódik.

A kötődési stílusok csoportok közötti különbségei

Ami a második hipotézisnek megfelelően a kötődési stílusok eredményeit illeti, azok tulajdonképpen a várakozásoknak megfelelően alakultak. Független mintás khí-négyzet próbával a négy kötődési típus nemek közötti eloszlásában sem a kérdőív rövid, sem a hosszú változatánál nem mutatható ki eltérés ($khí = 3,305$, $khí = 1,671$, $p > 0,01$).

Ezzel szemben a kezelés alatt álló és a kontroll csoportok között mindkét formulával jelentős eltérés mutatható ki ($khí = 13,675$, $p < 0,005$ és $khí = 30,102$, $p < 0,001$). Ráadásul a különböző vizsgált alcsoportok között is szignifikáns a különbség ($khí = 18,081$, $p < 0,005$ és $khí = 38,235$, $p < 0,001$) (2. ábra).

Ami a klinikai és kontroll csoportokon belüli különbségeket illeti, a kérdőív rövid és hosszú változatánál sem találtam lényeges eltérést a négy kötődési típus eloszlásában ($khí = 1,524 - 2,740$, $p > 0,1$). Az egyetlen különbséget a kezelésre szorulóknak között a borderline csoport jelenti, mivel esetükben a két középső cellában -ahová ezen betegek háromnegyede sorolható- igen nagy a különbség ($khí = 17,456$, $p < 0,001$) a két változatnál. A kontrollok esetében az illesztett minta két mérési módszere között van hasonló méretű eltérés ($khí = 1,524 - 2,740$, $p < 0,01$) a biztonságosból elkerülővé vagy belebonyolódottá válók miatt. Ezeknek a lehetséges magyarázatára a megbeszélésnél visszatérünk.

A harmadik hipotézis részletes vizsgálatára áttérve rövid és hosszú változatot külön tárgyalva, a nemzetközi adatokkal is összevetve, a következő eredményeket kaptuk:

A rövid változat használatával a normál személyek esetében – a női kontroll csoport kivételével – mindegyik minta esetében elmondhatjuk, hogy a biztonságosan kötődők vannak a legtöbben (2. ábra). Egymintás $khí$ -négyzet próbával nincs különbség az amerikai kérdőíves adatok (4. táblázat) és az általam vizsgált, nembn, korban és iskolai végzettségben illesztett csoport eloszlása között ($khí = 5,896$, $p > 0,1$). Szinte ugyanez az eredménye a nagy létszámú magyar és az összes kontroll csoport összehasonlításának (pl. $khí = 0,543$, $p > 0,1$). Az egyetlen férfi kivételtől eltekintve csak nőkből álló és a vegyes csoport tagjai között viszont már jelentős eltérések mutatkoznak a kötődési stílusok tekintetében ($khí = 10,292$, $p < 0,05$), ami utólag is igazolja a minta aránytalanságainak kiküszöbölésére tett erőfeszítéseket.

4. táblázat. Kötődési stílusok megoszlása az ECR rövid változata alapján

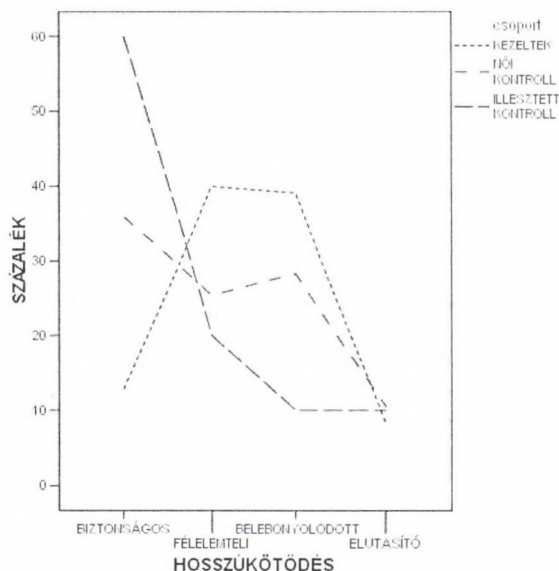
Kötődési stílus Minta	Biztonságos (autonóm)		Belebonyolódott (ambivalens)		Félelemteli (megoldatlan)		Elutasító (elkerülő)		Személyek száma
USA normál*	57%		10%		15%		18%		69
Saját illesztett	18	45%	8	20%	8	20%	6	16%	40
Magyar normál	151	40%	81	22%	97	26%	44	12%	373
Női kontroll	25	38%	9	13%	27	40%	6	9%	67
Kezeltek	20	18%	27	25%	51	46%	12	11%	110
Saját drogfüggő	9	22,5%	7	17,5%	19	47,5%	5	12,5%	40
Saját alkohfügg.	6	15%	14	35%	16	40%	4	10%	40
Saját borderline	5	17%	6	20%	16	53%	3	10%	30
USA klinikai*	8%		25%		40%		26%		Nincs adat

* Az USA-adatok Crowell és mtsai (1999) áttekintő tanulmányából származnak.

A hosszú változatnál a normál személyek tekintetében immár kivétel nélkül mindegyik csoport esetében elmondhatjuk, hogy a biztonságosan kötődők vannak egyértelműen a legtöbben (3. ábra). Egymintás $khí$ -négyzet próbával nincs különbség az

amerikai kérdőíves adatok és az általam vizsgált nembn, korban és iskolai végzettségben vegyes csoport eloszlása (5. táblázat) között ($khí = 4,310, p > 0,1$). Csaknem ugyanez az eredménye a magyar normatív minta és az illesztett kontroll csoport összehasonlításának ($khí = 4,490, p > 0,1$). A szinte csak nőkből álló csoport és a vegyes minta tagjai között viszont már jelentős eltérések mutatkoznak a kötődési stílusok tekintetében ($khí = 30,090, p < 0,001$) ezzel a változattal is.

3. ábraa. Kötődési stílusok a kezelt és kontroll csoportokban az ECR hosszú változata alapján

5. táblázat. Kötődési stílusok megoszlása az ECR hosszú változata alapján

Kötődési stílus Minta	Biztonságos (autonóm)	Belebonyoló- dott (ambivalens)	Félelemteli (megoldatlan)	Elutasító (elkerülő)	Szemé- lyek száma
USA normál*	57%	10%	15%	18%	69
Saját illesztett	24 60%	4 10%	8 20%	4 10%	40
Magyar normál	142 38%	123 33%	62 16,5%	46 12,5%	373
Női kontroll	24 35,8%	19 28,4%	17 25,4%	7 10,4%	107
Kezeltek	14 13%	43 39%	44 40%	9 8%	110
Saját drogfügg.	6 15%	15 37,5%	14 35%	5 12,5%	40
Saját alkoholf.	6 15%	13 32,5%	20 50%	1 2,5%	40
Saját borderlin.	2 6,7%	15 50%	10 33,3%	3 10%	30
USA klinikai*	8%	25%	40%	26%	Nincs adat

* Az USA adatok Crowell és mtsai (1999) áttekintő tanulmányából származnak.

Az is beigazolódott, hogy egymintás khí-négyzet próbával igen erősen szignifikáns a különbség mindkét formula használatával minden kontroll és a különféle klinikai minták között: a drogfüggők esetében ($khí = 48,5, p < 0,001$), az alkoholistáknál ($khí = 54,0, p < 0,001$) végül a borderline csoporttal szemben ($khí = 64,889, p < 0,001$). Azt, hogy a nemi hovatartozásnak nincs különösebb jelentősége, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a szinte csak hölgyekből álló kontroll és a kétharmados női főlényt mutató borderline csoport kötődési stílusai is igencsak eltérőek ($khí = 92,985, p < 0,001$).

A másik oldalról nézve viszont általában nem mutatható ki különbség a kezelésre szorulóknak egymás közötti viszonylataiban: drogfüggők és alkoholisták ($khí = 6,038, p > 0,1$), drogfüggők és borderline-ok ($khí = 2,813, p > 0,1$) között. Ellenben a borderline személyiségzavarral diagnosztizáltak és az alkoholfüggők között a hosszabb változatnál van kimutatható eltérés ($khí = 12,2, p < 0,005$), mivel a két középső cellában pont egymás tükörképét adják.

Mindent egybevetve tehát a kérdőív magyar változatával kapott eredmények mindhárom hipotézis tekintetében nagyrészt igazolták az előzetes várakozásokat. Megfelelő pszichometriai mutatók mellett a nemzetközi irodalomban publikált adatokhoz hasonló eloszlásokkal nagyon jól elkülönítette a kezelés alatt állókat a kontroll személyektől.

A módszer rövid változata körül felmerült kétségekre a megbeszélés során visszatérünk. A különböző betegcsoportok 12 alfaktorban mutatott különbségeit egy másik közleményben kívánjuk közzé tenni.

Megbeszélés

A kérdőív *reliabilitása és validitása*

A felnőtt kötődés megoldatlan kérdései iránt érdeklődő kutatók számára a legfontosabb az lehet, hogy a mérőeszköz rövidebb és hosszabb változata – némi eltéréssel ugyan, de egyaránt – a nemzetközi adatokhoz hasonló arányokat produkál kötődési stílusok megoszlását tekintve egészségesek és betegek között is, ami a mérések érvényességének egyik bizonyítéka lehet.

Nem lehet ugyanakkor szó nélkül hagyni a tényt, hogy a kérdőív magyar változatának pszichometriai jellemzői a rövid és hosszú változat tekintetében eltérőek. A megbízhatóságban a belső konzisztenciát mérő Cronbach alfa értékei mindkét változat esetében megfelelők. Ugyanakkor a rövid formula időbeli stabilitásának problémáira hivatkozva csupán két évvel az első megjelenést követően az eredeti szerzőgárda matematikus vezetője másik két szerzőtárral kiadta a mérőeszköz javított, ECR-R változatát. Ebben a saját eredményeink szerint is jobban differenciáló szorongás dimenzió tételeinek 72%-át megtartották, viszont a mi vizsgálataink alap-

ján már validitási problémákat is felvető elkerülés dimenzió állításainak 61%-át kicserélték (Fraley, Waller és Brennan, 2000). Mindkét korábbi változat időbeli stabilitásának vizsgálata folyamatban van, a módosított rövid formula fordítását és kipróbálását pedig már tervezzük.

A legnagyobb probléma első látásra abból adódhat, hogy a rövid változat által is meghatározható kötődési stílusok nem esnek teljesen egybe a hosszú változat elvben megegyező eredményeivel. Ennek oka a struktúrájában azonos, de a kivitelezés során más tételekre támaszkodó módszerben keresendő. Az eltérés ugyan többnyire csupán néhány százalék, de bizonyos alcsoportoknál ezt lényegesen meg is haladhatja. Ráadásul az egyénekre fókuszáló felhasználók számára ez is soknak tűnhet.

A problémák ellenére felhívnam a figyelmet arra, hogy a különböző bizonytalanul és biztonságosan kötődő csoportok összehasonlítása iránt érdeklődő kutatók számára a gyorsan kitölthető rövid változat is elegendőnek bizonyulhat. Az eltérések döntő többsége ugyanis minden valószínűséggel a szerzőknek abból a fentebb említett tudatos törekvéséből adódik, miszerint az együttthatókat úgy definiálták, hogy a medián körüli értékeket produkáló személyeket inkább szorongónak vagy elkerülőnek kategorizáljuk. Mivel ennél a rövid formulánál a szorongás és elkerülés pontszámai is az értékelők rendelkezésére állnak, így alkalmuk van az átlag körüli pontszámot elért tetszőleges számú egyént elkülönítve kezelni a további feldolgozás folyamán. Ennek alapján a későbbiek során lehetőség nyílik a négy kategóriában prototipikus személyek külön csoportként történő kezelésére. A kérdőíves adatok feldolgozása során újabban egyébként is egyre nagyobb figyelmet szentelnek a pszichometria szakértői a több fokú Lickert skálákon a következetesen szélről vagy középről választó személyeknek az eredmények feldolgozása során (Rózsa Sándor, személyes közlés, 2003 október), kevésbé megbízhatónak tekintve az általuk produkált adatokat.

Az idiografikus szemléletű klinikai jellegű vagy személyiség-lélektani felhasználás során eleve érdekesebb a kérdőív hosszabb verzióját választani. Egyrészt a többi személyiségvizsgáló kérdőívhez (TCI, CPI, MMPI) viszonyítva a hosszabb változat 142 tétele is csak fele, harmada, negyede azokénak. Másrészt napjainkban a típusba sorolás az egyéni különbségekre nagyobb figyelmet fordító alkalmazások esetében már elavultnak tekinthető (Shaver és Mikulincer 2002; Feeney, 2002). Igaz ugyan, hogy a kitöltés és az adatbevitel ideje három-négyszeresére nő a rövidebb változathoz viszonyítva, a vizsgálati személyről nyert adatok mennyisége viszont egy nagyságrenddel gyarapszik, ráadásul a megbízhatóság is könnyen növelhető. Például a Partner jó kötődési személy skála ugyan csak kevésbé differenciál a különböző csoportok között, viszont a bizalom alfaktorban alacsony, illetve magas értéket produkálók igen eltérő személyiséggel rendelkezhetnek. Nagy valószínűséggel ameddig az előbbiek csak idealizációra való hajlamuk miatt taksálják partnereiket olyan magasra, addig az utóbbiak feltehetőleg ténylegesen jóval biztonságosabban kötődnek.

Amennyiben terveinknek megfelelően az átlag nőkre és férfiakra, valamint különböző pszichés problémákkal küzdő csoportokra is sikerülne összehasonlítási alap-

ként szolgáló, megfelelő esetszámon alapuló sztenderd pontértékeket összegyűjteni, az minőségileg is növelhetné a kapott adatok felhasználhatóságát.

Szintén biztató eredmény, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint 12 alfaktornak a fele egyértelműen jól differenciál a kapcsolati szorongások tekintetében probléma nélkül élők és a komolyabb alkalmazkodási nehézségek miatt kezelésre szorulóknak között. Ez egyrészt a fentebb leírt hat alskála jó prediktív validitása mellett szól. Másrészt lehetőséget teremt arra is, hogy további adatok összegyűjtése után a kevésbé jól differenciáló skálák itemeinek kihagyásával előre meghatározott célokra a kérdőívnek egy vagy akár több lényegesen rövidebb változatát is létre lehet hozni. Ugyanakkor még a legkevésbé jól differenciáló Szeparációs szorongás, Önállóság és Kapcsolaton belüli függetlenség alskálákat is csak legfeljebb egy nagyobb mintán is hasonló eredményeket hozó alapos itemanalízist követően érdemes szelektálni.

Tovább erősíti a kérdőívünk fentebb már többszörösen megbízhatónak minősített összetevőinek konvergens validitását a TCI legjobban bevált mutatóival való összevetés eredménye. Itt most csak egyet emelnék ki ezek közül, nevezetesen amikor kettéosztjuk a teljes mintát a TCI Önrányítottság és Együttműködés pontértékei alapján érettekre és éretlenekre (Rózsa és mtsai, 2004), attól is függetlenül, hogy a klinikai vagy kontroll csoportba tartoztak eredetileg. Ekkor a három, korábban is említett, legkevésbé használhatónak bizonyult alskála – Szeparációs szorongás, Önállóság és Kapcsolaton belüli függetlenség – kivételével a többi mutatón az érettek igen erősen különböznek ($p < 0,001$) az éretlenektől. Az eltérés az esetek többségében nagyobb, mint amikor a kezelés alatt állókat hasonlítjuk össze a saját bevallásuk szerint segítségre nem szorulókkal.

Következtetések

Minden jel szerint sikerült egy olyan nemzetközileg is viszonylag újnak számító kérdőív megbízható és érvényes magyar változatát létrehozni, amely a személyiség alakulásával és működésével kapcsolatos sokféle kérdés kutatására alkalmas lehet.

A további vizsgálatok szempontjából kiemelésre érdemes a relatíve sok fiatal nőt tartalmazó hazai minták esetében a biztonságosan kötődők nemzetközi összehasonlításban kissé alacsonyabb aránya. Amerikai adatok szerint (Davila és mtsai, 1997) ugyan a magasán iskolázott fiatal nők között ott is több a bizonytalanul kötődő, valószínűleg a belső munkamodell labilitása miatt. Eredményeik szerint két éves utánkövetés során a fiatal nők egyértelműen többen váltottak bizonytalan kötődésről biztonságosra, mint fordítva. Ráadásul a negatív irányú váltások hátterében interjúval sokszor kimutathatók olyan aktuális életesemények, amelyek átmeneti önértékelési zavarokat okoznak. Ennek lehetőségét érdemes lenne nálunk is longitudinális vizsgálatokkal leellenőrizni.

Ugyanis a másik figyelemre méltó eredmény a kötődési stílusok csoportok közötti, valamint nemzetközi összehasonlításában az a stabilitás a magyar mintában, amit az elkerülő típus mutat 10% körüli értékeivel csaknem az összes vizsgált csoportban. Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a különféle lelki zavarokkal küzdők, akik csak ritkán lehetnek biztonságosan kötődők, valamelyik erősen szorongó típusba kerülnek. Az angolszász adatok szerint ott a kezelésre szorulóknak a kötődést elutasítók száma is a belebonyolódottakéval párhuzamosan, bár annál kisebb mértékben nő. Ennek azért van jelentősége, mivel a bizonytalanul kötődők között az elutasítók általában kevesebb tünetet mutatnak, mint a két szorongó csoport. Amennyiben az imént említett fiatal nők esetében nem következne be a várt pozitív előjelű változás a párkapcsolati helyzetükben és ezzel összefüggésben a kötődési stílusukban, akkor viszont elmondhatjuk azt, hogy nálunk a szorongók már eleve magasabb aránya növekszik még tovább a kezelésre szorulóknál. Ez potenciális magyarázatul szolgálhatna hazánk lakosságának közismerten kiterjedt mentális zavaraira, legalább részben.

Feltűnő továbbá, hogy a 12 alfaktor közül hatban milyen egyértelmű különbség volt kimutatható a személyiségzavar szintjének megfeleltethető problémák miatt kezelésre szorulóknak és az önmagukat lelki eredetű betegségtől mentesnek vallók között. Ezért további vizsgálatok után a kérdőív hosszabb változatának alkalmazásával korlátozottan akár pszichodiagnosztikai célra is használhatónak tűnik a módszer, leginkább bizonyos személyiségzavarokra veszélyeztetett személyek elkülönítésére.

A fentebb ismertetett kutatás talán leggyengébb pontja a mintavétel meglehetősen esetleges volta. Végül további, kvalitatív módszereket is alkalmazó vizsgálatok is szükségesek lennének az elméleti várákozásokkal ellentétes eredmények okainak felderítésére.

Szélesebb kontextusba helyezve az eredményeket elmondhatjuk, hogy Lopez (2003) jóslatát figyelembe véve a közeli jövőben a felnőtt kötődés kutatásának expanzója várható. Szerinte a jelenleg főként családon belüli és szinte kizárólag az intim kapcsolatokat érintő területekről a munkahelyi vagy iskolai személyes viszonyok irányába fognak terjedni a vizsgálatok. Ezekben jól használhatónak tűnik egy viszonylag egyszerűen felvehető és értékelhető, önkitöltős kérdőív, talán még az interjúkat is felülmúló mértékben.

Lopez (2003) a másik fontos feladatként a közeljövő számára a kultúrközi vizsgálatokat jelöli meg, melynek végrehajtásához a kiemelkedő reliabilitási mutatói okán a kérdőíves módszerek közül kifejezetten a bemutatott eszközt ajánlja leginkább. Reményeink szerint az ismertetett módszer hosszabb változata már hamarosan segítheti a téma iránt érdeklődő hazai kutatók kapcsolódását a nemzetközi trendekhez. A vizsgálatok még szélesebb körű lehetőségeihez a magunk részéről a módszer 86%-os tesztreteszt stabilitást mutató (Sibley és Liu, 2004) ECR-R (Fraley, Waller és Brennan, 2000) magyar változatának tervbe vett honosításával és egy, legalább egyetemistákra érvényes hazai sztenderd minél gyorsabb létrehozásával kívánunk hozzájárulni.

A kézirat elfogadva: 2005. április

Irodalom

- AINSWORTH, M., BLEHAR, M. C., WATERS, E., WALL, S. (1978): Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation. NJ: Erlbaum, Hillsdale.
- BARTHOLOMEW, K., HOROWITZ, L. M. (1991): Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226–244.
- BOWLBY, J. (1969): *Attachment and Loss, Vol. I. Attachment*, Hogarth Press, London.
- BRENNAN, K. A., SHAVER, P. R. (1995): Dimensions of adult attachment, affect regulation, and romantic relationship functioning. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 267–283.
- BRENNAN, K. A., CLARK C. L., SHAVER, P. R. (1998): Self-report measurement of adult attachment: An integrative overview. In: SIMPSON, J. A., RHOLES W. S. (eds.), *Attachment theory and close relationships*. Guilford Press, New York, 46–76.
- COLLINS, N. L. and READ, S. J. (1990): Adult attachment, working models, and relationship quality in dating couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 644–663.
- COLLINS, N. L. (1996): Working models of attachment: Implications for explanation, emotion, and behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 810–832.
- CROWELL, J. A., FRALEY, C. R., SHAVER, P. R. (1999): Measurement of individual differences in adolescent and adult attachment. In: CASSIDY, J., SHAVER, P. R. (eds.), *Handbook of Attachment*. The Guilford Press, New York, London, 434–465.
- DAVILA, J., BURGE, D., HAMMEN, C. (1997): Why does attachment style change? *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 4, 826–838.
- FEENEY, J. A., NOLLER, P., HANRAHAN, M. (1994): Assessing Adult Attachment. In: SPERLING, M. B., BERMAN, W. H. (eds.), *Attachment in adults: Clinical and developmental perspectives*. New York, Guilford Press, 128–152.
- FEENEY, J. A. (2002): Attachment-related dynamics: What can we learn from self-reports of avoidance and anxiety? *Attachment & Human Development*, Vol 4, No 2, 193–200.
- FONAGY, P., STEELE, M., STEELE, H. MORAN, G. S., HIGGITT, A. C. (1991): The capacity for understanding mental states: The reflective self in parent and child and its significance for security of attachment. *Infant Mental Health Journal*, 12, 201–218.
- FOSSATI, A., FEENEY, J. A., DONATI, D., DONINI, M., NOVELLA, L., BAGNATO, M., ACQUARINI, E., MAFFEI, C. (2003): On the dimensionality of the Attachment Style Questionnaire in Italian clinical and nonclinical participants. *Journal of Social and Personal Relationships*, 20, 1, 55–79.
- FRALEY, R. C., WALLER, N. G., BRENNAN, K. A. (2000): An item response theory analysis of self-report measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 2, 350–365.
- FRALEY, R. C., SHAVER, P. R. (1997): Adult Attachment and the Suppression of Unwanted Thoughts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 5, 1080–1091.
- FRALEY, R. C., SHAVER, P. R. (2000): Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions. *Review of General Psychology*, 4, 2, 132–154.

- HAZAN, C. and SHAVER, P. R. (1987): Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 2, 511–524.
- GEORGE, C., WEST, M. (1999): Developmental vs. Social personality models of adult attachment and mental ill health. *British Journal of Medical Psychology*, 72, 285–303.
- GERVAI Judit (1997): A korai kötődés jelentősége a gyermek fejlődésében In: HIDAS Gy. (szerk.), *A megtermékenyítéstől a társadalomig*. Dinasztia Kiadó, Budapest, 29–38.
- GOODWIN, I. (2003): The relevance of attachment theory to the philosophy, organization, and practice of adult mental health care. *Clinical Psychology Review*, 23, 35–56.
- GRIFFIN, D. and BARTHOLOMEW, K. (1994): Models of the self and other: Fundamental dimensions underlying measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 3, 430–445.
- HESSE, E. (1999): The Adult Attachment Interview: Historical and current perspectives. In: CASSIDY, J., SHAVER, P. R. (eds.), *Handbook of Attachment*. The Guilford Press, New York, London, 395–433.
- JELLEMA, A. (2000): Insecure Attachment States: Their Relationship to Borderline and Narcissistic Personality Disorders and Treatment Process in Cognitive Analytic Therapy. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 7, 138–154.
- KOBAK, R. R., COLE, H., FERENCZ-GILLIES, R., FLEMING, W., GAMBLE, W. (1993): Attachment and emotional regulation during mother-teen problem solving: A control theory analysis. *Child Development*, 64, 231–245.
- LOPEZ, F. R. (2003): The assessment of adult attachment security. In: LOPEZ, S. J., SNYDER, C. R. (eds.), *Positive psychological assessment*. APA Washington, DC, 285–299.
- MAIN, M., KAPLAN, N., CASSIDY, J. (1985): Security in infancy, childhood, and adulthood: A move to the level of representation. In: BRETHERTON, I., WATERS, E. (eds.), *Growing points in attachment theory and research Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, 1–2, 66–106.
- NAGY László (2000): *Kötődési stílusok mintázatainak vizsgálata különböző egyetemista csoportokban*. Magyar Pszichológiai Társaság XIV. Országos Tudományos Nagygyűlése, Budapest.
- NAGY László (2002): *Temperamentum, karakter és kötődési stílus*. Magyar Pszichológiai Társaság XV. Országos Tudományos Nagygyűlése Szeged.
- NAGY, László (2003): *Temperament, character and attachment style* 6. Alps-Adria Rovereto.
- NAGY László (2004): *Felnőtt kötődési mintázatok személyiségzavarban szenvedő és kontroll személyek esetében*. Magyar Pszichológiai Társaság XVI. Országos Tudományos Nagygyűlése, Debrecen.
- PÉLEY Bernadett (2000): Az evolúciós gondolkodás szerepe a lelki fejlődés modelljeiben. *Pszichológia*, 20, 3, 271–303.
- RÓZSA S., KÓ N., KOMLÓSI A., SOMOGYI E., DEZSŐ L., KÁLLAI J., OSVÁTH A., BÁNKI M. Cs. (2004): A személyiség pszichobiológiai modellje: a Temperamentum és Karakter Kérdőívvel szerzett hazai tapasztalatok. *Pszichológia*, 24, 3, 283–304.
- RÓZSA S., KÓ N., SOMOGYI E., FALUDI G., DEZSŐ L., DEGRELL I., KÁLLAI J., OSVÁTH A., TRIKLER M., BÁNKI M. Cs. (2004): A személyiségzavarok mérésének dimenzionális modellje: a Temperamentum és Karakter Kérdőív klinikai alkalmazása. *Psychiatria Hungarica*, 19 (1), 25–44.

- SHAVER, Ph. R. and MIKULINCER, M. (2002): Attachment-related psychodynamics. *Attachment & Human Development*, Vol. 4, No 2, 133–161.
- SIBLEY, C. G., LIU, J. H. (2004): Short-term temporal stability and factor structure of the revised experiences in close relationships (ECR-R) measure of adult attachment. *Personality and Individual Differences*, 36, 969–975.
- SIMPSON, J. A. (1990): Influence of attachment styles on romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 971–980.
- SIMPSON, J. A., RHOLES, W. S., NELLIGAN, J. S. (1992): Support-seeking and support-giving within couple members in an anxiety-provoking situation: The role of attachment styles. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 434–446.
- SOLOMON, J., GEORGE, C. (1999): The measurement of attachment security in infancy and childhood. In: CASSIDY, J., SHAVER, P. R. (eds.), *Handbook of Attachment*. The Guilford Press, New York, London, 287–317.
- TROISI, A. and D'ARGENIO, A. (2004): The relationship between anger and depression in a clinical sample of young men: the role of insecure attachment. *Journal of Affective Disorders*, 79, 269–272.
- URBÁN, R. (1996): Felnőtt kötődés és intim kapcsolatok. *Magyar pszichológiai szemle* (36), 4–6, 347–361.

LÁSZLÓ NAGY

A new self-report measurement of adult attachment: The Experiences of Close Relationships Inventory

The Hungarian version of Brennan, Clark and Shaver's Experiences of Close Relationships inventory was administered in 110 patients and 107 non-clinical adult volunteers.

The 142 items provide the usual four attachment styles and measure 12 subscales of adult attachment. The reliability and validity of the questionnaire were as required. The results of attachment styles in the control sample: about 60% were securely attached, 20% fearful avoidant and 10-10% preoccupied and dismissing. In the clinical sample 13% were secure, 40 and 39% fearful avoidant and preoccupied, and 8% proved to be dismissing. In cross cultural comparison these data are nearly the same as in the USA.

All patient groups scored lower on items concerning Trust in Partners and Lovability or Relational Self Esteem than controls; and had significantly higher scores on Anger or Frustration with Partner and Repellent Desire to Merge with Partners. Borderline patients scored higher on the dimension Fear of Abandonment, whereas drug addicts had higher scores than others on items concerning Independence with Respect to Relationships.

FARKAS ANDRÁS

MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest

KÍSÉRLETEK A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUMBAN ÉS A LABORATÓRIUMBAN – A LOCHER-FÉLE FAKSZIMILE AKKOMODÁCIÓS HIPOTÉZIS CÁFOLATA*

Az eredeti képzőművészeti alkotások felhasználása a művészetpszichológiai kísérletekben az utóbbi időkig gyakorlatilag elkerülte a kutatók figyelmét. A művészetpszichológiát megalapozó empirikus vizsgálatokban a kísérletezők festmények reprodukcióit mutatták be a személyeknek nyomtatott formában (pl. képeslapon, kiállításkatalógusban, könyvben), dián, legújabbban számítógépen, esetleg projektorral kivetítve, és erre vonatkozóan kértek ítéleteket a legkülönbözőbb skálákon a művészeti alkotásokra, mértek viselkedéses válaszokat, regisztráltak szóbeli beszámolókat stb. Bár már Fechner 1876-ban *Vorschule der Ästhetik* című művében beszámolt egy olyan vizsgálatról, amelyben egy eredeti festmény két változata szerepelt (Holbein: *Madonna Meyer polgármesterrel*), és a kísérlet a festmények eredeti helyszínén zajlott, a múzeum mint a kísérletezés színtere csak a huszadik század kilencvenes éveinek végén vált gyakorivá. 2000 óta az International Association of Empirical Aesthetics konferenciáin a múzeumi környezetben zajló kutatásokat külön szekció, illetve szekciók foglalják magukba Museology címmel (Locher és Smith, 2000; Kato, 2002; Frois, Andreade és Marques, 2004).

Tudunk természetesen korábbi kivételekről, például egy kísérletről, amelyet Tucker (lásd Osgood, Suci és Tannenbaum, 1957) végzett, melynek során a helyi egyetem képtárán vezette keresztül személyeit és spontán kommentárjaikat jegyezte le. Az eredeti helyszínen kiállított eredeti művek módszeres vizsgálata Locher nevéhez fűződik (Locher, Smith és Smith, 1999, 2001; Locher és Dolese, 2004). Locher a Currie (1985) által megfogalmazott *transzferálhatósági tézist* ellenőrizte kísérleteiben, amely szerint a festmények másolata ugyanolyan esztétikai értékkel rendelkezik, mint az eredeti.

* A kutatást az OTKA T46066 pályázat támogatta. Köszönetem szeretném kifejezni a Szépművészeti Múzeum vezetőségének, hogy a kísérletek helyszíni lebonyolításához és a festmények reprodukcióinak közléséhez hozzájárult. Köszönetet szeretnék mondani Takács Tündének és Faragó Dánielnek az adatgyűjtéshez nyújtott szervező munkájukért, valamint Jakó Eszternek az adatfeldolgozási segítségért.

Locher és munkatársai kísérleteiben a Metropolitan Múzeumban kifüggesztett képek és diareprodukcióik, számítógépes megjelenítéseik, valamint a műveket ábrázoló képeslapok esetén a megkérdezett 16 skálaérték túlnyomó része hasonlóképpen viselkedett a különböző bemutatásoknál. Ezt a jelenséget Locher *faksimile akkomodációnak* nevezte: amelynek során „a személyek megértették, hogy nem az eredeti műalkotással állnak szemben, és alkalmazkodtak beszámolóikban a faksimile korlátozottságához. Így sok szempontból képesek voltak a műalkotás számos aspektusára úgy válaszolni, mintha az eredetire vonatkozó választ adták volna” (Locher, Smith és Smith, 1999, 128. o.). Vizsgálataikban szakértő és laikus személyeket is alkalmaztak. Az eredmények egybehangzóak voltak. A jelenség megértéséhez tudnunk kell, milyen skálákat használtak Locherék: kvalitatív melléknévpárakat (pl. mintázott-random, szimmetrikus-aszimmetrikus, homogén-nem homogén), kvantitatív melléknévpárakat (pl. szimpla-komplex, zsúfolt-nem zsúfolt, szétszórt-sűrű) és egyet a hedonikus érték mérésére (kellemes-kellemetlen). Locher 2004-es cikkének végén megjegyzi, „további vizsgálatokat kell végezni arra vonatkozóan, hogyan azonosítják a hedonikus értéket a személyek bizonyosfajta reprodukciókban” (Locher és Dolese, 2004, 141. o.). Az utóbbi megjegyzésre az ösztönözte, hogy a hedonikus értékek igen gyakran magasabbak voltak az eredeti műnél, mint a másolatoknál.

Vizsgálatunkban nem a formai és strukturális tulajdonságokra koncentrálnak, hanem a hatásmechanizmus egyes elemeit vizsgáljuk az eredeti művek és projektoron vetített másolataik esetén. Vizsgálatunkhoz a Szépművészeti Múzeum 20 híres festményét választottuk ki. Melléknévpárak helyett a műélmény deskriptorait használtuk. *Az volt a feltevésünk, hogy ha a kétféle bemutatásban a személyek két csoportja fordított sorrendben vesz részt, akkor az akkomodációs elvek miatt az eredményeknek a sorrendtől függetlenül lényegében azonosaknak kellene lenniük.*

A deskriptorokat egy előkísérlet során válogattuk ki, amelyben 14 kép és 20 deskriptor szerepelt, valamint egy ötfokú tetszésskála a preferencia mérésére. A deskriptorok a mű hatásának bizonyos fokozatait és vonatkozásait tartalmazták, illetve a katarzis klasszikus értelmezésének során vélhetően lezajló érzésekre, folyamatokra vonatkoztak. A személyeknek a kísérlet során a kép befogadási folyamatát jellemző deskriptorokat kellett aláhúzni. (A deskriptorokat korábbi kísérleti tapasztalatok alapján a szerző állította össze.) A 20-ból 6 deskriptor igen csekély szavazatot kapott, ezek a „kiüresít”, „növeli az öntudatom”, „kicsinek érzem magam”, „feldühösít”, „sajnálatot vált ki” és „segít megismerni önmagam”. Ezeket a további vizsgálatokból kihagytuk. A benntartott és a továbbiakban alkalmazott 14 deskriptor a következő volt: „megérint”, „megindít”, „magával ragad”, „felkorbácsolja az érzelmeim”, „közömbösen hagy”, „kíváncsivá tesz”, „gondolkodásra késztet”, „merengésre késztet”, „gúnyos érzéseket kelt bennem”, „együttérzést vált ki”, „feltöltődöm tőle”, „erkölcsileg felelem”, „örömmel tölt el” és „undorít”.

A deskriptorok számának csökkentése lehetővé tette a képek számának növelését 14-ről 20-ra. Ezzel a választott képanyag változatosságát és reprezentativitását tudtuk növelni. Így a vizsgálat a laboratóriumban végzett értékelések, a múzeumi hely-

színen folytatott értékelések, továbbá a Szondy utcában elhelyezkedő laboratórium és a Szépművészeti Múzeum közötti kényelmes sétát is figyelembe véve mindössze egy órát vett igénybe.

A képeket a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárából válogattuk. Ezzel megteremtettük az ingerkészlet bizonyos homogenitását. Az illusztrációik megtalálhatók az 1–5. képen. A képeket a Szépművészeti Múzeum szíves hozzájárulásával közöljük. A képek kiválasztásának szempontjai a következők voltak:

- legyenek ismert festők jelentős művei; ezt a kritériumot úgy teljesítettük, hogy a Garas Klára szerkesztette Szépművészeti Múzeum c. kötet (1985) színes képanyagában szerepeljenek, ami eleve egy erős minőségi szelekciót tükröz,
- szerepeljenek közöttük portrék, teljes alakos ábrázolások, életképek, csoportok megjelenítései (mind emberábrázoló alkotások); a tájkép és csendélet kategóriákat kihagytuk, mert ismert, hogy ezek a műfajok jelentősen különböznek a preferencia és a művészi hatás tekintetében laikusoknál (pl. Kettlewell és munkatársai, 1990),
- legyenek közöttük vallásos és világi tematikájú kép egyaránt,
- legyenek kedvelt és kevésbé kedvelt műalkotások az ingeranyagban.

1. Adatfelvétel (múzeum-laboratórium sorrend)

Személyek

17 bölcsész egyetemi hallgató.

Ingerkészlet

Az eredetiben, majd projektoron bemutatott 20 kép a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárában van kiállítva (2004. októberi, novemberi állapot). A képek festőit és címeit az 1. táblázatban adjuk meg. A 20 festmény reprodukciója az 1–5. képeken szerepel. A képek sorrendje a termekben való elhelyezkedésükből következik, ez volt egyben a haladás sorrendje a múzeumban és ebben a sorrendben lettek projektoron kivetítve a képek.

1. táblázat. Az ingerkészletben szereplő képek adatai

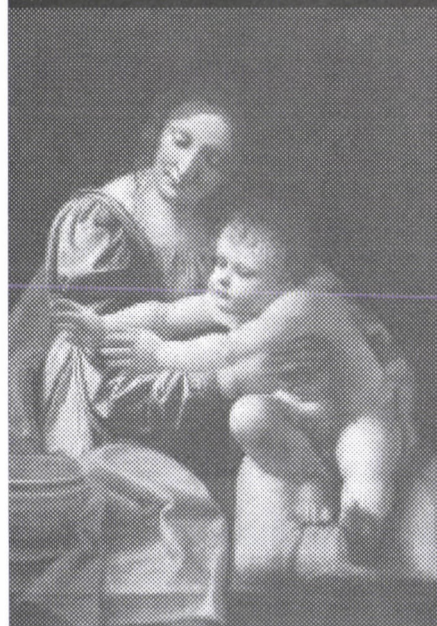
	Kép festője	Címe	Keletkezési éve
1.	Pannonio	Thália múzsája	1456–59
2.	Raffaello	Eszterházy-Madonna	1508
3.	Boltraffio	Mária gyermekével	1500 körül
4.	Correggio	Szoptató Madonna	1520 körül
5.	Piombo	Férfiképmás	1511
6.	Bronzino	Pásztorok imádása	1540 körül
7.	Fetti (?)	Alvó lány	n. d.*
8.	Tiepolo	Id. Szent Jakab legyőzi a mórokat	1759
9.	Carracci	Krisztus a kútnál	1590 körül
10.	Liss	Judit Holofernes fejével	1620 körül
11.	Velázquez	Étkező parasztok	1618
12.	Goya	Korsós lány	1791–92
13.	Zurbarán	A Szeplőtelen Szűz	1616
14.	El Greco	Krisztus az Olajfák hegyén	1610–1614
15.	El Greco	Bűnbánó Magdolna	1578–80
16.	Cano	Don Baltasar Carlos infáns képmása	1634–35
17.	Id. Pieter Bruegel	Keresztelő Szent János	1566
18.	Id. Lucas Cranach	Szent Katalin eljegyzése	1516–18
19.	Altdorfer	Kálvária	1512 után
20.	Rembrandt	Szent József álma	1650 körül

* Nincs dátum

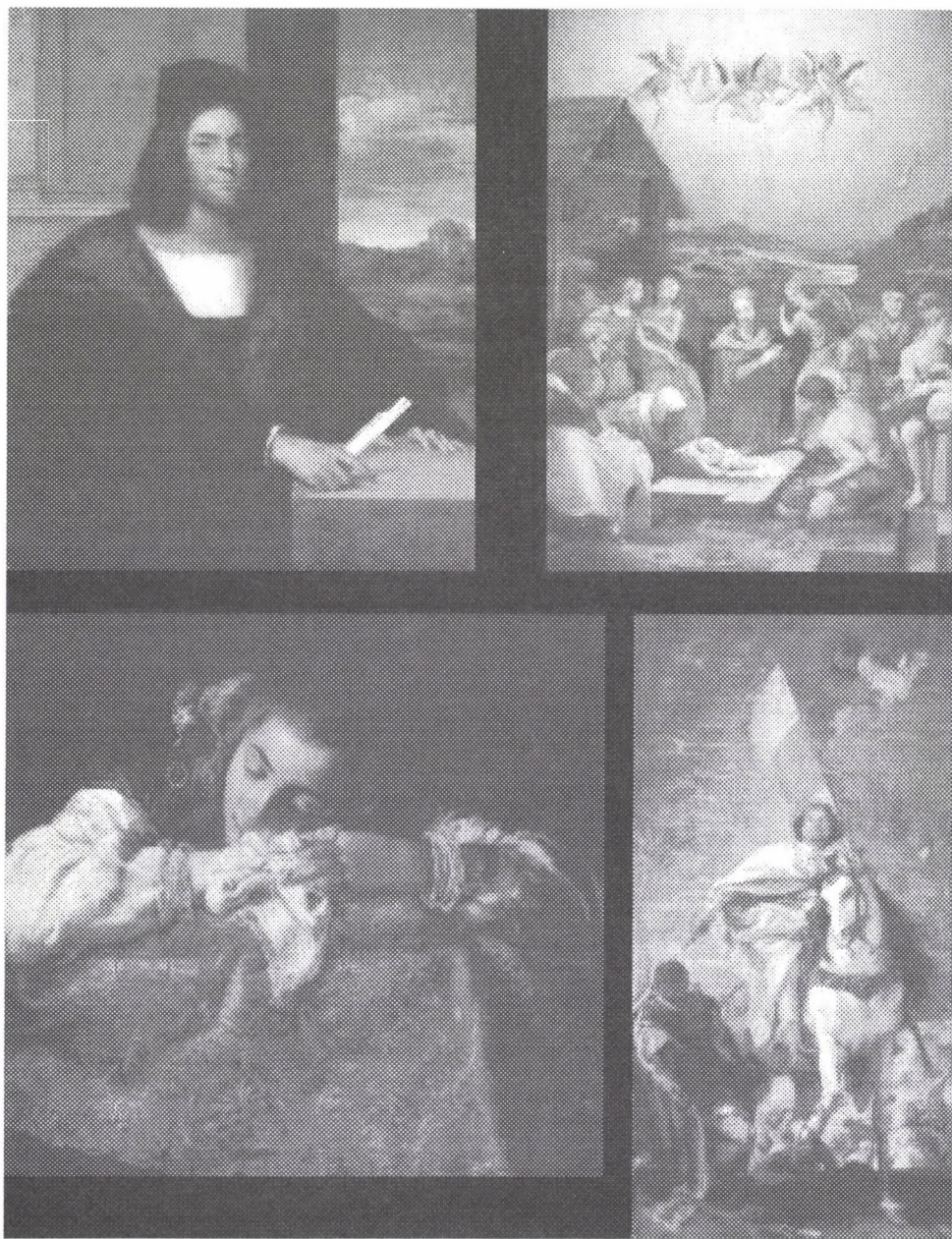
Eljárás

A személyeket csoportosan vezettük a 20 kiválasztott képhez, és arra kértük őket, hogy töltsenek ki egy öt lapból álló kérdőívet. A kérdőíven a 20 kép szerepelt a táblázatban megadott sorrendben, majd minden kép festőjének és címének megnevezése után egy 5 fokú preferenciaindex következett, amelyen a személyeknek azt kellett jelezni, hogy mennyire tetszik a kép. Ezt követte négy sorban a 14 korábbiakban részletezett deskriptor egymástól bizonyos távolságban kinyomtatva. A feladatuk az volt, hogy a képet alaposan szemügyre véve értékeljék a tetszést (1: egyáltalán nem tetszik, 5: nagyon tetszik), majd húzzák alá azokat a deskriptorokat, amelyeket a képpel összefüggésben érvényesnek tartottak. Egy sorban több deskriptor is aláhúzható volt és nem kellett minden sorban aláhúzni deskriptort. Nem volt szükségszerű egyetlen deskriptort sem aláhúzni a 14-ből, bár a személyek minden képnél legalább egy deskriptort megjelöltek. „A lényeg az” – fogalmazott az instrukció –, „hogy az aláhúzás kifejezze a kép által kiváltott hatást.”

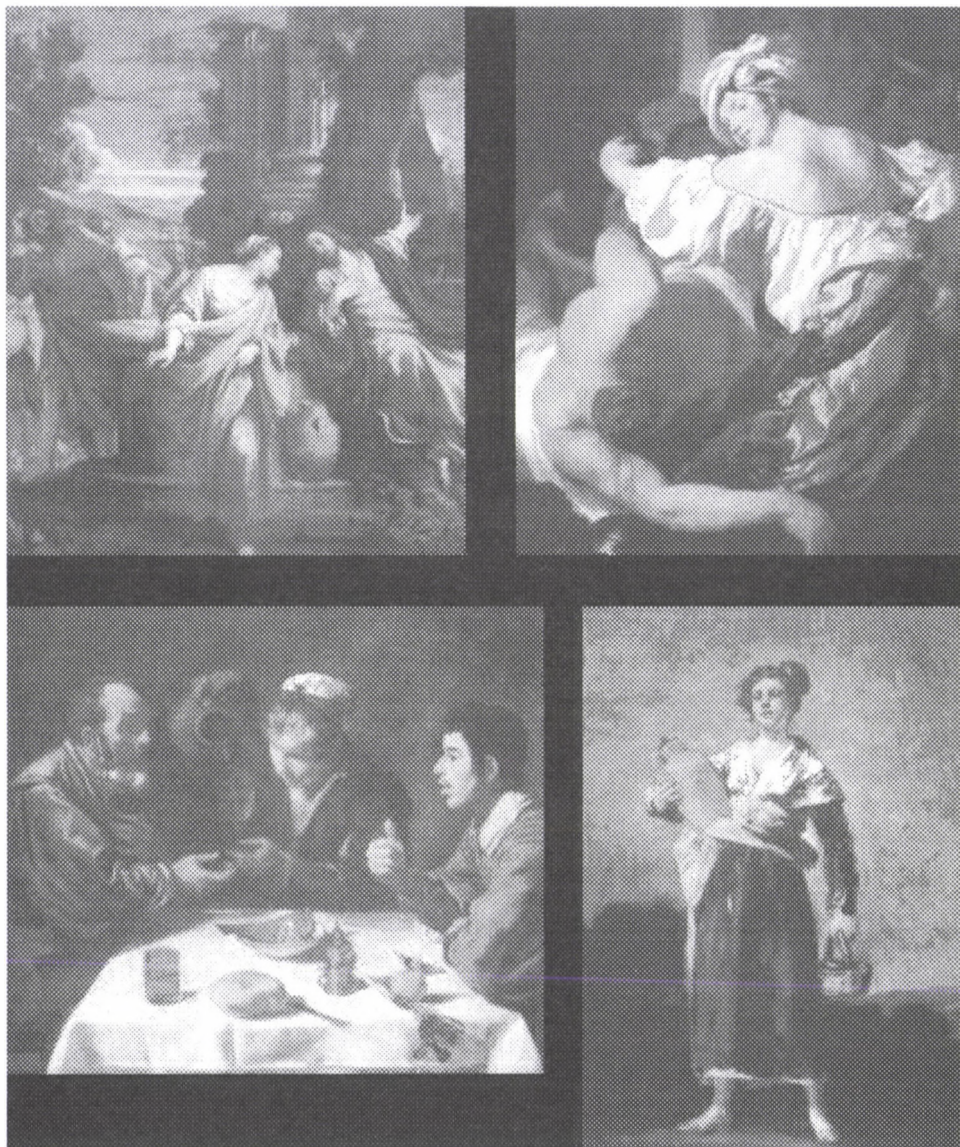
Miután a személyek befejezték a múzeumi feladatrészt, a csoport együtt átsétált az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének Szondy utcai laboratóriumába, ahol projektoros

1. kép. Pannonio: *Thália műzsája*, Raffaello: *Eszterházy-Madonna*, Boltraffio: *Mária gyermekével és* Correggio: *Szoptató Madonna*

2. kép. Piombo: *Férfiképmás*, Bronzino: *Pásztorok imádása*,
Fetti: *Alvó lány* és Tiepolo: *Id. Szent Jakab legyőzi a mórokat*

3. kép. Carracci: *Krisztus a kútnál*, Liss: *Judit Holofernes fejével*,
Velázquez: *Étkező parasztok* és Goya: *Korsós lány*

4. kép. Zurbarán: *A Szepülőtelen Szűz*, El Greco: *Krisztus az Olajfák hegyén*, El Greco: *Bűnbánó Magdolna*, Cano Don Baltasar: *Carlos infáns képmása*

5. kép. Id. Pieter Bruegel: *Keresztelő Szent János*, Id. Lucas Cranach: *Szent Katalin eljegyzése*, Altdorfer: *Kálvária* és Rembrandt: *Szent József álma*

kivetítéssel a festő és a cím megnevezése után újra végignézhatték a képeket, és értékelniük kellett azokat az előbbieken megadott módon. A képek egy 70×100 cm méretű fekvő téglalap alakú felületen jelentek meg. A szín megközelítette az eredeti képekét.

Eredmények

Elsőként a tetszésértékek átlagait és szórásait mutatjuk be a 2. táblázatban.

2. táblázat. A tetszésértékek átlagai és szórásai képenként

Kép	Tetszik múzeum		Tetszik labor	
	átlag	szórás	átlag	szórás
Összes kép	3,168	1,184	3,218	1,224
Pannonio: Thália múzsája	2,412	0,870	2,471	1,068
Raffaello: Eszterházy-Madonna	3,824	1,015	4,118*	0,781
Boltraffio: Mária gyermekével	3,059	0,899	2,941	0,748
Correggio: Szoptató Madonna	3,111	1,183	2,941	1,029
Piombo: Férfiképmás	3,000	1,414	3,118	1,364
Bronzino: A pásztorok imádása	3,438	1,094	3,118	1,219
Fetti: Alvó lány	3,529	0,943	3,412	1,004
Tiepolo: Id. Szent Jakab legyőzi a mórokat	2,882	1,409	2,824	1,425
Carracci: Krisztus a kútnál	3,176	1,074	3,294	1,263
Liss: Judit Holofernes fejével	2,941	1,249	2,941	1,298
Velázquez: Étkező parasztok	3,706	1,213	3,647	1,367
Goya: Korsós lány	3,471	0,943	3,588	1,278
Zurbarán: A Szeplőtelen Szűz	2,529	1,231	2,824	1,286
El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén	3,824	1,334	3,824	1,425
El Greco: Bűnbánó Magdolna	3,294	1,213	3,588	1,176
Cano: Don Baltasar Carlos infáns	2,824	1,237	3,059	1,088
Bruegel: Keresztelő Szent János	3,176	1,237	3,059	1,391
Cranach: Szent Katalin eljegyzése	3,000	0,866	3,059	1,144
Altdorfer: Kálvária	3,000	1,275	2,941	1,088
Rembrandt: Szent József álma	3,176	1,185	3,588*	1,121

* A laboratóriumban szignifikánsan jobban tetsző kép

Két esetben találtunk szignifikáns különbséget a múzeumi és laboratóriumi tetszésértékek között ($p < 0,05$). Raffaello *Eszterházi-Madonna* és Rembrandt *Szent József álma* című alkotásai lényegesen jobban tetszettek második megtekintésre a laboratóriumban, mint eredetiben a múzeumban. Ezek az adatok a fakszimile akkomodáció elvén túlmutatnak. Ugyanakkor úgy tűnik, a legtöbb képnél érvényesül Locher hipotézise. Arra nem találtunk egyértelmű magyarázatot, hogy miért pont az előbbi két

képnél történik tetszésnövekedés, talán a képek viszonylagos ismertsége járult hozzá a tetszésértékek megerősödéséhez.

A következőkben az egyes deskriptorok aláhúzásának gyakoriságait vesszük szemügyre a 20 képre átlagolva. A két helyszínen csaknem minden deskriptort azonos mértékben választották ki a személyek, amely ismét a faksimile akkomodáció elképzelést erősíti. Mindössze három deskriptor esetén találtunk szignifikáns különbséget. A múzeumban inkább megindítják a személyeket a festmények, egy kép esetén az átlagos aláhúzási gyakoriság 1,65 helyett 2,250 ($p < 0,05$). A múzeumban inkább gondolkodásra készítetik a képek a személyeket, a megfelelő gyakoriságok 4,3 és 4,85, továbbá a múzeumban inkább örömmel töltik el a képek a személyeket, mint a laboratóriumban, a megfelelő értékek 1,85 és 2,5. Az alacsony értékek a 20 kép átlagánál fontosak lehetnek, mert a deskriptorok közül általában csak néhány volt érvényes egy adott műre.

A 20 kép közül a legnagyobb gyakoriságértékeket a deskriptorok bejelölésénél a 3. táblázatban található kapták a múzeumi feltételek között. A laboratóriumban mindössze négy esetben találtunk szignifikáns különbséget, amelyet a táblázatban jelezünk. A számértékek ismertetésétől eltekintünk.

3. táblázat. A legmagasabb deskriptorértékekkel rendelkező alkotások

Deskriptor	Mű
Megérint	Raffaello: Eszterházy-Madonna Carracci: Krisztus a kútnál (laboratórium)
Megindít	El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén
Magával ragad	El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén
Felkorbácsolja az érzelmeim	Liss: Judit Holofernes fejével
Közömbösen hagy	Cano: Don Baltasar Carlos infáns
Kíváncsivá tesz	Fetti: Alvó lány Velázquez: Étkező parasztok (laboratórium)
Gondolkodásra késztet	Rembrandt: Szent József álma
Merengésre késztet	Piombo: Férfiképmás El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén (laboratórium)
Gúnyos érzéseket kelt bennem	Zurbarán: A Szeplőtelen Szűz
Együttérzést vált ki	Rembrandt: Szent József álma
Feltöltődöm tőle	El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén Raffaello: Eszterházy-Madonna (laboratórium)
Erkölcileg feleml	El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén
Örömmel tölt el	Raffaello: Eszterházy-Madonna
Undorít	Liss: Judit Holofernes fejével

A kapott eredmények plauzibilisnek tekinthetők. Az érzelmek felkorbácsolása és az undor például az egyértelműen agressziót ábrázoló Liss-kép esetén várható. A megérintés, feltöltődés és az öröm valóban a talán legismertebb és egyben legkedveltebb Raffaello-kép esetén a logikus. A 14 deskriptor esetén mindössze 4 esetben tér el a vezető gyakoriságú deskriptorhoz tartozó kép a két helyszínen. A személyek úgy viselkedtek, mintha a múzeumi műélményüket idézték volna fel a laboratórium-ban az újra megtekintés során. Ez ismét Locher fakszimile akkomodációs hipotézisének alátámasztását jelentheti.

A következőkben megvizsgáljuk a tetszés és az egyes deskriptorok közötti korrelációkat. Az eredményeket a 4. táblázatban adjuk meg.

4. táblázat. A tetszés és a deskriptorok aláhúzási gyakoriságai közötti korrelációk

Múzeumi adatok						
	tetszik	megérint	megindít	magával ragad	felkorb.	közömbös
tetszik	1,0000	0,4956	0,3652	0,3887	0,0611	-0,4667
	kíváncsi	gondolk.	merengés.	gúnyos	együttérz.	feltöltöd.
tetszik	0,2573	0,2076	0,1804	-0,3131	0,1140	0,3716
	erkölcsi.	örömmel	undorít			
tetszik	0,3121	0,2859	-0,2668			

Laboratóriumi adatok						
	tetszik	megérint	megindít	magával ragad	felkorb.	közömbös
tetszik	1,0000	0,4428	0,3587	0,4608	0,0095	-0,4768
	kíváncsi	gondolk.	merengés.	gúnyos	együttérz.	feltöltöd.
tetszik	0,3276	0,2108	0,2213	-0,2525	0,1736	0,3594
	erkölcsi.	örömmel	undorít			
tetszik	0,3611	0,3589	-0,3058			

Mivel a vizsgálatban 17 személy és 20 kép adatai szerepeltek, a korreláció 17*20-1 szabadságfokkal számítva minden esetben szignifikáns, kivéve a „felkorbácsolja az érzelmeim” deskriptort. Egyébként a tetszés negatívan korrelál a „közömbösen hagy”, a „gúnyos érzéseket kelt bennem” és az „undorít” deskriptorokkal. A többinél a korreláció pozitív. Az eredmény kézenfekvő, a nem korreláló kivételtől eltekintve előre megjósolható volt. Ez megerősíti az eljárás használhatóságát és igazolja, hogy a személyek lelkiismeretesen oldották meg feladataikat. A két adatfelvétel között a korrelációkban lényeges elmozdulás nem volt tapasztalható, ami ismét a fakszimile akkomodációs hipotézis érvényességére utal.

2. Adatfelvétel (laboratórium-múzeum sorrend)

Személyek

17, a korábbiaktól különböző bölcsész egyetemi hallgató.

Ingerkészlet

Ugyanaz, mint az előző adatfelvételben.

Eljárás

A személyeknek először a laboratóriumban mutattuk be a képeket egy projektor segítségével. A személyeknek, hasonlóan az előbbi adatfelvételhez, értékelni kellett 5 fokú skálán azt, hogy mennyire tetszenek a képek, majd alá kellett húzniuk a releváns deskriptorokat. A feladat befejeztével a személyeket csoportosan átkísértük a Szépművészeti Múzeumba, majd az eredeti képekhez odavezettük őket, és megismételtük az előbbi eljárást.

Eredmények

Elsőként a tetszésértékek átlagait és szórásait mutatjuk be az 5. táblázatban.

5. táblázat. A tetszésértékek átlagai és szórásai képenként

Kép	Tetszik labor átlag	szórás	Tetszik múzeum átlag	szórás
Összes kép	3,462	1,168	3,688*	1,161
Pannonio: Thália múzsája	2,235	0,970	2,471	1,419
Raffaello: Eszterházy-Madonna	3,294	0,920	3,941*	0,748
Boltraffio: Mária gyermekével	3,529	1,125	3,588	1,176
Correggio: Szoptató Madonna	3,444	0,856	3,706*	0,985
Piombo: Férfiképmás	2,765	1,300	3,059	1,345
Bronzino: A pásztorok imádása	3,688	0,873	4,000*	1,173
Fetti: Alvó lány	4,118	0,857	4,000	1,061
Tiepolo: Id. Szent Jakab legyőzi a mórokat	3,471	1,231	3,941*	0,966
Carracci: Krisztus a kútnál	4,412*	0,795	4,000	0,612
Liss: Judit Holofernes fejével	3,294	0,985	3,824*	1,185
Velázquez: Étkező parasztk	3,471	1,281	3,824*	1,131
Goya: Korsós lány	3,059	1,029	3,529*	1,125
Zurbarán: A Szeplőtelen Szűz	3,353	0,931	3,353	1,222
El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén	4,294	0,849	4,353	0,931

Kép	Tetszik átlag	labor szórás	Tetszik átlag	múzeum szórás
El Greco: Bűnbánó Magdolna	3,765	1,147	4,176*	0,883
Cano: Don Baltasar Carlos infáns	3,000	1,118	3,353*	1,222
Bruegel: Keresztelő Szent János	3,294	1,263	3,765*	1,300
Cranach: Szent Katalin eljegyzése	3,059	1,249	3,471*	1,231
Altdorfer: Kálvária	3,529	1,179	3,706*	1,213
Rembrandt: Szent József álma	4,176*	1,334	3,706	1,105

* Az egyik helyszínen szignifikánsan jobban tetsző képek.

A táblázatban csillaggal jelöltük a valamelyik helyszínen szignifikánsan jobban tetsző képeket. Összességükben a képek $p < 0,05$ szignifikanciaszinten jobban tetszettek a múzeumban, mint a laboratóriumban. A képeket egyenként szemügyre véve hat alkalommal nem volt szignifikáns a különbség. Tizenkét kép lényegesen jobban tetszett a múzeumban, mint a laboratóriumban, és csupán két kép tetszett lényegesen jobban a laboratóriumban, mint a múzeumban. Köztük volt az első adatfelvételnél is hasonlóan „viselkedő” Rembrandt *Szent József álma* című kép, a másik Carracci *Krisztus a kútnál* című alkotása. Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a múzeumi környezet, legalábbis az ilyen sorrendű adatfelvételben, facilitálóló hat a tetszésre. Míg a múzeum után laboratórium sorrendnél azt feltételeztük, hogy a laboratóriumban a múzeumi élményt élik újra a személyek, most arra következtettünk, hogy a laboratóriumi kísérletrész mintegy felkészítette a személyeket a képekkel való személyes találkozásra, amely aztán a tetszésértékek növekedtében nyilvánult meg.

A következőkben a deskriptorok aláhúzási gyakoriságait értékeljük. A 6. táblázatban egymás utáni sorokban változónként megadjuk az esetszámot, az átlagértékeket, a szórásokat és a változók átlagértékei közötti különbségekhez tartozó d -értékeket, valamint az eltérések szignifikanciaszintjeit.

6. táblázat. A változók átlagainak eltérései a két helyszínen

Változó		Eset	Átlag	Szórás	d-érték	
Tetszik	labor	340	3,462	1,168	0,000	-2,530#
	múzeum	340	3,688	1,161	2,530#	0,000
Megérint	labor	340	0,212	0,450	0,000	-1,121
	múzeum	340	0,250	0,434	1,121	0,000
Megindít	labor	340	0,115	0,319	0,000	-3,828*
	múzeum	340	0,224	0,417	3,828*	0,000
Magával ragad	labor	340	0,176	0,382	0,000	-1,719"
	múzeum	340	0,229	0,421	1,719"	0,000
Felkorbácsolja az érzelmeim	labor	340	0,071	0,257	0,000	0,634
	múzeum	340	0,059	0,236	-0,634	0,000

Változó		Eset	Átlag	Szórás	d-érték	
Közömbösen hagy	labor	340	0,182	0,387	0,000	1,012
	múzeum	340	0,153	0,360	-1,012	0,000
Kíváncsivá tesz	labor	340	0,191	0,394	0,000	-0,967
	múzeum	340	0,221	0,415	0,967	0,000
Gondolkodásra késztet	labor	340	0,253	0,435	0,000	0,271
	múzeum	340	0,244	0,430	-0,271	0,000
Merengésre késztet	labor	340	0,229	0,421	0,000	0,156
	múzeum	340	0,224	0,417	-0,156	0,000
Gúnyos érzéseket kelt bennem	labor	340	0,062	0,241	0,000	-1,424
	múzeum	340	0,091	0,288	1,424	0,000
Együttérzést vált ki	labor	340	0,132	0,339	0,000	-1,995#
	múzeum	340	0,188	0,391	1,995#	0,000
Feltöltődöm tőle	labor	340	0,132	0,339	0,000	-2,777*
	múzeum	340	0,212	0,409	2,777*	0,000
Erkölcileg felemel	labor	340	0,094	0,292	0,000	-2,016#
	múzeum	340	0,144	0,352	2,016#	0,000
Örömmel tölt el	labor	340	0,174	0,379	0,000	-3,205*
	múzeum	340	0,276	0,448	3,205*	0,000
Undorít	labor	340	0,032	0,177	0,000	-0,424
	múzeum	340	0,038	0,192	0,424	0,000

“ : $p < 0,1$ (tendencia)

: $p < 0,05$ (szignifikáns eltérés)

* : $p < 0,01$ (szignifikáns eltérés)

Az eredményekből leolvasható, hogy a személyeknek a múzeumban jobban tetszetek az eredeti alkotások, mint korábban a laboratóriumban a vetített változataik. Jobban megindították és jobban megragadták őket a múzeumban látott festmények, mint a kivetített képek. Az eredeti alkotások inkább együttérzést váltottak ki belőlük, inkább feltöltődtek tőlük, mint a laboratóriumi másolataiktól. Az erkölcsi felemelkedés is a múzeumi élménnyel hozható összefüggésbe. Végül inkább örömmel töltötték el a személyeket a múzeumban található képek, mint a laboratóriumban látottak. Az itt felsorolt hatások tekintetében tehát nem érvényesült a Locher által feltételezett fakszimile akkomodáció.

A 7. táblázatban megadjuk a legnagyobb gyakoriságértékekkel rendelkező képet deszkriptoronként.

7. táblázat. A legmagasabb deszkriptorértékekkel rendelkező alkotások

Deszkriptor	Mű
Megérint	Raffaello: Eszterházy-Madonna
Megindít	El Greco: Bűnbánó Magdolna Altdorfer: Kálvária (múzeum)
Magával ragad	El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén
Felkorbácsolja az érzelmeim	Liss: Judit Holofernes fejével
Közömbösen hagy	Piombo: Férfiképmás
Kíváncsivá tesz	Tiepolo: Id. Szent Jakab legyőzi a mórokat Velázquez: Étkező parasztok (múzeum)
Gondolkodásra készítet	Rembrandt: Szent József álma
Merengésre készítet	Zurbarán: A Szeplőtelen Szűz
Gúnyos érzéseket kelt bennem	Pannonio: Thália múzsája Cano: Don Baltasar Carlos infáns (múzeum)
Együttérzést vált ki	El Greco: Bűnbánó Magdolna Altdorfer: Kálvária (múzeum)
Feltöltődöm tőle	Rembrandt: Szent József álma Raffaello: Eszterházy-Madonna (múzeum)
Erkölcсileg felemel	Zurbarán: A Szeplőtelen Szűz Rembrandt: Szent József álma (múzeum)
Örömmel tölt el	Bronzino: A pásztorok imádása Correggio: Szoptató Madonna (múzeum)
Undorít	Liss: Judit Holofernes fejével

A képek tekintetében az első adatfelvételhez képest bizonyos átrendeződés ment végbe. Az eredmények így is érthetőek és logikusak. Ugyanakkor feltűnően megnövekedett azon deszkriptorok száma, amelyeknél az egyes helyszíneken különböző képek kerültek első helyre. Ez az eredmény is a fakszimile akkomodáció elvének érvényesülése ellen szól, azaz a másolat a laboratóriumban más hatást váltott ki, mint az eredeti a múzeumban.

Érdekes Zurbarán *A Szeplőtelen Szűz* című festményének kétféle megítélése a két adatfelvételben. Míg az első adatfelvételnél ennél a képnél a *gúnyos érzéseket kelt bennem* nevű deszkriptort húzták alá legtöbbször, a második adatfelvételben a *merengésre készítet* lett a releváns deszkriptor. Valószínűleg a csoportban résztvevő személyek ízlésével függ össze, hogy Altdorfer *Kálvária* című képét a második adatfelvételben a múzeumban kétszer is leggyakrabban rendelték valamely deszkriptorhoz: ezek a *megérint* és az *együttérzést vált ki* nevű deszkriptorok. Érdekes szót ejteni a *közömbösen hagy* és a *gúnyos érzéseket kelt* nevű deszkriptorokhoz tartozó festményekről a második adatfelvételben. Érdekes módon Piombo *Férfiképmás* című alkotása kapta a laboratóriumban és a múzeumban egyaránt a legtöbb szavazatot a *közömbösen hagy* nevű deszkriptorra. A leginkább *gúnyos érzéseket keltő* festmény a laboratóriumban Pannonio *Thália múzsája* c. képe volt, valószínűleg az elrajzolt arc sajátos

megjelenítése miatt, míg a múzeumban Cano *Don Baltasar Carlos* infáns képmása volt e tekintetben a vesztes, ami valószínűleg a gyermek ma már humorosnak tűnő heroikus pózára és öltözkéire vezethető vissza.

A tetszésértékek és a deszkriptorok összefüggését bemutató 8. táblázat érdekes összehasonlításokra ad módot a két adatfelvétel aszimmetriája tekintetében.

8. táblázat. A tetszés és a deszkriptorok aláhúzási gyakoriságai közötti korrelációk

Laboratóriumi adatok						
	tetszik	megérint	megindít	magával ragad	felkorb.	közömbös
tetszik	1,0000	0,2229	0,2452	0,3856	0,1469	-0,4417
	kíváncsi	gondolk,	merengés,	gúnyos	együttérz,	feltöltöd,
tetszik	0,1089	0,1641	0,2458	-0,2692	0,2026	0,3737
	erkölcsi,	örömmel	undorít			
tetszik	0,1574	0,3380	-0,2149			
Múzeumi adatok						
	tetszik	megérint	megindít	magával ragad	felkorb.	közömbös
tetszik	1,0000	0,2783	0,3209	0,4122	0,1319	-0,4637
	kíváncsi	gondolk,	merengés,	gúnyos	együttérz,	feltöltöd,
tetszik	0,0268	0,1292	0,1808	-0,3202	0,2074	0,3195
	erkölcsi,	örömmel	undorít			
tetszik	0,2693	0,3137	-0,0390			

A korrelációk sok esetben lényegesen különböznek az első adatfelvételnél kapottaktól. Ott egyértelmű volt, hogy a negatív deszkriptorok tetszéssel való korrelációi szignifikáns negatív értéket vesznek fel. Ugyanakkor a második adatfelvételnél az *undorít* nevű deszkriptor nincs összefüggésben a tetszéssel. Ez csak úgy lehet, hogy a múzeumban a tematikus sajátosságok kevésbé lényegessé válnak, mint a bravúros festészeti megoldások élménye.

Szinte kivétel nélkül alacsonyabb, bár szignifikáns korrelációk adódtak a második adatfelvételnél. Valószínűleg az eredeti művekkel való személyes találkozás esetén nincs olyan direkt kapcsolat a hatást mérő deszkriptorok és a tetszés között, illetve ezek a hatások vizsgálatunkat meghaladó áttételeken keresztül érvényesülnek.

Összefoglalás

Két helyszínen, kétféle sorrendben felvett adatainkkal a Locher (Locher, Smith és Smith, 1999, 2001; Locher és Dolese, 2004) által publikált *faksimile akkomodációs hipotézist* kívántuk tesztelni. Locher vizsgálatainál Currie (1985) *transzferálhatósági téziséből* indult ki, amely szerint a festmények reprodukciója ugyanolyan esztétikai értékkel rendelkezik, mint az eredeti. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy festészeti ingeranyag esetén a kísérletek ökológiai validitása teljes fokú a másolatok bemutatásakor. Locher és munkatársai az általuk vizsgált 16 változó esetén mind laikusoknál, mind szakértőknél a különböző másolatokon megjelenő és a Metropolitan Múzeumban megtekintett alkotásokra adott válaszok alapján feltételezik, hogy a másolatok esetén a személyek sok szempontból hasonlóan válaszolnak, mintha az eredetire vonatkozó választ adták volna. Ennek megfelelően a faksimile akkomodációs hipotézis értelmében teljesen mindegy lenne, hogy a kérdezés a két helyszínen, a laboratóriumban és a múzeumban milyen sorrendben történik. Feltéve, hogy igaz a hipotézis, ami nálunk a két egymás utáni adatfelvételnél különbségként jelentkezhet, az csak az újrálítás élményével függhet össze.

Az első és második adatfelvétel eredményeit összehasonlítva arra kell következtessünk, hogy baj van a faksimile akkomodációs hipotézissel. A különböző helyszíneken felvett adatok a múzeum-laboratórium sorrend esetén csaknem minden szempontból megegyeztek. Lényegében azonos volt az egyes képek tetszése, alig volt olyan deskriptor, amelyet a két helyszínen különböző gyakorisággal húztak alá a személyek, lényegében azonos volt az a kép, amely a leggyakrabban használt deskriptorhoz tartozott, végül lényegében azonosak voltak a tetszés közötti korrelációk a két helyszínen. Ezt a jelenséget úgy magyaráztuk, hogy a személyek a laboratóriumi bemutatás során felidéztek a múzeumi élményt, és azt próbálták reprodukálni, a faksimile akkomodációs hipotézissel összhangban.

Ugyanakkor a képek több mint fele, 12 kép jobban tetszett a múzeumban a laboratórium-múzeum sorrend esetén, 6 esetben azonos volt a két preferenciaérték, és csak 2 esetben adódott a laboratóriumban magasabb tetszésérték. Az utóbbi jelenséget úgy is jellemezhetnénk, hogy a másolat alapján a személyek többet vártak az eredetitől, mint amit valójában kaptak. Véleményünk szerint az esetek többségében a laboratóriumi bemutatás úgy tekinthető, mint egyfajta előkészítés az „igazi” élményre a múzeumban, amely aztán a tetszésérték növekedésével jár együtt. A deskriptorok gyakoriságában az esetek csaknem felénél találtunk lényeges eltérést a múzeumban aláhúzottak javára, más szóval a 14 deskriptor közül hatot szignifikánsan többször tartottak a személyek relevánsnak a húsz kép esetén a múzeumban, mint a laboratóriumban (lásd 6. táblázat). Ez azt is jelentheti, hogy a múzeumi hatás sokrétűbb, összetettebb, intenzívebb. Azok a képek, amelyek vezettek az egyes releváns deskriptorok tekintetében, gyakran eltértek a laboratóriumban és a múzeumban, 7 ilyen képet találtunk. Ez is a faksimile akkomodációs hipotézis ellen szól. Végül több esetben szignifikáns különbségeket

találtunk a deskriptorok és a tetszés közötti korrelációkban, például a laboratóriumban szignifikáns korreláció az *undorit* nevű deskriptor és a tetszés között a múzeumban nullára változott.

Összefoglalva az előbbieket, semmiképp sem mondható, hogy az eredmények függetlenek lennének attól, hogy milyen sorrendben történik az adatfelvétel, azaz a múzeumban kezdünk vagy a laboratóriumban. Ennek megfelelően a faksimile akkomodációs hipotézis nem tartható. Mostani vizsgálatunk inkább arra utal, hogy az eredeti helyszín után történő laboratóriumi adatfelvétel során a személyek inkább visszaidézik a múzeumi műélményt, és válaszaik ezt tükrözik, míg a műveknek az előzetes laboratóriumi bemutatása jó eszköznek látszik arra, hogy a személyeket felkészítsük az „igazi” műélményre.

Elméleti szempontból fontos tapasztalatnak látszik, hogy képzőművészeti ingerek esetén a faksimilék, a másolatok a laboratóriumban nem helyettesítik az eredeti műveket, azaz a reprodukciókkal végzett laboratóriumi művészetpszichológiai kísérletek ökológiai validitása csak hozzávetőleges értékű, legalábbis a művészi hatás tekintetében.

A kézirat elfogadva: 2005. március

Irodalom

- CURRIE, G. (1985): The authentic and the aesthetic. *American Philosophical Quarterly*, 22, 153–160.
- FECHNER, G. T. (1876): *Vorschule der Ästhetik*. Leipzig, Breitkopf und Härtel.
- FROIS, J. P., ANDRADE, P., MARQUES, F. (2004): *Art and science*. Lisboa, IAEA.
- GARAS K. (1985): *Szépművészeti Múzeum*. Budapest, Corvina.
- KATO, T. (2002): *Art and environment*. Osaka, IAEA.
- KETTLEWELL, N., LIPSCOMB, S., EVANS, L., ROSSTON, K. (1990): The effect of subject matter and degree of realism on aesthetic preference of paintings. *Empirical Studies of the Arts*, 8, 85–95.
- LOCHER, P. J., SMITH, L. F. (2000): *Proceedings of the XVI Congress of the International Association of Empirical Aesthetics*. Upper Montclair, Montclair State University Press.
- LOCHER, P. J., SMITH, L. F., SMIHT, J. K. (1999): Original paintings versus slide and computer reproductions: a comparison of viewer responses. *Empirical Studies of the Arts*, 17, (2), 121–129.
- LOCHER, P. J., SMITH, J. K., SMIHT, L. F. (2001): The influence of presentation format and viewer training in the visual arts on the perception of pictorial and aesthetic qualities of paintings. *Perception*, 30, 449–465.
- LOCHER, P. J., DOLESE, M. (2004): A comparison of the perceived pictorial and aesthetic qualities of original paintings and their postcard images. *Empirical Studies of the Arts*, 22, (2), 129–142.
- OSGOOD, C. E., SUCI, G. J., TANNENBAUM, P. H. (1957): *Measurement of meaning*. Urbana, University of Illinois Press.

Experiments in the Museum of the Fine Arts
and in the laboratory –
Denial of Locher's facsimile-accommodation hypothesis

Two independent groups of untrained participants evaluated their preference and their reactions (14 effect descriptions were used) to 20 paintings of old masters in the Museum of Fine Arts Budapest and their projected pictures in a laboratory in two different orders. The first group started the data gathering in the museum, and continued their work in the laboratory. The second group started the experiment in the laboratory, and continued it in the museum. The data were interpreted within the framework of Locher's facsimile-accommodation hypothesis (Locher et al., 1999, 2000, 2004). The data of the first group coincided with the hypothesis, according to which in many respects the facsimile and the original work of art caused a similar response. Liking values were practically the same in the two places, the frequencies of the relevant effect descriptions were the same, correlations between liking values and the frequencies of the effect descriptions were similar. The data of the second group were different to that of the previous group in three respects: most of the paintings in the museum were more liked, significantly more effect descriptions were given, and the correlation matrixes in the two places were different. These results are in contradiction with the facsimile-accommodation hypothesis.

HALÁSZ LÁSZLÓ

MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest

POSZTMODERN IRODALMI NARRATÍVUM KÉPZELETI FELDOLGOZÁSA¹

Előző tanulmányainkban (Halász, 2003, 2004) kifejtettük, a befogadó erős spontán tendenciája, hogy az elbeszélő irodalmi mű megértése során a műből kiolvasható információkra és naív pszichológiájára támaszkodva képzelje el a fő- és mellékszereplőket. Rámutattunk, hogy még a hivatásos műértelmező – hiába van tisztában a műalkotás létezői és a mindennapi létezők közötti szemantikai-logikai különbséggel – sem tudja kivonni magát a személypercepció működése alól. A befogadó képzeleti munkájának egyfelől kellő keretet teremtet, hogy az információk attól származnak, aki a hősöket a legjobban ismerte: magától az írótól, másfelől viszont jelentősen kihívja, hogy az író nem határoz meg mindent, nem tölt ki minden részletet.

Az irodalmi elbeszélő szövegek a fikcionalitás eltérő szintjeit képviselik. Jelentős az eltérés a már testi valóságában előzőleg létező hős életeseményeinek pontos bemutatására törekvő nemfiktív szöveg és aközött, amelyik ugyanezt a hőst költői szabadsággal élő fiktív, mindazonáltal realista történetbe helyezi. Két szövegpárt alkalmazzunk: Plutarchos: *Caius Julius Caesar*jából és Karinthy Frigyes: *Caesar és Abu Kair*jából, illetve I. Deutscher: *Sztálin*jából és A. Ribakov *Arbat* gyerekeiből. A (nem szakértő = naív) befogadói képzelet bizonyos változóit: az olvasás előtt fiktív helyeztek (művek) elképzelésének elevenségét, vizuális képzelet, valamint érzelmek indította képzeleti képek elevenségét vizsgáltuk, egybevetve az adott szöveg feldolgozásának változóival: beleélés a hősök helyébe általában és meghatározott viselkedésük esetén, cselekedeteik megértése, a hősök vizuális elképzelésének és érzelmi állapotaik elképzelésének elevensége, a hősök fiktív természetének, illetve a szöveg sajátosságainak megítélése.

Mind a két fiktív narratívum egészében magasabb, ha nem is szembeszökően magasabb képzeleti pontszámot kapott, mint a két nemfiktív. A határozottan eltérő feldolgozást jelzi, hogy a hősök elképzelése a képzelet olvasás előtt mért mutatóival – amelyek a nemfiktív szövegeket olvasóknál nyilvánvalóan elkülönülő egységbe szer-

¹ A munka az OTKA T 037445 támogatásával készült.

veződtek – inkább összefonódó, csak a fiktív szövegeket olvasókra jellemző nagy erejű faktort alkotott. Egyszersmind az adott fiktív szöveg hősei egyazon előjelűek voltak, míg adott nemfiktív szövegei eltértek egymástól, a történelmi főhős fantázia-eredetének eltérő irányára utalva.

Bármennyire nem éles kategória a fikció, nemfikció, művészet, irodalom a szakértők szerint; bármennyire elnagyoltak lehetnek külső támasz híján a k. sz.-ek műfaji ítéletei, a szövegek hőseinek felfogásában ténylegesen működő képzetük tanúsága szerint a fikció-nemfikció dimenzió alapvető. Következésképpen eltérő mintát hív elő, mind ami a szövegfeldolgozásban vizsgált képzeleti változók elevenségének mértékét, mind a változók egységbeszerveződését, mind ami a k. sz.-ek képzetének bármiféle szövegtől teljesen függetlenül (is) létező jellemzőit illeti. Beigazolódott, hogy a mű jelentésének a körvonalazása elválaszthatatlanul összefonódik a hős helyzetének, lelki állapotának és interakcióinak a képzeletbeli (re)konstruálásával – fiktív narratívumoknál még markánsabban, mint a nemfiktíveknél (vö. László, 1991 reakció-időmérésen alapuló adataival).

A fikcionalitás másfajta szintjét képviselik azok a narratív szövegek, amelyekben meghatározók a meseszerű csodás fantasztikus elemek. De őket is olyan pszichológiai mechanizmusok közvetítik, amelyek formális-szerkezeti jegyeiket (és nem tartalmukat) nézve a valóságos helyzetek és motívumok percepciójában gyökereznek. Mindemellett, az ilyenfajta művek olvasása során is mentes a befogadó a cselekvéskényszertől. Ez lehetővé teszi a „hitelenség szándékos felfüggesztését” (Coleridge, 1983/1817:6). Elvileg tehát semmi sem szól az ellen, hogy ha a mű elhíthetően van megírva, a befogadó engedjen neki, hiába tudja, hogy a művön kívüli mindennapi világban mindez bizonyosan kizárt.

Az általunk választott fantasztikus elbeszélő szövegben (D. Garnett: *A rókafeleség*) az ember állattá válik. A befogadó képzetének munkáját fokozandó, egy manipulált változatot is készítettünk. Ebben több helyen a hitelenség szándékos felfüggesztését megzavaró kijelentéseket iktattunk be, amelyek figyelmeztetik az olvasót a narratívum képtelenségeire. Amennyire az eredeti szöveg olvasói hihetlenségük szándékos felfüggesztésével voltak képesek fogadni a történetet, annyira képesek voltak ugyanerre a manipulált szöveg olvasói is. Felfogható ez amellet szölvő érvként, hogyha a naív olvasók rászánják magukat effajta fantasztikus szöveg olvasására, a lehetőségek meglehetősen tág határain belül védekeznek az ellen, hogy elvegyék úgy amekkora élvezetüket a mesében. A manipulált szövegbe illesztett kijelentések nem befolyásolták a hősök empatikus, vizuális és érzelmi elképzelése elevenségének, valamint fantáziaeredetüknek a mértékét, illetve a történet hősök tulajdonságaitól vs. a körülményektől függő alakulásának, a történet vége váratlanságának, a befejezés valószínűségének, a szöveg irodalmiságának, elhíthető voltának, avagy a hihetetlen képzeletre gyakorolt hatásának a megítélését.

A szöveg irodalmiságának mértékét következetesen hasonlóan ítélték meg azok, akik a fiktív helyzeteket (műveket) jóval elevenebben képzeltek el, vagy akik elevenebben képzeltek el vizuálisan a hősöket vagy érzelmi állapotukat, és azok is, akik

ugyanazt homályosabban tették. Viszont akik bármelyik képzeleti skálán magasabb pontszámot értek el (többségében nők), az adott skálán alacsonyabb pontszámúakhoz (többségében férfiakhoz) képest, a hősöket elevenebben képzeltek el és helyükbe elevenebben beleélték magukat. A nők, legalábbis a diákélet körülményei között – terjedelmi okokból nem részletezett jelen vizsgálatunk megerősítő adatai szerint is – motiváltabbak az irodalmi befogadás megkövetelte képzeleti tevékenységre.

A fikcionalitás további szintjét azok a narratív irodalmi szövegek képviselik, amelyek a posztmodern szövegjáték részei. Maga a valóság (megragadása) vesztette érvényét és mentesen bármi kötöttségtől, minden lebegő, bizonytalan, átjárható. Tág tere nyílik a folyamatosan önmaga szerveződésére figyelmeztető, szövegmodell-alapú játékosságnak, a képzelet felcsigázásának, a fikció és a nemfikció, a létező és az elképzelt relativizálásának. Célunk ezúttal a befogadói folyamat vizsgálata abban a különös helyzetben, amelyben az olvasó a képzelt képzeletet képzelet el: ahogyan az író által elképzelt hős maga is további hős(öke)t képzel el és kelt a narratív szövegben életre.

Módszer

Szövegek. A portugál Fernando Pessoa a 20. század első évtizedeiben talált ki soha nem volt költőket, névvel, polgári foglalkozással, teljes életrajzzal és az ő soha nemvolt stílusukban is alkotott. Eközben a saját alkotóképességét, stílusát, identitását sem adta fel. A legkisebb kétsége sem volt, avagy ironikusan nem volt nagyobb kétsége saját identitása felől, amikor történetesen az elképzelt másikként írt és beszélt ismerőseivel, mint amikor visszatért – lenne kedvünk mondani, önmagához, ha az a másik szintén nem ő lett volna. Minden újra/átírható, megismételhető és mégsem ugyanaz, meghamisítható és mégis igazi, másolható és mégis eredeti.

A képzelet játékát folytatta és hatványozta a portugál Nobel-díjas José Saramago. *Ricardo Reis halálának éve* című, 1984-ben írt regényének Pessoa és egyik teremtménye, költőtársa, Ricardo Reis a hősei. Reis ahogy Pessoa megírta életrajzát –, tizenhat évvel korábban kivándorolt Brazíliába, további sorsa ismeretlen. Nos, hősünk innen – ez már Saramago leleménye – tér haza Lisszabonba. Előbb egy hotelben száll meg, majd lakást vesz ki, rendelőt nyit. A helyszíni leírások olyan pontosak, hogy akár a mai Lisszabonban is követhetjük sétáin Reist. Az időpont is egyértelműen meghatározott. Az év utolsó előtti napján kezdődik a következő évbe átnyúló történet és Reis másnap olvas a helyi lapokban Pessoa nem régi váratlan haláláról. Ez 1935-ben következett be. A spanyol polgárháború kitöréséről és más 1936-os politikai események fogadtatásáról szóló hírek önmagukban is fogódzót adnak a téridő valóságosságának átéléséhez. A hotel mindennapian hiteles alkalmazottainak, vendégeinek, Reis Pessoa sírjánál tett látogatásának, valamint szerelmi kalandjainak és a salazari

rendszer rendőrsége visszatért emigránsra irányuló figyelmének a bemutatása folyamatosan erősíti a csalóka élményt.

Már-már hajlanánk elfeledkezni, hogy írói képzelet termékét olvassuk; az a benyomásunk, hogy a történet minden elemének utána lehet járni. Ám a szövegben egyszersmind intő jelek is vannak, hogy e beállítódást felfüggeszsek. Mindenekelőtt maga a regény címe ilyen figyelmeztetés, mármint azoknak, akik ismerik Pessoa-t. Mindjárt az első lapokon követi egy másik. Mikor Reis elfoglalja a hotelszobát, néhány könyvet rak ki. Az egyik, amely a hajókönyvtárból véletlenül nála maradt, *The God of the Labyrinth*, szerzője Herbert Quain. Ha kiejtjük, úgy hangzik, mint portugálul a Quem, vagyis kicsoda. Kérdőszóként áttételesen mindenkire, kiváltképp Reisre vonatkozik. Meglehetősen gondban lenne, ha meg kellene mondania, kicsoda is ő valójában – már csak ez utóbbi kifejezés abszurditása okán is. De Quain kilétéről sincs fogalma. Alighanem így lehet az olvasó is, hacsak nem készült Borgesből.

Bár neve a műben egyszer sem szerepel, Quain az ő képzeletében született, műve detektívregény, amelyben a detektív által elfogadott megoldás hamis. Ha az olvasót a megoldás nem elégti ki, újraolvasva jobban eligazodik a labirintusban, mint a detektív. Quain egy másik regénye ugyancsak labirintus, amelynek mintázata visszafelé irányul. Borges számos meséje sokszoros játék a labirintussal az írás labirintusában. A labirintus önmagában is nagy erejű kép, archetípus: gyakran az útvesztés céljával tervezik és építik meg természeti minták alapján. A labirintusban az ember újjászülehet, hogy legyőzze a halált, de halálának színhelye is lehet (lásd részletesen Halász, 2000). Saramago utalása főhajtás a szöveg- és nem életmodell alapú borges-i képzelet előtt. A Borges–Quain–Borges-viszony egyszersmind rokona a nála korábbi Pessoa–Reis (stb.)–Pessoa-viszonynak. Saramago tovább szövi a már enélkül is meglehetősen bonyolult képzeleti hálót.

Óévbúcsúztató sétájáról szállodai szobájába térve Reist látogató várja. Pessoa az, fekete öltönyben. Hogyan is van? Abban a pillanatban, amint egy (egykor ténylegesen létezett) személy a regény hőisévé válik, a fiktív narratívum részeként ő is képzeletbeli teremtmény lesz. A regény azonban ennyivel nem éri be. Olyan lehetséges világot teremt, amelyben a halott költő egyelőre még kijár a sírjából. Ebben az immár többszörösen fiktív (mondhatnánk megkülönböztetésül, posztmodern módon fantasztikus) világban találkozik egykori képzeletének szülöttével, aki szintén költő, és akinek még nem telt ki teljesen az ideje. A mindkettejük létét és a szavak értékét egyszerre állító és tagadó ironia voltaképpen abszolút önironia. Ricardót azonban meg sem érinti. Ő, a fikció a köbön, mindent egy az egyben vesz. Biztos volt benne, hogy „nem álmodott” = nem képzelődött, hogy Pessoa volt az „a maga hús-vér valóságában” és várja a megígért újabb találkozást.

Pessoa–Reis–Saramago egymásba kapcsolódó képzelt képzeletének mintáit elképzelő olvasó maga is várja a mindennapian valóságos események elbeszélésébe immár magától értetődően be-belépő Pessoa-t. Egy ízben felettébb tapintatlan. Ricardónak éppen szeretőjével, a hotelben megismert Lídiával van találkája. A Ricardo Reis ódáit korábban olvasónak a név meghittén ismerős. Számos óda Lídiának szól. Lídia tehát Pessoa

fikciójának, Reisnek a verseiben megjelenő fikció, aki most a többi alakkal egyenrangú életre kel a regénybeli fikcióban. Lídia további sorsát nem ismerjük, két hősünké pedig nem éppen happy end. Amikor Pessoa ideje lejár, Reis is úgy dönt, hogy vele megy.

Összeállításunk 1674 szóból áll, a kísérlet részeként ilyen terjedelmű irodalmi szöveg gondos elolvasása jól lebonyolítható (1. melléklet). A terjedelmes regényből a Pessoa-Reis, illetve Reis-Lídia kapcsolatra összpontosít, elhagyva a helyszíneknek, a hotel egyik vendégének és lányának akihez Reist romantikus viszony fűzi, továbbá a salazari rendszer számos jellemzőjének bemutatását. A folyamatos szöveg a regény különböző helyeiről való (Saramago, 1993). Amikor Pessoa először felbukkan, beiktattuk születésének és halálának évszámát, valamint két sorban a róla elengedhetetlen ismereteket.

Bár a szöveg lineáris cselekményvezetése, valamint szereplőinek korlátozott száma segíti a megértést, a szövegjátékba kapcsolódás meglehetősen kiművelt ízlést kíván, ami a (könyv)kultúrát rendkívüli kognitív kihívásnak tekinti. A mai olvasó, amennyiben egyáltalán kedvet érez olvasásra, elsősorban feloldódásra-kikapcsolódásra vágyik. Ezért a posztmodern fogásokat alkalmazó, de kimondottan kommersz-szórakoztató művet is választottunk. Címe *Halálos árnyék*, 1989-ben jelent meg először, szerzője a horror-bestsellerek piacvezető írója, az amerikai Stephen King.

A könyv főhőse Thad Beaumont, az írójelölt tizenegy éves kisfiú. Irtózatos fejfájások gyötrik, az orvosok agydaganatra gyanakszanak. A műtét során agyvelején egy kifejlett szemet, körmöket, fogakat találnak, a meg nem született ikertestvére maradványait. Ezt követően már a családos Thaddel találkozunk, egy ikerpár apjával. Saját nevén igényes, de nem különösebben híres író, ám George Komor álnéven több horror-bestsellert publikált. Mivel valaki felfedezi a titkot, hogy a két szerző ugyanaz a személy és meg akarja zsarolni, Thad és felesége, Liz úgy dönt, hogy egyszer s mindenkorra eltemetik Komort, még sírkövet is állítanak neki. Mindezt egy képes hetilap közli és fényképekkel illusztrálja.

A temetőben a jelképes sír helyén azonban hatalmas lyuk támad, lábnyomok vezetnek tőle az országút felé, ahol hamarosan brutális kegyetlenséggel meggyilkolnak egy öregembert. A cáfolhatatlannak tetsző ujjlenyomatok Thad Beaumontra mutatnak, bár alibije kifogástalan. A véres gyilkosságok szaporodnak, sorra pusztulnak el mindazok, akik a képes hetilap cikkének elkészültében közreműködtek. Thad rájön, hogy énje sötét oldala (komor árnyéka), akit életre írt, nem akar halott maradni. Hiába tették el, hiába nem létezett, most itt van. És a gyilkosságokat pontosan úgy követi el, mint a Komor nevében írt regények főhőse, azaz egy kitalált figura kitalált figurája. Bár a rendőrség védi Thad házát, Komor megtalálja a módját, hogy elrabolja Thad feleségét és az ikreket. Arra kényszeríti Thadet, hogy együtt egy újabb Komor regényt írjanak. Thad azonban, kijátszva Komor figyelmét, a történet végét a valódi világba írva, segítségül hívja a halálmadarakat, hogy vigyék el Komort a pokolba, ahonnan jött.

Összeállításunk 1673 szóból áll (2. melléklet). A terjedelmes regényből a Thad Beaumont–George Komor kapcsolatra összpontosít, elhagyva Thad lidércnyomásos álmainak, a gyilkosságok részleteinek és a rendőrség akcióinak a bemutatását. A folyamatos szöveg a regény különböző helyeiről való (King, 2000).

Úgy véljük, hogy egy fikció hőseként szereplő egykor fizikailag is létező személy és egy fikció fikciójának a fikciójaként szereplő fizikailag soha nem létezett személy képzeletbeli megkonstruálása minőségileg nem tér el. Az író, ellentétben a történelemmel, csak az elhízott fikció alkotásának elvei kötik. Ha ezek úgy kívánják, az ő hőse győztes lehet ott, ahol a történet katasztrofális vereséget szenved. Hiszen, akár csak a többiek, függetlenül eredetüktől és összetevőiktől, képzeletbeli létezők. Várakozásunk szerint a befogadó képzeleti feldolgozásában nem a fikcionalitás hatványozása önmagában okoz nehézséget, hanem annak a naiv olvasó számára túlbojnyolított módja.

A Saramago korpusz uralkodó kategóriája a direkt beszéd (pl. néhány napja megakartam látogatni, egyelőre még kijárok) a Pessoa és Reis közötti párbeszéd következtében, ezt követi a narráció (pl. Fernando Pessoa felkelt a díványról, Ricardo Reis az újságok között keresgél). A belső narráció (pl. ha úgy hozza a kedve, elolvassa) gyakorisága feltűnően kisebb. De még ehhez képest is ritkább a narrátor gondolati aktusa (pl. sok minden feltárult e két sorban), nem szólva az indirekt gondolatról (pl. kétségei voltak, hogy érkezik-e rá válasz). (Az arányok különbségének tesztje alapján a különbségek szignifikánsak.) (1. táblázat.)

A King korpuszban ugyancsak a direkt beszéd (pl. láttam a képeket, amiket kiadott a komputer), a narráció (pl. az erősebb magzat magába szívja a gyengébbet – egy temetőben vannak) és a belső narráció (életében először egy hang odabent azt suttogta – már érzem a szagomat) a meghatározók. De a direkt beszéd és a narráció, illetve a narráció és a belső narráció között ezúttal a különbségek tetemesen kisebbek, mint a Saramago korpuszban. (Magukról a kategóriákról és megoszlásukról irodalmi narratívumok, életrajzok és újságr riportok korpuszaiban, részletesen lásd Short, 2003). Ám a két korpusz közötti stilisztikai különbségekről a legtöbbet a mondatok számának a kijelentésegységek számához viszonyított aránya árulja el. Szembeszökő, hogy a Saramago korpusz milyen kevés mondatot használ. Egy-egy mondata rendszerint számos mellékmondatból (önmagában is érthető kijelentésből) áll, amelyeket nagybetűvel is kezd, de egymástól vesszővel választ el. Különösen a direkt beszédben szembeszökő, hogy mennyire megnöveli a szöveg sodrását.

1. táblázat. A szövegek stilisztikai kategóriáinak aránya adott szöveg kijelentésegységeihez viszonyítva százalékban

	Saramago szöveg	King szöveg
Narráció	34	35
Belső narráció	12	19
Direkt beszéd	50	42
Indirekt beszéd	,03	4
Indirekt gondolat	1	–
Narrátor gondolati aktusa	3	–
Mondat/kijelentésegység arány	12,5	64,3

Túl mindezen, igen nagy távolság választja el a két korpuszt abban is, hogy míg a Pessoa–Reis találkozásokat és párbeszégeket a szellem, a játékos ironia tölti ki, egymást és az egész szituációt (szöveget) folytonosan megkérdőjelezve, a Thad–Komor pár mindent szó szerint vesz.

Skálák. A k. sz.-ek képzeleti működésének mérésére a hivatkozott előző munkánkban jól bevált eszközöket alkalmaztuk (megindokolásukat részletesen lásd ott). Nevezetesen: Davis-féle Interperszonális Reaktivitás Index fantáziaskáláját (Kulcsár, 1998: 249–250, lásd 3. melléklet, 1–7. tétel a tételek itt és a továbbiakban eltérően az eredetileg alkalmazott módtól, a mellékletekben számozottak, hogy az olvasó munkáját segítsük), a Marks-féle Vizuális Képzeleti Kép Eleveenség Skáláját (Marks, 1973: 24, lásd 3. melléklet, 8–19. tétel) és a Guy-féle Érzelmi Képzeleti Kép Eleveenség Skáláját (Guy és McCarter 1978: 1269, lásd 3. melléklet 20–34. tétel) alkalmaztuk. (A skálákat megalapozó elméleti megfontolásokról, megbízhatósági, illetve érvényességi mutatóiról, objektív pszichofiziológiai mutatókkal való korrelációikról, problematikus viszonyokról a kognitív és kreativitási feladatokban nyújtott teljesítményekhez, ellenállásukról a külső elvárásokkal szemben lásd Marks, 1983: 243–246, 1986: 254–256, Marks, 1999: 567–585, Davis, 1994: 57, Kő, 2002: 376, McKelvie, 1995; Guy és McCarter, 1978: 1270–1271, Schwitzgebel, 2002: 35–53. A magyar adaptációkban a Cronbach alfa szerint a skálák belső konzisztenciája megfelelő: 75., 78. és 81.)

Munkánk sajátossága abban van, hogy e skálákat a szövegekhez (hőseikhez) igazítva is szerepeltettük: beleélés a hős(ök) helyébe, hős(ök)ről kialakított vizuális kép eleveensége, hős(ök) elképzelésének eleveensége eltérő érzelmeket kiváltó helyzetekben, kiegészítve további skálákkal: a hősök cselekedetének indítéka és váratlansága, hős(ök) fikcionalitása, tulajdonságaik attribúciója, a befejezés valószínűsége, a szöveg irodalmisága, a hihetetlen szerepe (4. és 5. melléklet, 35–72. tétel).

Eljárás. Miután tájékoztattuk a k. sz.-ket, hogy egy pszichológiai vizsgálatban vesznek részt, amely azt kutatja, hogyan működik az emberek képzelete, és hogyan értenek meg szövegeket/olvasmányokat, a képzeleti működés három személyi változójáról ötfokú skálákat töltöttek ki (3. melléklet). Ezután a kettő közül az egyik szöveg következett, azaz egy-egy csoport tagjai kizárólag egy szöveget olvastak, vagyis az 1. és 2. melléklet valamelyikét. Mindegyik szöveg a szerző neve nélkül szerepelt és a k. sz.-eknek előzetesen ismeretlen volt. Majd az adott szövegre vonatkozó tételek mérésével zárult a vizsgálat (4. melléklet, a tételek számaira az eredmények bemutatása során a megfelelő táblázatokban hivatkozunk).

Személyek. A k. sz.-ek az átlagos fővárosi 4. osztályos gimnazistáknál jobb szocioökonómiai háttérrel rendelkező, tanulásra és magára a vizsgálatra is motiváltabb budai gimnáziumi tanulók voltak, akik azonban semmiféle rendkívüli képzésben, illetve előzetes felkészítésen-megbeszélésen nem vettek részt. Random módon két csoportot alkottak.

Saramago csoport 62 k. sz., 31 férfi, 31 nő.

King csoport 63 k. sz., 22 férfi, 41 nő.

Átlagéletkor 17 és fél év.

Eredmények

A *Saramago* szöveget olvasók a fiktív helyzetekbe (művekbe) jobban beleképzeltek magukat, mint akármelyik szereplőébe (.000 szinten, itt és a továbbiakban egymintás t próba alapján). Reis helyébe jobban beleképzeltek magukat, és váratlanabbnak tartották, hogy megújította kapcsolatát Pessoa-ával, mint azt, hogy ő felkereste Reist (.000 szinten).

Pessoa e cselekedetének magyarázatában több mint felük arra hajlott, hogy az egész csak Reis képzeletének játéka, ami kiugróan (jóval .05 szintnél erősebben, az arányok különbségének tesztje alapján) nagyobb, mint azoké, akik szerint nem Pessoa döntött, hanem az író, illetve akik szerint Pessoa kíváncsi volt teremtményére. Reis cselekedetét egyharmaduk szerint az magyarázta, hogy az író így akarta, de közülük nem tér el szignifikánsan azok aránya, akik amellettt voltak, hogy Reis felismerte, képzeletében ő is, Pessoa is azt tehet, amit akar, illetve hogy Reis tudni akarta, kicsoda is ő valójában; míg egyhatoduk-egyhatoduk szerint, hogy Reis rájött, hogy még mindig Pessoaától függ, illetve Reis kíváncsi volt, milyen az élet halál után (mindkét magyarázat aránya .05 szinten kisebb, mint „az író így akarta” aránya).

A történeteket hasonló mértékben tulajdonították Pessoa, illetve Reis tulajdonságainak, valamint a körülmények szerepének. Pessoa-t kiugróan nagyobb mértékben találták fantáziaszülte kitalált alaknak, mint Reist (.000 szinten).

A vizuális képzelet elevensége számottevően felülmúlta mindkét szereplő vizuális elképzelésének elevenségét (.000 szinten). Az érzelmi képzelet elevensége igen hasonló volt Reis érzelmi elképzeléséhez és mindkettő felülmúlta Pessoa érzelmi elképzelését (.000 szinten).

A szöveget jóval eredetibbnek ítélték, mint szórakoztatónak (.000 szinten), közepes mértékben találták irodalminak, illetve a végét váratlannak, elhitetőnek, és gondolták, hogy valószínűleg ők is így fejezték volna be, illetve hogy ami ennyire hihetően, azt az olvasó nem akarja/tudja elképzelni. A k. sz.-ek fele amellettt foglalt állást, hogy az ilyen szöveg nem a valóság, hanem az irodalom lehetőségeiről szól, negyedük szerint az ilyen szöveg üres játék a szavakkal, míg egytizedük arra hajlott, hogy az ilyen szöveg felkészít az élet elképesztő bonyodalmaira (a különbség mindkétszer erősebb .05 szintnél (2 táblázat).

**2. táblázat. A változók átlagai és szórásai
a Saramago szöveget olvasók csoportjában**

	m	Sd
Fiktív helyzetek (művek) elképzelése*	3,32	,68
(3. melléklet, 1.-7. tétel)		
Beleélés Pessoa helyébe	2,04	1,00
(4. melléklet, 35. tétel)		
Beleélés Reis helyébe	2,82	1,26
(4. melléklet, 36. tétel)		
Váratlan, hogy Pessoa felkereste Reist	2,85	1,21
(4. melléklet, 55. tétel)		
Azért tette, mert**	gyakoriság%	
– az egész csak Reis képzeletének játéka	59,0	
– nem Pessoa döntött, hanem az író	22,3	
– Pessoa kíváncsi volt teremtményére	11,1	
(4. melléklet, 56. tétel)		
	M	Sd
Pessoa helyében ő is így tett volna	2,55	1,20
(4. melléklet, 57. tétel)		
Váratlan, hogy Reis megújította kapcsolatát Pessoaval	2,48	1,11
(4. melléklet, 67. tétel)		
Azért tette, mert	gyakoriság%	
– az író így akarta	31,1	
– Reis felismerte, hogy képzeletében ő is, Pessoa is azt tehet, amit akar	19,6	
– Reis tudni akarta, kicsoda is ő valójában akarnak	19,6	
– Reis rájött, hogy még mindig Pessoaától függ	16,4	
– Reis kíváncsi volt, milyen az élet halál után	13,3	
(4. melléklet, 68. tétel)		
	M	Sd
Reis helyében ő is így tett volna	2,37	1,13
(4. melléklet, 69. tétel)		
Pessoa tulajdonságainak szerepe	2,58	,91
(4. melléklet, 37. tétel)		
Reis tulajdonságainak szerepe	2,77	1,03
(4. melléklet, 38. tétel)		
A körülmények szerepe	2,82	1,99
(4. melléklet, 39. tétel)		
Pessoa fantázia szülte kitalált alak	3,58	1,17
(4. melléklet, 40. tétel)		
Reis fantázia szülte kitalált alak	2,73	1,24
(4. melléklet, 41. tétel)		

	m	Sd
Vizuális képzelet elevensége (3. melléklet, 8–19. tétel)	3,64	,61
Pessoa vizuális elképzelésének elevensége (4. melléklet, 46–49. tétel)	2,60	,91
Reis vizuális elképzelésének elevensége (4. melléklet 58–61. tétel)	2,78	,87
Érzelmi képzelet elevensége (3. melléklet, 20–34. tétel)	2,89	,44
Pessoa érzelmi elképzelésének elevensége (4. melléklet, 50–54. tétel)	2,48	,72
Reis érzelmi elképzelésének elevensége (4. melléklet, 62–66. tétel)	2,89	,75
Irodalmi mű (4. melléklet, 42. tétel)	2,84	1,22
Elhíttetőn megírt (4. melléklet, 43. tétel)	2,52	1,06
Eredetien megírt (4. melléklet, 44. tétel)	3,08	1,17
Szórakoztatóan megírt (4. melléklet, 45. tétel)	2,11	1,13
A történet végének váratlansága (4. melléklet, 70. tétel)	2,86	1,14
A befejezés valószínűsége (4. melléklet, 71. tétel)	2,42	1,35
A hihetetlen hatása az elképzelhetőségre (4. melléklet, 72. tétel)	2,56	1,29
Mennyire ért egyet azzal, hogy	gyakoriság%	
– az ilyen szöveg nem a valóság, hanem az irodalom lehetőségeiről szól	52,5	
– az ilyen szöveg üres játék a szavakkal	26,2	
– az ilyen szöveg felkészít az élet elképesztő bonyodalmaira	11,6	
(4. melléklet, 73. tétel)		

* A nagyon negatív válasz tételenként 1, a nagyon pozitív 5 pont. Amennyiben a változó több tételre adott válasz együttese, úgy összeadásuk személyenként jelzi az egyéni értéket (minél közelebb van az elérhető maximumhoz a tételszám $\times$ 5, annál nagyobb) az egyéni pontszámok alapján kiszámított csoportátlagot értelemszerűen egy tételre átlagoltuk, hogy az olvasó könnyedén összevethesse azokkal a tételekkel, amelyek eleve önmagukban állnak. A változók átlagai közötti szignifikáns eltérésekre (csoporton belül egymintás, csoportok között kétmintás t próba alapján) a táblázatokat bemutató szöveg megfelelő helyein térünk ki

** A kérdéses cselekedet indokaiként megadott öt alternatíva közül a meghatározó gyakoriságúnak bizonyuló tételek százalékos megoszlása szerepel.

A *King* szöveget olvasók a fiktív helyzetekbe (művekbe) jobban beleképzeltek magukat, mint akármelyik szereplőébe (.000 szinten). Thad helyébe jobban beleképzeltek magukat (.02 szinten) és váratlanabbnak tartották, hogy találkozott Komorral, mint azt, hogy ő találkozott Thaddal (.05 szinten).

Több mint egyharmaduk szerint Thad találkozása Komorral csak Thad képzeletének a játéka; tőlük nem tér el szignifikánsan azok aránya, akik amellet voltak, hogy nem Thad döntött, hanem az író; míg az az egyhatod-egyhatod, akik úgy foglaltak állást, hogy Thad kíváncsi volt teremtményére, illetve éreztetni akarta hatalmát Komor fölött, valóban elmarad a leggyakoribb válasz mértéke mögött (.05 szintnél is erősebben). Komor találkozását Thaddal több mint felük azzal magyarázta, hogy az író így akarta; náluk jóval kisebb (.05 szintnél is erősebben) volt azok aránya, akik amellet foglaltak állást, hogy Komor nem akart meghalni, továbbá azt képzelte, hogy ő a Komor regények gyilkos főhőse, illetve, hogy Komor örült volt.

A történeteket nagyobb mértékben tulajdonították Thad, illetve Komor tulajdonságainak, mint a körülményeknek (.000 szinten). Komort kiugróan nagyobb mértékben találták fantáziaszülte kitalált alaknak, mint Thadet (.000 szinten).

A vizuális képzelet elevenisége számottevően felülmúlta mindkét szereplő vizuális elképzelésének eleveniségét (.000 szinten). Az érzelmi képzelet elevenisége igen hasonló volt mindkét hős érzelmi elképzeléséhez. Komort elevenebben képzeltek el vizuálisan, mint Thadet (.003 szinten), viszont Thad érzelmi elképzelése elevenebb volt Komorénál (.000 szinten).

A szöveget eredetibbnek ítélték, mint szórakoztatónak (.005 szinten), közepes mértékben találták irodalminak, elhitetőnek, és ugyancsak közepes mértékben gondolták, hogy valószínűleg ők is így fejezték volna be, illetve hogy ami ennyire hihetően, azt az olvasó nem akarja/tudja elképzelni. Közepesnél nagyobb mértékben a végét váratlannak. Több mint felük szerint az ilyen szöveg nem a valóság, hanem az irodalom lehetőségeiről szól, jóval kevesebben voltak (.05 szintnél is erősebben), akik azzal értettek egyet, hogy az ilyen szöveg üres játék a szavakkal, illetve hogy az írás-olvasás mindenható: élet és halál ura (3 táblázat).

3. táblázat. A változók átlagai és szórásai a *King* szöveget olvasók csoportjában

	m	sd
Fiktív helyzetek (művek) elképzelése (3. melléklet, 1–7. tétel)	3,31	,38
Beleélés Thad helyébe (5. melléklet, 35. tétel)	2,48	1,41
Beleélés Komor helyébe (5. melléklet, 36. tétel)	2,18	1,89
Váratlan, hogy Thad találkozott Komorral (5. melléklet, 55. tétel)	3,63	1,13

	m	sd
Azért tette, mert	gyakoriság%	
– az egész csak Thad képzeletének játéka	40,0	
– nem Thad döntött, hanem az író	26,1	
– Thad kíváncsi volt teremtményére	16,9	
– Thad éreztetni akarta hatalmát Komor fölött	15,4	
(5. melléklet, 56. tétel)		
	m	sd
Thad helyében ő is így tett volna	2,81	1,27
(5. melléklet, 57. tétel)		
Váratlan, hogy Komor találkozott Thaddel	2,61	1,12
(5. melléklet, 67. tétel)		
Azért tette, mert	gyakoriság%	
– az író így akarta	30,7	
– Komor nem akart meghalni	24,6	
– Komor azt képzelte, hogy ő a Komor regények gyilkos főhőse	18,5	
– Komor örült volt	15,4	
akarnak (5. melléklet, 68. tétel)		
	m	sd
Thad tulajdonságainak szerepe	3,18	,85
(5. melléklet, 37. tétel)		
Komor tulajdonságainak szerepe	3,18	,84
(5. melléklet, 38. tétel)		
A körülmények szerepe	2,21	,99
(5. melléklet, 39. tétel)		
Thad fantázia szülte kitalált alak	2,94	1,35
(5. melléklet, 40. tétel)		
Komor fantázia szülte kitalált alak	3,90	1,24
(5. melléklet, 41. tétel)		
Vizuális képzelet elevensége	3,45	,66
(3. melléklet, 8–19. tétel)		
Thad vizuális elképzelésének elevensége	2,69	,42
(5. melléklet, 46–49. tétel)		
Komor vizuális elképzelésének elevensége	2,98	,61
(5. melléklet 58–61. tétel)		
Érzelmi képzelet elevensége	2,94	,47
(3. melléklet, 20.-34. tétel)		
Thad érzelmi elképzelésének elevensége	2,95	,62
(5. melléklet, 50–54. tétel)		
Komor érzelmi elképzelésének elevensége	2,64	,40
(5. melléklet, 62–66. tétel)		

	m	sd
Irodalmi mű	2,58	1,15
(5. melléklet, 42. tétel)		
Elhíthetően megírt	2,57	1,15
(5. melléklet, 43. tétel)		
Eredetien megírt	3,12	1,20
(5. melléklet, 44. tétel)		
Szórakoztatóan megírt	2,53	1,26
(5. melléklet, 45. tétel)		
A történet végének váratlansága	2,80	1,20
(5. melléklet, 70 tétel)		
A befejezés valószínűsége	2,45	1,18
(5. melléklet, 71. tétel)		
A hihetetlen hatása az elképzelhetőségre	2,54	1,23
(5. melléklet, 72. tétel)		
Mennyire ért egyet azzal, hogy	gyakoriság%	
– az ilyen szöveg nem a valóság, hanem az irodalom lehetőségeiről szól	58,7	
– az ilyen szöveg üres játék a szavakkal	23,8	
– az írás-olvasás mindenható: élet és halál ura	12,6	
(5. melléklet, 73. tétel)		

A Saramago és a King csoport között a képzelet olvasás előtt mért átlagos mutatói igen hasonlóak voltak, ami jól megfelel annak, hogy a k. sz.-ek egyazon mintából random módon kerültek az egyik vagy a másik csoportba. Reis helyébe sokkal jobban beleképzeltek magukat, mint Komoréba (.003 szinten) (itt és a továbbiakban kétmintás t próba alapján), viszont Thadéba jobban, mint Pessoaéba (.02 szinten). Thad vizsgált cselekedetét váratlanabbnak ítélték, mint akár Pessoaét, akár Reisét (.000, illetve .01 szinten). A történeteket a King szöveg olvasói számottevően nagyobb mértékben tulajdonították a hősök tulajdonságainak, mint a környezet szerepének, viszonyítva a Saramago szöveg olvasóihoz (.002 szinten). Pessoaát nagyobb mértékben találták fantáziaszülte kitalált alaknak, mint Thadot (.005 szinten), Komort, mint Reist (.000 szinten).

A két szöveg mindkét hősének vizuális elképzelése hasonló egymáshoz. Thad érzelmi elképzelése elevenebb, mint Pessoaé (.001 szinten), Reisé elevenebb, mint Komoré (.05 szinten).

A Saramago-szöveg olvasói hasonló mértékben találták irodalminak, elhithetőnek, eredetinek, a végét váratlannak és hasonló mértékben gondolták, hogy valószínűleg ők is így fejezték volna be, illetve hogy ami ennyire hihetetlen, azt az olvasó nem akarja/tudja elképzelni, de kevésbé ítélték szórakoztatónak (.05 szinten), mint a King szöveget az ő olvasói.

A hősök jellemzése (melléknevekkel, kötetlenül) Komorra hívja fel a figyelmet. A másik három hőshöz képest nagy a külső testi tulajdonságok, de még inkább az egyértelműen negatív lelki tulajdonságok aránya, és jelentéktelenné csökken a pozi-

tív lelki tulajdonságoké (mindegyik .05 szintnél erősebb különbség). Egyszersmind nagy az azonos tulajdonságot – értelemszerűen egymástól függetlenül megnevező k. sz.-ek aránya (négytizedet is meghaladó), valamint a szövegben szó szerint előforduló tulajdonságok aránya (közel egyharmadnyi). Együttesen a legnagyobb kontrasztot Reis tulajdonságaival mutat: nála fele annyi a külső testi tulajdonságok aránya, a legkisebb a többször megnevezett azonos tulajdonságoké (kevesebb, mint egyötödnyi), elenyésző a szövegben szó szerint előfordulóké, viszont négyszerest is meghaladó a pozitív lelki tulajdonságoké (4. táblázat).

4. táblázat. A hősök tulajdonságainak megoszlása százalékban (az összes megnevezett tulajdonsághoz viszonyítva)

	Saramago csoport		King csoport	
	Pessoa	Reis	Thad	Komor
Külső testi tulajdonságok	24	17	20	34
Pozitív lelki tulajdonságok	32	35	38	8
Negatív lelki tulajdonságok	27	27	28	46
Önmagukban se pozitív, se negatív tulajdonságok	17	21	14	12
A fentiek közül eltérnek	69	81	66	59
A fentiek közül a szövegben szó szerint előfordulnak	2	3	2	29
<i>Összes megnevezett tulajdonság száma</i>	150	142	162	164

Kísérletünk szerves folytatása volt a munkánk elején hivatkozottnak. Ezért az eljárás megegyezett vele, és számos skála tételei is megfeleltek egymásnak, a negyedikes gimnázista k. sz.-ek pedig ugyanabból a két budai gimnáziumból kerültek ki, bár két, illetve egy évvel korábban. Így módunk nyílt arra is, hogy adataikat közvetlenül egybevevessük. A realista irodalmi narratívumot Karinthy Frigyes Julius Caesart vs az őt elrabló hajó kapitányát, Ben Jusszufot, illetve Anatolij Ribakov Sztálint vs. a fogorvosát, Lipmant középpontba állító fikciója képviselte. A meseszerű fantasztikus irodalmi narratívumot David Garnett egyik pillanatról a másikra rókává változó és hűtlenné váló feleségét, Silviát, és mellette hűségesen kitartó férjét, Tebricket bemutató alkotása jelenítette meg (a szövegválasztás indokait és magukat a szövegeket lásd a hivatkozott tanulmányokban).

Karinthy Caesarja helyébe jobban beleélték magukat az ő olvasói, mint Saramago hőseiébe az őket olvasók, a Karinthy hősök tulajdonságait fontosabbnak tartották az események alakulásában, mint a Saramagoéit, viszont a körülmények szerepét fordítva ítélték meg. Pessoa-t inkább fantázia szülte kitalált alaknak vélték, mint a két Karinthy hőst. A Karinthy hősöket mind vizuálisan, mind érzelmileg elevenebben képzeltek el, mint a Saramagoéit. A képzelet szövegolvasás előtt mért megfelelő mutatói közül a fiktív helyzetekbe beleélés átlagai megegyeztek a két csoport között, a vizuális, illetve az érzelmi képzelet átlagai a Karinthy csoportban magasabbak voltak. Ez hozzájárulhatott a hősök vizuális és érzelmi elképzelésének elevenségéhez, de a szöveghatás így is figyelemre méltó: a különbség a két csoport között nagyobb, mint a két korábban mért mutatóé (5. táblázat).

5. táblázat. A változók átlagai a Karinthy és a Saramago szöveget olvasók csoportjai között

	Karinthy-Saramago		p
	m	sd	
Fiktív helyzetek (művek) elképzelése	3,46	,66	
	3,32	,68	n. sz.
Beleélés Caesar-beleélés Pessoa helyébe	2,57	1,08	
	2,05	1,00	,001
Beleélés Caesar-beleélés Reis helyébe	2,57	1,13	
	2,82	1,26	n. sz.
Beleélés Ben Jusszuf-beleélés Pessoa helyébe	2,60	1,36	
	2,05	1,00	,000
Beleélés Ben Jusszuf-beleélés Reis helyébe	2,60	1,36	
	2,82	1,26	n. sz.
Caesar tulajdonságainak-Pessoa tulajdonságainak szerepe	3,93	,83	
	2,58	,91	,000
Caesar tulajdonságainak-Reis tulajdonságainak szerepe	3,93	,83	
	2,77	1,03	,000
Ben Jusszuf tulajdonságainak-Pessoa tulajdonságainak szerepe	3,42	,88	
	2,58	,91	,000
Ben Jusszuf tulajdonságainak-Reis tulajdonságainak szerepe	3,42	,88	
	2,77	1,03	,001
A körülmények szerepe	2,07	1,03	
	2,83	1,37	,001
Caesar fantázia szülte-Pessoa fantázia szülte kitalált alak	3,07	1,19	
	3,58	1,67	,04
Caesar fantázia szülte-Reis fantázia szülte kitalált alak	3,07	1,19	
	2,72	1,24	n. sz.
Ben Jusszuf fantázia szülte-Pessoa fantázia szülte kitalált alak	2,77	1,17	
	3,58	1,67	,001
Ben Jusszuf fantázia szülte-Reis fantázia szülte kitalált alak	2,77	1,17	
	2,72	1,24	n. sz.
Vizuális képzelet elevensége	3,87	,50	
	3,65	,61	,05
Caesar vizuális-Pessoa vizuális elképzelésének elevensége	2,98	,83	
	2,60	,91	,03
Caesar vizuális-Reis vizuális elképzelésének elevensége	2,98	,83	
	2,78	,91	n. sz.
Ben Jusszuf vizuális-Pessoa vizuális elképzelésének elevensége	3,81	,89	
	2,60	,91	,000
Ben Jusszuf vizuális-Reis vizuális elképzelésének elevensége	3,81	,89	
	2,78	,91	,000

	Karinthy-Saramago		p
	m	sd	
Érzelmi képzelet elevensége	3,20	,66	
	2,89	,67	,001
Caesar érzelmi-Pessoa érzelmi elképzelésének elevensége	3,37	,98	
	2,47	,72	,000
Caesar érzelmi-Reis érzelmi elképzelésének elevensége	3,37	,98	
	2,89	,75	,01
Ben Jusszuf érzelmi-Pessoa érzelmi elképzelésének elevensége	3,81	,89	
	2,47	,72	,000
Ben Jusszuf érzelmi-Reis érzelmi elképzelésének elevensége	3,81	,89	
	2,89	,75	,000
Irodalmi mű	2,51	1,14	
	2,84	1,22	n. sz.

Mindkét Karinthy hős helyébe jobban beleélték magukat olvasói, mint Komoréba az ő olvasói. Caesar tulajdonságait fontosabbnak tartották mindkét King hősnél az események alakulásában, míg Komort jóval inkább fantáziaszülte alaknak ítélték, mint Karinthy hőseit. Ben Jusszufot elevenebbnek képzelték el vizuálisan, mint a King hősöket, és mindkét Karinthy hős érzelmi elképzelése felülmúlta a King hősökéét. Belejátszik azonban ebbe, hogy a Karinthy csoport vizuális és érzelmi képzeletének átlagai magasabbak voltak a King csoportéinál (6. táblázat).

6. táblázat. A változók átlagai a Karinthy és a King szöveget olvasók csoportjai között

	Karinthy–King		p
	m	sd	
Fiktív helyzetek (művek) elképzelése	3,46	,66	
	3,32	,68	n. sz.
Beleélés Caesar-beleélés Thad helyébe	2,57	1,08	
	2,48,	1,14	n. sz
Beleélés Caesar-beleélés Komor helyébe	2,57	1,08	
	2,18	1,18	,01
Beleélés Ben Jusszuf-beleélés Thad helyébe	2,60	1,36	
	2,48	1,14	n. sz.
Beleélés Ben Jusszuf-beleélés Komor helyébe	2,60	1,36	
	2,18	1,18	,01
Caesar tulajdonságainak-Thad tulajdonságainak szerepe	3,93	,83	
	3,18	,85	,000
Caesar tulajdonságainak-Komor tulajdonságainak szerepe	3,93	,83	
	3,18	,85	,000

	Karinthy–King		p
	m	sd	
Ben Jusszuf tulajdonságainak-Thad tulajdonságainak szerepe	3,42	,88	
	3,18	,85	n. sz.
Ben Jusszuf tulajdonságainak-Komor tulajdonságainak szerepe	3,42	,88	
	3,18	,85	n. sz.
A körülmények szerepe	2,07	1,03	
	2,21	,99	n. sz.
Caesar fantázia szülte-Thad fantázia szülte kitalált alak	3,07	1,19	
	2,93	1,35	n. sz.
Caesar fantázia szülte-Komor fantázia szülte kitalált alak	3,07	1,19	
	3,89	1,18	,001
Ben Jusszuf fantázia szülte-Thad fantázia szülte kitalált alak	2,77	1,17	
	2,93	1,35	n. sz.
Ben Jusszuf fantázia szülte-Komor fantázia szülte kitalált alak	2,77	1,17	
	3,89	1,18	,000
Vizuális képzelet elevensége	3,87	,50	
	3,45	,66	,001
Caesar vizuális-Thad vizuális elképzelésének elevensége	2,98	,83	
	2,67	,91	n. sz.
Caesar vizuális-Komor vizuális elképzelésének elevensége	2,98	,83	
	2,98	,90	n. sz.
Ben Jusszuf vizuális-Thad vizuális elképzelésének elevensége	3,81	,89	
	2,67	,91	,000
Ben Jusszuf vizuális-Komor vizuális elképzelésének elevensége	3,81	,89	
	2,98	,90	,000
Érzelmi képzelet elevensége	3,20	,66	
	2,89	,67	,01
Caesar érzelmi-Thad érzelmi elképzelésének elevensége	3,37	,98	
	2,95	,84	,03
Caesar érzelmi-Komor érzelmi elképzelésének elevensége	3,37	,98	
	2,64	,75	,000
Ben Jusszuf érzelmi-Thad érzelmi elképzelésének elevensége	3,80	,88	
	2,95	,84	,000
Ben Jusszuf érzelmi-Komor érzelmi elképzelésének elevensége	3,80	,88	
	2,64	,75	,000
Irodalmi mű	2,51	1,14	
	2,58	1,16	n. sz.

Ribakov Lipmanja helyébe jobban beleélték magukat olvasói, mint Pessoaéba az öt olvasók, ugyanakkor Reisébe jobban, mint Lipmanéba. A Ribakov hősök tulajdonságait fontosabbnak ítélték (kettőt feltűnően), mint a Saramagoéit, viszont a körülmé-

nyek szerepét az utóbbi szövegben tartották meghatározóbbnak. Saramago hőseit inkább fantáziaszülte kitalált alakoknak látták, mint Ribakovéit, bár a különbség Pessoa esetében szembeszökően nagyobb volt, mint Reisében. A Ribakov hősokeet érzelmileg elevebben képzelték el, mint a Saramagoéit, amihez ezúttal is hozzájárult, hogy a Ribakov csoport érzelmi képzelete elevebben, mint a Saramagoé, de nem olyan jelentős mértékben, mint a hősokeknél mutatkozott. Mind a fiktív helyzetek, mind a vizuális képzelet mutatói igen hasonlóak a két csoport között, mindazonáltal a Ribakov hősoke elképzelese nem jelentősen, de következetesen elevebben, mint a Saramago hősoké (7. táblázat).

7. táblázat. A változók átlagai a Ribakov és a Saramago szöveget olvasók csoportjai között

	Ribakov–Saramago		p
	m	sd	
Fiktív helyzetek (művek) elképzelese	3,45	,80	
	3,32	,68	n. sz.
Beleélés Sztálin-beleélés Pessoa helyébe	2,29	1,09	
	2,05	1,00	n. sz.
Beleélés Sztálin-beleélés Reis helyébe	2,29	1,09	
	2,82	1,26	,03
Beleélés Lipman-beleélés Pessoa helyébe	3,09	1,20	
	2,05	1,00	,000
Beleélés Lipman-beleélés Reis helyébe	3,09	1,20	
	2,82	1,26	n. sz.
Sztálin tulajdonságainak-Pessoa tulajdonságainak szerepe	4,05	,99	
	2,58	,91	,000
Sztálin tulajdonságainak-Reis tulajdonságainak szerepe	4,05	,99	
	2,77	1,03	,000
Lipman tulajdonságainak-Pessoa tulajdonságainak szerepe	3,04	1,17	
	2,58	,91	,03
Lipman tulajdonságainak-Reis tulajdonságainak szerepe	3,04	1,17	
	2,77	1,03	n. sz.
A körülmények szerepe	2,31	1,09	
	2,82	1,19	,03
Sztálin fantázia szülte-Pessoa fantázia szülte kitalált alak	2,14	,98	
	3,58	1,17	,000
Sztálin fantázia szülte-Reis fantázia szülte kitalált alak	2,14	,98	
	2,72	1,24	,01
Lipman fantázia szülte-Pessoa fantázia szülte kitalált alak	2,50	1,23	
	3,58	1,17	,000

	Ribakov–Saramago		p
	m	sd	
Lipman fantázia szülte-Reis fantázia szülte kitalált alak	2,50	1,23	
	2,72	1,24	n. sz.
Vizuális képzelet elevensége	3,59	,66	
	3,65	,68	n. sz.
Sztálin vizuális-Pessoa vizuális elképzelésének elevensége	3,00	,99	
	2,60	,91	,05
Sztálin vizuális-Reis vizuális elképzelésének elevensége	3,00	,99	
	2,77	,87	n. sz.
Lipman vizuális-Pessoa vizuális elképzelésének elevensége	2,89	,92	
	2,60	,91	n.sz.
Lipman vizuális-Reis vizuális elképzelésének elevensége	2,89	,92	
	2,77	,87	n. sz.
Érzelmi képzelet elevensége	3,11	,62	
	2,89	,44	,05
Sztálin érzelmi-Pessoa érzelmi elképzelésének elevensége	3,40	,81	
	2,47	,72	,000
Sztálin érzelmi-Reis érzelmi elképzelésének elevensége	3,40	,81	
	2,89	,75	,01
Lipman érzelmi-Pessoa érzelmi elképzelésének elevensége	3,25	1,07	
	2,47	,72	,000
Lipman érzelmi-Reis érzelmi elképzelésének elevensége	3,25	1,07	
	2,89	,75	n. sz.
Irodalmi mű	2,57	1,02	
	2,84	1,22	n. sz.

Lipman helyébe jobban beleélték magukat az ő olvasói, mint a King hősökébe az ő olvasóik. Sztálin tulajdonságait fontosabbnak tartották az események alakulásában, mint King hőseinek tulajdonságait. King hőseit szembeszökően inkább fantáziaszülte alakoknak fogták fel, mint Ribakovéit. Ribakov hőseit, ha vizuálisan nem is, de érzelmileg elevebben képzeltek el, mint Kingéit. Az eredmény súlyát növeli, hogy érzelmi elképzelés átlagai hasonló volt a két csoport között (8. táblázat).

8. táblázat. A változók átlagai a Ribakov és a King szöveget olvasók csoportjai között

	Ribakov–King		P
	m	sd	
Fiktív helyzetek (művek) elképzelése	3,45	,80	
	3,31	,63	n. sz.
Beleélés Sztálin-beleélés Thad helyébe	2,29	1,09	
	2,48	1,14	n. sz.
Beleélés Sztálin-beleélés Komor helyébe	2,29	1,09	
	2,18	1,18	n. sz.
Beleélés Lipman-beleélés Thad helyébe	3,09	1,20	
	2,48	1,14	,01
Beleélés Lipman-beleélés Komor helyébe	3,09	1,20	
	2,18	1,18	,000
Sztálin tulajdonságainak-Thad tulajdonságainak szerepe	4,05	,99	
	3,18	,84	,000
Sztálin tulajdonságainak-Komor tulajdonságainak szerepe	4,05	,99	
	3,18	,84	,001
Lipman tulajdonságainak-Thad tulajdonságainak szerepe	3,04	1,17	
	3,18	,84	n. sz.
Lipman tulajdonságainak-Komor tulajdonságainak szerepe	3,04	1,17	
	3,18	,84	n. sz.
A körülmények szerepe	2,31	1,09	
	2,21	,99	n. sz.
Sztálin fantázia szülte-Thad fantázia szülte kitalált alak	2,14	,98	
	2,93	1,35	,001
Sztálin fantázia szülte-Komor fantázia szülte kitalált alak	2,14	,98	
	3,89	1,18	,000
Lipman fantázia szülte-Thad fantázia szülte kitalált alak	2,50	1,23	
	2,93	1,35	n. sz.
Lipman fantázia szülte-Komor fantázia szülte kitalált alak	2,50	1,23	
	3,89	1,18	,001
Vizuális képzelet elevensége	3,59	,66	
	3,44	,66	n. sz.
Sztálin vizuális-Thad vizuális elképzelésének elevensége	3,00	,99	
	2,67	,91	n. sz.
Sztálin vizuális-Komor vizuális elképzelésének elevensége	3,00	,99	
	2,98	,88	n. sz.
Lipman vizuális-Thad vizuális elképzelésének elevensége	2,89	,92	
	2,67	,91	n. sz.
Lipman vizuális-Komor vizuális elképzelésének elevensége	2,89	,92	

	Ribakov–King		P
	m	sd	
	2,98	,88	n. sz.
Érzelmi képzelet elevensége	3,11	,62	
	2,94	,47	n. sz.
Sztálin érzelmi-Thad érzelmi elképzelésének elevensége	3,40	,81	
	2,95	,84	,01
Sztálin érzelmi-Komor érzelmi elképzelésének elevensége	3,40	,81	
	2,64	,73	,000
Lipman érzelmi-Thad érzelmi elképzelésének elevensége	3,25	1,07	
	2,95	,84	n. sz.
Lipman érzelmi-Komor érzelmi elképzelésének elevensége	3,25	1,07	
	2,64	,73	,003
Irodalmi mű	2,57	1,02	
	2,58	1,15	n. sz.

Tebbrick helyébe jobban beleélték magukat olvasói, mint Pessoaéba az övéi, Reis helyébe jobban, mint Silviáéba. A hősök tulajdonságainak, illetve a körülményeknek szerepét az események alakulásában lényegében hasonlóan ítélték meg, még ha Silvia szerepe a Saramago hősöknél kissé jelentősebbnek mutatkozott. Silviát egyértelműen inkább fantáziaszülte alaknak találták, mint a Saramago hősöket, de Tebricket is inkább annak ítélték, mint Reist. Bár mind a fiktív helyzetek, mind a vizuális elképzelés átlaga hasonló a két csoport között, Silviát vizuálisan sokkal elevenebben képzeltek el, mint a Saramago hősöket. A Garnett hősök érzelmi elképzelése, kivéve a Silvia és Reis párost, szintén elevenebb, mint a Saramago hősöké, de ehhez valame-lyest hozzájárulhatott az érzelmi képzelet átlagai közötti különbség (9. táblázat).

9. táblázat. A változók átlagai a Garnett és a Saramago szöveget olvasók csoportjai között

	Garnett–Saramago		p
	m	sd	
Fiktív helyzetek (művek) elképzelése	3,46	,75	
	3,32	,68	n. sz.
Beleélés Tebrick-beleélés Pessoa helyébe	3,00	1,22	
	2,05	1,00	,000
Beleélés Tebrick-beleélés Reis helyébe	3,00	1,22	
	2,82	1,26	n. sz.
Beleélés Silvia-beleélés Pessoa helyébe	2,27	1,13	
	2,05	1,00	n. sz.
Beleélés Silvia-beleélés Reis helyébe	2,27	1,13	
	2,82	1,26	,004

	Garnett–Saramago		p
	m	sd	
Tebrick tulajdonságainak-Pessoa tulajdonságainak szerepe	2,66	1,14	
	2,58	,91	n. sz.
Tebrick tulajdonságainak-Reis tulajdonságainak szerepe	2,66	1,14	
	2,77	1,04	n. sz.
Silvia tulajdonságainak-Pessoa tulajdonságainak szerepe	3,10	1,12	
	2,58	,91	,002
Silvia tulajdonságainak-Reis tulajdonságainak szerepe	3,10	1,12	
	2,77	1,04	,05
A körülmények szerepe	2,83	1,37	
	2,82	1,19	n. sz.
Tebrick fantázia szülte-Pessoa fantázia szülte kitalált alak	3,39	1,23	
	3,58	1,67	n. sz.
Tebrick fantázia szülte-Reis fantázia szülte kitalált alak	3,39	1,23	
	2,72	1,24	,001
Silvia fantázia szülte-Pessoa fantázia szülte kitalált alak	4,12	1,13	
	3,58	1,67	,003
Silvia fantázia szülte-Reis fantázia szülte kitalált alak	4,12	1,13	
	2,72	1,24	,001
Vizuális képzelet elevensége	3,65	,67	
	3,64	,61	n. sz.
Tebrick vizuális-Pessoa vizuális elképzelésének elevensége	2,82	,91	
	2,60	,91	n. sz.
Tebrick vizuális-Reis vizuális elképzelésének elevensége	2,82	,91	
	2,78	,87	n. sz.
Silvia vizuális-Pessoa vizuális elképzelésének elevensége	3,22	,93	
	2,60	,91	,000
Silvia vizuális- Reis vizuális elképzelésének elevensége	3,22	,93	
	2,78	,87	,002
Érzelmi képzelet elevensége	3,08	,54	
	2,89	,44	,001
Tebrick érzelmi-Pessoa érzelmi elképzelésének elevensége	3,11	,76	
	2,48	,72	,000
Tebrick érzelmi-Reis érzelmi elképzelésének elevensége	3,11	,76	
	2,89	,75	,05
Silvia érzelmi-Pessoa érzelmi elképzelésének elevensége	2,96	,82	
	2,48	,72	,000
Silvia érzelmi-Reis érzelmi elképzelésének elevensége	2,96	,82	
	2,89	,75	n. sz.
Irodalmi mű	2,68	1,18	
	2,84	1,22	n. sz.

Tebrick helyébe jobban beleképzeltek magukat az ő olvasói, mint a King két hősenek helyébe az övéi, viszont King hőseinek szerepét fontosabbnak tartották az események alakulásában, mint Tebrickét, ugyanakkor a körülmények jelentőségét a Garnett szövegben vélték nagyobbak. A King hősoket nagyobb mértékben találták fantáziaszülte alakoknak, mint Tebricket, viszont Silviát kiugróan inkább fantáziaszülte alaknak vélték, mint Thadot. Silviát egyúttal elevenebben maguk elé képzeltek vizuálisan, mint Thadot, és mindkét Garnett hőst érzelmileg elevenebben képzeltek el, mint Komort, jóllehet a két csoport között az érzelmi képzelet átlaga hasonló volt (10. táblázat).

10. táblázat. A változók átlagai a Garnett és a King szöveget olvasók csoportjai között

	Garnett–King		P
	m	sd	
Fiktív helyzetek (művek) elképzelése	3,46	,74	
	3,31	,62	n. sz.
Beleélés Tebrick-beleélés Thad helyébe	3,00	1,22	
	2,48	1,14	,005
Beleélés Tebrick-beleélés Komor helyébe	3,00	1,22	
	2,18	1,18	,000
Beleélés Silvia -beleélés Thad helyébe	2,27	1,13	
	2,48	1,14	n. sz.
Beleélés Silvia -beleélés Komor helyébe	2,27	1,13	
	2,18	1,18	n. sz.
Tebrick tulajdonságainak-Thad tulajdonságainak szerepe	2,66	1,14	
	3,18	,84	,001
Tebrick tulajdonságainak-Komor tulajdonságainak szerepe	2,66	1,14	
	3,18	1,12	,001
Silvia tulajdonságainak-Thad tulajdonságainak szerepe	3,10	1,13	
	3,18	,84	n. sz.
Silvia tulajdonságainak-Komor tulajdonságainak szerepe	3,10	1,13	
	3,18	1,12	n. sz.
A körülmények szerepe	2,83	1,37	
	2,21	,99	,002
Tebrick fantázia szülte-Thad szülte kitalált alak	3,39	1,28	
	2,93	1,35	,03
Tebrick fantázia szülte-Komor fantázia szülte kitalált alak	3,39	1,28	
	3,89	1,18	,000
Silvia fantázia szülte-Thad fantázia szülte kitalált alak	4,12	1,13	
	2,93	1,35	,000
Silvia fantázia szülte-Komor fantázia szülte kitalált alak	4,12	1,13	
	3,89	1,18	n. sz.

	Garnett–King		P
	m	sd	
Vizuális képzelet elevensége	3,65	,66	
	3,44	,66	,04
Tebrick vizuális-Thad vizuális elképzelésének elevensége	2,82	,91	
	2,67	,90	n. sz.
Tebrick vizuális-Komor vizuális elképzelésének elevensége	2,82	,91	
	2,97	,88	n. sz.
Silvia vizuális-Thad vizuális elképzelésének elevensége	3,22	,93	
	2,67	,90	,000
Silvia vizuális-Komor vizuális elképzelésének elevensége	3,22	,93	
	2,97	,88	n. sz.
Érzelmi képzelet elevensége	3,08	,53	
	2,94	,47	n. sz.
Tebrick érzelmi-Thad érzelmi elképzelésének elevensége	3,11	,76	
	2,95	,84	n.sz.
Tebrick érzelmi-Komor érzelmi elképzelésének elevensége	3,11	,76	
	2,64	,73	,000
Silvia érzelmi-Thad érzelmi elképzelésének elevensége	2,96	,82	
	2,95	,84	n. sz.
Silvia érzelmi-Komor érzelmi elképzelésének elevensége	2,96	,82	
	2,64	,73	,01
Irodalmi mű	2,68	1,18	
	2,58	1,15	n. sz.

Az olvasás előtt mért mutatók és a szövegátvitel közötti viszony egy fontos közös vonásáról is szólni kell. Mindegyik szöveget olvasó csoportban a fiktív helyzetek (művek) átlaga következetesen nagyobb és a szóródása kisebb annál is, mint a mindenkori két hős közül a beleélést inkább kiváltó hőséé. A vizuális elképzelés átlaga ugyancsak következetesen nagyobb és a szóródása kisebb annál is, mint a két hős közül a vizuálisan elevebben elképzelt hősé. Az érzelmi állapot elképzelésének átlaga, hasonlóan kis szóródással, mindig egyértelműen alacsonyabb volt a jóval a közepes pontszám feletti másik két mutatóénál, és egyetlen esetben sem múlta felül a két hős közül azét, akinek érzelmi állapotát elevebben képzelték el.

Megvitatás

A Saramago csoport nyilvánvalóan inkább Pessoa-t, mint Reist találta fantáziaszülte kitalált alaknak, Reis helyébe sokkal inkább beleélték magukat, Reis érzelmi állapotainak elképzelése sokkal elevebb volt, Pessoa meghökkenítő viselkedését a felkínált lehetőségek közül meghatározóan Reis képzeletének játékként magyarázzák, és jó-

val kevesebben azzal, hogy Reis rájött, még mindig Pessoa függvénye. Ez mindenképpen annak a jele, hogy a k. sz.-ek a Pessoa–Reis párosból az utóbbi fogadták el valóságosabbnak, ami kétféleképpen értelmezhető. Bár a szöveg az elején egyértelműen informálja a Pessoa-ról mit sem tudó olvasót, hogy ki volt ő, egyebek között mint Reis személyének és ódáinak kitaláló; továbbá erre később Pessoa egyik párbeszédükben nyomatékosan fel is hívja Reis figyelmét, hangsúlyozva, hogy Reis létezése akárcsak Lídiáé több mint kérdéses, mindez alighanem elkerülte az olvasók zömének figyelmét. De meglehet, sokkal képtelenebbnek, azaz elképzelhetetlenebbnek fogták fel azt, hogy egy halott sok hónapig kijár a sírjából egykori teremtményével találkozgatni, mint azt, hogy az utóbbi a szöveg első bemutatkozó sorától kezdve úgy viselkedik, mint egy hús-vér ember. Akár így, akár úgy, Saramago szövegének minden sorát átható ironia, önmaga szüntelen kétségbevonása, véget alig érő mondatai, ahogy várható volt, szerfölt próbára tették a k. sz.-ek választott mintáját.

A King szöveget olvasók jobban kiismerték magukat e szövegvilágban, mint a Saramago szöveget olvasó társaik. Ellentétben a Saramago szöveg hőseivel, Komor külső jegyeiről az olvasó sokat, pontosan megtud és e jegyek összhangban vannak szörnyűséges jellemével. Egyszersmind a kevésbé figyelmes olvasónak sincs kétsége, hogy a Thad–Komor párosból az utóbbi még szembeszökőbben fantáziaszülte kitalált alak, mint az előbbi (Komor egyébként e tekintetben a két Saramago hőst is veri). Ugyanakkor a végletesen negatív Komor helyébe jóval kevésbé képzeltek bele magukat, és érzelmi állapotainak elképzelése is Thadé alatt maradt, viszont a testi jegyeiről rendelkezésükre álló bőséges információ alapján vizuális elképzelése eleven volt. Bár mindkét szöveget számottevően eredetibbnek, mint szórakoztatónak ítélték olvasóik, megfelelően a King hősök közkeletű sémákra építő ábrázolásának, az ő történetüket szórakoztatóbbnak tartották a Saramagoénál, diszpozicionális jegyeiknek pedig nagyobb fontosságot tulajdonítottak az események alakulásában, mint a Saramago hősöknek. Egyébként azonban semmi jele annak, hogy bármi különbség kimutatható lett volna akár eredetiség, akár elhitető erő, akár meglepetést okozó hatás, akár irodalmiság, akár annak felismerése szempontjából, hogy az ilyen szöveg nem a valóság, hanem az irodalom lehetőségeiről szól. Minden okunk megvan feltételezni, hogy a mintánk által képviselt olvasókat ugyan jobban szórakoztatta King szövege, de művészi értékét nem helyezték a Saramagoé fölé – bár alá se.

Ugyancsak meglehetősen egyértelműen a posztmodern szövegek legalább egyik hősét olvasóik kiugróan inkább fantáziaszülte kitalált alaknak tekintették, mint bármelyik realista szöveg hőseit az ő olvasóik, és a posztmodern hősök együttes átlagpontszáma is magasabb a realistákénál. E tekintetben a legnagyobb különbség a szórakoztató-kommersz és a realista hősök között van. Viszont az ő tulajdonságaik szerepét határozottan fontosabbnak ítélték az események alakulásában viszonyítva a környezetéhez, mint a posztmodern hősökét az ő olvasóik, továbbá a realista hősök érzelmi állapotát nyilvánvalóan elevenebben képzeltek el, de egészében vizuális elképzelésük is elevenebb és helyükbe is inkább beleélték magukat. Bár mindkét realista irodalmi narratívum alkotója is fantáziájával jelenítette meg hőseit, személyiségüket,

konfliktusait, történetüket mégis kiismerhetőbbnek, érzelmileg telített helyzetekben kivált megragadhatóbbnak, szerepüket meghatározóbbnak látták az események alakulásában, mint a posztmodern szövegekéit.

A mesékben gyakori metamorfózison átesett hőst olvasóik olyan nagymértékben tartják fantáziaszülte kitalált alaknak, hogy a fantasztikus szöveg hőseinek együttes képzeleti átlagpontszáma még a szórakoztató posztmodern szövegéit is felülmúlja. Hiszen a kezdettől mindvégig mesés csodavilág még inkább nélkülözi a kapcsolatot a valósággal, mint a szórakoztató thrillert író hős, aki *valóban* igen elevenen elképzelhet egy életre kelt borzalmas gonosztevőt. A fantasztikus szöveg olvasói egészében jobban bele is élték magukat a hősök helyébe és elevenebben képzeltek el érzelmi állapotukat.

A tapasztalat tanít meg rá, hogy a mindennapi élet ügyes-bajos dolgaiban helyénvaló, ha nem fogadunk el mindent fenntartás nélkül. A tudományos életben pedig alapvető a kételkedés, az állítások és tagadások tesztelése. A fiktív irodalmi narratívum hatása-befogadása viszont megkívánja, hogy az olvasó hitetlenségét szándékosan felfüggesse. Azaz, ha a szöveg a maga irodalmi eszközeivel a saját világán belül elhithetővé teszi a fikciót, irreleváns az e világon kívüli valóságvizsgálat, legyen egyébként a fikció mégoly elképesztő. Ám e tétel megfogalmazása maga utal ellentmondásosságára: elképesztő csakis a valósághoz képest lehet bármi. Eredményeink szerint az olvasó világismerete alapján kialakít egy etalont és segítségével önkéntelenül is viszonyít: az elképesztő fikciót a kevésbé elképesztőhöz és mindegyiket a mindennapi valóságban valószínűhez.

Az etalon megbízhatóságát és folyamat erejét mutatja, hogy bár adott csoport csak egy szöveget olvasott – tagjai nem is tudtak arról, hogy a vizsgálatnak más szövegek és más csoportok is részei – az előzőleg számukra ismeretlen szövegről (szerzőjéről, műfaji jellemzőiről, stílusáról, értékéről) pedig semmiféle tájékoztatást nem kaptak, válaszaik általunk elvégzett összehasonlítása szerint a leginkább fantáziaszülte kitalált alakok sorát együttevén a mesebeli fantasztikus hősök vezetik, őket a szórakoztató, majd a komolyan ironikus posztmodern hősök követik, és a sort a realista módon bemutatott hősök zárják. Értelemszerűen az utóbbiakat képzeltek el vizuálisan és érzelmileg egyaránt a legelevenebben, és a markánsan maguk előtt látott, élesen kitagolt alakok szerepét ítélték a legmeghatározóbbnak az események alakulásában. Tőlük a legnagyobb távolságra az intellektuálisan kihívó, szokatlan mondatépítkezéssel a halállal is, önmagával is játszó posztmodern szöveg elképzelése volt. A hozzá képest egyértelműbb és a gyermeki képzeletvilág működéséhez visszanyúló másik két szöveg elképzeléséhez a naiv olvasóknak több fogódzójuk volt. De mindegyik szöveg irodalmiságát – mintha egymással egyeztettek volna – hasonló mértékűnek tartották. A vázolt etalon módjára működő értéketalonnal nem rendelkeznek, ami a képzeleti feldolgozás különbségeinek további nyomatékot ad.

Bármilyen eleven volt is alkalmasint az adott szöveg adott hőséne elképzelése a másikhöz, illetve a többiekhez képest, a viszonylagosság nyilvánvaló. A k. sz.-ek ugyanis könnyebben képzeltek bele magukat fiktív helyzetekbe (művekbe) általában, mint bármelyik hős helyébe könnyebben képzeltek el vizuálisan mindennapi helyze-

teket, illetve abban magukat, mint bármelyik hőst hasonló feltételek között. A mértékében kisebb szöveghatás egyszersmind nagyobb egyéni eltérésekkel jár együtt, azaz több olyan k. sz. volt, aki számottevően elevenebben, de ugyancsak több, aki viszont figyelmetlensége, vagy/és megértési nehézsége miatt számottevően homályosabban képzelte bele magát a hősök helyébe, illetve képzelte el őket vizuálisan. Bár a hősök érzelmi állapota elképzelésének átlagos mértéke sem volt nagyobb, mint a helyükbe beleélésé, illetve a vizuális elképzelésüké, a szöveghatás ezúttal mégis eléri annak mértékét, ahogy a k. sz.-ek magukat érzelmileg felszólító mindennapi helyzetekben elképzelik. Feltehetően ez utóbbi érzelmileg közvetlenül megterhelő feladat elhárító működést kapcsol be, és így a hozzá képest neutrálisabb fiktív helyzetek (művek), illetve vizuális elképzelés átlagos szintje mögött marad.

A kézirat elfogadva: 2005. április

Irodalom

- DAVIS, M. H. (1994): *Empathy*. Madison, Brown and Benchmark.
- GUY, M. E., McCARTER, R. E. (1978): A scale to measure emotive imagery. *Perceptual and Motor Skills*, 46, 1270–1271.
- HALÁSZ László (2000): *Az értelmezés változatai*. Debrecen: Csokonai, 83–86, 101–102.
- HALÁSZ László (2003): A képzelet működése fiktív narratívumok befogadásában. *Pszichológia*, 23, 229–290.
- HALÁSZ László (2004): Fantasztikus irodalmi narratívum képzeleti feldolgozása. *Pszichológia*, 24, 253–281.
- KING, St. (2000): *Halálos árnyék*. Budapest, Európa. Szántó Péter fordítása. 12, 14, 17, 18, 19, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 40, 43, 58, 59, 94, 95, 116, 117, 120, 123, 145, 147, 151, 172, 173, 181, 198, 199, 201, 237, 243, 244, 253, 254, 286, 331, 332, 335, 336, 337, 338, 360, 373, 375, 469, 470, 485, 489, 492, 494, 514, 516, 517, 521, 522, 523, 527 oldalak.
- KŐ Natasa (2002): Hogyan méri az Einstellung feladat a gondolkodás rugalmatlanságát? *Pszichológia*, 22, 363–385.
- KULCSÁR Zsuzsanna (1998): *Egészségpszichológia*. Budapest, Eötvös, 249–250.
- LÁSZLÓ János (1991): Szociális kategóriák, valamint irodalmi és nem-irodalmi szövegek által kiváltott mentális képek. *Pszichológia*, 11, 365–383.
- McKELVIE, S. J. (1995): The VVIQ as a psychometric test of individual differences in visual imagery vividness. A critical quantitative review and plea direction. *Journal of Mental Imagery*, 18, 1–106.
- MARKS, F. D. (1973): Visual imagery differences in the recall of pictures. *British Journal of Psychology*, 64, 1.
- MARKS, D. F. (1983): In defense of imaginary questionnaires. *Scandinavian Journal of Psychology*, 24, 243–246.
- MARKS, D. F. (1986): Toward a new structural theory of image formation. In: MARKS, D. E. (ed.), *Theories of Image Formation*, New York, Brandon.
- MARKS, D. F. (1999): Consciousness, mental imagery, and action. *British Journal of Psychology*, 90, 567–585.

- SARAMAGO, J. (1993): Ricardo Reis halálának éve. Budapest, Cédrus. Székely Ervin fordítása 16, 17, 18, 29, 30, 71, 73, 74, 40, 87, 89, 105, 106, 107, 192, 217, 251, 253, 261, 275, 279, 326, 329, 330, 332, 334, 342, 343, 376, 377, 380, 381, 382 oldalak.
- SHORT, M. (2003): A corpus-based approach to speech, thought and writing presentation. In: WILSON, P., RAYSON, P., McENERY, T. (eds.) *Corpus Linguistics for the Lune: a festschrift for Geoffrey Leech*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 241–271.
- SCHWITZGEBEL, E. (2002): How well do we know our own conscious experience? *Journal of Consciousness Studies*, 9, 5–6, 35–53.

LÁSZLÓ HALÁSZ

Imaginary Processing of a Postmodern Literary Text

Imagination is a key component of the relationship between cognition, emotion and text, especially narrative literary texts. These represent different levels of fictionality. Despite the poetic freedom, the physical and mental events of a basically realistic fiction may also occur in everyday life. A fantastic literary fiction which consists of fully impossible=unreal physical or mental events represents different levels of fictionality. Postmodern textual play represents an additional level of fictionality. Here any sense of (un)reality is invalid nonfiction and fiction, existent and imaginary are completely relative.

I have used two texts. One of them was Jose Saramago's *The Year of Ricardo Reis' Death*. In the text corpus (1674 words) Ricardo Reis, physician and poet of odes, one of Fernando Pessoa's fictional heteronyms, returns from his long Brazilian sojourn and meets his recently dead master, and also the woman of his odes. The text, which is suffused with irony, refutes everything that is stated. The reader's task is to imagine the degrees of the imagined imagination as they „come to life” in the text, which is a multiple paradox. The other text was Stephen King's *Dark Half* which is enjoyable and understandable much easier. In the text corpus (1673 words) Beaumont, a writer of works of literary value, but as Stark is an author of several horror bestsellers as well, realizes that his dark half whom he has created by his written words is not willing to be dead. And he murders precisely how the protagonist of the fictions written by Stark, that is a fictional character of a fictional character does.

The fundamental individual variables of imagination are empathetic imagination, i. e., imagination of fictive situations (e. g., „I really get involved with the feelings of characters in a novel”), manipulation of visual images (e. g., „Imagine the front of a shop where you often go. Now imagine the overall appearance of the shop from the opposite side of the road”), and emotive imagery (e. g., „Imagine yourself at a party

that you are enjoying"). The extent of the vividness of each item could be judged on a five-point scale, the direction of which was random.. The peculiarity of our study was that the scales were also adapted in a text- (protagonist-) specific form, too: e. g., „Imagine yourself in the place of Pessoa", „Imagine Pessoa's face, shoulder and body", „Imagine Pessoa at a party he is enjoying".

127 well-motivated secondary-school students with no education in psychology (average age 17.5 years) took part in the study.

In contrast to everyday life and especially to science, receiving a fictional literary narrative requires the willing suspension of the reader's disbelief. That is, if a text is able to make the fiction believable within its world by means of its literary devices, reality-testing is irrelevant outside this world, even if the fiction is fantastic in an absurd way. But this formulation indicates a contradiction. Something can be fantastic only in comparison with reality. Considering that I have already studied the imaginary processing of a realistic literary fiction and a tale-like fantastic fiction with similar sample of the subjects by the same procedure, the most important findings could be compared. According to my data the naive reader forms an etalon based on his/her world knowledge and thus he/she relates spontaneously the extraordinarily fantastic fiction to the less fantastic, and both of them to that which is likely to happen in everyday reality.

The reliability of the etalon and the strength of the process were shown by the clear differences between the texts, despite the fact that each group read only one text and the subjects did not know that some other texts and groups were also involved in the study, and despite the fact that it received no information about the previously unfamiliar text (author, genre, style, value). Comparing the responses along the scales, the tale-like fantastic protagonists were the most fantasy-derived fictional figures. They were followed, in order, by the entertaining popularized postmodern characters, then the seriously ironical postmodern ones, finally by the protagonists portrayed in a realistic way. The last mentioned were the most vividly imagined visually and emotionally. The imagination of the intellectually challenging postmodern text toying with itself and death was the most distant from the imagination of the realistic texts. As compared to this, the naive reader had more support when imagining even the other two unambiguous texts (and their protagonists), which went back to the world of childhood imagination. But the literariness (artistic value) of each text as though the subjects had come to an agreement received a similar (roughly middle-level) average score. That is, the subjects did not have an etalon for value that would have worked like the etalon for reality outlined.

1. melléklet

Kérjük, hogy gondosan, figyelmesen olvassa el a következő szöveget, akár többször is!

A neve Ricardo Reis, a kora negyvennyolc év, született Portóban, családi állapota nőtlen, foglalkozása orvos, utolsó lakhelye Rio de Janeiro, Brazília, ahonnan gőzhajón most érkezett Lisszabonba, olyan ez, mint egy életrajz kezdete, sok minden feltárult e két sorban, most már csak az maradt hátra, hogy a többit kiderítsük.

Ricardo Reis leül az egyik székre, a tekintetét körbehordozza, itt fog élni, talán majd lakást bérel és rendelőt nyit benne, talán visszamegy Brazíliába, egyelőre a szálló is megteszi. A könyvet, elfelejtette a hajó könyvtárának visszaadni, odarakta az éjjeli szekrényre, hogy majd egy este, ha úgy hozza a kedve, elolvassa, a címe *The God of the Labyrinth*, a szerzője Herbert Quain, a neve különös, mert ha kiejtjük, úgy hangzik, mint portugálul a *Quem*, vagyis kicsoda, lássuk csak, Quain, Quem, egy író.

Ricardo Reis az újságok közt keresgél. Tegnap eltemették Fernando Pessoa-t (1888–1935), a nagyszerű költőt, a költészetben nemcsak Fernando Pessoa-ként volt jelen, ő volt még három másik sosem volt portugál költő, köztük Ricardo Reis is. Fernando Pessoa sok éve megírta verseiket, meg életrajzukat is, Ricardo Reis eszerint tizenhat évvel ezelőtt kivándorolt Brazíliába.

Másnap, az óévet elbúcsúztatva, a hazatérő Ricardo Reis észreveszi, hogy az ajtaja alól fénypátszma bújik elő, úgy látszik, égve felejtette a lámpát, benyitott és egy férfit látott maga előtt, aki a díványon ült, azonnal felismerte, pedig már jó egyénehány éve nem látta őt, és egy pillanatig sem furcsállotta, hogy Fernando Pessoa vár itt rá, odaköszönt, Üdvözlöm, bár kétségei voltak, hogy érkezik-e rá válasz, mert az abszurd nem mindig követi a logikát, ezúttal azonban jött válasz, mégpedig ez, Üdvöz légy, és feléje nyújtotta a kezét, azután összeölelkeztek. Ricardo Reis csak most figyelt fel arra, hogy Fernando Pessoa öltözete talpig fekete, mintha gyászt viselne. Elsőnek Fernando Pessoa töri meg a csendet, Tudom, hogy járt nálam a temetőben, épp nem voltam ott, de amikor visszamentem, mondták, Ricardo Reis erre így felelt, Azt hittem, ott találom, azt hittem, hogy onnan többé nem jön elő, Egyelőre még kijárok, nyolc hónapig még kószálhatok kedvemre, Mért éppen nyolc hónapig, A dolgok rendje szerint általában kilenc hónap a kiszabott idő, éppen annyi, amennyit az ember anyja méhében tölt, úgy gondolom, az egyensúly miatt van így.

Fernando Pessoa felkelt a díványról, Különös érzés, hogy belenézek a tükörbe, és nem látom magamat benne, Nem látja magát, Nem látom, Pedig árnyéka van, Csak az van, visszatelepedett a díványra, És most végleg itt marad Portugáliában, vagy hazatér, Még nem tudom, csak a legszükségesebb holmikat hoztam magammal, lehet, hogy maradok, berendezek magamnak egy rendelőt, de az is lehet, hogy visszamegyek Rióba, még nem tudom, egyelőre itt vagyok, és mindent egybevéve azt hiszem, mégiscsak azért jöttem, mert maga meghalt, mintha csak én tudnám betölteni azt az űrt, ami maga után maradt, Egyikünk sem igazán élő, de halott sem igazán, Ez jól hangzik, beleillik valamelyik ódájába. Fernando Pessoa felállt, ideje mennem, Amint lehet, meglátogatom.

Ricardo Reis annak idején nem akármilyen ódákat írt Lídiához. És most hallotta, hogy a folyosón léptek közelednek, majd bátoratlan ujjak kopogtatnak az ajtaján, és amikor a szobalány belépett, megkérdezte, mi a neve, Lídia, doktor úr, felelte halkan a nő. Két nappal később, Lídia lépett be a tálcával, az asztalra rakta, majd azt mondta, Jó reggelt doktor úr. Lídia, mondta Ricardo Reis, a lány fölemelte ijedt tekintetét, Tudja, hogy maga nagyon szép, egy pillanatra rá is nézett, de tovább nem bírta, elfordult, vannak pillanatok, amikor legjobb volna meghalni. Ricardo Reis keze előrenyúl és egy hideg kezét érint, magához húzza, Lídia reszket, csak ez jön ki a száján, Fázom.

Újabb napok múlnak el. Amikor Ricardo az ágyához lépett, észrevette, hogy a takaró kidudorodik, valaki hópalackot készített a lepedők közé, kedves lány ez a Lídia, még arra is gondja van, hogy meleg ágy fogadjon, de valószínűleg ma nem jön. Néhány pillanatra hunyta csak le a szemét, de amikor kinyitotta, Fernando Pessoaát pillantotta meg az ágy lábánál, Ma nem vártam magát, mondta, és nyájasan mosolygott, hogy a másik észre ne vegye a hangjában bujkáló ingerültséget, Lídia bármelyik pillanatban beléphetett, ami azzal ugyan nem fenyegetett, hogy kiáltozásban tör ki, Segítség, kísértet. A férfiúi cinkosságra próbált apellálni, Ma nem beszélgethetünk sokáig, lehet, hogy látogatóm lesz, Maga nem vesztegeti az idejét, most egy cselédlány hálójába került, minő csalódás, Azt a cselédlányt Lídiának hívják, és nem kerültem a hálójába, Akkor hát mégis létezik az a sokat emlegetett költői igazságszolgáltatás, fonák helyzet, A Lídia név előbb született meg, mint Lídia a nő, Ne legyen hálátlan, azt nagyon jól tudja, miféle nő volna a maga ódáiban szereplő Lídia, feltéve, hogy létezik egyáltalán ilyen jelenség, Ez valóban igen kétséges, Éppannyira, mint annak a költőnek a valóságos létezése, aki a maga ódáit írta, Az én vagyok, Menthetetlen vagyok, Ez egy másik kérdés, Az, Nincs értelme, hiszen maga sem tudja, hogy kicsoda valójában, Hát maga, magának sikerült megtudnia, Én már nem számítok, meghaltam, de ne féljen, lesz, aki majd megmagyaráz engem.

Ricardo Reis kivett egy lakást, Lídia sírt egy sort, hogy most már nem láthatja őt minden órában, ami szerelmetes túlzás volt, mert minden órában eddig sem láthatta. A férfi vigasztalta, Ugyan már, hiszen minden kimenőnapodon találkozunk majd. Amikor később azt hallotta, hogy a kapun kettőt kopogtatnak, csak nem Fernando Pessoa az, jutott az eszébe, Lídia állt ott, Nem vártalak, történt valami, ezek voltak az első szavai, ahogy betette az mögötte az ajtót. Lídia közelebb lépett, hogy megöleljék, a férfi engedett, abban a hiszemben, hogy csak a másik kedvére teszi, ám a következő pillanatban már erővel szorította Lídiát a karjába.

Egy újabb estén megjelent Fernando Pessoa, Ricardo Reis éppen a vacsorájáról tért meg. Azt hittem, hogy már soha többé nem jön, mondta Ricardo Reis, Néhány napja meg akartam látogatni, de az ajtónál észrevettem, hogy éppen Lídiájával van elfoglalva, így azután eloldalgattam. Azt gondolja, hogy magát már elfelejtették, A világ annyira feledékeny, hogy azt sem veszi észre, hogy valamit elfelejtett, Nagy úr lehet a hiúság arrafelé, maguknál, Hát persze hogy az, és egy költőnél hiúbb már csak kisebb költő lehet, Ezek szerint én magánál is hiúbb leszek, Hadd mondjam meg magának, de ne vegye hízelgésnek, hogy maga egyáltalán nem rossz költő, De kevésbé jó, mint maga, Azt hiszem, igen. A világ most még rosszabb, mint amikor itt hagytam, és odaát Spanyolországban ki fog törni a polgárháború, Úgy véli, Hát ha igaz az, hogy a jó próféta a halott próféta, akkor legalább ez a körülmény mellettem szól, Most ünnepeltük, hogy Salazar professzor, *országunk megmentője* egészségből betöltötte negyvenhétedik életévét, mert abban az esztendőben született ő is, mint Hitler, Ne csapjon zajt, amikor lemegy a lépcsőn, a szomszédok miatt, Úgy megyek majd le, mint egy tollpihe, És ne vágja be a kaput, Legyen nyugodt a sírkő fedelét is nesz nélkül mozdítom majd el.

Ricardo Reis hanyatt fekszik, Lídia feje a jobb karján nyugszik, testüket csupán egy lepedő takarja, alatta a férfi meztelen, a nő inge derekára tekeredett, Lídia boldognak érzi magát. Hirtelen azt érezte, hogy megindul a föld. A lökés rövid volt és heves, vadul megrázta az egész épületet, és ahogy jött, elment, Jaj, visszatér, és akkor meg kell halnom, Ricardo Reis és Lídia nem kelt fel, Ott feküdtek az ágyban, hanyatt, mint két fekvő szobor, a halál, ha jött volna, ott találta volna őket felkínálkozva, Meghalunk, mondta Lídia, Nem történt semmi, nyugodj meg, ezt mondta az ijedtségtől remegő Ricardo Reis, és igaza volt, mert a remegés jött, és elmúlt. Szép napok következnek, Lídia kivette szabadságát, és szinte minden idejét Ricardo Reissel tölti.

Az egyik estén Fernando Pessoa kopogtatott az ajtón, nem mindig jön, amikor jó lenne, de mindig jól, amikor megjelenik, Szépen elmaradt innen, azt hittem, már sose látom, mondta neki Ricardo Reis, Keveset járok már ki, mert könnyen eltévedek. Ricardo Reis leült

Fernando Pessoaával szemben, Képtelen vagyok megszokni a gondolatot, hogy maga már nem létezik, Pedig már hét hónap telt el azóta. Ricardo Reis két szóban közölte a botrányos hírt, Apa leszek, Fernando Pessoa döbbenten nézett rá, Maga ugrat engem, Ricardo Reis pedig kissé méltatlankodva így válaszolt, Eszem ágában sincs, hogy ugrassam, Akárhogy is, én nem fogok megfutamodni, Talán mert Lídia megkönnyíti a helyzetét, A nő rejtély, fejtőrőjáték, útvészítő, keresztretjvény, Keresztretjvényekben mindig jó voltam, De a nőkkel szemben kész katasztrófa, Kedves jó Reis, ma nem éppen szeretetre méltó, Bocsásson meg, Megbocsátok, Maga éppúgy fél a nőktől, mint én félttem, Lehet, hogy még jobban, Amint látja, mindent tudunk egymásról, vagy én magáról.

Ricardo Reis délig aludt és csak ekkor értesült arról, hogy Spanyolországban katonai államszín történt, vezetője, minden jel szerint, Franco tábornok. Lisszabon nyugalmas város egy széles és történelmi folyóval. Ricardo Reis este felig felöltözve lefeküdt, nagy sokára elaludt, felriadt, akkor hallotta meg az első ágyúlövést, kinyitotta az ablakot, az utcán rémült emberek rohanguáltak, egy asszony azt kiáltotta, Kitért a forradalom, Nem a hadihajók lőtték a várost, Őket vették tűz alá, Az egyiken van Lídia fivére is, akit Ricardo Reis sohasem látott. Elment a szállodába, de Lídia nem volt ott. Alighogy az utcára kerültek az esti lapok, Ricardo Reis elindult, hogy újságot vegyen. Lázasan kereste a címet, végül rátalált, Tizenkét tengerész veszítette életét, és ott volt a nevük, az életkoruk, köztük Lídia testvére, huszonhárom éves matróz, Ricardo Reis lába gyökeret vert az utca közepén. Lídia nem várta otthon, és semmi jel sem utalt rá, hogy ott járt volna.

Kopogtattak az ajtón, Ricardo Reis rohant, hogy kinyissa, készen rá, hogy átölelje a zokogó asszonyt, de helyette Fernando Pessoa állt ott, Maga az, Valaki mást várt, Ha tudja, mi történt, akkor gondolhatja, hogy igen, Lídiának van egy fivére a tengerésznél, Meghalt, Meg, Fernando Pessoa az ágy szélén ült, a fejét lehajtotta, Azért jöttem, hogy megmondjam, többé nem látjuk egymást, Miért, Lejárt az időm. Ricardo Reis szorosra húzta a nyakkendőjét, felállt, és belebújt a zakójába. Odament az éjjeliszekrényhez, megkereste a The God of the Labyrinth-t, a hóna alá szorította, Akkor menjünk, mondta, Hová készül, Magával megyek, Maradnia kellene, hogy megvárja Lídiát, Tudom, hogy maradnom illene, Vigasztalná őt, Nem sokra menne vele, Azt a könyvet miért hozza, Még nem olvastam végig, pedig időm lett volna rá, Most már nem lesz, Miért ne lenne, az idők végezetéig, Téved, olvasni felejtünk el legelőször, Ricardo Reis kinyitotta a könyvet, de csak értelmetlen jeleket látott, telefirkált oldalakat, Valóban, már most sem tudom olvasni, mondta, de azért elviszem magammal, Ugyan minek, Megszabadítom a világot egy talánytól.

2. melléklet

Kérjük, hogy gondosan, figyelmesen olvassa el a következő szöveget, akár többször is!

Thad Beaumont-t tizenegy éves korában tudta, hogy valamiféle író lesz belőle, akármilyen. Hirtelen kezdődött fejfájásai, görcsei és a kísérteties hangok miatt, amit ilyenkor hallott, agydaganat gyanújával megoperálták. Az agykéreg sima felszínéből egy rosszul formált, vakon pislogó szem meredt ki. Találtak még az agyvelőn egy fél emberi orrot, három körmöt és két fogat. A gyerek ikerként kezdte az életét. Az erősebb magzat magába szívja, földolgozza a gyengébbet. Valami ismét működésbe hozta ezt a szövetanyagot, amely egy évvel ezelőtt alighanem még mikroszkopikus méretű volt.

Thad Beaumont egy ikerpár apja és fiatal író, amikor egy képes hetilapban látjuk a fénykép feleségével, Lizzel. Egy temetőben vannak. Thad kezében ásó, Lizében lapát. A sírhan-
ton a sírkő felirattal:

GEORGE KOMOR

1975–1988

Nem valami kedves fickó

Hátborzongató ellentétben a hellyel és a szemlátomást épp most végrehajtott feladattal, a két álsírás vadul hahotázott. A történet, amit a képes hetilap el akart mondani egészen egyszerű volt: Thad Beaumont első regénye óta (1972) saját neve alatt mindössze egyetlen újabb regényt jelentetett meg. De közben Thad egy óriási bestsellert, majd ezt követően három nagy sikerű regényt írt más néven. Ez a név természetesen George Komor volt.

George Komor a felesége ötlete volt. Javasoltam Thadnak magyarázza az újságírónak Liz, hogy írjon egy regényt más néven és nézzük meg, mi lesz belőle. Thad görcsös írásképtelenségtől szenvedett a második regénye után és arra volt szüksége, hogy valaki, mint egy motort, berúgja. És tényleg George Komor végig ott lappangott benne.

Amikor az ember elhatározza, hogy álnéven ír mondja Thad, az valami olyasmi, mintha láthatatlanná válna. Úgy éreztem, hogy újraalkotom magam. George Komor harminckilenc éves, és háromszor ült börtönben gyűjtögetés, halált okozó testi sértés kísérlete és szándékos emberölés vádjával. Végül is csak papíron létezik. Hosszú ideig élveztem őt, és a fenébe, a fickó pénzt hozott a házhoz!

A temető sírásója utóbb egy gödörre figyelt fel. Úgy nézett ki, mintha valakit élve temettek volna el, odalent azután magához tér, s a pusztá kezével a felszínre ásta magát. A sírásó emlékezett, hogy a műsírkövet itt állították fel, amikor azt a cikket írták Thad Beaumontról.

A rendőrséget nemsokára foglalkoztató gyilkosságok közül az egyik a temetőhöz közel történt. Egy rokkant öregembert szinte a felismerhetetlenségig halálra vert a gyilkos. Még borzalmasabb annak a joghallgatónak a halála volt, aki már a Beaumont/Komor cikk közlése előtt rájött az igazságra és zsarolni próbálta Thadet. Testét a székhöz kötözte, hímveszejét a szájába tömte a gyilkos, nyelvét levágta, és a falhoz szegezte. Véres ujjal föléírva annak a Komor regénynek a címe, amelynek főhőse szokott így végezni áldozataival.

Rendőrok csengetnek be Beaumontékhoz, hogy az öregember megöléséért Thadet letartóztassák. Bár alibije hibátlan, amikor a szakemberek az ujjlenyomatokat betáplálták a grafikus számítógépükbe, az válaszul Thad katona korában fölvetett ujjlenyomatait lökte ki. Láttam a képeket mondja a seriff, amiket kiadott a komputer, és láttam az eredeti lenyomatokat. A kettő teljesen azonos.

A rémület úgy ellepte Thadet, mint egy hideg, jégtiszta fuvallat. A rémület, és egy szó: Komor. Komor visszatért. Halott, halott, nyilvánosan eltemették, ráadásul eleve sem létezett, de mindez nem érdekes: akár létezik, akár nem, most itt van, visszajött.

A seriff ránézett az ikrekre. Még az egyiptéjű ikreknek sincs azonos ujjlenyomatuk. Elhallgatott, majd hozzátette: Magának történetesen nincs ikertestvére, Mr. Beaumont? Nincs. Egyáltalán semmilyen rokonom sincs. És a regények főhőse egy kitalált figura kitalált figurája. Hát ez igazán nagyszerű! Lehet egy örült rajongó magyarázta Liz, aki Komort szereti. Thad, te azt mondtad, nem sajnálod, hogy Komor meghalt. Már önmagában ez elég ok lehet, hogy haragudjon rád.

Életében először egy hang odabent azt suttogta: Ki vagy, amikor írsz, Thad? Ki vagy olyankor?

George Komor betört a lakásába annak a nőnek, aki a képes újságnak a fényképeket készítette, a nő arcát borotvakéssel megvágta és felhívta Beaumontot, hogy az mindent halljon. Thad, egy gonosz ember van itt. Ne engedd, hogy megint bántson. A nő még sikított, Komor megragadta a haját és elvágta a torkát.

Thad George Komorra gondolt és megborzongott. Az aztán tényleg gonosz ember. Thad mindenkinél jobban tudta ezt. Végül is ő csinálta George Komort a semmiből... Tényleg ő?

Akárhogy forgatom, a végkövetkeztetés ugyanaz: nem hinne nekem – mondta Thad a seriffnek.

– Próbálja ki!

– Rendben van. Adhatok egy felületes személyleírást arról a pasasról, akit a rendőrségnek keresnie kell. Belebámult a sötétségbe, és előhívta George Komor képét. Elég magas kezdte. Mindenesetre magasabb, mint én. A haja szőke, elegánsan rövidre vágva. A szeme kék. Nem kövér, csak borzasztóan nagydarab. Körülbelül magamkorú. Erős. Hamar elveszíti a türelmét. Vad, erőszakos, durva. Veszedelmes. Egészen pontosan gyakorló pszichopata. Az arca olyan, mintha valami tehetséges szobrász sietve, kutyafuttában faragta volna ki kemény márványból. Fogalmam sincs, mikor, lett... önálló személy. Amikor az ő nevében írtam, valódinak rémlett, de csak annyira, amennyire a történetek is valódinak tetszenek, mikor írom őket.

Nem számít – szólt közbe Liz. Komornak nem kellett önálló személynek lennie mindaddig, amíg Thad nem próbálta megölni.

A seriff fölsóhajtott.

– Egyvalamit szeretnék megérteni. Ha ez a helyzet, amit itt elmondtak nekem... nem hiszem... képtelen vagyok elhinni... de ha ez a helyzet, mi a büdös nyavalyát akar ez a fickó? Egyszerűen csak bosszút állni?

Egyáltalán nem – felelte Thad. Ugyanazt akarja, amit maga vagy én akarnánk, ha az ő helyében lennénk. Nem akar halott lenni. Nem akar halott maradni. És én vagyok az egyetlen, aki ebben segíthet neki.

Beaumonték telefonjaira a rendőrség lehallgatókészülékeket szereltetett. Ők is hallgatták, amint Komor bejelenti Thadnak, hogy megölte a képes újság riporterét is. Majd így szól:

– Ne hidd, hogy én vagyok George Komor. Ezt a hibát én is elkövettem. Meg kellett ölnöm ezt a rengeteg embert, hogy tisztába jöjjenek vele. Nem is tudom, lehet, hogy tényleg olyan bolond vagyok, mint amilyenné nyilvánítottak... Amikor ott voltam... a diliházban... azt hiszem, egyedül a könyveid tartottak meg épelméjűnek. És most sokkal jobban érzem magam.

Két nappal később Thadet egy élelmiszerboltban, ahol nem volt semmiféle lehallgató, érte el Komor hívása. Egy hetet ad neki, hogy az újabb Komor regényt elkezdje.

– És ha addigra nem lesz legalább harmincoldalnyi kéziratod, eljövök érted, öreg harcos! De nem veled kezdem ám... Először a gyerekeket intézem el, és ígérem, hogy lassú halált halnak!

Komor ébredés után megnézte arcát a tükörben. Két hete sincs, hogy először látta magát, és az arca azóta mindegyre romlik, kopik, rothad. Testének minden lágy szövetdarabja bomlani kezdett. Már a fogai is lazulni kezdenek az ínyében. És bőrén fekélyek ütöttek ki. Már érzem a szagomat, gondolta, és hamarosan mások is érezni fogják.

– Írni fogsz? Thad! – mondta szembenézve magával a tükörben. De ha egy kis szerencséd van, nem kell sokáig csinálnod. Gyorsan tanulok ugyanis!

Letelt az egy hetes határidő. Thadet rémítően bizsergető érzés fogta el. Ez Komor. Valahogy veled van. Benned. Figyel. Ha nem a megfelelő választ adod, azonnal tudni fogja. És akkor valaki megszenved a válaszod miatt!

Mikor Thad bement az egyetemre, ahol tanított, Komor hívta fel a saját lakásából. Átadta a kagylót Liznek.

– Thad, meg kell tenned, amit akar! Azt mondja, hogy megölte azt a két rendőrt, aki a házat figyelte. Elvisz bennünket. Azt mondja: ma estig csatlakozz hozzánk! Azt mondja: együtt fogsz működni velem, és ha te meg ő együtt dolgoztok, hát ez lesz minden idők legjobb könyve.

– Ne bántsd őket! – szólt bele Thad a telefonba. – Mindent megteszek, amit akarsz!

– Ó, hát én azt tudom! Csak igyekezz, hogy mielőbb odaérj a nyaralótokba! Sötétedésig érij oda, ha élve akarod látni őket!

A seriff egy szomszéd telefonhívására ment a helyszínre. Mikor a közelbe ért, kiszállt autójából és lassan, összegörnyedve kezdett mozogni. Szinte nesztelenül. Éppen gratulálni akart magának, amikor George Komor a bal halántékához nyomta a pisztolyát, és így szólt: Ha megmoccansz, haver, az agyad javarésze a jobb válladon köt ki.

A seriff lassan megmozdította a fejét. A férfi arcának bőre mintha foszladozott volna. Mint ha valami rémes módon kezdett volna átalakulni, nem emberi szövétté válni.

Mindazonáltal rögtön tudta, ki ez.

Ez volt az az ember, aki nem létezhet, aki soha nem is létezett.

Thad a nyaralóhoz közeledve verebek seregét pillantotta meg. Hirtelen elhagyta azt a világot, amit eddig ismert, és belépett abba, melynek lakossága azokból a madár őrszemekből, pszichopompokból áll, akik a határt vigyázzák az élők és holtak birodalma között.

Pontosan ott vagyok most gondolta.

Kikapcsolta a VW motorját és lassan kiszállt a kis kocsiból. George Komor lépett ki az ő nyaralója ajtaján, karján az egyik ikerrel. Komor szembenézett Thaddel.

Egyáltalán nem hasonlítottak egymásra, még akkor sem, ha leszámítjuk Komor mind gyorsabb rothadását. Thad karcsú és sötét hajú, Komor széles vállú, szőke. És mégis mintha egymás tükörképei lettek volna.

Thad ránézett George Komorra.

– Kísértet vagy mondta. Egy hátborzongató kísértet. Mi valamennyien, akik itt állunk egy kísértetet nézünk. Hát nem lenyűgöző? Ez egy valóságos rémeposz!

– Mi ketten most írogatunk egy kicsit, azután búcsút mondunk egymásnak közölte Thad. Ránézett Komor szétroncsolt arcára Ugye, így lesz, George?

– Ahogy lököd, haver!

Felmentek Thad dolgozószobájába.

Komor belemerült az írásba.

Most ne nézz föl, George. Ne nézz föl, ne pillants ki a világból, amelyet teremtettél! kívánta Thad. Most ne! Kérlek, édes Istenem, ne nézzen ki az álomvilágból a valódiba.

Thad csupa nagybetűvel leírta a PSZICHOPOMP szót, azután bekarikázta. Egy nyilat rajzolt alá, a nyíl alá pedig odaírta:

SZÁLLNAK A VEREBEK!

A világ mintha egyetlen vad, éles csiripelő hanggá vált volna. Valamennyi ablak csörömpölve darabokra tört.

– Mi ez? kiabált Komor.

– Írom a történet végét, George, de itt, a valódi világban!

– Na, abból nem lesz sok hasznod, öreg harcos pattant fel, kezében a beretvával Komor. Tekintete az ajtóra tévedt. Az végre szélesre tárult és egész verébfolyó repült be rajta... és valamennyien George Komor felé zúgtak.

– Nem!!! kiáltotta, és csapkodni kezdett a verebek felé. – Nem akarok visszamenni! Nem akarok visszamenni! Nem vihettek vissza!

Komor eltűnt. Élő, vonagló madárszobor lett belőle. Vér szivárgott a lebbenő szárnyak, a tollpíhek között. Thad valahonnét lentől sikoltó, reccsenő hangokat hallott: ahogy a deszka szokott beroskadni. George Komor csontjairól letépett nyers húsdarabok nedves, löttyanó, cuppanó hangja hallatszott.

– Eljötték érted George. Eljötték érted. Az Isten legyen hozzád irgalmas. Vigyétek! VIGYÉTEK VISSZA A POKOLBA, AHONNÉT JÖTT!

És a madarak szárnyuhogása hurrikánná változott.

Másodszor, George Komor élete könyve véglegesen becsukódott.

3. melléklet

Alább néhány mindennapos helyzet leírásával találkozik. Az a feladata, hogy sorban haladva, egyenként megítélje, mennyire jellemző Önre. Nincsenek jó vagy rossz válaszok a legjobb, ha a figyelmes olvasást követően különösebb töprengés nélkül azt az egy válaszlehetőséget húzza alá jól láthatóan, ami legelőször felötlik Önben, majd rátér a következőre.

1. Időnként álmodozom és fantáziálok olyan dolgokról, amelyek megtörténhetnek velem

Nagyon jellemző rám	Meglehetősen jellemző rám	Közepesen jellemző rám	Kicsit jellemző rám	Egyáltalán nem jellemző rám
---------------------	---------------------------	------------------------	---------------------	-----------------------------

(Értelemszerűen minden tétel alatt szerepeltek válaszlehetőségek. A továbbiakban az ismétléseket elkerülendő, csak akkor adunk meg újabbakat, ha szövegükben változás van egyben jelez-zük, hogy a megegyező tartalmú válaszlehetőségek sorrendje a nagyon pozitívától, illetve a nagyon negatívától kezdve random módon váltakozott).

2. Nagyon magukkal ragadnak egy regény szereplőinek érzései

3. Általában tárgyilagos maradok, amikor egy filmet vagy színdarabot nézek, nem vonódom be teljesen a cselekménybe

4. Ritkán történik meg velem, hogy egy jó könyv vagy film nagyon magával ragad

5. Miután megnéztem egy színdarabot vagy filmet, úgy éreztem, mintha a szereplők egyike lettem volna

6. Amikor egy filmet nézek, igen könnyen tudom magam a főszereplő helyébe képzelni

7. Amikor egy érdekes regényt vagy történetet olvasok, elképzelem, hogyan éreznék, ha az események velem történnének meg

8. Képzeld magá elé a lemenő napot és ítélje meg, hogy lelki szemei előtt mennyire elevenen látja maga előtt:

– a horizont fölött párába vesző égbolton

Egyáltalán nem	Kicsit	Közepesen	Meglehetősen	Nagyon
----------------	--------	-----------	--------------	--------

9. – amint az ég kékségével körülfonja és élesebbé teszi ragyogását

10. – amint felhők takarják el és vihar tör ki villámlással

11. – amint szivárvány jelenik meg

12. Képzeld magá elé az üzletet, amelybe gyakran jár és ítélje meg, hogy lelki szemei előtt mennyire elevenen látja maga előtt:

– egész külsejét az út túloldaláról

13. – kirakatát a benne levő egyes árucikkek színével, alakjával

14. – a bejárat közeléből az ajtó színét, formáját

15. – amint a pulthoz megy, és a kiszolgáló odaadja, amit Ön kér, meg a visszajáró pénzt

16. Végül, képzeljen el egy vidéki tájat, fákkal, hegyekkel, tóval és ítélje meg, hogy lelki szemei előtt mennyire elevenen látja maga előtt:

– a táj körvonalát

17. – a fák színét és alakját

18. – a tó színét és alakját

19. – amint heves szél fújja a fákat és a tavon hullámokat kelt

Alább néhány érzelmet nevezünk meg, amelyet mindnyájan átélünk eltérő helyzetekben. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy az adott érzelmet megadott helyzetben milyen elevenen képzeled el. Ezúttal sincsenek jó vagy rossz válaszok a legjobb, ha a figyelmes olvasást követően különösebb töprengés nélkül azt az egy válaszlehetőséget húzza alá jól láthatóan, ami legelőször felötlik Önben, majd rátér a következőre.

20. Öröm ér az iskolában

Olyan eleven a kép mintha valódi lenne	Majdnem olyan eleven mintha valódi lenne	Közepesen ele- ven a kép	A kép épp hogy felismerhető	Bizonytalan és elmosódott a kép
--	--	-----------------------------	--------------------------------	------------------------------------

21. Öröm ér baráti társaságban
22. Öröm ér tévénézéskor
23. Meglepetés ér az iskolában
24. Meglepetés ér baráti társaságban
25. Meglepetés ér tévénézéskor
26. Dühös vagyok az iskolában
27. Dühös vagyok baráti társaságban
28. Dühös vagyok tévénézéskor
29. Bánat ér az iskolában
30. Bánat ér baráti társaságban
31. Bánat ér tévénézéskor
32. Félek az iskolában
33. Félek baráti társaságban
34. Félek tévénézéskor

4. melléklet

Az olvasottakkal kapcsolatban kérdésenként felkínált öt válaszlehetőség közül mindig azt az egyet húzza alá, amelyet a legmegfelelőbbnek talál!

35. Mennyire élte bele magát Pessoa helyébe?

Egyáltalán nem	Kicsit	Közepesen	Meglehetősen	Nagyon
----------------	--------	-----------	--------------	--------

36. Mennyire élte bele magát Reis helyébe?
37. Mennyire tulajdoníthatók a történetek Pessoa tulajdonságainak?
38. Mennyire tulajdoníthatók a történetek Reis tulajdonságainak?
39. Mennyire tulajdoníthatók a történetek Pessoa-tól és Reistől független tényezőknek?
40. Mennyire valószínű, hogy Pessoa fantázia szülte kitalált alak?
41. Mennyire valószínű, hogy Reis fantázia szülte kitalált alak?
42. Mennyire irodalmi mű, amit olvasott?
43. Mennyire elhíthetően van megírva?
44. Mennyire eredetien van megírva?
45. Mennyire szórakoztatón van megírva?
46. Képzeld el Pessoa-t és ítéld meg, hogy lelki szemei előtt mennyire elevenen látja maga előtt
– arca, feje, vállalai és teste körvonalát
47. – feje, testtartása jellegzetes helyzetét
48. – járását, lépéseinek hosszát séta közben

49. – beszéd közben száját és hallja hangját
 50. Reissel töltött idő során Pessoa változó érzelmeket élt át.
 Mennyire elevenen képzelel el Pessoaát, amint örült?

Bizonytalan és elmosódott a kép	A kép épp hogy felismerhető	Közepesen ele- ven a kép	Majdnem olyan eleven mintha valódi lenne	Olyan eleven a kép mintha valódi lenne
------------------------------------	--------------------------------	-----------------------------	--	--

51. Mennyire elevenen képzelel el Pessoaát, amint meglepődött?
 52. Mennyire elevenen képzelel el Pessoaát, amint dühös volt?
 53. Mennyire elevenen képzelel el Pessoaát, amint bánat érte?
 54. Mennyire elevenen képzelel el Pessoaát, amint félt?
 55. Mennyire volt váratlan, hogy Pessoa felkereste Reist?

Nagyon	Meglehetősen	Közepesen	Kicsit	Egyáltalán nem
--------	--------------	-----------	--------	----------------

56. Miért tette ezt? (Miután az összes lehetőséget elolvasta, csak egy választ húzzon alá!)
 – Pessoa unatkozott
 – Pessoa kíváncsi volt teremtményére
 – Az egész csak Reis képzeletének játéka
 – Nem Pessoa döntött, hanem az író
 – Pessoa éreztetni akarta hatalmát Reis fölött
 57. Mennyire valószínű, hogy Pessoa helyében Ön is így járt volna el?
 58. Nevezze meg Pessoaának azt a négy-öt tulajdonságát, melléknevekkel, amelyeket a leg-
 elevenebben képzel el!
 59. Képzelje el Reist és ítélje meg, hogy lelki szemei előtt mennyire elevenen látja maga
 előtt
 – arca, feje, vállai és teste körvonalát
 60. – feje, testtartása jellegzetes helyzetét
 61. – járását, lépéseinek hosszát séta közben
 62. – beszéd közben száját és hallja hangját
 63. Pessoaával töltött idő során Reis szintén változó érzelmet élt át.
 Mennyire elevenen képzelel el Reist, amint örült?

Olyan eleven a kép mintha való- di lenne	Majdnem olyan eleven mintha valódi lenne	Közepesen eleven a kép	A kép épp hogy felismerhető	Bizonytalan és elmosódott a kép
--	--	---------------------------	--------------------------------	------------------------------------

64. Mennyire elevenen képzelel el Reist, amint meglepődött?
 65. Mennyire elevenen képzelel el Reist, amint dühös volt?
 66. Mennyire elevenen képzelel el Reist, amint bánat érte?
 67. Mennyire elevenen képzelel el Reist, amint félt?
 68. Mennyire volt váratlan, hogy Reis megújította kapcsolatát Pessoaával?

Egyáltalán nem	Kicsit	Közepesen	Meglehetősen	Nagyon
----------------	--------	-----------	--------------	--------

69. Miért tette ezt? (Miután az összes lehetőséget elolvasta, csak egy választ húzzon alá!)
 – Reis rájött, hogy még mindig Pessoaától függ
 – Az író így akarta
 – Reis kíváncsi volt, milyen az élet a halál után
 – Reis felismerte, hogy képzeletben ő is, Pessoa is azt tehet, amit akar

- Reis tudni akarta, hogy kicsoda is ő valójában
- 70. Mennyire valószínű, hogy Reis helyében Ön is így járt volna el?
- 71. Nevezze meg Reisnek azt a négy-öt tulajdonságát, melléknevekkel, amelyeket a legeleveníebben képzel el!
- 72. Mennyire volt váratlan a történet vége?
- 73. Mennyire valószínű, hogy Ön is így fejezte volna be?
- 74. Mennyire gondolja úgy, hogy ami ennyire hihetetlen, azt az olvasó nem akarja/tudja elképzelni?
- 75. Mennyire ért egyet azzal, hogy
 - az ilyen szöveg üres játék a szavakkal?
 - az ilyen szöveg felkészít az élet elképesztő bonyodalmaira?
 - az ilyen szöveg nem a valóság, hanem az irodalom lehetőségeiről szól?
 - az írás-olvasás mindenható: élet és halál ura?

5. melléklet

Az olvasottakkal kapcsolatban kérdésenként felkínált öt válaszlehetőség közül mindig azt az egyet húzza alá, amelyet a legmegfelelőbbnek talál!

35. Mennyire élte bele magát Thad helyébe?

Egyáltalán nem	Kicsit	Közepesen	Meglehetősen	Nagyon
----------------	--------	-----------	--------------	--------

- 36. Mennyire élte bele magát Komor helyébe?
- 37. Mennyire tulajdoníthatók a történetek Thad tulajdonságainak?
- 38. Mennyire tulajdoníthatók a történetek Komor tulajdonságainak?
- 39. Mennyire tulajdoníthatók a történetek Thadtól és Komortól független tényezőknek?
- 40. Mennyire valószínű, hogy Thad fantázia szülte kitalált alak?
- 41. Mennyire valószínű, hogy Komor fantázia szülte kitalált alak?
- 42. Mennyire irodalmi mű, amit olvasott?
- 43. Mennyire elhithetően van megírva?
- 44. Mennyire eredetien van megírva?
- 45. Mennyire szórakoztatóan van megírva?
- 46. Képzelje el Thadet, és ítélje meg, hogy lelki szemei előtt mennyire elevenen látja maga előtt
 - arca, feje, vállai és teste körvonalát
 - 47. – feje, testtartása jellegzetes helyzetét
 - 48. – járását, lépéseinek hosszát séta közben
 - 49. – beszéd közben száját és hallja hangját
- 50. Komorral töltött idő során Thad változó érzelmeket élt át.
Mennyire elevenen képzel el Thadet, amint örült?

Bizonytalan és elmosódott a kép	A kép épp hogy felismerhető	Közepesen eleven a kép	Majdnem olyan eleven, mintha valódi lenne	Olyan eleven a kép, mintha valódi lenne
---------------------------------	-----------------------------	------------------------	---	---

- 51. Mennyire elevenen képzel el Thadet, amint meglepődött?
- 52. Mennyire elevenen képzel el Thadet, amint dühös volt?
- 53. Mennyire elevenen képzel el Thadet, amint bánat érte?
- 54. Mennyire elevenen képzel el Thadet, amint félt?
- 55. Mennyire volt váratlan, hogy Thad találkozott Komorral?

56. Miért tette ezt? (Miután az összes lehetőséget elolvasta, csak egy választ húzzon alá!)

- Thad unatkozott
- Thad kíváncsi volt teremtményére
- Az egész csak Thad képzeletének játéka
- Nem Thad döntött, hanem az író
- Thad éreztetni akarta hatalmát Komor fölött

57. Mennyire valószínű, hogy Thad helyében Ön is így járt volna el?

58. Nevezze meg Thadnak azt a négy-öt tulajdonságát, melléknevekkel, amelyeket a legeleveníebben képzel el!

59. Képzelje el Komort, és ítélje meg, hogy lelki szemei előtt mennyire elevenen látja maga előtt

– arca, feje, vállai és teste körvonalát

60. – feje, testtartása jellegzetes helyzetét

61. – járását, lépéseinek hosszát séta közben

62. – beszéd közben száját és hallja hangját

63. Thaddel töltött idő során Komor szintén változó érzelmet élt át.

Mennyire elevenen képzel el Komort, amint örült?

Olyan eleven a kép, mintha valódi lenne	Majdnem olyan eleven, mintha valódi lenne	Közepesen ele- ven a kép	A kép épp hogy felismerhető	Bizonytalan és elmosódott a kép
---	---	-----------------------------	--------------------------------	------------------------------------

64. Mennyire elevenen képzel el Komort, amint meglepődött?

65. Mennyire elevenen képzel el Komort, amint dühös volt?

66. Mennyire elevenen képzel el Komort, amint bánat érte?

67. Mennyire elevenen képzel el Komort, amint félt?

68. Mennyire volt váratlan, hogy Komor találkozott Thaddel?

Egyáltalán nem	Kicsit	Közepesen	Meglehetősen	Nagyon
----------------	--------	-----------	--------------	--------

69. Miért tette ezt? (Miután az összes lehetőséget elolvasta, csak egy választ húzzon alá!)

- Komor örült volt
- Az író így akarta
- Komor azt képzelte, hogy ő a Komor regények gyilkos főhőse
- Komor éreztetni akarta a hatalmát Thad fölött
- Komor nem akart meghalni

70. Mennyire valószínű, hogy Komor helyében Ön is így járt volna el?

71. Nevezze meg Komornak azt a négy-öt tulajdonságát, melléknevekkel, amelyeket a legeleveníebben képzel el!

72. Mennyire volt váratlan a történet vége?

73. Mennyire valószínű, hogy Ön is így fejezte volna be?

74. Mennyire gondolja úgy, hogy ami ennyire hihetetlen, azt az olvasó nem akarja/tudja elképzelni?

75. Mennyire ért egyet azzal, hogy

- az ilyen szöveg üres játék a szavakkal?
- az ilyen szöveg felkészít az élet elképesztő bonyodalmaira?
- az ilyen szöveg nem a valóság, hanem az irodalom lehetőségeiről szól?
- az írás-olvasás mindenható: élet és halál ura?

Készült az ERFO Kft. Nyomdaüzemében
Felelős vezető: Horváth László

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

<i>Erika Dornai, István Síklaki:</i> Power sources and personality.....	203
<i>László Nagy:</i> A new self-report measurement of adult attachment: The Experiences of Close Relationships Inventory.....	223
<i>András Farkas:</i> Experiments in the Museum of the Fine Arts – Denial of Locher's facsimile-accommodation hypothesis.....	247
<i>László Halász:</i> Imaginary processing of a postmodern literary text.....	267

Ára: 400 Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Dornai Erika, Síklaki István:*
A hatalom forrásainak jellemzése és a személyiség.....203
- Nagy László:*
A felnőtt kötődés mérésének új lehetősége: a közvetlen
kapcsolatok élményei kérdőív.....223
- Farkas András:*
Kísérletek a Szépművészeti Múzeumban és a Laboratóriumban –
a Locher-féle Faksimile Akkomodációs Hipotézis cáfolata.....247
- Halász László:*
Posztmodern irodalmi narratívum képzeleti feldolgozása..... 267

**A PSZICHOLOGIA folyóirat megvásárolható
a Gondolat Kiadó terjesztői hálózatában és
az MTA Pszichológiai Kutatóintézet Könyvtárában**

Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.

PSZICHOLÓGIA

25. évfolyam

2005 NOV 29

2005/4

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alapkutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tennie a tanulmány kérdésfeltevéséből és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.

Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.

Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.

2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:

a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés),

b) a kéziratot két példányban küldjék be, de kéziratot elfogadunk mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a verzió számát. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző a WORD szövegszerkesztő valamely magyar változatát használja,

c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét,

d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak,

e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímelve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívet kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály” papírra hígítatlan fekete tuszal készített rajzot is elfogadunk.

3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző nagybetűvel írt vezetéknevével és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljenek arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példának megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással).

4. Az irodalomjegyzék formája: A szerző csupa nagybetűvel írt vezetékneve, keresztnévének kezdőbetűje, a mű megjelenési évszáma zárójelben, a zárójel után kettőspont.

a) Könyveknél: BERKOWITZ, L. (1962): *Agression: A social Psychological Analysis*, New York, Academic Press.

b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L. (1972): Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism. In: BERKOWITZ, L. (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6. New York, Academic Press, 63–108.

c) Folyóiratban megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L., DANIELS, L. R. (1963): Responsibility and dependency, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 429–437.

A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerzők magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.

5. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek” felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.

6. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.

7. Kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200–250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését is, idegen nyelvű fordítás céljára.

8. A korrektúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.

9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza..

PSZICHOLÓGIA

2005 NOV 29.

2005/4

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István (a szerkesztőbizottság elnöke)
Csépe Valéria
Ehmann Bea
Engländer Tibor
Erős Ferenc
Fülöp Márta
Gergely György
Gervai Judit
Halász László
Karmos György
László János
Marton Magda
Molnár Márk
Pataki Ferenc
Winkler István

A Szerkesztőség tagjai:

Ehmann Bea (főszerkesztő)
Marton Magda (főmunkatárs)
Király Ildikó
Sipos Mihály

A Szerkesztőség munkatársai:

Moharos Éva (szerkesztőségi titkár)
Vitéz Klára (kézirat-előkészítő)

Szerkesztőség: Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.

Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.

Telefon: 239-6726, Telefax: 239-6727

ISSN 0230-0508

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és

Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900, Budapest, XIII. Lehel út 10/a

Előfizetési díj egy évre: 1600 Ft, egyes szám ára: 400 Ft.

Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.

F. k.: az MTA Pszichológiai Kutatóintézet igazgatója,

a Gondolat Kiadói Kör közreműködésével

www.gondolatkiado.hu

A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható az Osiris Könyvesházban – Budapest, V.,
Veres Pálné utca 4–6. www.osiriskiado.hu

Halász László huszonöt évig irányította a *Pszichológia* folyóiratot. Igazi „alapító főszerkesztő” volt: kialakította a folyóirat szakmai karakterét, megjelenését. Munkája nyomán közlemények sora bizonyította, hogy lehetséges akár hosszú ideig is egy folyóirat színvonalát a szakmai átlag fölé emelni.

Szerkesztői munkájában nagy segítségére volt a szerzőknek. Az olyan kéziratokból, melyekben fantáziát látott, gyakorta értékes cikk lett akkor is, ha az első változat hiányos vagy nehezen érthető volt. Mint a tudományos folyóiratok többsége, a *Pszichológia* is állandó anyagi gondokkal küzdött, de Halász László valahogy mindig megoldotta, hogy a következő számok megjelenhessenek. Bírva ígéretét, hogy továbbra is segíti a folyóiratot, a szerkesztőbizottság nevében megköszönöm a negyed évszázados munkát, és egyben sok sikert kívánok a folyóirat új főszerkesztőjének, Ehmann Beának.

Czigler István
a szerkesztőbizottság elnöke

Tanulmányok

LUKÁCS ÁGNES^{1,3}, PLÉH CSABA^{1,2},
RACSMÁNY MIHÁLY^{1,4}

¹MTA-BME Neuropszichológiai és Pszicholingvisztikai Kutatócsoport

²BME Kognitív Tudományi Tanszéke

³MTA Nyelvtudományi Intézete

⁴SZTE Pszichológiai Tanszéke

NYELVI KÉPESSÉGEK WILLIAMS-SZINDRÓMÁBAN

A Williams-szindróma (WSz) egy genetikai sérülésen alapuló ritka (1/25 000 élveszületés) fejlődési neurológiai zavar, amelyet a 7. kromoszóma hosszú karján bekövetkező mikrodeleció okoz (Frangiskakis és mtsai, 1996; Korenberg és mtsai, 2000). A szindrómával járó fizikai és orvosi jellemzők közé tartozik a jellegzetes arcberendezés, ízületi bántalmak, emésztési, szív- és érrendszeri problémák, gyermekkori hiperkalcémia és a szívből vezető főverőér szűkülete (Williams és mtsai, 1961; Beuren, 1972; Jones és Smith, 1975). Az enyhe-középsúlyos értelmi fogyatékoság mellett a megismerőképességek sajátos mintázatával, jobb és gyengébb képességekkel találkozunk. Az értelmi fogyatékoságnak megfelelően a problémamegoldás és tervezés súlyos zavart szenved, a személyek nem képesek végiggondolni és sorba rendezni a feladat megoldásához szükséges lépéseket olyan játékoknál, mint a várépítés vagy főzőcskézés, nem tudják mi a teendő, ha nincsen náluk a lakáskulcs, vagy ha nem érik el a polcon a zabpelyhet, és rendkívül nehezen tanulják meg bekötni a cipőfűzőjüket. Nagyfokú elmaradást mutatnak a téri emlékezeti, tanulási és konstrukciós képességek: új környéken egyedül képtelenek tájékozódni, a gyakran bejárt rövid útvonalakat is nehezen tanulják meg, rosszul rajzolnak és egyszerű mintázatokat sem tudnak pontosan lemásolni. Emellett a nyelvi képességeik a többi képességhez és más értelmi fogyatékos csoportok nyelvi képességeihez mérten viszonylag jók, szívesen és javarészt jól formált mondatokban társalognak. A Williams-szindróma az utóbbi 10–15 évben a fejlődési zavarok kognitív pszichológiai, illetve idegtudományi kutatásának kitüntetett területévé vált, mert ez az a szindróma, amelyben a világosan azonosítható genetikai sérülésnek és a jellegzetes viselkedéses profilnak köszönhetően a genetika, a neuroanatómia- és fiziológia, valamint a viselkedés szintjén az egyes szintek mintázatait megkísérelhetik összekapcsolni egymással.

A Williams-szindróma a kognitív tudományban először abban a megközelítésben keltette fel a kutatók érdeklődését, amely a megismerés különböző funkcióit egymástól elszigetelt modulok működéseként képzei el, és a fejlődési zavarokat is a szelektív

ven sérült és szelektíven érintetlen képességek terminusaiban írja le. Így lett a Williams-szindrómás mintázat a nyelvnek a megismerés többi részétől, vagyis a gondolkodástól való függetlensége mellett szóló érv: ha ebben a tünetegyüttesben a megismerőképességek általában gyengék, a nyelvi képességek ehhez képest jobbak, akkor a nyelv nem épülhet más megismerőképességekre (Bellugi és mtsai, 1988, 1994). Nemcsak a nyelv érintetlenségét emelik azonban ki. A súlyos téri deficit mellett szemben az arcok felismerésének a képessége is az erősségek közé tartozik, és a társas megismeréshez, a kapcsolatok kialakításához és az emberi interakciók lefolytatásához tartozó képességek területét is idesorolják néhányan.

A nyelvre vonatkozó disszociációs szemlélet egy másik szembeállítással még tovább megy annál az egyszerű állításnál, hogy a nyelv független a gondolkodástól, és a nyelven belül is legalább két rendszer elkülönülése mellett érvel: a fejünkben lévő mentális nyelvtan (a nyelvi szabályok rendszere) és a mentális szótár (a szavak és az összes hozzájuk tartozó egyedi információ, hangalak, jelentés, kategória stb. tára) függetlenségét hirdeti (Pinker, 1991, 2001; Clahsen, 1999). A Williams-szindrómában az ismétléses megjegyzés elvén működő deklaratív emlékezet általános deficitjének köszönhetően az alapvetően ilyen funkciókra épülő szótár sérült, a sajátos mechanizmusokkal operáló nyelvtan viszont érintetlen lenne (Clahsen és Almazán, 1998; Clahsen és Temple, 2003), a specifikus nyelvi zavarban pedig, ahol a megismerőképességek általában épek, és csak a nyelvi fejlődés szenved sérülést, a nyelvtan az, ami e nézet szerint deficitet mutat a mentális lexikon épsége mellett.

A Williams-szindrómában a megismerőképességek részletes fejlődési vizsgálata mellett az agy szerkezetét és működését is tanulmányozzák, hogy kiderítsék, milyen ennek a szokatlan megismerőképesség-profilnak a neurális háttere. A Williams-szindróma (és természetesen a többi fejlődési zavar is) így a vizsgált megismerőképességek, például a nyelv vagy a téri képességek fejlődésének modelljévé válik. A Williams-szindrómások agyszerkezeti vizsgálatának eredményeit is megpróbálják összekapcsolni a viselkedéses mutatókkal. A Williams-szindrómások agya mutat egy általános méretbeli csökkenést a tipikus fejlődésű átlagos agymérethez képest (annak 80%-a), és a szürkeállomány is kevesebb, a redukció azonban nem egyformán érinti az agy különböző részeit. A legnagyobb relatív térfogatcsökkenést az okcipitoparietális régió mutatja, amit a tipikus agyműködésben is a téri képességekhez kötnek. A frontális és limbikus területek is kisebbek, de más területekhez képest a Williams-szindrómások agyán belül arányosan normális méretűek, a kisagy viszont más területekhez képest nagy. Itt sem alkalmazható azonban egyszerűen az az érvelés, hogy amelyik terület kisebb, az gyengébben működik, amelyik viszonylag nagyobb, az jobban vagy tipikusan fejlődik, mert a finomabb vizsgálatok szerint több agyterületen is rendellenes az idegsejtek rétegződése, orientációja, sűrűsége és mérete, ami a mérettől függetlenül befolyásolhatja az agyműködést (Galaburda és Bellugi, 2000; lásd erről Bellugi és mtsai, 2000).

A fejlődési mozzanatot és a gének sokkal közvettebb és probabilisztikusabb hatását hangsúlyozó megközelítés a Williams-szindrómával kapcsolatban is arra utal,

hogy genetikai sérülések nem egyszerűen bizonyos képességek kiesését eredményezik más képességek érintetlenül hagyásával. Számos vizsgálat (Volterra és mtsai, 1996; Karmiloff-Smith és mtsai, 1997, 1998; Thomas és Karmiloff-Smith, 2002), köztük saját vizsgálataink (Lukács, 2005; Lukács és mtsai, 2001, 2004; Lukács és mtsai, megjelenés alatt; Pléh és mtsai, 2003) is kimutatták, hogy a korábban szelektíven épnek nyilvánított nyelvi, vagy akár még a szűkebb értelmezésben vett nyelvtani képességek sem érintetlenek. Más vizsgálatok pedig arra utalnak, hogy még azokon a területeken is, ahol viszonylag jó teljesítménnyel találkozunk a viselkedés szintjén (a nyelv és az arcfeldolgozás), a tipikustól eltérő kognitív folyamatok húzódnak meg a tipikusan fejlődő teljesítmény hátterében (Karmiloff-Smith és mtsai, 2004).

Bevezetés

A gyakoriság és a szótári szerveződés a Williams-szindrómában

A Williams-szindróma nyelvi vonatkozásaival foglalkozó kutatások a kezdetektől fogva többnyire atipikusnak tekintik a szótári szerveződést: hétköznapi megfigyelések és számos vizsgálat is alátámasztja, hogy a WSz-személyek szokatlan és kontextuálisan nem várt szavakat használnak (lásd Bellugi és mtsai, 2000). A leghíresebb példa Ursula Bellugitól és kollégáitól származik, akik egy WSz-gyermek leírásában olyan példákat idéznek a gyermek beszédéből, mint „evakuálnom kell a poharat”, ahelyett, hogy azt mondaná, hogy „ki kell öntenem a pohárból a vizet”. A WSz-személyek általában jól teljesítenek a standard szókincsvizsgálatokban, számos vizsgálat szerint azonban a szemantikai szerveződés náluk eltér a tipikusan fejlődő kontroll-személyekétől. A korai eredmények szerint a WSz-személyek szemantikus fluencia-feladatokban először a ritka elemeket hívják elő, amire gyakran idézett példa az alábbi felsorolás: „tigris, bagoly, oroszlánfóka, zebra, víziló, teknősbéka, gyík, béka, hód, zsiráf, csivava” (Bellugi és mtsai, 1994).

Többen hangsúlyozták azt is, hogy a WSz-ban a gyakoriság a szótáron belül nem olyan döntő szereplő a kapcsolatok stabilizálásában, mint a tipikusan fejlődő személyeknél és a WSz-személyek ugyanolyan könnyen hozzáférnek a ritka szavakhoz, mint a gyakoriakhoz (lásd Bellugi és mtsai, 2000). Bellugi és kollégái (1994) eredményei szerint a WSz-személyek a kategóriában produkált elemek számát tekintve jobban teljesítenek, mint a mentális korban (MK) illesztett kontrollok, majdhogynem elérik az életkorban illesztett kontrollok szintjét. Rámutattak arra is, hogy a WSz-személyek a kategóriákon belül több ritka szót sorolnak fel, és teljesítményük drámaian javul 9-15 éves életkor között. Vicari és munkatársai (1996a, 1996b) mutatnak be egy másik adatsort a WSz-szókincs szokatlan szerveződéséről és ennek kapcsolatáról a gyakorisággal: mikor a személyeknek szólistából kellett felidézniük szavakat, az átlagos fejlődésű kontrollok a gyakoribb szavakat idézik fel, míg a Williams-szindrómasoknál nincsen meg a gyakori szavak preferenciája.

Rossen és munkatársai (1996) a szemantikai szerveződés jellegét vizsgálva három homonímafeladatban tesztelték a WSz-személyeket. A szabad-asszociációs feladatban a személyek az első eszükbe jutó szót mondták. Ebben a helyzetben a Williams-szindrómások, akárcsak az átlagos kontrollszemélyek, a homoníma elsődleges vagyis gyakrabban jelentésével kapcsolatos szavakkal válaszoltak (például a *verem* szóra először tipikusan az 'ütöm' jelentés ugrik be, és csak utána a ritkább, 'földbe vajt mély üreg' jelentés). A hasonlóság-megítélési feladatban azonban a Williams-szindrómások az elsődleges és a másodlagos asszociátumokhoz kapcsolódó szavakat egyforma mértékben tartották hasonlóknak a célszó-homonímával, míg az átlagos személyek az elsődleges asszociátummal kapcsolatban levő szavakat hasonlóknak ítélték. Definíciós feladatban a Williams-szindrómás személyek gyakrabban adtak meghatározást a másodlagos asszociátumra, mint a tipikus fejlődésűek.

A gyakorisághoz köthető leginkább ellentmondásos eredmények a fluenciafeladatban mutatott teljesítményekkel kapcsolatosak. Rossen és munkatársai (1996) ellentmondásos eredményeket kaptak: a Williams-szindrómás és a Down-szindrómás személyek közt nem volt eltérés a szokatlan elemek produkciójában; a Williams-szindrómások azonban a lista végén több ritka kategóriatagot hívtak elő. Volterra és kollégái (1996) 4;10 és 15;3 életkor közt vizsgálták meg 17 Williams-szindrómás személyt, mentális korban illesztett (3;8–6;8), tipikusan fejlődő gyerekekkel összehasonlítva őket. A két csoportot mind kategorikus, mind fonológiai fluencia tekintetében vizsgálták. A kategóriavizsgálatban nem volt eltérés a csoportok közt: a 17 Wsz-személy közül csak ketten haladták meg az értelmi koruk alapján várható szintet a produkált elemek számában, és a WSz-csoport nem mutatott tendenciát a szokatlan kategóriatagok előhívására. Általában a WSz-csoport nem teljesített jobban az értelmi kor kontrollnál a nyelvi vizsgálatokban, bizonyos feladatokban azonban rosszabbul teljesítettek (ilyen volt például a receptív nyelvtani képességeket vizsgáló TROG, a Boston Megnevezési Teszt és egy mondatismétlési próba). Egyedül a fonológiai fluenciafeladatban mutattak jobb teljesítményt, amit a szerzők azzal magyaráznak, hogy a Williams-szindrómás gyerekeknek sok ebben a feladatban előnyt jelentő iskolai tapasztalatuk van, míg a 6 évnél fiatalabb kontrollszemélyeknek ilyen nincsen.

Jarrold és munkatársai (2000) 17 éves átlagéletkorú WSz-személyeknél, két kategóriában vizsgálták a szemantikus fluenciát is: állatoknál és testrészeknél. Eredményeik szerint a Williams-szindrómások az előhívott szavak számát, gyakoriságát és tipikusságát illetően is ugyanolyan szinten teljesítettek, mint a szókincsben illesztett kontrollcsoport. Ugyanakkor eltérést találtak a két csoport között a felsorolt kategóriatagok sorrendezésében, amit úgy értelmeztek, hogy a Williams-szindrómában atipikus a szemantikai szerveződés. Emellett azt is kiemelték, hogy a Williams-szindrómásoknál több volt az ismétlés, amit pusztán nyelvi deficit helyett a végrehajtó működés zavarainak tulajdonítottak.

Egy újabb vizsgálat a gyakoriság és a szemantikai fluencia kérdését a lexikai készségek tágabb problémáját vizsgáló kutatás keretében elemezte. Temple és munkatár-

sai (2002) négy 11;2–15;4 közötti életkorú Williams-szindrómás személynél vizsgálták a lexikai készségeket. Eredményeik szerint a passzív szókincs az értelmi kor alapján várható szint felett volt, ugyanakkor szókincsükhöz képest anómiának bizonyultak egy megnevezési feladatban és az MK szempontjából illesztett csoporthoz képest rosszabbul teljesítettek a konfrontációs megnevezési feladatban, amikor finomabb elkülönítésekre volt szükség. A megértés is gyengébb volt náluk, mint az MK-személyeknél, amikor szemantikai elterelő ingerek jelenlétében kellett – elhangzott szavak alapján – képeket kiválasztaniuk. A fonológiai fluenciát is vizsgálták a gyermekeknél, az F, A és S hangokból kiindulva, valamint, az „Állatok” és a „Házban található dolgok” kategóriájában. A FAS-pontértékek a mentális kor alapján várható felett voltak és a szemantikai kategóriákban megfeleltek a mentális kornak vagy meghaladták azt. A WSz-gyermekek tendenciaszerűen több ritka szót soroltak fel. Ezek az eredmények arra mutatnak, hogy a WSz-gyermekek jól szerepelnek olyan feladatokban, melyek nem kívánják meg a finom szemantikai elkülönítéseket (pl. a képmegnevezési szókincsteszt – BPVT vagy a fluenciafeladat). A WSz-személyek nyelvi képességeit részben azért nevezik atipikusnak, mert a megnevezési hibák furcsák és a fluenciafeladatokban sok ritka elem fordul elő. Kiderült, hogy „Állatoknál” nem figyelhető meg ebben a vizsgálatban az alacsony gyakoriságú elemek halmozott előfordulása, a „Házban található dolgok” kategóriájában azonban igen. Volterra és munkatársai (1996) sem találtak a ritka elemek túlsúlyával az „Állat” kategóriánál. Temple és munkatársai szerint a WSz-gyermekek anómiája szemantikai jellegű, ahol is „a reprezentációk nincsenek megfelelően specifikálva, vagy nem teljesen aktiválódnak a megnevezésnél, illetve a hallott szavak alapján, a képekre való rámutatásnál” (Temple és mtsai, 2002, 487. o.).

Az ellentmondásos eredmények fényében az alább ismertetendő vizsgálatokban további adatokat szerettünk volna szerezni a felmerült gyakoriság-érzéketlenségre valamint a sajátos szemantikai szerveződésre Williams-szindrómában.

Szabályos és kivételes ragozás Williams-szindrómában

A WSz-nyelv egyik értelmezése e csoport szótári furcsaságait egy olyan modellbe foglalja, mely szerint a nyelvben kettős szerveződés figyelhető meg: a nyelvtani szabályok és a szótári folyamatok elválnak egymástól. Bizonyos vizsgálatok eredményei szerint a WSz-személyeknek nehézséget jelent a rendhagyó ragozású alakok előhívása, miközben helyesen produkálják a szabályos alakokat (Bellugi és mtsai, 1988; Bromberg és mtsai, 1994; Clahsen és Almazan, 1998; Zukowski, 2001). Ezt a mintázatot úgy magyarázzák, hogy a WSz-gyermekeknél viszonylag érintetlen a nyelvtan, és sokkal gyengébb a szótári rendszer. Ennek következtében teljesítményükre a kivételes formák túláltalánosítása lenne jellemző. Ez a felfogás a tipikusan fejlődő nyelvfeldolgozás és produkció „kettős út” modelljén alapszik (Pinker 1991, 2001; Pinker és Prince 1994; valamint Clahsen, 1999). Clahsen modellje kifejtettebb és nyelvészetiileg is tagoltabb, mivel a minimalista nyelvelmélet morfológiai elveit követi a ragozással

kapcsolatban s belülről is tagolt lexikai reprezentációkat tételez fel. Ez a kettős modell magyarázhatja a Williams-szindrómások nyelvi viselkedését is (Clahsen és Almazan, 1998; Clahsen, 1999). E felfogás szerint a nyelvi készség két elkülönült rendszeren alapszik: a nyelvtan szimbólumkezelő, szabályalapú komputációs rendszerén és a mentális szótárat alkotó asszociatív hálózaton. E két, elkülönült nyelvi rendszer egymástól függetlenül sérülhet. A nyelvtan és a szótár efféle disszociációja úgy jelenik meg, hogy a szabályos ragozású alakokat (pl. talk talked; melyeket feltételezhetően a szabályrendszer hoz létre) könnyen és helyesen produkálják, míg a kivételes alakok megtalálása (go went; melyeket a mentális lexikonban egészlegesen tárolunk) sérült, gyakran túláltalánosításokat eredményez (lásd erről a modellről korábbi eredményeinket és elemzéseinket: Lukács, 2001; Lukács és Pléh, 1999; Pléh és Lukács, 2002).

A Williams-szindrómás személyek teljesítménye sérült mentális lexikon mellett érintetlenül működő szabályrendszerrel támasztaná alá a két nyelvi alrendszer elkülönülését. Clahsen és Almazán vizsgálatában (1998) a szabályos és kivételes többes számokat és múlt időket illetően, az angol anyanyelvű WSz-gyermekek a tipikusan fejlődő kontrollokkal lényegében azonos szinten voltak képesek ragozni (mentális kor szempontjából illesztve őket), míg a kivételes alakoknál gyenge volt a teljesítményük; a szabályos ragot gyakran túláltalánosították a kivételes alakokra, valamint a létező kivételes alakokkal rímelő hangzású álszavakra, a kivételes mintákat nem általánosították az új alakokra. Így a szerzők szerint náluk a sérülés azt a képességüket érinti, amellyel „az új igék fonológiai mintázatait a létező kivételes igék hangsoraihoz kapcsolják” (193. o). Ez a disszociáció tükröződik abban is, ahogyan a képzett alakokat kezelik: teljesítményük hasonló volt a kontrollesoportéhoz s a morfológiai szerkezetre való érzékenységet mutatta a főnevekből képzett igék esetén: itt a kivételes ragozást még akkor is kerülték, ha az ige azonos hangzású volt egy kivételes igével. A ring igének abban a jelentésében, hogy „bekerítette a várost” helyesen a *ringed* alakot használták (*He ringed/*rang the city with artillery*, és nem alkalmazták a **rang* szót).

Clahsen és munkatársai későbbi, nagyobb csoporton végzett vizsgálataikkal (Clahsen és Temple 2003; Clahsen, Ring és Temple 2004) új nyelvi jelenségekre kiterjesztve is megismélték korábbi eredményeiket. A szerzők szerint a vizsgálatok együttesen igazolják azt, hogy a Williams-szindrómában megfigyelt teljesítménymintázat a tipikusan fejlődő nyelvi rendszer egyik alrendszerének sérüléséből fakad: a Williams-szindrómában szelektív szótári deficitet látunk, amit egy érintetlen komputációs, szabályalapú rendszer kísér. Clahsen modelljében a lexikai reprezentációk szemantikai és nyelvtani jegyek strukturált halmazai. A WSz-személyek gondja nem abból származik, hogy nem tudnak hozzáférni az alapszótári egységhez (erre a szabályos ragozásnál is szükség van), hanem abból, hogy nem képesek az információt kibontani a szótári egységek alcsomópontjaiból; amit az mutat, hogy nem képesek az alaktani kivételeket jelölő tulajdonságok előhívására és arra sem, hogy a finom szemantikai megkülönböztetésekhez szükséges szemantikai jegyeket előhívják.

Ebben a keretben számos vizsgálat foglalkozott a szabályos és kivételes nyelvtani morfológiával Williams-szindrómásoknál. Zukowski (2001) a szelektív lexikai sérülés tézisének nagyobb, 12 WSz-személyből álló, 8 és 16 év közötti mintán vizsgálta, ahol a kontrollszemélyek mentális kor szempontjából voltak illesztve. Ő egy másik feladatot használt, szintetikus főnév-főnév összetett szavak létrehozását. Az angolban a szabályos többes számok nem jelenhetnek meg az összetett szóban (**rats-eater*), a kivételes alakok (*mice-eater*) viszont igen. Clahsen és Almazan megfigyeléseinek megfelelően, az egyszerű többes szám produkciója során a Williams-szindrómásoknak könnyebbek voltak a szabályos alakok, ugyanakkor a szabályosítás nem volt jellemző a rendhagyó alakoknál, ehelyett leegyszerűsítették a feladatot; egyes számot használtak, ahol nem tudták előhívni a többes számú formát. Az összetett szavakkal kapcsolatos teljesítményük arra mutat, hogy követik a morfoszintaktikai korlátot, nem engedik meg a szabályos, de megengedik a kivételes többes számot az összetett szavakban. A WSz-gyermekek tulajdonképpen több rendhagyó többes számot produkáltak összetett szavakban, mint abban a feladatban, ahol csupán a többes számú alakot kellett volna, hogy megadják. Zukowski a következő konklúzióban összegzi eredményeit: „Megismételtük azt az eredményt, hogy a WSz-gyermekeknél vannak lexikai hozzáférési problémák, s láttuk, hogy az olyan feladatban, ahol nincs szükség mechanikusan tárolt lexikai információra a morfoszintaktikai tudáshoz, a WSz-gyermekek plafonszinten teljesítenek” (2001, 45. o.).

Sok vita van a kettős út modellre vonatkozó produkciós és feldolgozási adatokkal kapcsolatban, és a Williams-szindróma mintázat ilyen értelmezését is megkérdőjelezzük. Ennek legjellegzetesebb példája Thomas és munkatársai megközelítése (2001). Szerintük, mivel az átlagos fejlődésű gyermek is rosszabbul teljesít a rendhagyó, mint a szabályos alakoknál, a rendhagyó alakokkal kapcsolatos gyengébb teljesítmény önmagában nem elégséges egy szelektív deficit feltevésére: ehhez inkább azt kellene kimutatni, hogy „a múlt idővel kapcsolatos teljesítményük gyengébb, mint azt nyelvi fejlettségük alapján várnánk” (147. o.). Thomas és munkatársai 21 Williams-szindrómával élő személyt vizsgáltak (átlagos életkor 22;8, 11 és 53 év között) és különböző életkorú kontrollszemélyekkel hasonlították össze őket (5,5 és 45 év között) a Clahsen és Almazan (1998) vizsgálatában használt feladatban és egy másik feladatban is, amely a múlt időt több igénél vizsgálja, és így lehetővé teszi a gyakoriság és a mentális elképzelhetőség hatásának elemzését. A különböző WSz-személyek teljesítménye nagy variabilitást mutatott. Az életkort figyelembe véve azt találták, hogy általában gyengébb volt a WSz-csoport teljesítménye és az elmaradás kifejezettebb volt a rendhagyó, mint a szabályos alakoknál. Az általános teljesítmény szintén gyengébb volt a WSz-csoportban a kontrollokkal összehasonlítva, ha a verbális mentális kort is figyelembe vették, ebben az esetben azonban az eltérés nem volt nagyobb a kivételes, mint a szabályos alakoknál. Thomas és munkatársai szerint az eredmények arra utalnak, hogy a WSz-csoportban nem sérül szelektíven a rendhagyó alakok előhívása, a probléma inkább abban érhető tetten, hogy morfológiai mintázatokat gyengébben általánosítanak új hangsorokra. A WSz-csoportnál atipikusak voltak azonban a gyakorisági

hatások. Thomas és munkatársai átlagos személyeknél azt találták, hogy a gyakoriság hatása jelentős a rendhagyóknál, de nincs gyakorisági hatás a szabályos alakoknál. A WSz-csoportban azonban a gyakoriságnak nem volt hatása a rendhagyó alakokra, meglepő módon azonban hatása volt a szabályos alakokra. Ezeket az eredményeket úgy értelmezik, hogy a kettős út modell ellen és amellett szólnak, hogy Williams-szindrómában a nyelvi fejlődést nemcsak megkésett, hanem atipikus korlátok is jellemzik, ami a vizsgált jelenség esetén feltehetően atipikus fonológiai reprezentációkra vezethető vissza. Közelebbről, azt feltételezik, hogy a Williams-szindrómások nyelvi rendszere jobban támaszkodik a fonológiára és kevésbé a szemantikára, mint az átlagos személyeké. A gyengébb túláltalánosítási tendenciát úgy magyarázzák, mint a deviáns fonológiai reprezentáció következményét: „a Williams-szindrómánál a fonológiai reprezentáció túl sok részletet tartalmaz ahhoz, hogy masszív általánosítások alapja legyen” (169. o.).

A magyar nyelv gazdag morfológiája és sokféle tőosztálya révén jó lehetőségeket teremt arra, hogy ezeket a téziseket egy agglutinatív nyelvben vizsgáljuk meg. Szabályos és kivételes alakok produkcióját vizsgáltuk együtt a lehetséges gyakorisági hatásokkal, magyar WSz-személyek főnévragozási teljesítményén keresztül. Thomas és munkatársainak tézisével összhangban verbális korban illesztettük a kontrollszemélyeket, de az illesztést egyéni alapon végeztük.

A téri nyelv a Williams-szindrómában

Több kutatás elemezte a téri nyelvi képességeket Williams-szindrómában. Ezeket a vizsgálatokat a nyelv és téri megismerés kölcsönhatásának problémája ösztönözte, hiszen ez a két terület a Williams-szindrómások megismerési rendszerében a legjobb és a leggyengébb képesség. A legtöbb Williams-szindrómásokkal végzett téri nyelvi vizsgálat arra a kérdésre kereste a választ, hogy a viszonylag jó nyelv és a téri megismerés súlyos sérülése mellett vajon milyen teljesítményt nyújtanak a WSz-személyek, amikor téri viszonyok leírására kell használniuk a nyelvet vagy pedig amikor a téri nyelv megértése alapján kell téri elrendezéseket megépíteniük (Bellugi és mtsai, 2000).

Számos vizsgálat jutott arra az eredményre, hogy a Williams-szindrómában a téri kifejezések specifikusan sérülnek. Lichtenberg és Bellugi (1998) téri kifejezések megértését és produkcióját vizsgálták Williams-szindrómásoknál, fiatalabb, tipikusan fejlődő (TF) kontrollszemélyekkel összehasonlítva őket. A megértési feladatban a személyeknek négy kép közül kellett kiválasztaniuk a hallott leírásnak megfelelőt. A kontrollszemélyek plafonszinten teljesítettek, a Williams-szindrómások pedig átlagosan 14,5%-ban tévesztettek. A produkciós tesztben a feladat céltárgyak vonatkoztatási tárgyhoz viszonyított pozíciójának megadása és téri elrendezéseket bemutató képek leírása volt. A WSz-személyek itt átlagban 30,2%-ban hibáztak. Sokkal gyengébben teljesítettek, mint a tipikusan fejlődő fiatalabb gyerekek: amikor például egy olyan jelenetet kellett leírniuk, ahol egy alma van egy tálban, vétettek olyan hibá-

kat, ahol megfordították a figura-háttér viszonyt a leírásban, miközben megmaradt maga a prepozíció (pl. *The bowl is in the apple* 'a tál az almában van') vagy az ellentétes prepozíciót használták (*The apple is around the bowl* 'az alma a tál körül van'.) vagy pedig teljesen alkalmatlan válaszokat adtak. Olyan hibáik is voltak, melyeket tipikusan fejlődő fejlődő gyermekek sosem vétenek, a TF gyerekeknél ugyanis a jellegzetes hiba a túl általános válasz. Bellugi és munkatársai (2000, 23. o.) azt a következtetést vonják le, hogy „úgy tűnik, hogy a WSz-személyeknél sajátos nehézségek lépnek fel a téri reprezentáció és a nyelvi reprezentáció egymásra vetítésében”. Egy másik lehetőség, hogy nincs sajátos nehézségük a két reprezentáció egymásra vetítésében: talán maguk a téri reprezentációk sérültek vagy nem elég specifikusak, és ezek azután a leképezési probléma nélkül is nem megfelelő nyelvi leírást eredményeznek.

Számos vizsgálat mutatott rá arra, hogy a WSz-gyermekeknél a TROG-tesztben különösen gyenge a teljesítmény a téri kifejezéseket tesztelő blokkokban: K (*hosszabb/nagyobb/magasabb*); M (*-ban/-on*) és P (*felett és alatt*) (pl. Clahsen és Almazán, 1998; Jarrold és mtsai, 2001; Phillips és mtsai, 2004). Olasz gyermekek számos prepozíciós hibát vétettek egy mondatisméltési feladatban, ahol ráadásul a hibák nagyon eltértek a tipikus fejlődésben megfigyelhetőktől: pl. *az unokák virágot szednek nagyanyjukkal* vagy *az unokák virágot szednek a nagyanya tetején* (Volterra és mtsai, 1996). A Phillips és munkatársai-féle vizsgálatban a személyek feladata az volt, hogy a TROG formátumnak megfelelően, vagyis a mondathoz tartozó kép kiválasztásával értelmezzenek téri és nem téri összehasonlításokat (*fölött vagy könnyebb*); azonban több téri és nem téri formát használtak, mint magában a TROG tesztben szereplők. A WSz-személyeknek alacsonyabb volt a teljesítményük, mint a TF gyermekeknek vagy a kisebb tanulási nehézségekkel küzdő gyermekeknek.

Mindezeket az eredményeket úgy értelmezték, hogy azok sajátos kölcsönhatásra utalnak a megismerés és a nyelv között és a nyelv szigorú modularitása ellen szólnak. Mint azonban a fenti gondolatmenet már rámutatott, szerintünk a téri kifejezések általános problémája a téri megismerés súlyos deficitje mellett triviális és igen keveset mond a nyelv-megismerés illesztésről. Ugyanakkor a téri nyelv vizsgálata különböző okokból alapvető jelentőségű: a sérült téri kifejezések vizsgálata során, a finom elemzés a téri deficit természetének pontosabb megértéséhez is elvezethet. Ilyen jellegű vizsgálatokat végzett Landau és Zukowski (2003) a Williams-szindrómások téri nyelvvel kapcsolatban.

Bár a legtöbb, a Williams-szindrómás téri nyelvre vonatkozó vizsgálat hangsúlyozza a súlyos téri deficit tükröződését a nyelvben, Landau és Zukowski szerint „a Williams-szindrómás gyermekek nem nyelvi téri korlátai legfeljebb mérsékelt hatást gyakoroltak téri nyelvhasználatukra” (105. o.). Nyolcvan, videóra felvett mozgásemény leírását kérték (40 esetben egyetlen tárgy mozgott, 40 másik esetben a figuratárgy mozgott s mellette látható volt egy mozdulatlan háttértárgy) 12 Williams-szindrómás gyerektől, ezek mentális kor kontrollszemélyeitől és felnőttektől. Ellenőrizték a mozgásemények összes összetevőjének reprezentációját és nyelvi kódolását (figura és háttér, mozgásmód és ösvény, miként azt Talmy, 1975 elemzi), melyek mindegyike

szelektíven tud sérülni, hiszen eltérnek egymástól abban, hogy milyen téri elemeket írnak le, s e téri elemek nyelvi kódolásának módjában és komplexitásában. A figuratárgyakat mindegyik csoport plafonszinten kódolta. A Williams-szindrómás gyermekek gyakrabban hagyták el a háttértárgyakat, mint a kontrollok s eltérően a kontrollcsoporttól, sokkal többet hagytak ki, amikor FORRÁS ösvényeket kódoltak, mint amikor CÉL- vagy ÚT ösvényeket. A Williams-szindrómás csoport szignifikánsan több kevésbé specifikus mozgásminőség-igét használt a jelenet leírására (pl. *megy* a *biceg* helyett), mint a felnőttek, de az egyszerű és specifikus igék aránya nem különbözött megbízhatóan a kontrollgyermekétől. Az ÖSVÉNY bizonyult a legérzékenyebb kategóriának a Williams-szindrómában, a kontrollgyerekek több helyes választ adtak mindegyik ösvénytípusra. Mindegyik csoport engedelmeskedett a téri kifejezésekre vonatkozó szemantikai korlátoknak: felületeknél az *off* ('-ról/ről') kifejezést használták, tartályoknál pedig az *out* ('-ból/ből') kifejezést. A Williams-szindrómás gyerekek szignifikánsan jobban teljesítettek a korlátos célösvényeknél, mint a FORRÁS- és ÚT ösvényeknél. Ez az utóbbi tendencia a kontrolloknál is jelen volt, de ott nem volt szignifikáns. A Williams-szindrómás gyerekeknél több helyes válasz és kevesebb kihagyás és kétértelmű tárgyatlan ige volt a cél kódolásánál, mint a másik két esetben. Landau és Zukowski hasonló mintát talált a háttértárgy kihagyásával kapcsolatban is.

A Williams-szindrómás gyermekek képesek a figura- és háttértárgyak reprezentálására, leképezésére, ezek egymáshoz viszonyított téri szerepeinek felfogására s ezeket le tudják képezni a megfelelő mondattani szerepekbe (prepozíció alanya és tárgy). Jól kódolták, s így feltehetően észlelték is a mozgásmódot. A Williams-szindrómás gyerekek számára a legnehezebb mozzanat az ÖSVÉNY dimenzió volt. Még itt is jórészt ugyanazokat a kifejezéseket használták mindhárom ösvénytípusra, mint a kontrollgyerekek és hibáik javarészt abból álltak, hogy az egyik ösvénytípusra vonatkozó kifejezést használták egy másik ösvénytípusra. Korábbi megfigyelésekkel szemben, náluk javarészt nem oda illő téri kifejezések jelentek meg, hanem olyan általános kifejezések, mint az *over* – 'át' használata, vagy az *ösvény* kifejezés elhagyása. Ez a tendencia erős volt a FORRÁS- és ÚT ösvényeknél, nem volt azonban erős a CÉL ösvényeknél.

A szerzők érdekesen értelmezik adataikat, a szelektív zavar oka szerintük a sérült, nem nyelvi téri rendszerrel való interakcióban keresendő. A zavar – mint mondják – „leginkább olyan feladatokban jelenik meg, melyek a vizuális-téri információ ideiglenes megtartását igénylik, például a téri viszonyok olyan reprezentációját, mely azután egy szomszédos, de külön térben rekonstruálandó”. Vicari és munkatársai (1996b) eredményeivel kapcsolják össze adataikat, mely eredmények szerint a Williams-szindrómásoknál listatanulás esetén a felidézésében a recenciahatás megjelenik, de nincsen elsőbbségi hatás. A FORRÁS ösvénytípusnál a figura végső nyugvópontja nem esik egybe a háttérrel. Ha a gyermek nem tudja megtartani a háttértárgy reprezentációját vagy az ösvényét egy ideig, nem tudja a megfelelő nyelvi kifejezést használni. Landau és Zukowski ennek a törekedésnek a székhelyét a téri megismerés-

ben keresik, abban, hogy a Williams-szindrómás személyeknek sajátos nehézségeik vannak a téri reprezentációk emlékezetben tartásával: a Williams-szindróma kutatói egyik legstabilabb eredménye a munkaemlékezet különböző összetevői közötti disszociáció. A Williams-szindrómások verbális rövidtávú emlékezete viszonylag jó, míg téri rövidtávú emlékezetük súlyosan sérült (Wang és Bellugi 1994; Jarrold és mtsai, 1999; Vicari és mtsai, 1996a; Racsmány és mtsai, 2001, Racsmány, 2004;). A téri nyelv szelektív sérülését vizsgáló tesztheink megbeszélésénél még visszatérünk erre a fontos kérdésre.

A mentális lexikon és nyelvtan vizsgálata

Ebben a dolgozatban öt vizsgálatot mutatunk be, melyek a Williams szindrómások mentális szótárának és nyelvtanának szerveződését tesztelték különböző szempontokból. A Williams-szindrómával kapcsolatos pszicholingvisztikai kutatásaink egy tágabb kutatási program, a Magyar Williams-Szindróma Kutatás részét képezik, a BME Kognitív Tudományi Központjában és Tanszékén, valamint az MTA–BME Neuropszichológiai és Pszicholingvisztikai Kutatócsoportjában. A kutatás során magyar WSz-gyermekek és fiatal felnőttek kognitív képességeit és fejlődését teszteljük az alacsony szintű látási funkcióktól (kontúrintegráció, orientációdetekció, perceptuális tanulás) a téri megismerés jellegzetességein át az emlékezeti (helytanulás, verbális és téri munkaemlékezet) és nyelvi működésig. Az alább bemutatott vizsgálatokat az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. A bemutatott vizsgálatok átfogó jellemzői

Feladat	Viselkedési feladat	Kutatási cél
Szemantikus fluencia	Kategóriatagok felsorolása a megadott kategóriához	Gyakorisági hatások
Képmegnevezéses Szókincsteszt	Képmegnevezés	Gyakorisági hatások
Morfológia feladat	Képi Alapú Végződésprodukción	A nyelvtan szelektív érintetlensége sérült lexikkal
Téri Névutók és Ragok	Ragok és Névutók Produkciójának vizuális helyzet alapján	A téri nyelv zavarainak mintázata, a nyelv és megismerés speciális interakciója
Mondatkiegészítés ragokkal téri és nem téri jelentésben	Szóbeli mondatkiegészítés	A téri nyelv szelektív érintetlensége

A gyakoriság kérdését egy *Fluenciafeladattal* próbáltuk ellenőrizni, mégpedig gazdag kategóriavariációkat használva, mivel a szakirodalomban talált fluencia-adatok szerint az eredményt befolyásolhatja, hogy pontosan milyen kategóriát vizsgálunk (Jarrold és mtsai, 2000). A gyakorisági hatásokat egy *Képmegnevezéses Szókincstesztben* is vizsgáltuk. A *Morfológia Feladat* a szabályos és kivételes ragozás használatán keresz-

túl a nyelvtan érintetlenségének és a mentális szótár szelektív sérülésének hipotézisét vizsgálta WSz-gyermekeknél.

A magyar mint agglutinatív nyelv nagyon gazdag végződésrendszert használ, ezért a Williams-szindrómások ragozómorfológiájának vizsgálata nem egyszerűen megismétli az angol és német kutatásokat egy újabb nyelven. A magyar allomorf rendszer ugyanis számos lényegi szempontból eltérő az angoltól. A magyarban a kivételes alakok tokengyakorisága nem annyira nagy, mint az angolban, ezért a magyarban az el-sajátítás során nem a kivételes alakok lépnek be először a gyermek szókincsébe. Ami a különböző ragozási típusok gyakoriságát illeti, a magyar inkább az angolra hasonlít, s nem a németre (lásd Marcus és mtsai, 1995): a tövek jó része szabályos ragozású osztályba tartozik és a kis számú kivétel zárt osztályokat alkot.

Mind a némettől, mind az angoltól eltérően, a magyarban a végzések változatlanok és azonosíthatók minden tőtípusnál, legyen az szabályos vagy kivételes. A többesszámot jelölő szuffixum például mindig *-k*; miközben vagy a *tő* váltakozik (például *v*-vel bővül: *ló-lovak* vagy a magánhangzója rövidül *kéz-kezek*) vagy a kötőhang változik (*láb-lábak* szemben a szabályos *báb-bábok*-kal). Itt nem adunk részletes leírást a magyar főnévi allomorfia jelenségéről és elemzéséről, csak azt mutatjuk be, ami vizsgálataink szempontjából releváns (a bemutatás alapját adó nyelvészeti irodalomban megtalálhatók a további részletek: Kiefer (1998), Nádasdy és Siptár (1994), Törkenczy (1994), valamint Rebrus (2000).

A negyedik, *Téri Ragok és Névtők* feladatban téri kifejezésekkel kapcsolatos teljesítményt vizsgáltunk és azt a kérdést feszegetjük, hogy a) szelektíven sérülnek-e a téri kifejezések a nyelven belül, b) van-e speciális interakció Williams-szindrómában a téri megismerőképességek és a nyelvi képességek között. Ugyanezt a kérdést célozta meg az ötödik, mondatkiegészítési vizsgálat, amely egy tisztán nyelvi feladatban tesztelte a ragok használatát téri és nemtéri jelentésükben is.

A vizsgálatainkban használt téri kifejezések minden téri viszony esetében az ún. irányhármasság mindhárom kategóriájában megjelennek. Ez a szimmetria a magyar nyelvet különösen alkalmassá teszi a téri nyelvi kifejezések vizsgálatára. Ez azt jelenti, hogy vannak STATIKUS kifejezések (*-ban*) és két dinamikus forma: az egyik a CÉL-t (*-ba*) vagy az ÖSVÉNY végpontját, a másik pedig a FORRÁS-t vagy az ÖSVÉNY kiindulópontját (*-ból*) kódolja. A magyar nyelv érdekessége ebből a szempontból, hogy ugyanolyan formai komplexitású eszközökkel kódolja mind a három viszonyt, ezért Macwhinney (1976) nyomán mondhatjuk azt, hogy „a magyar végzések formai összetettségükben nemigen térnek el egymástól, így azután megjelenésük eltérése a nyelvelsajátítás során szemantikai és pragmatikai tényezőknek tulajdonítható” (Macwhinney 1976, 409. o.). Ezért feltételezhetjük azt is, hogy a nyelvi komplexitást mintegy kiegyenlítve, az esetleges mintázatbeli eltérések a Williams-szindrómásoknál a téri megismerés mechanizmusainak eltéréseit fogják tükrözni.

Hipotéziseink a korábbi vizsgálatok eredményei és elméleti-módszertani kritikái alapján a következők voltak:

1. A mentális lexikon szerveződését Williams-szindrómában befolyásolja a gyakoriság
2. A mentális nyelvtan nem szelektíven érintetlen
3. A téri kifejezések használata a téri megismerést is érintő feladatokban elmarad a kontrollcsoporttól, de nem találunk ezt a kifejezéscsoportot érintő szelektív sérülést a nyelven belül.

1. vizsgálat: Szemantikai Fluencia

Személyek

A feladatot 12 Williams-szindrómás és 12 kontrollszemély végezte el. A WSz-csoport átlagos életkora 13,5 év volt (SD: 4,4). A személyeket az egész vizsgálatsorozat során a magyar Williams Szindróma Társaság segítségével toboroztuk. A kontrollcsoport ebben az esetben a Peabody Képi Szókincs Tesztel kiválasztott, azonos passzív szókincsméretű gyermekcsoport volt. A Peabody-átlagok a WSz-csoportban: 99,3 (SD: 28,5), verbális kontrollcsoportban (VK): 101,3 (SD: 26,5). A kontrollcsoport átlagos életkora 7,5 év volt (SD = 1,3). A szókincsnek megfelelő verbális életkori kontrollt Jarrold és kollégái érveivel egyetértésben választottuk: arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen lehetséges különbségek vannak a szótár szerveződési mintázatában s az ilyen különbségek akkor állapíthatók meg, ha az azonos szókincsméretű csoportokat hasonlítjuk össze.

Eljárás

A személyeket egy csendes szobában egyenként vizsgáltuk, a laboratóriumban vagy az iskolában, vagy a Williams-szindrómások nyári családi táborában. A szemantikus fluenciavizsgálat nyolc kategóriát használt, ahol egy kategóriához annyi kategóriát kell felsorolni, amennyi eszükbe jut egy perc alatt. A nyolc kategória a következő volt: ENNIVALÓ, ÁLLAT, INNIVALÓ, HANGSZER, FOGLALKOZÁS, OLVASNIVALÓ, BÚTOR, RUHA. A válaszokat magnószalagra rögzítettük s azután átírtuk a további elemzés számára. A gyakorisági adatokat Kónya és Pintér (1986) 366 középiskolással végzett szemantikai fluenciavizsgálatából vettük. Bár az eljárás két szempontból eltért az eredetitől, hiszen Kónya és Pintér írásban kérte a válaszokat és 30 másodperces időt adott, mi pedig szóbeli választ vártunk és 1 perc állt a személyek rendelkezésére, mégis úgy véljük, hogy mutatóink megfelelőek és a magyarul rendelkezésre állók közül mindenképpen a legjobbak. Módszertanilag is védhető e mércék felhasználása, ismét Jarrold és munkatársai (2000) érvei alapján: e normák nem egy csoportot mérnek fel, hanem két csoport teljesítményét egymással hasonlítják össze, azonos mutatókat használva. A Kónya és Pintér által ajánlott három mutatóból kettőt használtunk, az első egy adott elem Gyakorisága: hányszor említették a

mintában és RangSORa, mely megmutatja, hogy a résztvevők listáiban egy szó átlagosan hányadik elemként jelenik meg. Ha olyan szó fordult elő vizsgálatunkban, mely nem volt meg a Kónya és Pintér-mintában, mindkét mércére 0 értéket adtunk.

Eredmények

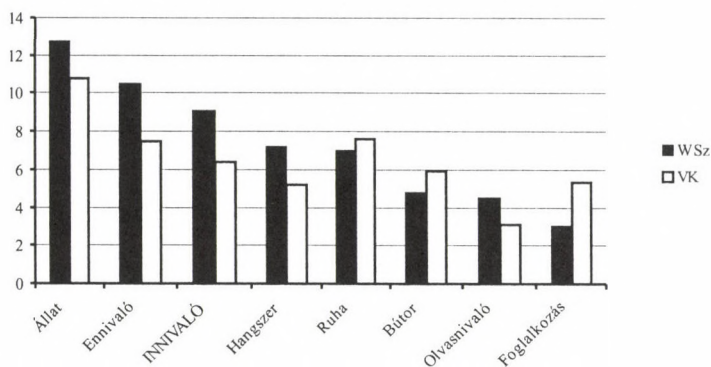
A fluenciafeladatban különböző mutatókat használtunk: mindegyik kategóriánál megszámoltuk (a) a helyes válaszok számát, (b) a kategórián kívül eső válaszokat, (c) az ismétlések számát, (d) az elemek gyakoriságát és (e) rangszámát, valamint (f) a nulla gyakoriságú elemek megjelenését. Az elemzéseket minden vizsgálatnál az SPSS statisztikai programcsomag segítségével végeztük. A CSOPORT és a nyolcszintű kategóriafaktorral számított, kétszemponos variancia-analízisben a CSOPORTnak nem volt főhatása ($F(1,176) = 2,44$; n. sz.). A KATEGÓRIAhatás szignifikáns volt ($F(7,176) = 11,09$; $p < 0,001$). A két kategória interakciója szintén nem volt szignifikáns ($F(7,176) = 1,5$; n. sz.). A KATEGÓRIA faktornak mindegyik függő változóban megvolt a maga főhatása. A CSOPORTnak szignifikáns hatása volt a kategóriába nem tartozó elemekre: a Williams-szindrómások sokkal több ilyen említettek ($F(1,176) = 5,5$; $p < 0,05$). A CSOPORT hatása megmutatkozott az ismétlések számában is, ismét a Williams-szindrómások produkáltak többet ($F(1,176) = 15,43$; $p < 0,001$). A CSOPORTnak ugyanakkor nem volt hatása a GYAKORISÁGra és a RANGSORra ($F < 1$ mindkét esetben). A CSOPORTthatás szignifikáns volt a nulla gyakoriságú elemek számát tekintve, ami azt jelenti, hogy a Kónya és Pintér (1986) vizsgálatból hiányzó elemek gyakoribbak voltak a Williams-szindrómás csoportnál ($F(1,176) = 8,08$; $p < 0,01$).

A KATEGÓRIAhatás mindegyik változóban megjelent, ami azt mutatja, hogy a kategória mérete és ismerőssége nem befolyásolja a válaszokat. A 2. táblázat egy 14 éves Williams-szindrómás fiú és a 9 éves szókinskontrollja válaszait mutatja egy gazdag és egy kevesebb taggal rendelkező kategóriából.

2. táblázat. Példa a Williams-szindrómás és a kontroll gyermekek válaszaira a kategóriafluencia feladatból

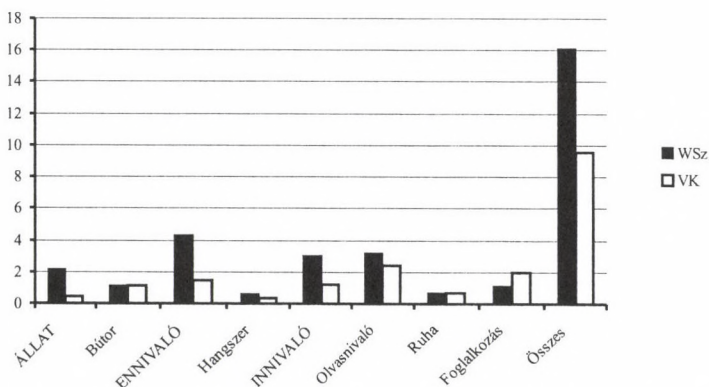
Állat		Bútor	
WSz	VK	WSz	VK
ló	mókus	asztal	szék
kecske	lepke	szék	ágy
szarvas	szarvas	ágy	pad
mufflon	rénszarvas	hintaszék	íróasztal
mókus	krokodil		szekrény
oroszlán	disznó		fofel
béka	tengerimalac		polc
tyúk	egér		
kakas	farkas		
liba	macska		
kacsa	róka		
dinoszaurusz	nyúl		
mamut	madár		
majom	teknősbéka		
gazella	hal		
strucc	béka		
kígyó	bagoly		
bagoly	rigó		
egér			
macska			
kutya			

Az 1. ábra csoportok és kategóriák szerint mutatja a válaszok számát: a Williams-szindrómás csoport egyedül az INNIVALÓ kategóriájában produkált több választ. A válaszok a Williams-szindrómás csoport szerinti, csökkenő sorrendben vannak felsorolva. A kategóriák sorrendje kicsit más a kontrollcsoportnál, a HANGSZEREKET megelőzi a RUHA, BÚTOR és FOGLALKOZÁS. A HANGSZER kategória talán ismerősebb és gazdagabb a Williams-szindrómások számára, mert sokan közülük zeneterápiás foglalkozásokon vesznek részt. A Williams-szindrómás csoport sokkal több olyan választ produkált, mely nem elfogadható kategóriatag: a Williams-szindrómásoknál 3,8, a SZÓTÁRI Kontrollnál 1,8 az összes elfogadhatatlan válaszok átlagos száma. A Williams-szindrómások a legtöbb hibát a FOGLALKOZÁS kategóriában vétették, míg a kontrollcsoportnál az OLVASNIVALÓ volt a legnehezebb kategória. A Williams-szindrómás csoport mindegyik kategóriában több elemet ismételt, s a két csoport közti legnagyobb különbség a RUHA kategóriában volt.

1. ábra. A válaszok átlagos száma kategóriánként a Williams-szindrómás és a kontrollcsoportban. A csoportok között szignifikáns eltérést mutató kategóriákat nagybetűvel jelöljük az ábrákon

A gyakoriság kérdését tekintve a következő eredményeket kaptuk: nincs különbség a két csoport közt a felsorolt elemek átlagos gyakoriságában és rangsorában. Voltak azonban eltérések a nulla-gyakoriságú elemekben, a Williams-szindrómás személyek általában több ilyen produkáltak. Mint a 2. ábra mutatja, a következő három kategóriában volt a legnagyobb eltérés: ÁLLAT, ENNIVALÓ és INNIVALÓ. Ezek talán azok a kategóriák, melyek a legismerősebbek vagy legérdekesebbek a Williams-szindrómások számára. A Williams-szindrómás személyek válaszai még ezekben a kategóriákban sem szokatlanok vagy ritkák, hanem inkább az ételek vagy állatok gyermeknyelvi becézései voltak (*parileves, pipipapi*), melyek a tipikus fejlődésben a kontrollcsoport által lefedett életkorra már eltűnnek. Mindkét csoportban voltak más elemek is, amelyek nem fordulnak elő Kónya és Pintér adatbázisában, egyszerűen azért, mert a két vizsgálat közt eltelt idő alatt új márkanevek, étel- és italnevek árasztották el a magyar piacot (ilyenek voltak például a *pizza*, a *hamburger* vagy a *Fanta*). Ezek mindkét csoportban egyformán megjelentek és zéró értéket kapnak.

2. ábra. A nulla gyakoriságú elemek a két csoportban kategóriánként

Megbeszélés

A fluenciafeladat eredményeit a következőképpen foglalhatjuk össze. Nem volt szignifikáns különbség a Williams-szindrómás és a kontrollcsoport között a produkált elemek számában s az elemek gyakoriságában és rangszámában. Voltak azonban különbségek a két csoport közt a következőkben: az elősorolt, kategórián kívül eső elemek számában, itt a Williams-szindrómás személyek többet említettek. Az ismétlésekből is a Williams-szindrómások produkáltak többet; ugyanez állt a nulla gyakoriságú elemek számára, az ÁLLAT, az ENNIVALÓ és az INNIVALÓ kategóriákban.

A fluenciafeladattal kapcsolatos eredmények arra utalnak, hogy a Williams-szindrómás személyek nem fluensebbek, mint a passzív szókinszben illesztett átlagos fejlődésű gyermekek, s nem mutatnak eltérést a szemantikai kategóriához tartozó lexikai elemek visszaidézését és produkcióját befolyásoló tényezőkben. Két szignifikáns különbség volt megfigyelhető: a Williams-szindrómás gyermekek több ismétlést produkáltak, ez azonban nem a nyelvvel, hanem a végrehajtó működésekkel kapcsolatos problémákat tükrözi. Ezen kívül több kategórián kívüli elemet soroltak fel; legtöbb hibájuk a számukra kevésbé ismerős kategóriákkal kapcsolatos (BÚTOR és FOGLALKOZÁS).

2. vizsgálat: Képmegnevezési Szókinszfeladat

Résztvevők

15 Williams-szindrómás személy (átlagéletkor 13,4; SD: 4,3) és 15 Peabody-értékek alapján verbális korban illesztett (VK) kontrollszemély vett részt a feladatban (VK átlagéletkor 7,1 év, SD: 0,9; Peabody pontszám mindkét csoportban: 98, SD: 28,6). A legtöbb Williams-szindrómás gyermeket egy nyári tábor alatt, a kontrollcsoportbeli gyerekeket iskolájukban vagy óvodájukban vizsgáltuk.

Anyagok

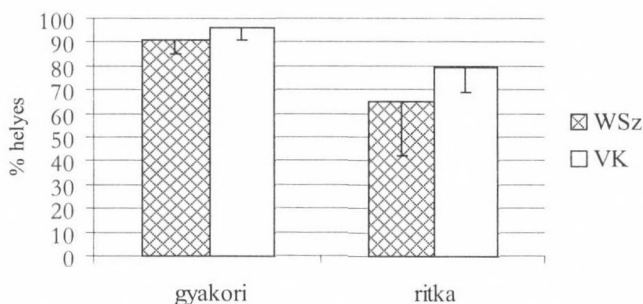
A megnevezendő képeket a célszó szófaja és gyakorisága alapján válogattuk ki. Különböző képi anyagokat használtunk, fekete-fehér vonalrajzokat választottunk ki több forrásból (Bates és munkatársai 2000; Druks és Masterson, 2001; Masterson és Druks, 1998). Három kategóriát vizsgáltunk: 30 FŐNÉV volt, s ide tárgyak, állatok vagy növények rajzai tartoztak. Az IGE csoportban is 30 kép volt, cselekvéseket mutattak be, az ÖSSZETETT szócsoporthoz pedig 20 szó, melyek tárgyakat mutattak be, s az elvárt elnevezés összetett főnév volt. Mindegyik kategóriában az elvárt szavak fele gyakori, a fele pedig ritka volt (Füredi és Kelemen, 1989).

Eljárás

A személyeket egyenként teszteltük, mindegyik képhez olyan kérdéseket adtunk, mint *Mi ez?* – a FŐNEVEKnél és az ÖSSZETETT szavak esetében, és *Mit csinál a ...?* – az IGÉK esetén. A válaszokat lejegyeztük. Időkorlát nem volt. Független változók a szó szófaja és gyakorisága volt, függő változó pedig a válasz helyessége. A választ akkor ítéltük helyesnek, hogy ha a Székely és Bates (2000); Bates és munkatársai (2004), valamint Druks és Masterson (2001) normák szerint a felnőttek többsége által adott válasz megegyezett vagy szinonim volt az elhangzottal. Az összetett szavaknál csak az összetett szavakat fogadtuk el helyes válasznak.

Eredmények

Háromszempontos varianciaanalízist végeztünk, ahol a szempontok a CSOPORT, a SZÓFAJ és a GYAKORISÁG voltak. Szignifikáns főhatást kaptunk mindhárom tényezőre. (CSOPORT: $F = 5,4$; $p < 0,05$; SZÓFAJ: $F = 18,6$; $p < 0,001$ és GYAKORISÁG: $F = 87,03$; $p < 0,001$). Itt azonban sem a CSOPORT-SZÓFAJ, sem a CSOPORT-GYAKORISÁG interakció nem volt szignifikáns ($F = 1,8$; n. sz.; $F = 2,9$; n. sz.). Vagyis a passzív szókinszben illesztett csoport sokkal jobban teljesített a produkciós feladatban, de a SZÓFAJ és a GYAKORISÁG hatása nem volt eltérő a két csoportban. A 3. ábra a két csoport eredményeit mutatja, a szófaj hatásától függetlenül.

3. ábra. A gyakoriság hatása képi szókinsz feladatban a Wsz és VK csoportoknál

3. vizsgálat: Morfológia Feladat

Személyek

A résztvevők ugyanazok voltak, mint az előző vizsgálatban, kivéve egy Williamszindrómást és az ő illesztett kontrollját.

Anyagok

A magyar fonévi allomorfok rendszere

Kivételes tőosztályok¹

1. *Epentetikus tövek.* Ezeknek a töveknek két alakja van. A tövek szabad alakja mindig -VCVC² (*bokor, terem*) szekvenciában végződik, amelyben az utolsó magánhangzó Ø-val alternál, így a tövek néhány kötött alakját (többek között a többesszámot és a tárgyesetet) egy -VCC- szekvencia (*bokrot, termet*) zárja. Más szuffixumok a tő szabad formájához kapcsolódnak: *bokorban* és *teremben*.

2. *Nyitótövek.* Ebben a csoportban nem maguk a tövek alternálnak, hanem a kötőhangzójuk lesz alsó nyelvéllású a szabályosan középső nyelvéllású helyett. Ez a magánhangzó engedelmeskedik a magánhangzó-harmónia megszorításainak, és a tő hátsó magánhangzója után *a* (pl. *ház ~ házak* szemben a produktív *gáz ~ gázok*-kal), és elöl képzett magánhangzók (valamint a kerekített *ö, ü* után is) *e* a kötőhangzó (pl. *hölgy ~ hölgyek* szemben a produktív *rög ~ rögök*-kel).

3. *Rövidülő tövek.* Az utolsó szótag magánhangzója, amely ezeknek a töveknek a szabad alakjaiban hosszú, rövidül, amikor a fenti szuffixumok valamelyike társul a tőhöz (pl. *egér ~ egerek; bogár ~ bogarak*). Más szuffixumok a szabad alakhoz társulnak: *egérben* és *bogárban*). A rövidülő tövek a nyitótövekhez hasonlóan alsó nyelvéllású kötőhangzóval járnak együtt.

4. *V-betoldó tövek.* Ebbe a tőosztályba egyszótagos, hosszú magánhangzóra végződő szavak tartoznak. A tövek kötött alakjában, egy (v) toldódik be a tővégi és a kötőmagánhangzó közé, és a tővégi magánhangzó rövidül. (*tő ~ tövek* vs. *tőben, ló ~ lovak* vs. *lóban*). Ezek a tövek egyben nyitótövek is.

Szabályos tőosztályok

Az idetartozó tövek minden szuffixummal ugyanabban a formában fordulnak elő.

5. *Alsó nyelvéllású magánhangzóra végződő tövek.* Az alsó nyelvéllású magánhangzók (*a, e*) megnyúlnak (*á* és *é* lesz belőlük), ha a tő toldalékot kap (*kamra ~ kamrák; csésze ~ csészék*).

6. *Mássalhangzó (C)-végű tövek.* A kötőhangzós szuffixumok magánhangzója *e* tövek ragozott alakjaiban mindig megjelenik. (például a többesszám esetében, amit jelelhetünk -vk-val; pl. *mester ~ mesterek; alap ~ alapok*). A tárgyeseti -t viselkedése bonyolultabb: bizonyos mássalhangzók után nem ékelődik be kötőhangzó (koronális nazálisok, likvidák, és szibiláns frikatívák után, pl. *mester ~ mestert*), a többi mássalhangzónál a kötőhangzó is megjelenik (pl. *alap ~ alapot*).

¹ Két nem produktív tőtípust kihagytunk a leírásból és a vizsgálatból is, mivel kevés elemet tartalmaznak: a) az antiharmonikus töveket, amelyek ragozott alakjai megsértik a magánhangzó-harmónia szabályait (*híd ~ hidat*) és a b) metatetikus vagy hangátvető töveket (*pehely ~ pelyhet*).

² V: magánhangzó; C: mássalhangzó.

7. *Nemalsó magánhangzóra végződő tövek.* Ezeknél a töveknél nincs kötőhangzó, és a tővégi magánhangzó nem változik (*hajó ~ hajók; buli ~ bulik*).

A vizsgálatban 28 képpárt és hozzájuk tartozó kérdéseket használtunk a ragozott alakok kiváltására, Pléh, Palotás és Lőrík (PPL; 2002) Főnévi allomorfia tesztjének nyomán. E vizsgálat képeit kiegészítettük úgy, hogy minden tőtípusba ugyanannyi elem tartozzon, és mindegyikben legyen két gyakori és két ritka szó. A képpárokból az első kép mindig egy tárgyat mutatott – ezt megneveztettük a gyerekekkel, a másodikhoz pedig egy olyan kérdést tettünk fel, amelyre a válasz a főnév tárgyragos vagy többes számú formája volt. A fent bemutatott három szabályos és négy kivételes tőtípust vizsgáltuk, mindegyikből két gyakori és két ritka (Füredi és Kelemen, 1989) célszót teszteltünk. A 3. táblázat mutat példákat.

3. táblázat. Példák a morfológia vizsgálatból tőtípus és gyakoriság szerint

Tőtípus	Példa	
	Gyakori	Ritka
1. Hangejtő	<i>majom-majmok</i>	<i>bagoly-baglyot</i>
2. Nyitó tő	<i>hal-halak</i>	<i>sál-sálak</i>
3. Rövidülés	<i>kenyér-kenyerek</i>	<i>bogár-bogarak</i>
4. v-betoldás	<i>kő-követ</i>	<i>távcső-távcsövet</i>
4. Alsó V	<i>kutya-kutyát</i>	<i>teve-tevék</i>
5. Mássalhangzó	<i>asztal-asztalok</i>	<i>pingvin-pingvinek</i>
6. Nem alsó V	<i>cipő-cipőt</i>	<i>hattyú-hattyút</i>

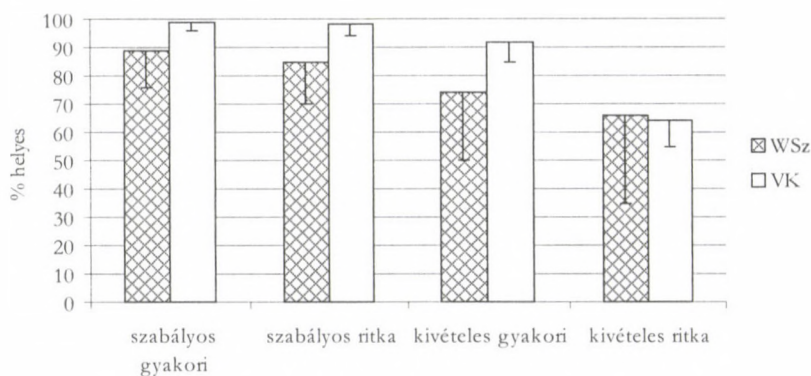
Eljárás

A személyek először megnevezték a képpár első képén látható tárgyat. Ezután megkapták a második képet és vagy a többes számot (*Mik ezek?*), vagy a tárgyragot (*Mit eszik a gyerek?*) előhívó kérdéseket kaptak. A válaszokat lejegyeztük, nem volt időkorlát. Független változók a tőtípus és a szógyakoriság voltak, a függő változó pedig a válasz helyessége volt. Egy válasz akkor számított helyesnek, ha megfelelő ragozott alak szerepelt benne, ha jelöletlen volt vagy eltért a célválasztól, akkor hibásnak kódoltuk.

Eredmények

A WSz és VK csoportok eredményeit a 4. ábra mutatja. 2 x 2 x 2 szempontos varianciaanalízist végeztünk, CSOPORT, SZABÁLYOSSÁG és GYAKORISÁG faktorokkal. Mindhárom faktor szignifikáns főhatást mutatott: CSOPORT ($F(1,28) = 4,96$; $p < 0,05$); SZABÁLYOSSÁG ($F(1,28) = 66,2$; $p < 0,001$) és GYAKORISÁG ($F(1,28) = 16,9$; $p < 0,001$). A CSOPORT interakciója sem a SZABÁLYOSSÁG sem a

GYAKORISÁG faktorra nem volt szignifikáns. ($F(1,28) = 0,52$; n. sz. és $F(1,28) = 2,8$; n. sz.), de a SZABÁLYOSSÁG x GYAKORISÁG interakció szignifikáns volt ($F(1,28) = 18,05$; $p < 0,001$), mint ahogyan a három faktor interakciója is ($F(1,28) = 9,5$; $p < 0,05$). A VK csoport szignifikánsan jobb teljesítményt nyújtott a gyakori ($t = 2,84$; $p < 0,05$) és ritka szabályos alakokon ($t = 3,27$; $p < 0,05$), és a gyakori kivételeseken is ($t = -2,86$; $p < 0,05$), de a ritka kivételeseken nem volt szignifikáns a különbség ($t = 0,89$; n. sz.). A különböző morfológiai típusok páronkénti összehasonlításai a két csoportban azt mutatták, hogy mindkét csoportban szignifikánsan jobb a teljesítmény a szabályos alakokon a kivételesekkel szemben (VK: $t = 14,22$; $p < 0,001$; WSZ: $t = 4,06$; $p < 0,01$), ezt a hatást megtaláltuk mind a gyakori, mind a ritka szavak szabályosság szerinti elemzésével. A gyakoriság hatása azonban eltérő volt a két csoportban: a verbális kontrollcsoport szignifikánsan jobb teljesítményt nyújtott a gyakori kivételeseken, mint a ritkákön ($t = 8,56$; $p < 0,001$), de a pontszámaik éppen olyan magasak voltak a ritka szabályos alakokon, mint a gyakoriakon ($t = 0,34$; n. sz.). A WSz-csoportban nem találtunk gyakorisági hatást sem a szabályosakon, sem a kivételeseken (gyakori szabályosak–ritka szabályosak: $t = 1,15$; n. sz.; gyakori kivételesek–ritka kivételesek: $t = 1,13$; n. sz.).

4. ábra. Williams szindrómás és azonos szókincsű kontrollcsoport százalékos főnévragozási teljesítménye

A hibákat is megvizsgáltuk az eltérő mintázatok után kutatva, és mivel a kontrollcsoport nem ejtett elég hibát a mintázatok feltárásához, 30 fiatalabb tipikus fejlődésű gyerek adataihoz hasonlítottuk a WSz hibamintázatot. Itt most csak az összegzést közöljük, részletes elemzését lásd Lukács és mtsai. (megjelenés alatt). A két csoport közti legfontosabb különbségek a következők voltak. A kivételes válaszok szabályosítása jóval gyakoribb volt a kontrollcsoportban, mint a Williams-szindrómások körében, és mindkét csoportban előfordult a szabályos alakok túlszabályosítása is (pl. pingvinet). A jelöletlen válaszok a WSz-csoportra voltak inkább jellemzőek. Zukowski szerint ez a hibatípus azt tükrözi, hogy a Williams-szindrómásoknak volt valami

tudásuk a kivételes alakok kivételességéről, ezért nem ragozták őket szabályosaként, ugyanakkor nem állt rendelkezésükre a megfelelő forma, így adtak jelöletlen válaszokat. Ezt az értelmezést megkérdőjelezi a szabályos alakoknál megfigyelt jelöletlen válaszok viszonylag magas aránya a mi vizsgálatunkban. A „nem tudom” válasz fel sem merül a WSz-csoportban, ugyanakkor a TF-csoportban ugyanolyan gyakori, mint a jelöletlen válaszok csoportja. Ez talán azt tükrözi, hogy a WSz-csoport mindenáron válaszolni akart, vagyis a társas megfelelésre törekedett; másrészt a TF gyermekek jobban is értették a feladatot.

4. vizsgálat: Téri Ragok és Névutók

Téri nyelv a magyarban

A magyarban számos lehetőség van a téri viszonyok kódolására. Ide tartoznak a helyragok, a téri névutók, az igekötők és a határozószók. Vizsgálatainkban a helyragokat és a téri névutókat vizsgáltuk. Ezeknél a helyragok a magánhangzó-harmóniát követik és egyszerű viszonyokat kódolnak (*-ban*, *-on*). A névutók többnyire bonyolultabb kognitív szerkezetű viszonyokkal foglalkoznak (*mögött*, *alatt*, *között* stb.), ugyanakkor formailag szisztematikusak és azonos komplexitásúak. Ezt mutatja a 4. és a 5. táblázat összehasonlítása.

4. táblázat. Téri ragok vizsgálatainkban

Téri viszony	Statikus	Cél	Forrás
FELÜLET	<i>-on/en/ön</i>	<i>-ra/re</i>	<i>-ról/ről</i>
TARTÁLY	<i>-ban/ben</i>	<i>-ba/be</i>	<i>-ból/ből</i>
SZOMSZÉDSÁG	<i>-nál/nél</i>	<i>-hoz/hez/höz</i>	<i>-tól/től</i>

5. táblázat. Téri névutók vizsgálatainkban

Téri viszony	Statikus	Cél	Forrás
MÖGÖTT	<i>mögött</i>	<i>mögé</i>	<i>mögül</i>
ELŐTT	<i>előtt</i>	<i>elé</i>	<i>elől</i>
ALATT	<i>alatt</i>	<i>alá</i>	<i>alól</i>
MELLETT	<i>mellett</i>	<i>mellé</i>	<i>mellől</i>
KÖZÖTT	<i>között</i>	<i>közé</i>	<i>közül</i>

Személyek

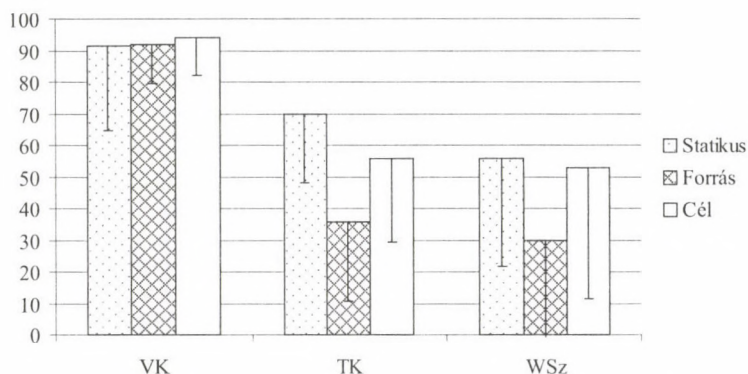
A korábbi vizsgálatok személyei vettek részt, ketten azonban, a hozzájuk tartozó kontrollszemélyekkel együtt kimaradtak. A téri kifejezésekhez használtunk egy további kontrollcsoportot, mely a MAWGYI-R mozaikpróbájában mutatott teljesítményen alapult. Ebbe a csoportba 14 gyerek tartozott, átlagos életkoruk 4,6 (SD: 0,9) év volt, vagyis közel tíz évvel fiatalabbak voltak, mint a Williams-szindrómás csoport.

Eljárás

A téri kifejezések produkciójának vizsgálatára a Pléh, Palotás és Lőrök (2002) teszt-sorozat Téri Ragok és Névutók feladatát használtuk. A névutók kiváltásához két játékszekrényt használtunk vonatkoztatási tárgyként, céltárgyként pedig kis műanyag háromszög-, kör- és négyzetlapokat. Ugyanilyen céltárgyakat használtunk a téri ragok kiváltására, a vonatkoztatási tárgy itt azonban két pohár volt, amelyek közül az egyik lefelé fordítva állt az asztalon. A kísérletvezető a céltárgyakat rakosgatta és a gyerekektől három, jellegzetes iránykódolást tartalmazó kérdésre várt választ. Ilyen kérdéseket tett fel: *Hol van a kék kör?* (STATIKUS); *Hova tettem a kék kört?* (CÉL) és *Honnan vettem el a kék kört?* (FORRÁS). 6 helyragot és 15 névutót vizsgáltunk (lásd 4. és 5. táblázat).

Eredmények

A Williams-szindrómás csoport eredményeit a Verbális és Téri Kontroll (VK és TK) csoportok eredményeivel együtt az 5. ábrán láthatjuk. A Williams-szindrómás csoport szignifikánsan alacsonyabb teljesítményt nyújtott, mint a VK csoport, mind a ragoknál ($F(1,26) = 25,7; p < 0,001$), mind a névutóknál ($F(1,26) = 37,8; p < 0,001$). A téri kontrollszemélyek is jobban teljesítettek, mint a Williams-szindrómások a ragoknál ($F(1,26) = 3,8; p < 0,05$), a névutóknál azonban nem volt különbség ($F(1,26) = 0,64; n. sz.$). Az irány szempontjából elemezve a névutókat kiderült, hogy mind a CSOPORT főhatása ($F(2,39) = 15,25; p < 0,001$), valamint az IRÁNY főhatása ($F(2,78) = 13,15; p < 0,001$) szignifikáns és szignifikáns az interakció is ($F(2,78) = 3,94; p < 0,001$). Utólagos Sheffé-próbák azt mutatják, hogy a Williams-szindrómások és a verbális kontrollok közti eltérés, valamint a téri kontrollok és a verbális kontrollcsoport közti eltérés szignifikáns volt, míg a Williams-szindrómás és a téri kontrollcsoport azonos szinten teljesített (WSz – VK $F(1,26) = 22,52; p < 0,001$; TK – VK $F(1,26) = 36,75; p < 0,001$; Wsz – TK $F(1,26) = 0,53; n. sz.$). A páros összehasonlítások szerint nem volt szignifikáns eltérés a Williams-szindrómások és a téri kontrollcsoport közt egyik irányban sem. A VK csoport-összehasonlítás szerint a Williams-szindrómás csoport mindegyik iránynál rosszabbul teljesít (Statikus: $t(26) = 3,06; p < 0,01$; Forrás: $t(26) = 5,95; p < 0,001$; Cél: $t(26) = 3,6; p < 0,01$).

5. ábra. A különböző téri irányok viszonylagos nehézsége a névutóknál a három vizsgálati csoportban

5. vizsgálat: mondatkiegészítés – ragok téri és nem téri jelentésben

Ezzel a vizsgálattal a téri kifejezések Williams-szindrómával kapcsolatban felmerült szelektív sérülésének hipotézisét szerettük volna tesztelni. Hogy a téri nyelvet a téri megismerés zavaró hatása nélkül elemezhetjük, esetragok téri és nem téri jelentésű használatát vizsgáltuk egy olyan mondatkiegészítési feladatban, amelyben nem valódi téri elrendezésekről kellett leírást adni, hanem pusztán verbálisan kellett használni a ragokat. A német előjárószók vizsgálata (Friederici, 1982) azt mutatta, hogy a Broca afáziásoknak nagyobb nehézséget jelent a csak szintaktikai funkcióval bíró prepozíciók produkciója, míg a Wernicke afáziásoknak ugyanazoknak a prepozíciós formáknak a téri jelentésű használata nehezebb. Ehhez a vizsgálathoz olyan mondatokat válogattunk össze, ahol a jó megoldás inkább lexikális és pragmatikai, mint téri információra épült. Mivel a személyek a mondatzáró szuffixumig a teljes mondatot hallották, az igéből és nem alanyi főnévből nyert információra támaszkodhattak. Nézzük az alábbi a) és b) példákat.

a) *Pisti tanult a balesetből.*

b) *Az oroszlán megszökött a ketrecből.*

Míg az a) mondatban a szuffixumot az ige választja ki, a b) mondatban a *megszökök* ige csak annyi megköötést tesz, hogy a főnévhez FORRÁS típusú rag kapcsolódjon. Ez az információ kombinálható a *ketrec* tartály jellegével, és ezt az információt a magánhangzó-harmónia szabályaival kiegészítve egyértelmű a *-ből* szuffixum kiválasztása.

Fő kérdésünk az volt, hogy a Williams szindrómás személyek hibásan használják-e a téri ragokat egy tisztán nyelvi feladatban, és függ-e a teljesítményük attól, hogy

ugyanaz a rag a téri vagy nem téri jelentésben jelenik meg a mondatban. A feladat elrendezésében az a lehetőség is benne rejtett, hogy a nyelv-megismerés interakcióról tudjunk meg valami újat. A kognitív nyelvészet amellett érvel, hogy a nyelv szemantikai feldolgozása nem nyelvi kognitív modellek aktivációján keresztül történik (pl. Talmy, 2000), ami a téri kifejezések esetében téri mentális modellek aktivációját jelenti. Kérdés, hogy ezek a téri modellek a téri kifejezések metaforikus használata során is aktiválódnak-e (Lakoff és Johnson, 1980). Ha a téri modellek a konkrét és/vagy metaforikus téri nyelvhasználat során aktívak, akkor ugyanazokat az ösvény- és téri viszony hatásokat kellene megfigyelnünk, mint amelyeket az előző, valódi téri elrendezések leírására épülő vizsgálatban megfigyeltünk. Ha még a konkrét használatnál sem jelentkezik ilyen hatások, akkor az azt jelenti, hogy nem feltétlenül aktiváljuk a téri modelleket a téri kifejezések használata során.

Résztevők

A mondatkiegészítési feladatban 15 Williams-szindrómás személy (Átlagéletkor: 15,8; SD: 4,6) és 15 Peabody pontszámában illesztett verbális kontrollszemély (Átlagéletkor: 7,8; SD: 1,9) vett részt (PPVT-pontok mindkét csoportban: 105,8; SD: 29,03).

Eljárás

A résztvevőknek ebben a feladatban olyan mondatokat kellett kiegészíteniük, amelyekben az utolsó főnévről hiányzott a rag. A kísérletvezető az egész mondatot felolvasta a szuffixumig, és megvárta, amíg a résztvevő befejezi a mondatot. Őt gyakorló-mondat biztosította, hogy a személy megértette a feladatot.³

Mindegyik mondatához tartozott egy kép, hogy érdekesebbé tegye a feladatot. A legtöbb esetben azonban nem volt szükség a képekre, sőt, lelassították az eljárást, így csak akkor használtuk őket, ha a személy túl általános választ adott, eltért a célválasztól, vagy ha a mondatföredék többfajta befejezést lehetővé tett, de a kép a releváns elrendezés ábrázolásával egyértelműsítette azt. A 4. táblázatban bemutatott 9 ragot használtuk, mindegyiket téri és nem téri jelentésében is. Mindegyik típushoz 5 példamondat tartozott, így összesen $2 \text{ (téri-nemtéri)} \times 9 \text{ (eset)} \times 5 = 90$ mondatból állt a teszt. A 9 rag a téri viszony és az ösvénytípus két dimenziója mentén kódolt információ. A téri viszony dimenzió mentén a ragok megkülönböztetik a TARTÁLY, FELÜLET és a SZOMSZÉDSÁG típusú viszonyokat. Az ösvény dimenzió mentén a ragok az előző vizsgálatnál már részletesen tárgyalt STATIKUS és két dinamikus ösvényt (FOR- RÁS és CÉL) különítenek el. Ezeket a megkülönböztetéseket használjuk a nem téri jelentésekre is. A 6. táblázat példákat mutat a célmondatokra a ragok téri és nem téri jelentésével is.

³ Ezt a tesztet Szentkúti-Kiss Katalin és Mészáros Éva afáziások számára kidolgozott mondatkiegészítési tesztje alapján állítottuk össze.

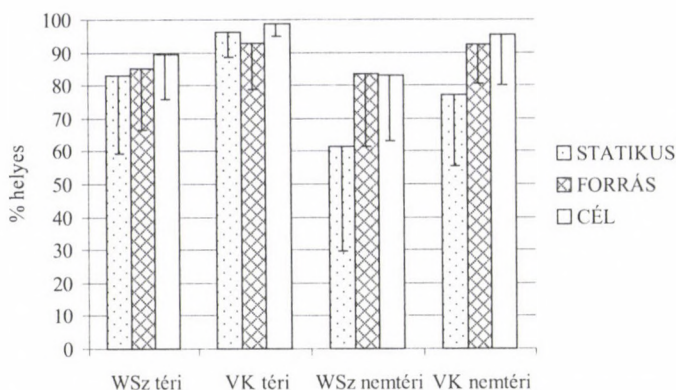
6. táblázat. A célmondatok példái a mondatkiegészítési vizsgálatban

	TÉRI	NEMTÉRI
-ban/ben	<i>A kismadarak ott vannak a fészekben.</i>	<i>Kristóf hisz az angyalokban.</i>
-ba/be	<i>Nagyi elment a templomba.</i>	<i>A nagynéni szerelmes a királyba.</i>
-ból/ből	<i>Az oroszlán megszökött a ketrecből.</i>	<i>A tanárnak elege lett a sajtból.</i>
-on/en/ön	<i>Az autó átment a hídon.</i>	<i>Ildikó meglepődött az ajándékon.</i>
-ra/re	<i>A kertész felállt a létrára.</i>	<i>Pisti emlékezett a kirándulásra.</i>
-ról/ről	<i>A cserepek leestek a tetőről.</i>	<i>Mindenki hallott már a delfinekről.</i>
-nál/nél	<i>A busz megállt a piros lámpánál.</i>	<i>A nyúl gyorsabban fut a csigánál.</i>
-hoz/hez/höz	<i>Péter elment a fogorvoshoz.</i>	<i>Károly csatlakozott a kiránduláshoz.</i>
-tól/től	<i>Nagyi visszajött az orvostól.</i>	<i>A húgom nagyon fél a halaktól.</i>

Pontozás. A helyes válaszokra 1, a hibás válaszokra 0 pontot adtunk. Helyes válasznak tekintettük a célsuffixumokat és elfogadtunk néhány attól eltérőt is. Néhány szerkezet esetében ugyanis két suffixum szabad váltakozást (vagy bizonyos esetekben nyelvjárási eltéréseket) mutat (*A mamut hasonlít az elefántra* vs. *elefánthoz*). Olyan ragokat is elfogadtunk, amelyek a célhoz képest kis jelentésváltozást eredményeztek, feltéve, hogy a személy mondata megfelelően írta le a helyzetet (*A katonára hátralépett a kaputól* vs. *kapuból*). A nyelvtani jóformáltság azonban önmagában nem volt elég a pontszerzéshez. Egy helyes válasznak nyelvtanilag jólformáltnak kellett lennie, és a megfelelő specifikussággal kellett leírnia a mondat és a kép által ábrázolt helyzetet.

Eredmények

Az eredményeken négysempontos varianciaanalízist végeztünk ($2 \times 2 \times 3 \times 3$) a csoport (WSz, VK), RAGJELENTÉS (téri-nemtéri), TÉRI VISZONY (TARTÁLY, FELÜLET, SZOMSZÉDSÁG) és ÖSVÉNYTÍPUS (STATIKUS, FORRÁS, CÉL) faktorokkal. A CSOPORT általános hatása nem volt szignifikáns. ($F(1,28) = 3,6$; n. sz.). A RAGJELENTÉS szignifikáns főhatással bírt, mindkét csoport magasabb pontszámokat ért el a téri jelentésű mondatokon, mint a nem térieken. ($F(1,28) = 25,3$; $p < 0,001$). Az ÖSVÉNYTÍPUS általános hatása is szignifikáns volt ($F(2,56) = 32,4$; $p < 0,001$), míg a téri viszony hatása nem ($F(2, 56) = 1,03$; n. sz.). A lehetséges interakciók közül három volt hatással az eredményekre: RAGJELENTÉS $\times$ TÉRI VISZONY ($F(2,56) = 18,8$; $p < 0,001$), RAGJELENTÉS $\times$ ÖSVÉNYTÍPUS ($F(2, 56) = 16,5$; $p < 0,001$) és RAGJELENTÉS $\times$ TÉRI VISZONY $\times$ ÖSVÉNYTÍPUS ($F(4,112) = 7,14$; $p < 0,001$), a többi interakció nem volt szignifikáns. A 6. ábra a két csoport teljesítményét mutatja ösvénytípus szerint.

6. ábra. A két csoport eredményei ragjelentés és ösvénytípus szerint

Mivel sem a CSOPORT főhatás, sem a vele való interakciók nem voltak szignifikánsak, nem vizsgáltuk részletesebben a csoporthatásokat. A két csoporton belüli összehasonlítások gyakran hasonló tendenciákat mutattak, amint az a 6. ábrán is látható. Mindkét csoport több helyes választ adott a téri, mint a nem téri jelentésű mondatokon.

Vizsgáltuk a két csoportban a téri viszonyokkal és ösvénytípusokkal kapcsolatos specifikus hatásokat is. A téri jelentésű ragok a következő mintázatot mutatták: a TARTÁLY könnyebb volt, mint a FELÜLET vagy SZOMSZÉDSÁG ($t(30) = 3,1$; $p < 0,005$ és $t(30) = 4,2$; $p < 0,001$), e kettő viszont nem különbözött. Az ÖSVÉNYTÍPUS mentén a STATIKUS és FORRÁS kifejezéseken mutatott teljesítmény nem különbözött, de mindkettőn gyengébb volt a teljesítmény, mint a cél ragozon ($t(30) = 2,3$; $p < 0,05$ mindkét esetben). A nemtéri használatú ragoknál a két csoport TARTÁLY kifejezéseken rosszabbul teljesített, mint a SZOMSZÉDSÁG ($t(30) = 4$; $p < 0,001$) és FELÜLET viszonyokon ($t(30) = 2,2$; $p < 0,05$) és a nemtéri STATIKUS és FORRÁS ragokat egyformán nehezebbnek találták, mint a CÉL ragokat azok nem téri használatában ($t(30) = 5,9$; $p < 0,001$ és $t(30) = 8,0$; $p < 0,001$).

Megbeszélés

A Képmegnevezési Szókincsteszt eredményei szerint a verbális kontrollcsoport szignifikánsan jobban teljesített, mint a Williams-szindrómások. A megnevezési teljesítmény elmarad a passzív szókincset érintő megértési vizsgálatban mutatott teljesítménytől, összhangban Temple és munkatársai (2002) eredményeivel, akik rámutattak arra, hogy az általuk vizsgált négy Williams-szindrómás személynél a passzív szókincsmutatók meghaladták a mentális kor alapján várható, ugyanakkor szókincsükhöz viszonyítva anomikusnak bizonyultak, és egy konfrontációs megnevezési feladatban is rosszabbul teljesítettek, mint a kontrollszemélyek. A Williams-szindrómá-

soknál megfigyelt megnevezési nehézség Volterra és munkatársai (1996) eredményeinek is megfelel; ők azt találták 17 WSz-személynél, hogy a Peabody Szókincsvizsgálatban a mentális korban illesztett kontrollokkal azonos szinten voltak, ugyanakkor gyengébben teljesítettek a Boston Megnevezési Feladatban. Vizsgálatunkban a gyakorisági hatások ugyanolyan mértékűek voltak a Williams-szindrómás csoportban, mint a szókincskontrollnál: a gyakoribb szavak mindkét csoportban könnyebbek.

Ezek az eredmények a fluenciafeladat eredményeivel együtt arra utalnak, hogy a gyakoriság a tipikus fejlődésre jellemző módon működik a Williams-szindrómában is. Ez persze nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az értelmi fogyatékoság következtében a Williams-szindrómás lexikai rendszerben több bemenetre van szükség ahhoz, hogy rögzüljenek az elemek. Eredményünk összhangban van korábbi vizsgálatok következtetéseivel (Johnson és Carey 1998; Jarrold és munkatársai 2000; Temple és munkatársai 2002), melyek szerint a Williams-szindrómások lexikai szerveződésének furcsa jelenségeit nem a gyakorisági hatások hiánya, hanem az atipikus szerveződés vagy alulszpecifikáltság szabja meg, de ezek természetének feltárása még számos vizsgálatot igényel.

A morfológiai feladat eredményei azt mutatják, hogy a korábbi vizsgálatok eredményeihez hasonlóan, a magyar Williams-szindrómások is jobban teljesítenek a szabályos, mint a kivételes alakok ragozásán (Clahsen és Almazan 1998; Clahsen, Ring és Temple 2004; Zukowski 2001), de ugyanez a mintázat volt megfigyelhető a passzív szókincs szempontjából illesztett kontrollcsoportban is. Ez a csoport a ritka kivételes alakoktól eltekintve minden morfológiai típusban szignifikánsan jobb teljesítményt nyújtott, mint a Williams-szindrómások. Egyetértünk Thomas és munkatársai (2001) következtetéseivel, miszerint nincs szelektív deficit a rendhagyó alakoknál, s bár az az érvelésük is meggyőző, hogy a fejlődési zavarok nem tekinthetők maradvány-normalitás eseteinek, saját adataink nem támasztják alá, hogy a magyar inflexiók morfológia elsajátításában atipikus folyamatok jelennének meg a Williams-szindrómásoknál.

A gyakoriságnak különböző szerepe volt a két csoportban. Átlagos fejlődésű gyermekeknél befolyásolja a rendhagyó, de nem befolyásolja a szabályos alakok kezelését. A Williams-szindrómás csoportban viszont a gyakori és ritka elemeknél nyújtott teljesítmény sem a szabályos, sem a kivételes alakoknál nem tért el. Bár Thomas és munkatársai (2001) szintén megfigyeltek atipikus gyakorisági hatásokat a Williams-szindrómás csoportban (a gyakoriság befolyásolta a szabályos alakokat, de a rendhagyó alakokat nem), azt az eredményünket, hogy a Williams-szindrómás csoportban nincs gyakorisági hatás a morfológiai feladatban, nehéz lenne megmagyarázni arra hivatkozva, hogy a Williams-szindrómások nyelvi fejlődésében atipikus folyamatok lennének megfigyelhetők. Ez különösen furcsa lenne annak fényében, hogy a fent bemutatott lexikai készségfeladatokban a Williams-szindrómás gyermekek az átlagos fejlődésűekhez hasonló gyakorisági hatásokat mutattak. Mindez talán a Williams-szindrómás csoport nagy életkori variációját tükrözi: az idősebb gyermekek talán jobban teljesítenek a ritka elemeknél, mint a fiatal, tipiku-

san fejlődő gyermekek, miközben gyakori elemeknél is előfordulnának időnként a hibázások.

Összefoglalva tehát, a magyar nyelven alapuló eredmények a Williams-szindrómás mentális szótár szelektív sérülése ellen szólnak, és azt mutatják, hogy a szabályok alkalmazása is sérült. Egyenként, személyenként illesztettük Williams-szindrómás vizsgálati személyeinket a verbális kontrollszemélyekhez, hogy a két csoport teljesítménymintázataiban találjunk eltéréseket. A hibamintázat magyarázható általános elmaradással, mint ahogyan azt Thomas és munkatársai (2001) saját adataikkal kapcsolatban is felvetik, nem tudunk azonban döntő érvekkel szolgálni a kétutas modellel kapcsolatban: adataink összeilleszthetők mind az egyutas modellekkel, mind pedig azokkal az elképzelésekkel, amelyek a nyelvtan és a szótár eltérő szerveződését hangsúlyozzák, feltéve, hogy az általános fejlődési zavar mindkét nyelvi rendszert egyaránt befolyásolná. A bemutatott adatok nem támasztják alá a kétutas modellt, de szigorú értelemben nem is szólnak ellene: összeegyeztethetők egy olyan felfogással, ahol a nyelven belül felteszünk egy szótári és egy komputációs rendszert, de fel tesszük azt is, hogy a Williams-szindrómánál mindkettő sérült.

Korábbi kutatások már demonstrálták, hogy Williams-szindrómában a téri kifejezések használata és megértése problémás terület. A Williams-szindrómás személyek teljesítménye a téri képességek szempontjából illesztett kontrollcsoportéval volt azonos szinten, a verbális kontrollcsoportnál sokkal gyengébbek voltak. A téri kontrollcsoporttal való összehasonlítás azonban azt sugallja, hogy a téri kifejezéseken mutatott nyelvi teljesítményük megfelel a téri megismerés zavarainak, s nem mutat a tipikus fejlődéshez képest speciális kölcsönhatást a nyelv és a téri megismerés között. Erre utal a névutók irány szerinti nehézségének elemzése is. Eredményeink összhangban vannak korábbi fejlődési adatokkal (Pléh és mtsai, 1997; Király és mtsai, 2001). A Williams-szindrómás és a téri képességekben illesztett kontrollcsoportban is a legnehezebb a FORRÁS ösvénytípus volt; a STATIKUS és a CÉL kifejezések közti különbség nem volt szignifikáns. A verbális kontrollcsoportban a plafonhatás miatt nem találtunk ösvénytípus szerinti különbségeket. Vagyis – bár a Williams-szindrómás kontrollcsoport verbális korukhoz képest elmaradott teljesítményt mutat – a téri kontrollszemélyekkel szinte azonos teljesítményt mutatnak és hasonló a teljesítményük a kontrollokéhoz, ami azt sugallja, hogy teljesítményük hasonló és nem atipikus a téri reprezentációk és a nyelv közötti leképezés.

A mondatkiegészítési vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy önmagában a téri nyelv, amint azt a vizsgálatban tanulmányozott ragok használata mutatja, nem mutat szelektív sérülést Williams-szindrómában, ha a feladat nem kívánja a résztvevőktől egy valódi téri elrendezés leképezését és leírását. A két csoport teljesítménye hasonló szinten volt, és ez igaz volt a ragoknak mind a téri, mind a nemtéri jelentésére. A kontrollcsoport általános tendenciája a jobb teljesítményre csak a téri jelentések esetében mutatott szignifikáns különbséget egyrészt a FELÜLET viszonyoknál, másrészt a STATIKUS és CÉL viszonyoknál. Vajon ez azt jelenti, hogy a téri nyelv bizonyos aspektusai valóban szelektíven sérülnek a Williams-szindrómában? A Williams-szindrómás személyek a kontrolllok-

hoz hasonló pontszámokat kaptak, és valószínűleg hasonló volt a teljesítménymintázatuk is. Mindkét csoport jobb teljesítményt mutatott azoknál a mondatoknál, amelyekben a ragok téri jelentésükben szerepelnek. Szemben a *téri ragok és névutók* feladat eredményeivel, sem a WSz- sem a VK-csoportban nem volt szignifikáns Ösvénytípus hatás, vagyis a FORRÁS ugyanolyan könnyű volt, mint a STATIKUS vagy a CÉL. A ragok téri jelentésében a TARTÁLY viszonyok voltak a legkönnyebbek mindkét csoport számára. A nemtéri jelentésű ragok esetében azonban mindkét csoportban szignifikáns volt az ÖSVÉNYTÍPUS hatása. A WSz- és a VK-személyek számára is nehezebbek voltak a STATIKUS ragok, mint a CÉL vagy FORRÁS ragok. Mivel itt az esetnek nincs inherens jelentése, és csak az igei fej lexikális specifikációjától függ, ez a megfigyelés valószínűleg az adott kifejezések relatív elsajátításbeli nehézségét tükrözi. Ugyanez érvényes arra a megfigyelésre, hogy a nemtéri jelentésű ragoknál mindkét csoportban a TARTÁLY típus volt a legnehezebb.

Összességében ezek az eredmények azt mutatják, hogy amikor a téri nyelvhasználatot nem egy téri elrendezés a leírásának szüksége váltja ki, a WSz-személyek téri nyelvvel mutatott speciális nehézsége eltűnik, mi több, ugyanazokon a ragokon téri jelentéssel jobb a teljesítmény. A téri jelentéseken mutatott jobb teljesítményt úgy értelmezzük, mint ahogyan az egyes téri viszonyokkal vagy ösvénytípusokkal mutatott nehézségeket magyaráztuk, vagyis mint ami nem a téri megismerés szerveződésének jellegzetességeit, hanem a felnőtt nyelvhasználat gyakoriságait és az elsajátítás nehézségét tükrözi. Vagyis a Williams-szindrómában megfigyelt súlyos téri sérülés nem zavarja meg magát a nyelvet, és nem vezet a nyelven *belül* a téri kifejezések szelektív sérüléséhez.

A teljesítménymintázatok a nyelv és megismerés interakciójának természetéről folytatott viták szempontjából is relevánsak. Az ösvénytípusok és a téri viszonyok különböző fajtái nem befolyásolták a ragok téri használatában mutatott teljesítményt, ami azt az értelmezést támogatja, amely szerint a résztvevők nem aktiváltak téri modelleket, amikor konkrét jelentésükben használták a téri kifejezéseket ebben a feladatban. Ösvényhatást találtunk a nemtéri jelentéseknél, de ezek nem feleltek meg a 4. vizsgálatban megfigyelt hatásoknak. A STATIKUS ragokkal mutatott speciális nehézség valószínűleg olyan lexikális hatásokat tükröz, mint a gyakoriság vagy a fogalmi nehézség és a ezek által meghatározott elsajátítási idő, de mivel ezeket nem mértük és kontrolláltuk, ezek pusztán spekulációk, amelyeket a STATIKUS típusú specifikus konstrukciók nehézsége is támogat.

Konklúziók

Magyar adataink szerint a szokatlan és részben oda nem illő szavak használata a Williams-szindrómában nem a gyakoriságra való érzéketlenségből fakad. A fluencia-feladatban nem voltak szisztematikus eltérések a Williams-szindrómás és a verbális korban illesztett kontrollcsoport produkálta elemek gyakorisága között. A Williams-

szindrómás csoport a kontrollesoporttal azonos gyakorisági hatásokat mutatott a képmegnevezési feladatban is. A lexikai szerveződésnél megfigyelt kisebb eltéréseket magyarázhatja a szemantikai reprezentáció kontextusba illesztésének nehézsége, és az alulspecifikált szemantikai leképezések is hozzájárulhatnak a problémákhoz. Ezeknek a feltevéseknek a tesztelése és a nehézség természetének pontos leírása további vizsgálatok tárgya.

Ami az alaktani túláltalánosításokat illeti, a magyar adatok arra utalnak, hogy a Williams-szindrómában jelen van a túláltalánosítási tendencia, nincsen azonban specifikus, csak a kivételes ragozású alakokat érintő lexikon-deficit, ellentétben Clahsen és Almazan (1998) következtetéseivel. A Williams-szindrómás gyerekek gyengébben teljesítenek mind a szabályos, mind a kivételes alakokban. Ezt az eredménymintát magyarázhatjuk az általános nyelvfejlődési elmaradással, ahogy Thomas és munkatársai felvetik (2001), nincs azonban döntő érünk a kettős út modellel kapcsolatban. A szavak és a szabályok mögött ugyanazt a mechanizmust feltételező modellek egyszerűbbek, de eredményeink a kétutas modellel összeegyeztethetők, feltéve, hogy a Williams-szindróma esetén mindkét rendszer, a lexikon és a nyelvtan is sérült.

Téri kifejezések produkcióját vizsgálva azt találtuk, hogy a Williams-szindrómás gyerekek elmaradnak a verbális koruk alapján várható teljesítménytől, teljesítményük azonban megfelel annak, amit téri megismerésük alapján várhatnánk. Összességében, téri nyelvvel kapcsolatos eredményeink Landau és Zukowski feltevése mellett szólnak, mely szerint a forráskifejezések sajátos nehézségét a téri információ emlékezeti megőrzésének problémái okozhatják: a forrás ösvénytípus esetében a helyes válaszadáshoz nem elég az aktuális téri elrendezés megfelelő észlelése, hiszen a céltárgy és a referenciatárgy viszonya már nem ellenőrizhető a látványban, így azt az emlékezetből kell előhívni. Eredményeink rámutattak a FORRÁS viszonylagos nehézségére s alátámasztották, hogy az olyan téri elrendezések, amelyek nem igényelnek téri memóriát (a STATIKUS és a CÉL ösvénytípusok) könnyebben leírhatóak Williams-szindrómában és a tipikus fejlődésben is. Pontosan ezt várnánk Landau és Zukowski feltevése alapján, mely szerint a FORRÁS azért nehezen kódolható, mert van benne egy olyan emlékezeti komponens, mely a CÉL és a STATIKUS kifejezésekből hiányzik. Az irodalomban számos eredmény érvel amellett, hogy a Williams-szindrómában disszociáció van a verbális és téri rövidtávú emlékezeti rendszerek közt, és a mi csoportunk korábbi vizsgálatai (Racsmány és mtsai, 2001; Racsmány, 2004) is rámutattak erre. A téri munkaemlékezet Corsi-kockákkal mért terjedelme a Williams-szindrómás gyermekeknél ugyanolyan jó megjósolója a téri névutók használatának, mint a verbális munkaemlékezet kapacitását mérő számemlékezet.

Mondatkiegészítéssel vizsgálatunk azt mutatta, hogy a téri nyelv nem sérült Williams-szindrómában, és a nyelvhasználat nehézségei egyszerűen a téri reprezentáció problémáit tükrözik. A produkciós vizsgálat eredményeit megerősítve amellel is érvel, hogy nem találunk a nyelv és a téri megismerés rendszerei között speciális interakciót ebben a csoportban. Ezt támasztja alá az, hogy a téri elrendezések leírására

épülő produktív vizsgálóban és a tisztán nyelvi feladatban is ugyanazokat a teljesítménymintázatokat figyelhetjük meg a Williams-szindrómás, mint a verbális kontrollcsoportban.

Az öt vizsgálat eredményei arra utalnak, hogy a Williams-szindrómások nyelve több szempontból elmarad a passzív szókinccsel mért verbális koruktól, ugyanakkor nem találtunk atipikus szerveződésre utaló jeleket. Ez nem jelenti azt, hogy a Williams-szindrómásoknál a nyelv tipikus lenne, hiszen számos korábbi adat az ellenkezőjére utal, inkább arra figyelmeztet, hogy a reprezentáció, a feldolgozás idői mozanatainak és az elsajátítás pontos mechanizmusainak finomabb felbontású vizsgálataira van szükség, hogy rámutassunk, miben tér el a WSz-nyelvelsajátítás, feldolgozás és produktív a tipikus fejlődéstől. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a látszólag minőségi különbségek nélküli elmaradás is magyarázatra szorul. Fejlődési zavaroknál ennek más jelentősége lehet a háttérmechanizmusok feltárásában, mint a tipikus fejlődésben vagy egy idővel és tréninggel behozható elmaradás esetén. Atipikus fejlődésben gyakran találkozunk azzal, hogy a lassabb fejlődés következménye nem pusztán az, hogy hosszabb időre van szükség a képesség teljes kialakulásához; sokszor azt figyelhetjük meg, hogy az elmaradás stabilizálódik, és annak ellenére végleges marad, hogy a teljesítménymintázat megfelel a tipikus fejlődés egy korábbi stádiumának. Ennek két oka lehet: a fejlődésnek a kritikus fejlődési ablak bezárulása vet véget, vagy valamely mechanizmus sérülése a kritikus ablak hiányában sem engedné a további fejlődést. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázására több út is kínálkozik. Vizsgálatainkban a Williams-szindrómás csoportban is nagy egyéni különbségeket találtunk. Ez részben a genetikai eredetű fejlődési zavaron belüli genetikai változottságra utal: a deléció nagyságára, ami a kognitív mechanizmusok szintjén minőségi különbségekben nyilvánul meg, és az egyéni fejlődési utak feltárásának fontosságára hívja fel a figyelmet. Központi jelentőségű az olyan az átfogóbb, több mechanizmus fejlődésére kiható tényezőknek a vizsgálata is, mint a munkaemlékezeti terjedelem, amelynek a hatása úgy tűnik, nagyobb mértékben és tovább megmarad Williams-szindrómában, mint a tipikus fejlődésben (lásd Racsmány, 2004). Ezeknek a tényezőknek a feltárásában és szétválasztásában alapvető fontosságú a megfelelő, kérdés-feltevéshez igazított kontrollcsoport-kiválasztás.

A kézirat elfogadva: 2005. május

Köszönetnyilvánítások

Köszönettel tartozunk a Magyar Williams Szindróma Társaságnak és vezetőinek, Pogány Gábornak és Bojtor Zsuzsának a vizsgálatok megszervezésében nyújtott támogatásukért. Szeretnénk megköszönni a vizsgálatban részt vevő gyermekek és szüleik lelkes segítségét. A vizsgálatot támogatta az OTKA, Pléh Csaba TS 049840 sz. pályázatával, az NSF, BCS-0126151 sz. pályázatával Kovács Ilona és Pléh Csaba vezető ku-

tatók számára és az NKFP, az 5/2002/079 sz. pályázatával. Deliága Éva, Hahn Noémi, Jolsvai Hajnal, Cseri Veronika, Dankó Bertalan, Gábris Krisztián, Felhősi Gabi, Garab Edit Anna, Tóth Kinga, Rác Katalin, Boros Marianna és Nádor Laura tanítványaink segítettek bennünket a vizsgálatok lefolytatásában.

Irodalom

- BATES, E., ANDONOVA, E., D'AMICO, S., JACOBSEN, T., KOHNERT, K., LU, C-C., SZÉKELY, A., WICHA, N., FEDERMEIER, K., HERRON, D., IYER, G., PECHMANN, T., DEVESCOVI, A., OROZCO-FIGUEROA, A., GUTIERREZ, G., HUNG, D., HSU, J., TZENG, O., GERDJKOVA, G., MEHOTCHEVA, T., PLÉH, C. (2000): Introducing the CRL International Picture-Naming Project (CRL-IPNP): *Center for Research in Language Newsletter*, 12 (1): University of California, San Diego, La Jolla.
- BELLUGI, U., BIHRLE, A., JERNIGAN, T., DOHERTY, S. (1990): Neuropsychological, neurological and neuroanatomical profile of Williams syndrome. *American Journal of Medical Genetics*, 6, 115–125.
- BELLUGI, U., LICHTENBERGER, L., JONES, W., LAI, Z. (2000): The neurocognitive profile of Williams syndrome: a complex pattern of strengths and weaknesses. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 12, 17–29.
- BELLUGI, U., MARKS, S., BIHRLE, A., SABO, H. (1988): Dissociation between language and cognitive functions in Williams syndrome. In: D. BISHOP and K. MOGFORD (eds.), *Language development in exceptional circumstances*, Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum, 177–190.
- BELLUGI, U., WANG, P. P., JERNIGAN, T. L. (1994): Williams syndrome: An unusual neuropsychological profile. In: S. BROMAN and J. GRAFMAN (eds.), *Atypical cognitive deficits in developmental disorders: Implications for brain function*, Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum, 23–56.
- BEUREN, A. J. (1972): Supravalvular aortic stenosis: A complex syndrome with and without mental retardation. *Birth Defects*, 8, 45–46.
- BROMBERG, H. S., ULLMAN, M., MARCUS, G. KELLY, K. B., LEVINE, K. (1994): The dissociation between lexical memory and grammar in Williams syndrome: Evidence from inflectional morphology. Paper presented at the Williams Syndrome Professional Conference, San Diego, July.
- CLAHSEN, H. (1999): Lexical entries and rules of language: A multidisciplinary study of German inflection. *Behavioral and Brain Sciences*, 22, 991–1060.
- CLAHSEN, H., ALMAZAN, M. (1998): Syntax and morphology in Williams syndrome. *Cognition*, 68, 167–198.
- CLAHSEN, H., TEMPLE, C. (2003): Words and rules in children with Williams syndrome. In: Y. LEVY and J. SCHAEFFER (eds.), *Language competence across populations*, Mahwah, NJ, Erlbaum Press, 323–352.
- CLAHSEN, H., RING, M., TEMPLE, C. (2004): Lexical and morphological skills in English speaking children with Williams syndrome. In: NIEDEGGEN-BARTKE, S., SIEGMÜLLER, J. (eds.): *Linguistic development and competence in Williams syndrome*. Amsterdam, John Benjamins, 221–245.

- DRUKS, J., MASTERSON, J. (2001): *An object and action naming battery*. London, Psychology Press.
- FRANGISKAKIS, J. M., EWART, A. K., MORRIS, C. A., MERVIS, C. B., BERTRAND, J. ROBINSON, B. F., KLEIN, B. P., ENSING, G. J., EVERETT, L. A., GREEN, E. D., PRÖSCHEL, C., GUTOWSKI, N. J., NOBLE, M., ATKINSON, D. L., ODELBURG, S. J., KEATING, M. T. (1996): LIM-Kinase1 hemizygosity implicated in impaired visuospatial constructive cognition. *Cell*, 86, 59–69.
- FRIEDERICI, A. D. (1982): Syntactic and semantic processes in aphasic deficits: the availability of prepositions. *Brain and Language*, 15, 249–258.
- FÜREDI Mihály, KELEMEN József (szerk.), (1989): *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára, 1965–1977*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GALABURDA, A. M., BELLUGI, U. (2000): Multi-Level Analysis of Cortical Neuroanatomy in Williams Syndrome. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 12, S74–S88.
- JARROLD, C., BADDELEY, A. D., HEWES, A. K. (1999): Genetically dissociated components of working memory: evidence from Down's and Williams syndrome. *Neuropsychologia*, 37, 637–651.
- JARROLD, C., HARTLEY, S., PHILLIPS, C., BADDELEY, A. D. (2000): Word fluency in Williams syndrome: Evidence for unusual semantic organisation? *Cognitive Neuropsychiatry*, 5, 293–319.
- JARROLD, C., PHILLIPS, C., BADDELEY, A. (2001): Comprehension of spatial and nonspatial language in Williams syndrome. Poster presented at the SRCD Biennial meeting, Minneapolis, April 2001.
- JOHNSON, S. C., CAREY, S. (1998): Knowledge Enrichment and Conceptual Change in Folkbiology: Evidence from Williams Syndrome. *Cognitive Psychology*, 37, 156–200.
- JONES, K. L., SMITH, D. W. (1975): The Williams elfin faces syndrome: A new perspective. *Journal of Pediatrics*, 86, 718–723.
- KARMILOFF-SMITH, A., GRANT, J., BERTHOUD, I., DAVIES, M., HOWLIN, P., UDWIN, O. (1997): Language and Williams syndrome: how intact is „intact”? *Child Development*, 68(2), 246–262.
- KARMILOFF-SMITH, A., THOMAS, M., ANNAZ, D., HUMPHREYS, K., EWING, S., BRACE, N., VAN DUUREN, M., PIKE, M., GRICE, S., CAMPBELL, R. (2004): Exploring the Williams Syndrome Face Processing Debate: The importance of building developmental trajectories. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 45:7, 1258–1274.
- KIEFER Ferenc (1998): Alaktan. In: KISS K. É., KIEFER F., SIPTÁR P. (szerk.), *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris, 187–293.
- KIRÁLY, I., PLÉH, Cs., RACSMÁNY M. (2001): The language of space in Hungarian. In: E. NÉMETH T. (ed.), *Cognition in Language Use: Selected Papers from the 7th International Pragmatics Conference*, 181–192. IprA: Antwerp.
- KORENBERG, J. R., CHEN, X-N., HIROTA, H., LAI, Z., BELLUGI, U., BURIAN, D., ROE, B., MATSOUKA, R. (2000): Genome structure and cognitive map of Williams syndrome. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 12, 89–107.
- KÓNYA Anikó, PINTÉR Gábor (1986): Kategóriai norma a verbális emlékezet vizsgálatához. *Magyar Pszichológiai Szemle*, XX, 93–111.
- LANDAU, B., ZUKOWSKI, A. (2003): Objects, motions, and paths: Spatial language in children with Williams Syndrome. *Developmental Neuropsychology*, 23/1–2, 105–137.

- LICHTENBERGER, L., BELLUGI, U. (1998): Intersection of spatial cognition and language in Williams syndrome. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 10, 80.
- LUKÁCS Ágnes (2001): Szabályok és kivételek: a kettős modell érvényessége a magyarban. In: PLÉH Csaba és LUKÁCS Ágnes (szerk.), *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest, Osiris, 119–152.
- LUKÁCS, Á. (2005): *Language abilities in Williams syndrome*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LUKÁCS, Á., PLÉH, Cs. (1999): Hungarian cross-modal priming and treatment of nonsense words supports the dual process hypothesis. Commentary on Harald Clahsen's Rules of Language. *Behavioral and Brain Sciences*, 22, 6, 1030–1031.
- LUKÁCS Ágnes, PLÉH Csaba, RACSMÁNY Mihály (megjelenés alatt): Szabályos és kivételes morfológia Williams-szindrómában. In: GERVAIN Judit és PLÉH Csaba (szerk.), *Láthatatlan nyelv*. Budapest, Gondolat.
- LUKÁCS, Á., PLÉH, Cs., RACSMÁNY, M. (2001): Vocabulary and morphological patterns in Hungarian children with Williams syndrome: a preliminary report. *Acta Linguistica*, 48, 243–269.
- LUKÁCS, Á., PLÉH, Cs., RACSMÁNY, M. (2004): Language in Hungarian children with Williams syndrome. In: S. BARTKE and J. SIEGMÜLLER (eds.), *Williams Syndrome across Languages*. Amsterdam, John Benjamins, 187–220.
- MACWHINNEY, B. (1976): Hungarian research on the acquisition of morphology and syntax. *Journal of Child Language*, 3, 397–410.
- MARCUS, G.F., BRINKMANN, U., CLAHSEN, H., WIESE, R., PINKER, S. (1995): German Inflection: The Exception That Proves the Rule. *Cognitive Psychology*, 29, 189–256.
- MASTERSON, J., DRUKS, J. (1998): Description of a set of 164 nouns and 102 verbs matched for printed word frequency, familiarity and age-of-acquisition. *Journal of Neurolinguistics*, 11, 331–354.
- NÁDASDY Ádám, SIPTÁR Péter (1994): A magánhangzók. In: KIEFER Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan, 2. kötet: Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 42–181.
- PHILLIPS, C. E., JARROLD, C., BADDELEY, A. D., GRANT, J., KARMILOFF-SMITH, A. (2004): Comprehension of spatial language terms in Williams syndrome: evidence for an interaction between domains of strength and weakness. *Cortex*, 40, 85–101.
- PINKER, S. (1991): Rules of language. *Science*, 253, 530–535.
- PINKER, S. (2001): *Hogyan működik az elme?* Budapest, Osiris.
- PINKER, S., PRINCE, A. (1994): Regular and Irregular Morphology and the Psychological Status of Rules of Grammar. In: S. D. LIMA, R. L. CORRIGAN and G. K. IVERSON (eds.), *The Reality of Linguistic Rules*. Amsterdam, John Benjamins, 321–350.
- PLÉH Csaba és LUKÁCS Ágnes (2002): A szabályok és a kettős disszociációs elv a nyelv agyi reprezentációjában. In: VIZI E. Szilveszter, ALTRICHTER Ferenc, NYÍRI Kristóf és PLÉH Csaba (szerk.), *Agy és tudat*. Budapest, BIP, 153–168.
- PLÉH, Cs., LUKÁCS, Á. and RACSMÁNY, M. (2003): Morphological patterns in Hungarian children with Williams syndrome and the rule debates. *Brain and Language*, 86, 377–383.
- PLÉH Csaba, PALOTÁS Gábor, LŐRIK József (2002): *Nyelvfejlődési szűróvizsgálat*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- PLÉH, Cs., VINKLER, Zs., KÁLMÁN, L. (1997): Early morphology of spatial expressions in Hungarian children: a CHILDES study. *Acta Linguistica Hungarica*, 44 (1–2), 249–260.
- RACSMÁNY Mihály (2004): *A munkamemória szerepe a megismerésben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RACSMÁNY, M., LUKÁCS, Á., PLÉH Cs., KIRÁLY, I. (2001): Some cognitive tools for word learning: The role of working memory and goal preference. *Behavioral and Brain Sciences*, 24 (6), 1115–1117.
- REBRUS Péter (2000): Morfofonológiai jelenségek. In: KIEFER F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 763–947.
- ROSSEN, M. L., KLIMA, E. S., BELLUGI, U., BIHRLE, A., JONES, W. (1996): Interaction between language and cognition: Evidence from Williams syndrome. In: J. H. BEITCHMAN, N. COHEN, M. KONSTANTAREAS and R. TANNOK (eds.), *Language, learning and behavior disorders: Developmental, biological and clinical perspectives*. New York, NY: Cambridge University Press, 367–392.
- SZÉKELY, A., BATES, E. (2000): Objective Visual Complexity as a Variable in Studies of Picture Naming. *Center for Research in Language Newsletter*, 12(2): La Jolla: University of California, San Diego.
- TALMY, L. (1975): Semantics and syntax of motion. In: H. KIMBALL (ed.), *Syntax and Semantics*, Volume 4, New York, Academic Press.
- TALMY, L. (2000): *Toward a Cognitive Semantics*. Cambridge, MA, MIT Press.
- TEMPLE, C., ALMAZAN, M., SHERWOOD, S. (2002): Lexical skills in Williams Syndrome: a cognitive neuropsychological analysis. *Journal of Neurolinguistics*, 15, 463–495.
- THOMAS, M., GRANT, J., BARNHAM, Z., GSÖDL, M., LAING, E., LAKUSTA, L., TYLER, L. L., GRICE, S., PATTERSON, S., KARMILOFF-SMITH, A. (2001): Past tense formation in Williams syndrome. *Language and Cognitive Processes*, 16, 143–176.
- THOMAS, M. S. C., KARMILOFF-SMITH, A. (2002): Are developmental disorders like cases of adult brain damage? Implications from connectionist modelling. *Behavioral and Brain Sciences*, 25, 6, 727–788.
- TÖRKENCZY Miklós (1994): A szótag. In: KIEFER F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan, 2. kötet: Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 273–393.
- TYLER L. K., KARMILOFF-SMITH, A., VOICE, J. K., STEVENS, T., GRANT, J., UDWIN, O., DAVIES, M., HOWLIN, P. (1997): Do individuals with Williams syndrome have bizarre semantics? Evidence for lexical organization using an on-line task. *Cortex*, 33, 515–527.
- VICARI S., BRIZZOLARA, D., CARLESIMO, G. A., PEZZINI, G., VOLTER - RA, V. (1996a): Memory abilities in children with Williams syndrome. *Cortex*, 32, 503–514.
- VICARI, S., CARLESIMO, G., BRIZZOLARA, D., PEZZINI, G. (1996b): Short-term memory in children with Williams syndrome: a reduced contribution of lexical-semantic knowledge to word span. *Neuropsychologia*, 34(9), 919–925.
- VOLTERRA, V., CAPIRCI, O., PEZZINI, G., SABBADINI, L., VICARI, S. (1996): Linguistic Abilities in Italian Children with Williams Syndrome. *Cortex*, 32, 663–677.

- WANG, P. P., BELLUGI, U. (1994): Evidence from two genetic syndromes for a dissociation between verbal and visual-spatial short-term memory. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 16, 317–322.
- WILLIAMS, J. C. P., BARRATT-BOYES, B. G., LOWE, J. B. (1961): Supravalvular aortic stenosis. *Circulation*, 24, 1311–1318.
- ZUKOWSKI, A. (2001): Uncovering grammatical competence in children with Williams syndrome. PhD. dissertation. Boston University.

ÁGNES LUKÁCS, CSABA PLÉH, MIHÁLY RACSMÁNY

Language abilities in Williams syndrome

Five studies are presented testing language abilities of Hungarian individuals with Williams syndrome (WS) on the debated issue of the atypical organization of the mental lexicon and grammar. We examined the role of frequency in a Semantic fluency and a Picture Naming Vocabulary Task. The proposed dissociation of the lexicon and grammar in WS was tested in the Morphology Task, where participants had to produce regularly and irregularly inflected forms of nouns. The Spatial Suffixes and Postpositions Task aimed at examining spatial expressions to test whether spatial language is selectively impaired in Williams syndrome. The same issue was tapped by our sentence completion study, where the case suffixes appeared in both their spatial and nonspatial meanings, but it participants did not have to map real spatial arrangements to formulate the sentences. In contrast to previous results in the literature, we did not find evidence for either the selective lexical deficit, or for the selective impairment of spatial expressions within the lexicon. WS performance lagged behind that of the verbal control group in all tasks, but our data did not support atypical organization. Based on our results, though, we do not argue WS language is delayed but typical: to find real differences, we need studies further studies on the representation, temporal processing and earlier stages of development of language.

A PSZICHOLÓGIA olvasóinak ajánljuk a Gondolat Kiadó pszichológiai és pedagógiai kiadványaiból:

PETER FONAGY – MARY TARGET: Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia látószögéből. 420 oldal, keménytábla,

ára: 3990 Ft. ISBN 963 9567 80 9

Az Anna Freud által elindított kutatási irányt követve ez a kötet a fejlődéslelektan szemszögéből tekinti át a pszichoanalitikus elméletek történetét és teljesítményét. A fejlődésméleti megközelítés előnye, hogy a pszichikum pszichoanalitikus modelljeinek felhasználhatóságát annak tükrében vizsgálja, amit a normális és abnormális gyermeki fejlődésről a legújabb csecsemőkutatások fényében tudunk. A könyv sikeresen integrálja a fejlődéskutatások eredményeit a modern, elsősorban angolszász pszichoanalitikus értelmezésekkel. A pszichoanalitikus modellek a klinikai gyakorlaton kívül még számtalan területen hasznosíthatók: irodalomelméleti, történelmi tanulmányok éppúgy meríthetnek belőlük, mint a pszichoanalízistől kiindulópontjukban látszólag távol eső irányzatok, például a kognitív-viselkedésméleti kutatások és terápiák, de akár a drogfüggőséggel kapcsolatos elméleti és gyakorlati vizsgálatok is, amelyek szintén jelentős szerepet tulajdonítanak a tudattalan tényezőnek. Az összefoglaló monográfia több évtizedes kutatások eredményeit közli, s fontos lépést jelent az emberi pszichikum működését feltáró tudományközi integrációban.

MICHAEL, COLE: Kulturális pszichológia. 374 oldal, keménytábla,

ára: 3890 Ft. ISBN 963 9567 77 9

Michael Cole kutatásai és írásai sokban hozzájárultak a fejlődéslelektan továbbviteléhez az elmúlt három évtizedben. Ebben a könyvben több évtizedes vizsgálódásait foglalja össze, egyszersmind programot ad a fejlődéslelektan mint kulturális-történeti tudomány létrehozásához. Alapkérdéseket vet fel: mit jelent az emberi fejlődés tudományos vizsgálata? Miféle tudományhoz jutunk el ilyen módon? Mennyire széleskörűen alkalmazható? Miféle haszon származhat belőle?

A mű az integratív pszichológiai törekvések egyik alapműve, a lélektan és a kultúraelmélet összefoglaló szintézisére tett kísérlet.

CSEPE VALÉRIA: Kognitív fejlődés-neuropszichológia. 288 oldal, keménytábla,

ára: 3490 Ft. ISBN 963 9567 78 7

Hogyan alakulnak ki a megismerési funkciók zavarai? Mi ezekben az agy szerepe? Hasonlítanak-e a gyerekek egyszerűbb vagy összetett zavarai a felnőttkori zavarokhoz? Függetlenek-e egymástól a fejlődő kognitív funkciók? Milyen kapcsolatban áll az agy fejlődése, változékonysági kapacitása az észlelés, a figyelem, a nyelv fejlődésével és fejlődési zavaraiival? Egy vagy sokféle megjelenési formája van-e mindazoknak a fejlődési zavaroknak, amelyek korán vagy később, már az iskolában jelentkeznek mint tanulási zavarok? A kötet ezekkel és sok más hasonló kérdéssel foglalkozik.

A könyv bemutatja azt a módszertani és elméleti sokrétőséget, amely a fejlődési zavarok megértéséhez nélkülözhetetlen. Elsősorban pszichológusok számára íródott, de más szakemberek, a téma iránt érdeklődő olvasók is ismereteket szerezhetnek a kulcsfontosságú kognitív funkciók fejlődési eltéréseiről és azok összetett természetéről. A tipikusultó eltérően működő agy a kognitív fejlődés sokféle útját teszi lehetővé. Ezekkel a hétköznapiakban gyakran nehezen érthető címkéként (figyelemzavar, autizmus, diszlexia) találkozunk, a könyv fejezetei viszont igyekeznek az eligazodáshoz tudományosan alapozott szakismeretekkel szolgálni.

NÉMETH ANDRÁS: A magyar pedagógia tudománytörténete. 383 oldal, keménytábla,

ára: 3890 Ft. ISBN 963 9567 85 X

A neveléssel, oktatással, tanítással-tanulással kapcsolatosan megfogalmazódó kérdések nem csak a mai kor emberét foglalkoztatják. Az emberi társadalmak fejlődéstörténete során ezek újra és újra felmerültek, és egyre markánsabban befolyásolták az adott korszak mentalitásának, gondolkodásmódjának alakulását. Elméletek fogalmazódtak meg a gyereknevelés céljára, módszereire, az iskolára, a tananyagra és sok más hasonló témára vonatkozóan, s ezek fényében alakult a pedagógia, az iskoláztatás hétköznapi gyakorlata. Ezt a szerteágazó témakört kutatja és dolgozza fel a neveléstörténet, a neveléstudomány egyik klasszikus diszciplínája.

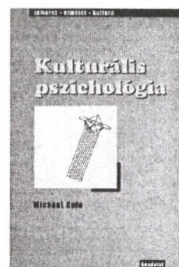
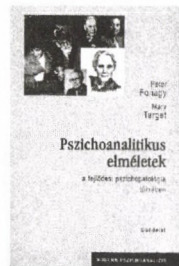
A Gondolat Kiadó kiadványai megvásárolhatók és megrendelhetők:

a kiadótól: Tel./fax: 06-1-486-1527, 486-1528,

gondolat@gondolat.axelero.net www.gondolatkiado.hu

mintabolt: Osiris Könyvesház, 1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.

Tel.: 266-4999 www.osiriskiado.hu

FELDMANN ÁDÁM, BERNÁTH LÁSZLÓ,
RÉVÉSZ GYÖRGY

Pécsi Tudományegyetem, Pszichológiai Intézet

A SZONDI-TESTT KÉPEINEK KATEGÓRIÁJÁBA SOROLÁSÁT VIZSGÁLÓ SZÁMÍTÓGÉPES KÉPFELDOLGOZÁS

Bevezetés

A Szondi-teszt olyan projektív, nem verbális, választáson alapuló személyiségvizsgáló technika, amely 48 mentális betegségben, elváltozásban szenvedő ember fekete-fehér fényképét tartalmazza. A fényképeket nyolcas csoportokra osztva, hat bemutatásból kell a tesztalannak kiválasztania a neki szimpatikus, illetve unszimpatikusnak ítélt fotókat egy rögzített metódus szerint. A teszt képei nyolc kategóriába sorolhatók be, melyeket egy-egy mentális rendellenességről neveztek el. A teszt által nyert személyiségprofil a kategóriákban való, súlyozott elhelyezkedés alapján rajzolódik ki. Minden egyes kategóriához hat darab fénykép rendelhető, különböző személyekről, de azonos mentális rendellenességgel. A kérdés az, hogy pusztán fénykép alapján, egyszerű előjeles választással hogyan kaphatunk klinikailag valid képet az egyes vizsgálati személyekről, a Szondi-féle tesztelési módszer segítségével.

A Szondi-teszt képsorozatával végzett eddigi vizsgálatok főleg a szimpátia – antipátia alapú választás mechanizmusából indultak ki, a tesztet annak működése közben vizsgálták, kevesebb figyelmet szentelve maguknak a képeknek, valamint a képek által hordozott felhívó jelleg, mint speciális jelentés mibenlétének. A Szondi-teszt képeinek hatását a rokonszenvi és ellenszenvi választás során már több szerző is alapos vizsgálatnak vetette alá.

A vizsgálatok során megállapították (Szakács és Münnich, 1972), hogy a teszt képeinek a kulturális markereken (kor, nem, ruházat stb.) kívül a láthatóság mértéke is fontos szerepet játszik. A teszt képeinek végzett másik vizsgálat szerint (Révész és Járai, 2001) a szimpátia és antipátia alapú választást tendenciaszerűen befolyásolják az egyes arcrégiók metrikus arányai.

Fischer és Koch (1985) eredményei szerint az olyan képtulajdonságok, mint a kontrasztosság, képélesség, raszterezettség, részletezettség mentén az egyes Szondi-faktorok elkülönülnek egymástól, így például az s-faktor képeit kontrasztosabb-

nak találták, mint a h-faktoréit, ugyanezek hatása csak tendenciaszerű jelleget öltött. Vizsgálati eljárásuk azonban nem a képek ezen tulajdonságainak közvetlen mérésén, hanem kérdőíves beszámolók eredményein alapult. Az említett és már hatásukban igazolt képi-formai változókat csoportosítani lehet a képi összetettség általánosabb fogalma szerint, míg a kontrasztosság, élesség az egyes formai részek elkülönítésének mértéke mentén ragadhatók meg. Azonban nem elégséges a különböző képi-formai határok megadása, mivel azok nemcsak keretként szolgálnak, hanem tartalmazóként is funkcionálnak a kisebb képi egységek számára. A képi formák határainak és tartalmának együttes kezelésére alkalmas megközelítést nyújt az adott kép texturális tulajdonságainak feltérképezése. A képen található és egymástól elkülöníthető textúrák osztályozásával megkapjuk azok morfológiai határait, melyek ugyan nem minden esetben esnek egybe a szemantikailag is közvetlenül értékelhető szerkezeti határokkal, például az arc egyes elemeivel, viszont magukba foglalják az egyes képrészletek árnyékoltságát, valamint annak valamilyen felületi mintázatát, mintázatait is. A texturális tulajdonságok mentén ugyanakkor elkülöníthetők olyan részletek, mint a ruházat, haj, egyszerűen az abban megjelenő kulturális jellemzők globális statisztikai tulajdonságokként, és nemcsak kizárólagosan a fogalmilag kifejezhető szinten is értelmezhetővé válnak. A képi összetettség és a felület-statisztikai tulajdonságok egymástól nem választhatók szét élesen két, különböző változócsoportha, hanem egymásra kölcsönösen hatnak. Minél bonyolultabb egy textúra, a képi komplexitás is annál bonyolultabbá válhat.

A Szondi-teszt képcsoportjaihoz tartozó speciális felszólító jelleg megragadásához nem elégséges különböző, ad hoc módon kiválasztott képi változók vagy azok csoportjainak mérése. Olyan fogalmi keretrendszerre van szükség, amely előre vetíti bizonyos képváltozók alkalmasságát, használhatóságát más szerkezeti elemekkel szemben. Ezt a keretrendszert a képek, főleg a fényképek jelentését és azok jelentéshordozó kódjait vizsgáló szemiotikai irányzat képviselheti. A képi denotatív kód elmélete (Lindekens, 1971, idézi: Szilágyi, 1999, 19. o.), valamint a képet alkotó különböző szintű, szabályszerkezetű és jelentési tartományban (verbális, preverbális) ható kódcsoporthok fel- és egymásra épülése az, ami támpontot ad a felhívó jelleget vizsgálható képi változók kiválasztásához.

Szondi Lipót megközelítése a felszólító jellegről

Szondi szerint a tesztképek felhívó jellege az alábbiakban foglalható össze. A tesztképeknek speciális, faktoriális felszólító jellegük van, szükségletet mozgósítanak, azaz minden tesztfaktor saját, rá jellemző felhívó jelleggel rendelkezik. „Az egyes képek asszociatív módon a kísérleti személyt épp azokon a pontjain szólítják meg – gyakran sokkoló hatást fejtve ki –, ahol a magukkal hozott örökség és a személyesen elnyomott ösztöntermészet igények közti feszültségek a legnagyobbak. Ez az aktuálisan fokozott ösztönfeszültség a tesztfelvétel során gyakran épp abban mutatkozik meg,

hogy annak az ösztönfaktornak a képeit, melyben pillanatnyilag a fokozott feszültség van, mennyiségileg átlagon felül választják a kísérletben részt vevő személyek.” (Gyöngyösiné, 1999, 89. o.). Ha a képek elveszítik felszólító jellegüket, akkor az legtöbbször az észlelés és a felfogóképesség súlyos zavaráról árulkodik. A felszólító jelleg hatása a képek választási folyamatán keresztül bontakozik ki, e folyamat mentén lehet személyiségvizsgáló eljárásként alkalmazni a Szondi-tesztet.

Kommunikáció és szemiotika központú megközelítés

C. S. Peirce a jeleket három, egymástól elkülönülő trichotómiában tárgyalta. A képi jelölés a második hármashoz tartozik, ahol a jelet aszerint különbözteti meg, hogy a jel a jelölt tárgyhoz való kapcsolata: 1. a jel tulajdonságából; 2. a jel tárgyhoz képesti viszonyából; 3. vagy az értelmezővel való kapcsolatából származtatható. E szerint a felosztás szerint a vizuális jel ikon, index vagy szimbólum lehet (Peirce, 1932 in: Horányi, Szépe, 1975). A továbbiakban csak az ikonikus jellel foglalkozunk. Az ikon tárgyára a saját jellemzőivel utal, azaz a hasonlítás és a hasonlóság mentén válik tárgyának jelölőjévé. A Szondi-teszt III. sorozat, 4. m képe, a hasonlóság, az analogika miatt jelöli a személyt, akiről a fénykép készült, de emellett még sok más jelentés tulajdonítható neki mint ember, mint férfi, mint bajszos férfi, mint pszichés problémákkal küzdő egyén. A kép jelentési intervalluma elméletileg végtelen, azonban a kép egyes esetekben megnyilvánuló, adekvát jelentését annak kontextusa nagymértékben meghatározza úgy, hogy a tesztkép többi jelentését nem tünteti el, csak kiemeli közülük a szituációhoz megfelelőt. A képen szereplő figura jelentése egy bajszszépségszereplő győzteseinek fotósorozata között másként interpretálódik a nézőben, mint betegként egy XIX. század végi pszichiátria tankönyv lapjain. Ahogyan Peirce a hasonlóság szerint ragadja meg az ikonikus jel működését jelölőként létezését, úgy Morris szerint annak rendelkeznie kell az ábrázolt tárgy valamely tényleges tulajdonságaival ahhoz, hogy valóban jelölőként funkcionálhasson (Morris, 1946 in: Horányi, Szépe, 1975). Mindkét megfogalmazásból következik, hogy az ikonikus jel a perceptuális kódok segítségével olyan szerkezetet valósít meg, amely rendelkezik a leképezett objektum valós tulajdonságaival.

Ha a Szondi-teszt képeinek vizsgálatát a képi jelentés oldaláról közelítjük meg, akkor a képek felszólító jellegére vonatkozó kérdést a következőképpen tehetjük fel: mik azok a képi kódok vagy kódrendszerek, amik vagy amelyek miatt az egyes klinikai faktorhoz tartozó fényképek jelölni képesek az adott faktort? Másképpen szólva, hogyan kódolódik és szerveződik az információ a fényképen, ami meghatározza az adott teszt-faktor kategóriáját, és az ahhoz tartozó különféle jelentés argumentációkat?

A képek, csakúgy, mint a nyelv, alkalmasak közlések, jelentések továbbítására. A nyelv diszkrét, jól tagolt szekvenciális jellegével szemben, ahol a nyelvi közlés időhöz kötötten zajlik, a képi közlés egyidejűséggel rendelkezik, minden eleme egyszerre van jelen.

A kép jellege folytán tagolatlan kontinuum, melyet a kerete választ külön környezetétől. A képi kódok heterogének és egymástól különbözőek. A képek nem lezárt egységek, hanem környezetükkel szoros kapcsolatban állnak, ahol a környezet hatására a képek vagy egyes részleteik más-más jelentéssel ruházódhatnak fel.

A kép nem egyetlen kód szerint épül fel, hanem különböző, több szinten álló kódrendszerek azok, amelyek jellemzik. A képek jelentését vizsgáló szemiotikai megközelítések szerint a fénykép több szintből álló, denotatív kóddal rendelkezik.

A kép denotatív szintje azon jegyek, tulajdonságok összessége, amelyek a sajátosságukat a képstruktúrának köszönhetik. A denotatív szintet a kép nézője nem képes észlelni, nincsen tudomása arról, hogy észlelését kód befolyásolta. A képeken lévő megkülönböztető ikonikus jegyek, mint például az éles vs. elmosódott, világos vs. sötét ellentétpár az, amelyek kombinációjából keletkeznek a legkisebb jelentéshordozó egységek.

Ezek a legkisebb jelentést hordozó egységek a denotatív képi szinten szavakban meg nem fogalmazható jelöltekkel azonosak. „A denotáció arra utal, hogy a fénykép sajátos, szavakban meg nem fogalmazható képi jelentést tolmácsol számunkra.” (Szilágyi, 1999, 43. old.).

A denotatív képi kód két tagolódási szintre különíthető el. Az első tagolódási szinthez tartoznak az önálló jelentéssel nem rendelkező, legkisebb képi egységek, melyek a legkisebb, jelentést hordozó egységeket alkotják a második tagolódási szinten. A második tagolódási egység már képi-fogalmi összetettségen alapul, az egyes képi összetevők fogalmakként is funkcionálhatnak, azaz van közvetlen nyelvi megfelelőjük. Lindekens szerint minden olyan kísérletnek, amely a képekre vonatkozó jelentést vizsgálja, szintaktikai és morfológiai alapokon kell nyugodnia (Lindekens, 1971, idézi: Szilágyi, 1999).

A képet alkotó kódokat különféle tagolódási rendszerek alapján oszthatjuk fel. A hierarchikus kódtagolódásnál az egyes kódok a szerkezeti struktúra alacsonyabb szintjén, szintjein állókból épülnek fel. Előfordulhatnak olyan összetett szemémák, melyek tovább bonthatók különböző alakzatokra, jelekre, jelcsoportokra anélkül, hogy erre az adott kód szabályai utalnának. Ekkor a tovább bontott alakzatok és jelek már egy egyszerűbb, akár más szabályokon alapuló kódhoz tartoznak.

A Szondi-teszt képeinek sajátos felhívó jellege kizárólag egy viszonylag szűk tartományban, kommunikációs helyzetben, a tesztfelvétel eljárása során nyer értelmet, ahol a tesztelési helyzet adja a megfelelő keretet arra, hogy speciális jelentésük megnyilvánuljon.

A tesztfelvételi eljárás során az egyes képeket kényszerválasztási paradigmában szortírozzák a vizsgálati személyek, amely a lehetséges cselekvés terét erőteljesen csökkenti. Mivel a Szondi-teszt projektív és averbális vizsgálati technika, ezért a kísérleti alanyok a helyzetben egyedüli és kizárólagosan adekvát megnyilvánulása a választás. Az irányított feltételek jelentésadási keretként funkcionálnak, olyan előfeszítési eljárásaként valósulnak meg, amely bizonyos szemantikai tartalmaknak kedvez, azokat valószínűsít, míg másokat háttérbe szorít. Ugyanilyen keretet szab, illetve az

előbbihez kapcsolódik a tesztfelvétel során történő kommunikációs aktusok, szekvenciális aktussorozatok szabályozott volta. Ez a folyamat, ahogyan a neve is utal rá, a „kényszerválasztás”, erős és merev határok között létezik csak. Olyan kommunikációs algoritmus, amely egy iterációs ciklus köré szerveződik, ahol az ismétlődés a tesztképek adott csoportokban, nyolcas felosztásban való bemutatását jelenti. A verbális megnyilvánulás a teszthelyzetben nem adekvát cselekvés. A kommunikációs helyzetben a továbblépés kizárólag az előjeles választás végrehajtásával folytatódik. Ez az erőteljes kanalizáció, amely a képi jelentéstartalmakat hangsúlyozza, a specifikus felszólító/felhívó jellegét hivatott maximálisan kiemelni. Így ez a kontextus magjaként is tekinthető. A fentiek alapján a tesztfelvételi eljárás és annak minden körülménye hozzájárul a fókuszáláshoz a tesztképek sajátos felhívó jellegére. Az ilyenfajta kiemelés nélkül a képek klinikai felszólító jellege csak egy szemantikai elem lehetne a többi közül. Ez a folyamat a jel, jelölt, interpretáns hármában főként a jel értelmezőjét, a teszt alanyát fogja befolyásolni, az ő jelentésadási módját változtatja, illetve határozza meg. A nyelvi kifejezési mód hiánya nem pusztán arra utal, hogy verbálisan kifejezhetetlen pszichés tartalmakat kell a választási paradigma útján „megfogalmazni”, hanem arra is, hogy a verbális kifejezések jelentéstartománya nem fedi le a felszólító jellegét. Ez a helyzet a denotatív képi kód kettős tagoltság elméletében jól kezelhető. Az önálló jelentéssel nem rendelkező képi elemek, melyek az első tagolódási szintet adják, nyelvileg kifejezhetetlenek, csak a második szint képi-fogalmi szuper-morfémikus kódjai azok, amelyek a nyelvi eszköztáron belül helyet kapnak. Erre példaként szolgálnak a Szondi-teszt képeivel végzett vizsgálatok, amelyek során a kísérleti személyeknek az egyesével bemutatott képekről egy történetet kellett elmondaniuk. A történetészövés során gyakran bukkantak fel a Szondi által a képek klinikai felszólító jellegéhez kapcsolt konnotatív tartalmak, olyan verbális kifejezések, melyeket a teszt elméleti háttere szerint annak felszólító jellege keltett a vizsgálati személyekben (Szondi, 2002, 398. o.). Ez ellentmondani látszik az előbbieken megfogalmazott, erőteljes kontextuális hatások jelentőségével. Azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a vizsgálat klinikai környezetben történt, olyan személyek végezték, akik maguk is gyakorló klinikai szakemberek, melyről a kísérlet alanyainak tudomása volt. Így a specifikus felszólító jelleget előhívó környezeti hatások, illetve azok jelentésadási kényszere fokozottabban érvényesülhet, mintha „laikus” környezetben „laikus” kísérletvezető folytatná le a vizsgálatot.

Ezek alapján, a tesztfelvételi eljárás kontextus jellegét figyelembe véve mondhatjuk, hogy a Szondi-teszt képeinek klinikai felszólító jellege olyan egymásra épülő, több szinten értelmezhető képi kódrendszerbe van ágyazva, több másik, kontextuális előhívásra megjelenő közös jelentéssel egyetemben, melynek egy része preverbális jellegű, nyelvileg nem kifejezhető, más része pedig a képi-fogalmi kettős szintjén funkcionál. Az egyes képi jelek leírhatók fogalmakként, így azok megnevezhetővé válnak és belépnek a nyelvileg leírható jelenségek univerzumába. A két, minőségében különböző, egymástól nem elválasztható kódszint olyan együttes jelrendszert képez, amely az aktuális környezet tulajdonságaival együtt adja a képek felszólító jellegét.

Hipotézisek

1. Feltevésünk szerint, az egyes Szondi-képek felhívó jellegét nem kizárólag fogalmi tulajdonságot hordozó, képi jel – kód csoportok, mint az ápoltság, szemüveg, a ruházat minősége hordozza, hanem, e markerektől függetlenül létezik, a képek globális fizikai és képstatistikai jellemzőivel leírható, verbálisan közvetlenül nem megfogalmazható tulajdonságcsoporthoz tartozó rendszer, melyek az előbbiekkal egymást kiegészítve adják a Szondi-képek speciális felszólító jellegét.

2. A képfeldolgozással kapott változók, melyek az első hipotézisben említett, eltérő jel-kód szinten megjelenő tulajdonságok mérési változói szerint, a nyolc teszt-faktor elkülöníthető a Diszkriminancia Analízis segítségével.

Vizsgálati módszerek és háttérük

A fent említett képi kódrendszerek gyakorlati megragadáshoz a képeken mért változókat az alábbi elgondolások alapján választottuk. A képi kódrendszer egy része verbálisan is megfogalmazható képi-fogalmi jelcsoportokból áll, amelyeknek, mint ahogyan korábbi vizsgálatok is utalnak rá (Szakács és Münnich, 1972) túlnyomórészt kultúrafüggő a jelentésük, társadalmi helyzetre érzékeny, jelentéssel bírnak, másrészt viszont olyan jelcsoportok is alkotják, amelyek preverbális szinten helyezkednek el, közvetlenül nem megfogalmazhatók, önálló jelentéssel nem bírnak, de ezekből épülnek fel a jelentésteli elemek. A két kategória között nem vonható éles átmenet. A képi kódrendszerek egyrészt hierarchikusak, mint ahogyan a fenti elkülönítés is, emellett azonban eléggé nagy heterogenitással bírnak. A heterogenitás nemcsak a különböző, a képet felépítő kódokra, de az azokat alkotó szabályokra, szabályrendszerekre is érvényes, melyek egymástól szintén nem választhatók el mint éles halmazok.

A képet alkotó kódok tovább oszthatók a globális vs. lokális ellentétpár szerint. Ez a felosztási rend nagyfokú párhuzamot mutat a fogalmi szinten nem megragadható és a fogalmi szinten megkülönböztethető képalkotó tulajdonságokkal, bár nem teljesen egyezik meg azzal.

Az olyan globális tulajdonság, mint az egész kép összetettsége, bonyolultsága közvetlenül nyelvi nem kifejezhető, csak valamilyen mérés által válik megragadhatóvá. Az öltözék jellege, az arc érzelmi kifejezései, melyek az adott kép egy részletére vonatkoznak, szavakban jól megjeleníthető tulajdonságok és különféle skálázási eljárásokkal, mint a Likert-skála, jól mérhetőek (Fischer és Koch, 1985).

A fenti szempontrendszerre támaszkodva a következő lehetséges képi változókat emeltük ki; a képi komplexitás megközelítésének különböző módjai, a kép textúra paraméterei, valamint a figura mérete, kerülete és területe, végül pedig a képek luminancia tulajdonságai. A fenti változók és tulajdonságaik közül egyik sem sorol-

ható egyértelműen a képi kettős tagozódás (preverbális, jelentés nélküli alkotóelemek vs. képi–fogalmi, megfogalmazható képtulajdonságok) egyik kategóriájába sem, hanem átmenetet képeznek, mint egymással összefüggő heterogén kódok, kódrendszerek alkotóelemei.

A vizsgálatban alkalmazott képfeldolgozási módszerek többnyire a sok feldolgozóelemből álló, viszonylag egyszerű felépítésű, párhuzamos rendszerekre, valamint a képi-morfológiai invarianciák elemzésére épülnek. E módszerek nemcsak kiemelik az egyes, vizsgálat vagy felhasználás szempontjából fontos képalkotó elemeket. Működésük közben maga a feldolgozó rendszer is változik, változhat, mintegy „alkalmazkodik” az aktuális képhez, illetve annak tulajdonságaihoz.

A képfeldolgozási feladatokat többnyire a CNN-UM típusú nemlineáris hálózattal oldottuk meg. A CNN vagy Celluláris Nemlineáris / Neurális Hálózat olyan egyszerű, rácsszerkezetű, egy vagy több rétegű mesterséges neuronhálózat, melyet Chua és Yang alkotott meg 1988-ban. A hálózat működése azon az elven alapul, hogy a hálózat feldolgozó elemeinek szomszédsági kapcsolatai meghatározzák az adott lokális képfeldolgozó elem állapotát, ugyanakkor az adott feldolgozó elem is hatást gyakorol a szomszédos feldolgozó egységekre. Ezt a hatást két különböző mátrix értékei súlyozzák, ahol az egyik a feldolgozó elem hatását, a másik pedig az azzal szomszédos elemek hatását rögzíti. A hatás és visszahatás kiszámítása minden egyes feldolgozóelemre kiterjed.

A vizsgálatban a celluláris neurális hálózatot olyan előfeldolgozási műveletekhez használtuk, mint a képek átlagos küszöbének előállítása, textúrák kinyerése. Az ezzel kapott eredmények nagy része bemenetként szolgált más műveletekhez, mint a fraktáldimenzió kiszámítása és képváz előállítása.

A kép átlagos küszöbének előállítására sok módszer képes, azonban a celluláris neurális hálózat alkalmazása során a képek morfológiai tagoltsága jobban megmarad, azaz kevesebb az adatvesztés, mint más módszerek felhasználása esetén. (Más szóval: nem egyszerű küszöb alapú szegmentációt végez.) Eredménye egy csak fekete és csak fehér képpontokból álló kép.

A kép vagy valamely képalkotó elemeinek alaki és formai tulajdonságai gyakran kapnak döntő szerepet a különféle képfeldolgozási feladatokban. Az alakzatok kontúrjának meghatározása a morfológiai műveletek egyik lehetséges pólusa, míg a kontinuum másik végén az alakzat váza (skeletonja) helyezkedik el.

A skeletonizációs módszer lényege leegyszerűsítve, hogy egy objektumot addig „vékonyítunk”, amíg az olyan vonalhalmazzá válik, amelyben az adott alakzat „információtartalma összesűrűsödik” úgy, hogy az alakzat megváltozása a legkisebb információvesztéssel járjon. Az ilyen folyamatok eredményét nevezzük skeletonnak vagy a bemeneti mintázat mediális axisának, míg az ezt létrehozó eljárást skeletonizációnak vagy mediális axis transzformációnak. A képváz a kép olyan pontjait tartalmazza, amelyek morfológiailag invariánsak (1. ábra).

Eredeti kép

Skeletonizált kép

1. ábra. A skeletonizált kép előállítása

A képi komplexitás mérési módszerei

A képi komplexitás a kép szerkezeti bonyolultságára vonatkozik, nem kizárólag a fogalmilag elkülöníthető jegyek közötti viszonyokra, azok mennyiségi és minőségi mutatóira. A képi komplexitás fogalma a kettős tagolódás elvén, mind a képi-formai, mind pedig az önálló jelentéssel fel nem ruházható legkisebb képi egységek rendszerén is túlmutat. Általánosabb és átfogóbb perspektívát kínál a képek értelmezésében. Az összetettség fogalma többféle elgondolással közelíthető meg, de mindenképpen a kép, alakzat egészlegességének viszonyából indul ki, és annak strukturális tulajdonosságára vonatkozik, azt próbálja számszerűsíteni. Jelen esetben a komplexitás fogalmát a folytonosság megszakításával és a folytonosság megszakításainak számosságával, valamint ezek különböző képi mérettartományokban való előfordulásával közelítettük meg. A képi összetettség egyfajta mértékét a kép lokális luminancia változásai alapján is meg lehet adni, melyhez definiálni kell egy egyszerű automatát. Ez az alábbi módon működik. A kép első képpontjától, a bal felső képpontból indulva soronként halad végig a képen. Az automata feladata az, hogy a változásokat detektálja képpontonkénti felbontásban. Az automata kezdeti értéke a kép legelső pixelpontjának színe. A változást úgy definiáljuk, hogy miután az automata megállapította egy képpont színét, a következő szomszédos képpontra lép. Ha azonos az aktuális képpont színe az előző pixel színével, nincsen köztük különbség, tovább lép, ha nem, akkor megnézi, hogy az előző képpont színe és az aktuális pixel színe mennyire különbözik egymástól egy előre definiált színskálán, ahol a színárnyalatokhoz számértékek vannak hozzárendelve. Ezt a különbséget egy számláló regiszterbe helyezi, majd tovább halad, minden egyes színeltérésnél a különbséget hozzáadja a regiszter aktuális tartalmához. Amikor az automata a kép legutolsó, jobb alsó sarokban elhelyezkedő képpontját is megvizsgálta, akkor a számláló regiszter értéke jelzi az aktuális kép teljes, általános változékonyságának értékét.

Egy másik, a képi komplexitást megragadó módszer lehet a képek fraktáldimenziójának kiszámítása. A megközelítés szerint a kétdimenziós ábrákhoz nem szükséges két dimenzió, mivel azt nem töltik ki teljesen, hanem a különféle képrészletek a pont (nulla dimenzió) és a sík (két dimenzió) közötti tartományban helyezkednek el. A fraktáldimenzió értékének kiszámítása alkalmas módszer a morfológiai összetettség meghatározására, a kép lefedéséhez szükséges egységnyi hosszú négyzetek száma és a képfelbontás reciprok értékének logaritmikus skálán történő ábrázolása-kor adódó egyenes meredekségeként adódik. Értéke nulla és kettő között helyezkedik el ebben az esetben. Az egységnyi négyzetek segítségével azt a számot tudjuk meghatározni, amely egy alakzat lefedéséhez szükséges az adott oldalhosszúságú négyzettel. A képet lefedő négyzetek mérete folyamatosan változik, összesen nyolc különböző mérettartományban (2 és 64 pixelpont között). Ez az érték, nyilvánvalóan, a lefedő négyzetek méretének csökkenésével nőni fog. Az értékek kiszámítására többféle módszer létezik, a vizsgálatainkban Smith, Lange, Marks módszerét használtuk (Smith, Lange, Marks, 1984). A nulla és kettő közé eső fraktáldimenzió értékek közül az alacsonyabb értékű, a nullához közelebb eső értékek jelentik a nagyobb komplexitás értékét. A fraktáldimenzió értéknek megközelítési módszere alkalmas a különböző mérettartományokban lévő folytonosság megszakadásokat érzékelni és számszerűsíteni, a kép töredezettségét és a rajta szereplő objektumok összetettségét megragadni.

Textúrafeldolgozási és osztályozási módszerek

A textúra egyik definíciója, hogy a síkot vagy felszínt előre rögzített szabály szerint ismétlődő mintázattal fedünk le, ahol a mintázat egyes részelemei invariáns módon felcserélhetők egymással. (Jelen esetben részleges az invariancia, mert a részelemek elforgatása nem tartozik bele.)

A valóságban egy képen több, különböző típusú és statisztikai tulajdonságaiban is elkülöníthető felülettípust azonosíthatunk. Ezeket azonban nem mindig lehetséges egymástól elkülöníteni, illetve megkülönböztetni. A textúrákat különböző rendű statisztikáik (együttes valószínűségi eloszlásaik) szerint lehet szegmentálni, egymástól szétválasztani. A textúrák elkülönítésének módszereit négy nagyobb alcsoportba sorolhatjuk mint statisztikai eljárások, modellalapú eljárások, szerkezeti eljárások, téri frekvencián alapuló eljárások (Szirányi, 1999).

Vizsgálatunkban a CNN-UM-et használtuk a felülettulajdonságok elkülönítésére. A textúra szétbontás egymástól statisztikailag független részekre gyakorlatilag nem járt előnnyel, csak a képek előterét és háttérét különítette el egymástól. Ezért alkalmaztunk a textúra szegmentáció helyett előzetesen különböző betanító mintázatokból álló, textúra osztályozást. Összesen négy, különböző textúrájú felület betanító mintája közül kettő vált a vizsgálatban alkalmazhatóvá. Ez a két típus a figurákon szereplő arcot és az azt körülvevő részt különítette el egymástól, azaz ezek a

felületek a vizsgálati eljárás szempontjából két különböző textúra osztályt alkottak, melyek azonban tisztán statisztikailag nem voltak elválaszthatók egymástól (2. ábra).

Eredeti tesztkép

Textúra 1

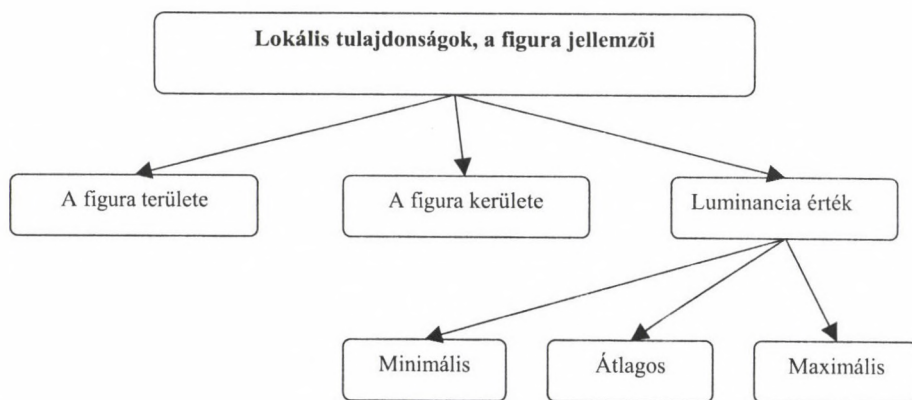

Textúra 2

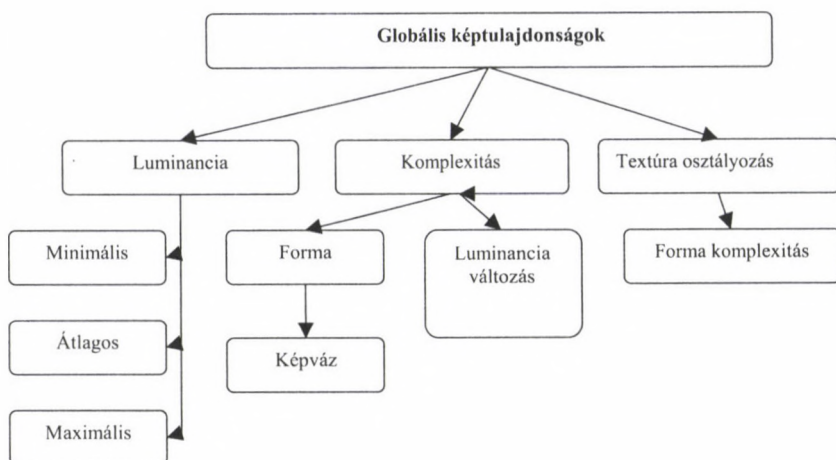
2. ábra. A textúraklasszifikáció eredményei

A képfeldolgozással kapott változók

A Szondi-teszt 48 képén mérendő tulajdonságokat lokális, valamint globális jellemzők szerint bontottuk ketté. A vizsgálni kívánt tulajdonságok az alábbi két szerkezeti ábrán láthatók (3. és 4. ábra).

3. ábra

4. ábra

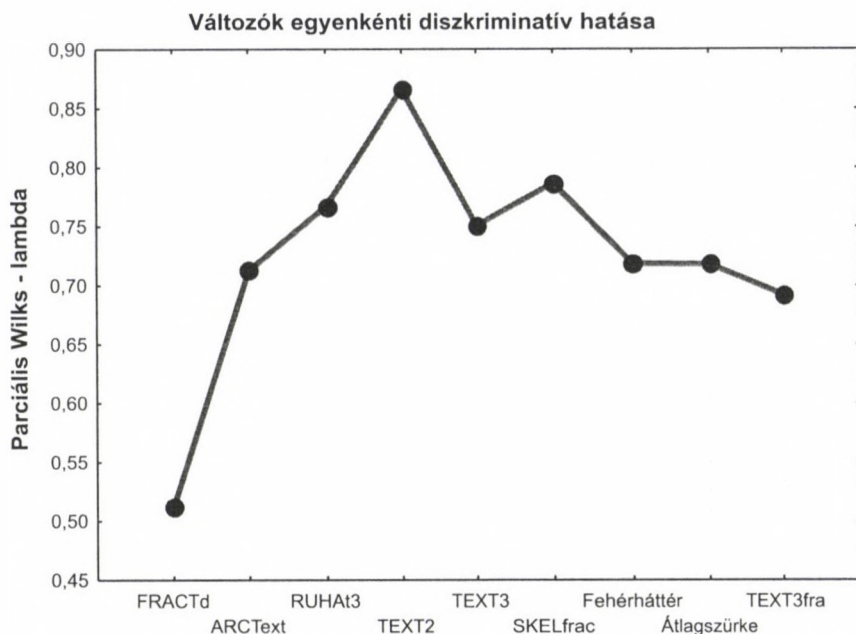
A fraktáldimenzió (fractd) mind a globális, mind a lokális, a kép különböző mérettartományaira is tekintettel lévő általános szerkezeti komplexitás mértéke. Ez a változó a teljes kép és annak tetszőleges méretű, a fizikai korlátozásokat nem meghaladó részleteinek átlagos bonyolultságát határozza meg. A képváz fraktáldimenziója (skelfrac)-változó a képek skeletonjának (2. ábra) a fraktáldimenzió felől megközelített komplexitás értékét adja meg. A *fehérhátér*-változó a figurát nem az eredeti, hanem fehér háttérrel ábrázolja. Csak a figurális hatást hagyja érvényesülni. A vizsgált változó értékei az ilyen képeken kapott *átlagos szűrkeség* értékek. Az *arc2* (3. ábra) változó a textúra klasszifikáció során keletkező négy kép közül a két leginformatívabb egyike, amely körvonalas figuravázlatot és a figura arcon kívüli részét, míg a másik a figurának az archoz tartozó elemeit tartalmazza. A változó összesen három értéket vehet fel; 0: egyik képen sem jelennek meg az arcot alkotó egységek, 1: csak egy képen jelenik meg, 2: mindkét képen megjelennek. A *Text3fra* a figura arcon kívüli részét alkotó textúra komplexitását mutatja meg. Azaz a figura összetettségét az arc nélkül, amelybe a hajzat, ruha stb. tartozik általában. Ezt a változót a textúra fraktáldimenziójának kiszámításával nyertük. A *RuhaT3* változó elkülöníti azokat a képeket, amelyeken van ruhára utaló jel az egyik textúra klasszifikált képen. Ha van az eredeti képen ruha, az ugyanis nem minden esetben jelenik meg ezen. A *Text3* változó azt mutatja meg, hogy a vizsgált képen megjelenik-e az arcot körülvevő figurarészlet textúra osztályozás során. A *Text2* változó azt mutatja meg, hogy a vizsgált képen megjelenik-e az arc alkotóelemeit tartalmazó figurarészlet textúra osztályozás során. Az *átlagszűrke* változó értékei pedig a képekhez tartozó átlagos szűrkeség értékeket jelentik. A *lumikom* változó a képek lokális luminancia változás menti összetettség értéket adja vissza.

Vizsgálati eljárások

A Szondi-teszt képeit egyenként 1200 dpi felbontású laptscannerral digitalizáltuk 24 bites színmélységgel. A képeket tömörítésmentes formátumban tároltuk (24 bites bitmap formátum) a képminőség megőrzése miatt. A felhasznált képfeldolgozási eljárásokat két nagyobb csoportba sorolhatjuk, egy része a képek globális, más részük pedig a kép lokális tulajdonságcsoporthajaira volt érzékeny. Az egészes képi tulajdonságoknál a képek átlagos szürke színértékét, valamint ennek minimum és maximum értékeit határoztuk meg, idesorolható továbbá az egyes képek több módon mért komplexitása és texturális tulajdonságai, valamint a képváz (skeleton) komplexitásának értéke is. A lokális, képrészlet tulajdonságok közé sorolható a figura területének és kerületének megmérése, valamint a szürke szín átlagos, minimális és maximális értékei a kép figurájában. A digitális képfeldolgozáshoz az ImageJ 1.31 verziójú szabadon felhasználható Java VM 1.2 alatt futó, és a GIMP képfeldolgozó programokat alkalmaztuk, valamint az Analogic Computer Ltd. által fejlesztett CNN (Cellular Neural Network) alapú Candy nevű programjának oktatási célú, szabadon felhasználható verzióját. A statisztikai számításokat az SPSS 12.02 és a Statistica 6.0 verziószámú programcsomagokkal végeztük. Az így nyert változócsoporthaj alapján a lépésenkénti diszkriminancia analízis (LDA) segítségével próbáltuk meg az egyes tesztképeket a nekik megfelelő klinikai faktorba besorolni.

A statisztikai feldolgozás eredményei

Az LDA a 16 változóra épülő modellben hét diszkriminatív függvényt hozott létre, amelyek közül kettő, egynél nagyobb sajátértékkel (2,8 és 1,4) és megfelelően alacsony Wilks-lambda értékkel (0,014 és 0,054) rendelkezett, azonban a szignifikancia szintjük meghaladta a $p < 0,05$ értéket. A 16 változó közül ezután a parciális Wilks-féle lambda értékeik alapján elkülönítettük azt a kilencet, amely a leginkább hatékonynak bizonyult a diszkriminatív hipersíkon való szeparáció szempontjából. A kilenc változóval újra elvégezve az eljárást szintén hét diszkriminatív függvényt kaptunk, ezek közül egy megfelelt az eljárás kritériumainak. Sajátérték: 2,2609, Wilks-féle lambda 0,0077, $p < 0,00297$. Az egyes vizsgált változókat külön jellemzi a parciális Wilks-féle lambda érték, amely azokat a besorolási, diszkriminatív hatékonyságuk szerint súlyozza. Értéke nulla és egy között változik. Ha értéke nulla, akkor a hozzá tartozó változó tökéletes diszkriminációs hatékonyságot fejt ki. Az 5. ábrán az egyes változók parciális Wilks-lambda értékei vannak feltüntetve.

5. ábra

Az ötödik ábrán jól látható a fraktáldimenzió (fractd) -változó igen hatékony besorolási ereje az adott kilencváltozós csoporton belül, (parciális Wilks-lambda értéke 0,51) míg a többi változó nagyrészt a 0,7 és a 0,75 közötti intervallum tagja. A klasszifikációs táblázatban (1. táblázat) szereplő értékek megmutatják, hogy a már statisztikailag is valid, kilenc képi változót tartalmazó modellünk hogyan és milyen hatékonysággal sorolta be az egyes Szondi-képhez tartozó adatokat a nekik megfelelő teszt-faktorokba.

1. táblázat

Szondi-teszt faktorok	Besorolási %	h	s	e	hy	k	p	d	m
h	66,6667	4	0	1	0	0	0	1	0
s	66,6667	1	4	0	0	0	1	0	0
e	66,6667	0	0	4	1	0	1	0	0
hy	100,0000	0	0	0	6	0	0	0	0
k	66,6667	0	0	2	0	4	0	0	0
p	83,3333	0	0	1	0	0	5	0	0
d	66,6667	0	1	0	1	0	0	4	0
m	83,3333	0	1	0	0	0	0	0	5
Teljes:	75,0000	5	6	8	8	4	7	5	5

A klasszifikációs táblázatból leolvasható a tesztfaktoronkénti besorolási százalék, valamint a diszkriminancia analízis által felállított modell szerint helyesen osztályozott képek mennyisége. A helyes kategóriába sorolás mellett a táblázat feltünteti a rossz helyre csoportosított képeket is, valamint azok helytelen besorolási helyét is. Így például, a h-faktorhoz tartozó 66,7%-os érték azt jelenti, hogy a hat darab h-faktorhoz tartozó kép közül a modell négyet sikeresen azonosított, de kettőt nem, az egyiket az e-faktorhoz, a másikat pedig a d-faktorhoz tartozónak sorolt be. A klasszifikációs táblázat szerint a képfeldolgozási adatokkal nyert változócsoporthoz alapján az összes Szondi-teszt kép 75%-a besorolható a neki megfelelő tesztfaktor kategóriába. A besorolási % oszlopban feltüntetett százalékos arány a kilenc változó együttes hatásának eredményét tükrözi.

Azonban ha a Szondi-képek tulajdonságait, jellemző változókat egymás után helyezzük be a modellbe, akkor az aktuálisan bevitt, új változók hatására a modell diszkriminatív ereje megváltozik, más mintázatot fog mutatni az egyes tesztfaktorok esetében. Az elkülönítési hatás egészében véve nő, azaz a teljes besorolás %-os értéke emelkedik addig, amíg az utolsó változó bekerülésével el nem éri a 75%-os, végső értéket. Eközben a nyolc faktorhoz tartozó besorolási százalék is megváltozik, egyes esetekben ez a változás kis mértékű lesz, mivel a már bentlévő változók stabilan kategorizálják az adott faktort, más esetekben azonban lehet, hogy csak a legkésőbb bekerülő változó fogja megfelelően besorolni, szeparálni azt a többi tesztfaktortól. Azonban a mért képváltozók nem faktorspecifikusak, nem érvényes az egy változó egy Szondi-féle faktor elv. Ennek eredményeképpen a diszkriminatív térbe kerülő új változók módosítani fogják az aktuális besorolási értékét annak a Szondi-faktornak is, melyet akár a teljes változószám töredéke is képes 100%-ban klasszifikálni.

A fentiekből következik, hogy a tesztfaktorok modellbeni stabilitása úgy vizsgálható, hogyha a változókat egymás után a modellbe helyezzük, akkor mindegyik faktor rendelkezik egy intervallummal, melyben a besorolási arányuk százaléka változik 0 és 100% között.

Minél nagyobb darabot fed le egy adott Szondi-teszt faktor ezen az intervallumon, annál instabilabbnak tekinthető helyzete a modellben. Azaz, ha például az egyik faktor besorolási %-os értékei a 33,34 % és a 83,34 % között változnak, akkor az egész intervallum felét fedi le az adott faktor stabilitása. Ezek alapján egy sorrend állítható fel a nyolc faktor között, amely a leginstabilabbaktól a legstabilabb faktorokig terjed. A változók egymás utáni behelyezésének sorrendjét azok parciális Wilks-lambda értékei szerint állapítottuk meg, kezdve a legalacsonyabb, egyben a legjobb diszkriminatív hatással rendelkezőtől, a legmagasabb értékű, legkevésbé hatékony változóig.

A kapott faktorsorrend a következő volt: hy, d, e, s, m, k, p, h. A leginstabilabbak a hy 100%-al és d 83%-al, közepes instabilitással az e, s, k faktorok jelentek meg 33%-os értéken, míg a legstabilabbak a p és a h-faktorok voltak 16%-os változékonysági szinttel.

Eredményeink nagyrészt egybevágnak korábbi vizsgálatok eredményeivel. Eszerint a képi változók szerint meghatározott faktorok stabilitási sorrendje; (hy, d, e, s, m, k, p, h) nagyon hasonlít a (Vargha, 1988) által megállapított sorrendhez, melyben pszichometriai szempontból az idői stabilitás és a faktorok belső konzisztenciája szerint csoportosította a Szondi-teszt faktorait kétprofilos tesztfelvételek után. Szerinte a leginstabilabb faktorok az e, hy, k, d, közepesen jónak tekinthetők az s, p, m, míg egyedül a h-faktorhoz tartozó képek képeznek egységes ingerhelyzetet a faktoriális stabilitás szempontjából.

A vizsgálat további részében az egyes Szondi-faktorokhoz tartozó képadatok egymástól való egyenkénti különültségét, illetve azok egymással való kapcsolatát vizsgáltuk meg.

A diszkriminatív térben ábrázolt képi adatok pontjaiból tesztfaktoronként olyan sokszögeket képezhetünk, melyek centroid pontjainak távolsága az egyes faktorok egymástól való különülésének mértékét fejezik ki. Ezek szignifikancia szintjét, valamint mértékét az egyes tesztfaktorok között a következő (2. táblázat) táblázata tartalmazza.

2. táblázat

F-értékek táblázata

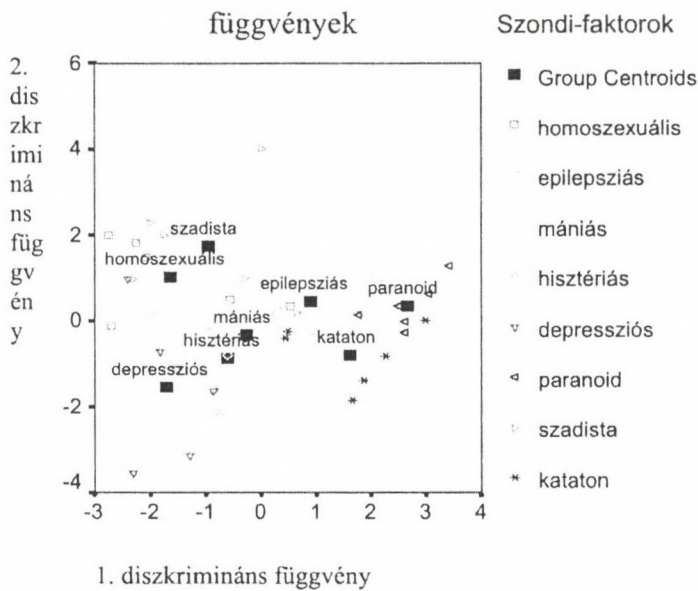
Faktorok	k	s	p	d	hy	m	e	H
k								
s	3,03**							
p	1,3	3,1**						
d	2,5*	1,91*	4,44**					
hy	1,91*	2,11*	3,85**	1,16				
m	0,88	1,57	2,33*	1,54	0,68			
e	0,59	1,41	1,44	1,64	1,30	0,53		
H	4,07**	0,74	5,26**	1,32	1,68	1,68	2,53*	

(** : $p < 0,01$ * : $p < 0,1$)

Az F-értékek táblázata a Szondi-teszt faktorainak páronkénti különbségeit tartalmazza a mért képi változók alapján. Az értékek alapján felállítható sorrend, az egyes faktorok többihez viszonyított homogenitását takarja az egymástól való különülésük mértéke mentén; (p, k, s, h, hy, d, m, e). A leghomogénebbnek a p-faktor tűnik, ez a tesztfaktor különül el legszignifikánsabban a többitől, ezt követően a k és s-faktor, majd a h, d, hy-faktor. Végül a legheterogénebbnek az m és e-faktorok bizonyultak.

Az F-értékek táblázatában szereplő értékek grafikusan a 6. ábrán láthatók, ahol a két leghatásosabb diszkriminatív változó által kifeszített síkon helyezkednek el az egyes esetek, valamint az esetek által képviselt faktorok centroid pontjai.

Kanonikus Diszkrimináns

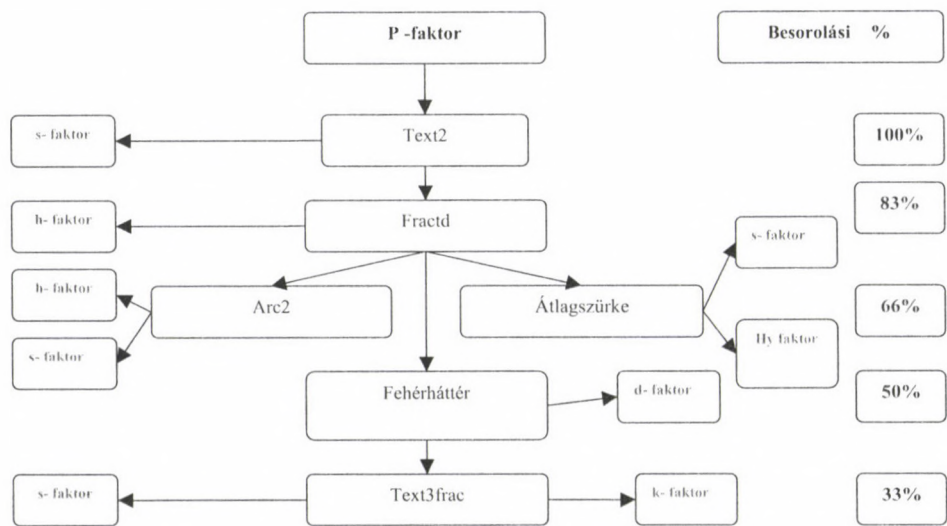
6. ábra

3. táblázat

Képi változók									
Faktor	fractd	arc2	text3- frac	fehér- háttér	text2	ruhat3	skelfrac	text3	átlag- szürke
H	50%	50%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
S	0%	67%	33%	0%	50%	0%	0%	100%	33%
E	0%	0%	0%	0%	0%	0%	33%	0%	0%
hy	0%	0%	0%	0%	0%	83%	0%	0%	67%
K	0%	0%	33%	0%	0%	67%	0%	50%	0%
P	83%	67%	33%	50%	100%	0%	0%	0%	67%
D	0%	0%	0%	50%	0%	0%	50%	0%	0%
M	0%	0%	0%	0%	0%	0%	33%	0%	0%

A 3. táblázat az egyes képváltozók diszkriminatív hatását mutatja meg faktoronként. Értékei úgy keletkeztek, hogy a diszkriminancia analízis minden egyes képfeldolgozással kapott változóval külön-külön végre lett hajtva. A táblázatból leolvasható, hogy mely faktorra mely változó vagy változók a legérzékenyebbek. A h-faktort például a fractd és az arc2 változó egyaránt, külön-külön 50%-ban osztályozza jól, míg a többi változó érzéketlen rá. A h-faktoron kívül a fractd változó érzékeny a p-faktorra (nagyobb mértékben, mint a h-faktorra), valamint az arc2 változó szenzitív az s és a p-faktorokra is.

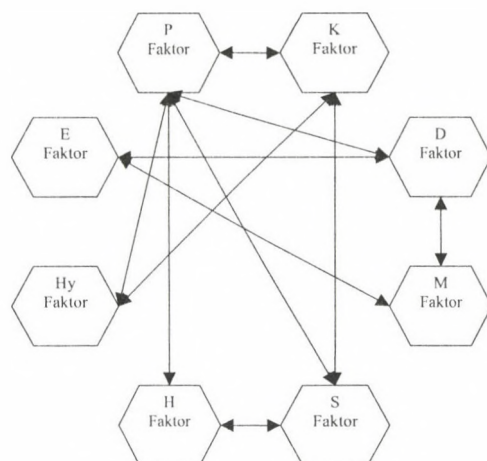
A 3. táblázat alapján olyan faktoriális sorrend állapítható meg, amelyet az egyes tesztfaktorok és a hozzájuk tartozó, azokat előrejelző képi változók száma határoz meg. A p-faktorhoz tartozik a legtöbb annak besorolásában részt vevő változó, összesen hat. Majd az s-faktorhoz kapcsolható öt, a k-faktorhoz három, a d, hy, h-faktorhoz kettő, végül az e és m-tesztfaktorokhoz egy képváltozó tartozik, mely azt besorolja a diszkriminancia modellbe.

7. ábra

A 3. táblázat alapján minden egyes faktorra külön egy hierarchikus folyamatábra készíthető, amelyen a Szondi-teszt faktorai az őket előrejelző képi változókon keresztül kapcsolódnak egymáshoz. A 7. ábrán lévő példában a p-faktor és a hozzá képi változókon keresztül kötődő többi, Szondi-féle faktor látható. A besorolási százalék megmutatja, hogy a középen lévő változók a p-faktort milyen mértékben sorolják be egyenként, míg a hozzájuk kapcsolt faktor nevek azt jelzik, hogy a változó még milyen faktorokat képes elkülöníteni. A Text2 változó egymagában képes 100%-osan megmutatni a 48 Szondi-kép közül a hat p-faktorhoz tartozó képet, de az s-faktorhoz tartozó képeket is képes besorolni.(Ennek mértéke a 3.táblázatban van feltüntetve) A fraktáldimenzió változó hat p-faktorhoz tartozó képből önmagában ötöt tud besorolni, de emellett a h-faktor képeit is képes osztályozni.

A következő 8. ábra az összes Szondi-tesztfaktor képi változókon keresztüli kapcsolódási rendszerét ábrázolja, a 3. táblázat alapján.

8. ábra

A 8. ábra szerkezeti diagrammjából olyan sorrend állapítható meg, amelyben az egyes tesztfaktorok a más faktorokkal való kapcsolataik száma mentén különülnek el. A kapott sorrend ($p = 5$ kapcsolat, $k, d, s = 3$ kapcsolat, $h, hy, e, m = 2$ kapcsolat) gyakorlatilag három kategóriába sorolja a Szondi-teszt faktorait.

A diszkriminancia analízis által létrehozott modellben a p-faktornak van a legkiterjedtebb kapcsolati szerkezete, majd a k, d, s-faktoroknak, végül pedig a legkevesebb kapcsolattal a h, hy, e, m-faktorok bírnak. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy az általunk kiválasztott, képfeldolgozás útján nyert változók nem homogének az egyes tesztfaktorok csoportosítása szempontjából, hanem azokat súlyozottan kezelik a fent megállapított sorrend szerint.

A fentiek szerint a változók egyenként leginkább a p-tesztfaktorra érzékenyek, míg legkevésbé a h, hy, e, m-faktorokra. Ez azonban csak a változók külön-külön vett hatását tükrözi és nem azok együttes hatásakor fellépő diszkriminatív tulajdonságaikat.

Megbeszélés

A vizsgálat eredményei alátámasztják mindkét felvetett hipotézist, miszerint a Szondi-képek felhívó jellegének mibenlétét nemcsak a kultúrafüggő jellemzők, nyelviileg megfogalmazható, egészekre bontható képrészletek, mint a szem, haj, száj, áll pozíciói, azok egymáshoz való viszonya szerint, hanem globális, leginkább csak képfeldolgozási eszközökkel megragadható tulajdonságok csoportjaként is kezelhetjük.

A két tagozódási forma között a képfeldolgozási eljárások során sem kaptunk éles határvonalat, hanem az elemi képalkotó kódok, mint a képi textúra tulajdonságainak elemzése során, automatikusan megjelentek a képi-fogalmi tagozódáshoz tartozó képi kódlemek is, melyek nemcsak kódként, de már megnevezhető kategóriaként is szolgáltak (például: ruha, arc).

A Szondi-teszt faktorainak e változók szerint kapott, 75%-os besorolási aránya is támogatja feltevésünket. A strukturális komplexitás fogalma, melyet vizsgálatunkban használtunk, úgy tűnik, egyfajta globális alapját képezheti a Szondi-képek felhívó jellegének.

Az egész kép, valamint az abban szereplő képrészletek szerkezeti bonyolultsága adta a vizsgálat egyik, míg a texturális osztályozásban már megjelenő értelmes, egész képrészletek, mint az arc, haj megjelenése, a másik nagy tulajdonságcsoportot, melyek köré a felhívó jelleget megragadó képi kód változói csoportosíthatók. A világosság értékek szerepe igen csekély, gyakorlatilag mérhető módon nem játszanak szerepet a kód felépülésében.

Az eredmények azt mutatják, hogy a leginkább stabilnak mutakozó, valamint a leginkább homogénnek bizonyuló tesztfaktorok a szexuális és az énes vektorok köré szerveződnek. Ezek közül a p-faktor többszörösen is kiemelkedő jelentőségű, mivel a leghomogénebb, egyike a két legstabilabb tesztfaktornak, valamint a képfeldolgozás eredményeként keletkezett változók legtöbbje erre a faktorra érzékeny (összesen hat változó). A p-faktort 83% és 100%-ban elkülöníteni képes képi változók (fractd, text2) emellett a h és s-faktorokhoz tartozó képeket képesek magas arányban besorolni. Az énes és szexuális Szondi-vektorhoz tartozó faktorok nemcsak jól elkülöníthetők a többi tesztfaktortól, hanem az őket besoroló képi változókon keresztül is szoros kapcsolatban állnak egymással.

A fenti, túlnyomórészt a képek fizikai tulajdonságaira épített vizsgálat pozitív eredményei ellenére súlyos hiba lenne a tesztfelvételi szituáció, a kontextus figyelmen kívül hagyása a tesztképek klinikai felszólító jellegének vizsgálata során. A kapott eredmények nem a teszt működése közben, hanem egy azon kívüli helyzetben jöttek létre. A tesztfelvételi helyzetben ezek a képi változók által hordozott jelentések a kontextus által vezéreltek önmagukban, illetve környezetükből kiragadva nem képesek megbízható módon közvetíteni azt a hatást, amely a tesztfelvétel során a választásokban megnyilvánul.

A kézirat elfogadva: 2005. május

Irodalom

- CHUA, L. O., ROSKA, T. (2000): *Cellular Neural Networks: Foundation and Primer*. Cambridge, Cambridge University Press.
- FISCHER, M., KOCH, B. (1985): Szonditest. Portraits und Alltagsmensch. Eine Untersuchung der Bilder und des Bildwahlverhalten. *Szondiana*, 5, 63–108.
- GYÖNGYÖSINÉ KISS E. (1999): *Szondi Lipót*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- HORÁNYI, Ö. (2003): *A sokarcú kép*. Budapest, Typotex Kiadó.
- MORRIS, C. W (1946): A jelelmélet alapfogalmai. In: HORÁNYI Ö., SZÉPE Gy. (szerk.), (1975) *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat Kiadó, 95–105.

- PEIRCE C. S. (1932): A jelek felosztása. In: HORÁNYI Ö., SZÉPE Gy. (szerk.), (1975): *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat Kiadó, 21–92.
- RÉVÉSZ GY., JÁRAI R. (2001): Arcfelismerés: A vonzás–elutasítás lehetséges vonásai Szondi-képeken. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LVI, 53–70.
- SMITH T. G., LANGE, G. D., MARKS, W. B. (1996): Fractal Methods and Results in Cellular Morphology. *Journal of Neuroscience Methods*, 69, 1123–1126.
- SZAKÁCS F., MÜNNICH I. (1972): Szimpátia-modellek kutatása Szondi-képekkel. In: LÉNÁRD F. (1981), *Környezet és tevékenység*. Pszichológiai tanulmányok XIII., Budapest, Akadémiai Kiadó, 575–593.
- SZILÁGYI G. (1999): *Elemi képtan elemei. Az álló- és mozgófényképről*. Budapest, Magyar Filmintézet.
- SZIRÁNYI T. (1999): Önszervező képmezők. Képi információ kifejtése, értelmezése és tömörítése önszervező tér és időbeli algoritmusokkal. Budapest, MTA Doktori értekezés.
- SZONDI I. (2002): *A Szondi-teszt. A kísérleti ösztöndiagnosztika tankönyve*. Budapest, Hatodik Síp-Új Mandátum Könyvkiadó.
- VARGHA A. (1979): A Szondi-teszt faktorinak kísérleti vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36, 498–511.
- VARGHA A. (1988): Néhány újabb eredmény a Szondi-teszt validitásával kapcsolatban. *Pszichológia*, 8, 3–28.
- VARGHA A. (1988): A Szondi-teszt reliabilitásvizsgálata. *Pszichológia*, 8, 99–122.
- VARGHA A. (1990): Új személyiségskálák a Szondi-teszt képeinek felhasználásával, II. Konstrukció és reliabilitásvizsgálat. *Pszichológia*, 10, 209–277.
- VARGHA A. (1994): Újabb adalékok a Szondi-teszt pszichometriájához. *Pszichológia*, 14, 199–268.

ÁDÁM FELDMANN, LÁSZLÓ BERNÁTH, GYÖRGY RÉVÉSZ

Image processing and analysis on Szondi's-test pictures

Our study from the point of view of image processing looking that aims, how to work Szondi's pictures on during diagnostical processing. What are the physical image code structures that make an impression to persons in test procedure? How can be seize the calling nature of Szondi's picture? According to image processing and statistical experiments the calling nature is a multi level image code hierarchy include the image parameters from essential statistical distributions to cultural markers (e.g. spectacle, hair style). The Stepwise Discriminant Analysis (SDA) can be classifying the variables of images to eight Szondi's faktor in 75%. The apportion of effective image parameters are three groups: image complexity, textural parameters, and luminance distribution.

Keywords: image processing, stepwise discriminant analysis, image complexity, textural parameters.

SZONDY MÁTÉ

ELTE PPK Személyiség- és Egészségpszichológiai Tanszék, Budapest

OPTIMIZMUS ÉS EGÉSZSÉGMAGATARTÁS: A POZITÍV ELVÁRÁSOK SEGÍTIK VAGY GÁTOLJÁK AZ EGÉSZSÉGMAGATARTÁST?

Az antropológus Tiger (1979) az optimizmust az emberi faj egyik legmeghatározóbb és legadaptívabb funkciójának tekinti (mely az evolúció során alakult ki). Mivel az optimizmus a jövőről való gondolkodást foglalja magában, először az anticipáció képességének kialakulásakor jelenhetett meg. Ha pedig valaki a jövőről gondolkodik, akkor képes saját halálát is előre látni. Tiger (1979) szerint az ebből fakadó félelem ellensúlyozására alakult ki az optimizmus.

Még ha a fenti gondolatmenettel nem is értünk teljes egészében egyet, az optimizmus adaptív hatása tagadhatatlan. Az optimizmus számos objektív (és szubjektív¹) egészségmutatót befolyásol pozitívan: az optimista személyek gyorsabban (Scheier és mtsai, 1999) és sikerebben (Fitzgerald és mtsai, 1993) gyógyulnak koronária műtét után, szívroham után hosszabb túlélési idő (Peterson és Bossio, 2002) jellemzi őket. Mellrák esetében az optimista személyek átlagosan 8 hónappal élnek tovább, mint a pesszimisták (Schulz és mtsai, 1996). Agydaganatos személyek közül az optimisták 1 évvel hosszabb túlélési időt mutatnak (Allinson és mtsai, 2003). Matthews és munkatársai (2004) 3 éves longitudinális vizsgálatában azt találták, hogy az optimizmus nagymértékben csökkentette az arterioszklerózis progresszióját. A „vonás optimizmus” magas szintjével jellemezhető személyek rövid idejű, ellenőrizhető stresszorok esetén jobb immunstátuszt mutatnak (Segerstrom, 2005; Szondy, 2004). Egészséges, idős mintát vizsgálva Giltay és munkatársai (2004) hosszabb élettartamot talált az optimista személyeknél.

Ugyanakkor az optimizmus és egészségmagatartás közti kapcsolat igen összetett és ambivalens: egyes kutatások szerint a kapcsolat pozitív (pl. Lobel és mtsai, 2000), mások szerint negatív (pl. Clarke és mtsai, 2000), egyesek viszont nem találtak kapcsolatot a 2 változó között (pl. Schroder és Schwarzer, 2005). Az ambivalens eredmé-

¹ Az optimizmus szignifikánsan befolyásolja a tünetek értékelését: az optimista személyek számos vizsgálat szerint kevesebb tünet meglétéről számolnak be, mint a pesszimista személyek (pl. Mäkingas és mtsai, 2004). E helyütt azonban csak az objektív egészségmutatókat vizsgáljuk.

nyeket részben az magyarázza, hogy számos különböző optimizmus konstruktumot vizsgáltak az egészségmagatartással kapcsolatos vizsgálatokban.

Cikkünkben az optimizmus és egészségmagatartás közti kapcsolatot vizsgáló kutatásokat tekintjük át. Előbb azonban röviden bemutatjuk az egészségmagatartás körét, illetve a jelen tanulmányban vizsgált optimizmus konstruktumokat.

Az egészségmagatartás fogalma

Az egészségmagatartás jelenségét Urbán (2001) részletes cikke alapján tekintjük át. Az egészségmagatartás a klasszikus definíció szerint „bármely olyan aktivitás, amit a személy hite szerint az egészsége érdekében tesz azért, hogy betegséget előzzön meg vagy betegséget azonosítson még annak tünetmentes szakaszában (Kasl és Cobb, 1966, idézi Urbán, 2001, 594. o.). Manapság – mivel a prevenció mellett az egészségfejlesztés, a promóció is fontos szerephez jut – inkább az „egészség szempontjából kedvező viselkedés”² vált használttá (az egészségmagatartásról ld. még Kulcsár (1998) és Csabai (2001)).

Az egészségmagatartás pszichológiai modelljeinek bemutatására e helyütt nem térek ki (lásd Urbán, 2001), azonban azt mindenképp szükséges megemlíteni, hogy az ún. kognitív és társas – kognitív egészségmagatartás modellek³ ellen felhozott egyik legfontosabb kritika az, hogy nem veszik figyelembe az egyéni különbségeket (pl. sajátos vonások, az információfeldolgozás egyéni különbségei stb.). Ez pedig azért jelent problémát, mert például néhány személyiségvonás bizonyítottan kapcsolatban áll egyes egészségkárosító magatartásokkal (pl. a serdülőkorban mért A típusú személyiség jól bejósolja a felnőttkori dohányzást és alkoholfogyasztást (Siegler és mtsai, 1992)).

Bár az optimizmus és az egészségmagatartás közti kapcsolatot már sokan vizsgálták, ismereteink szerint még nem született olyan áttekintés, mely a különböző optimizmus konstruktumokra vonatkozó eredményeket szisztematikusan bemutatta volna.

A vizsgált optimizmus konstruktumok

Diszpozicionális optimizmus

Az alábbiakban Szondy és munkatársai (megjelenés alatt) alapján röviden bemutatjuk a vonás optimizmus konstruktumát. Scheier és Carver (1985) diszpozicionális optimizmus elmélete szerint az optimizmus nem más, mint általános hajlam kedvező ki-

² Ide olyan viselkedések tartoznak, „amelyeknek a mai tudásunk szerint egészséggel kapcsolatos előnye van, illetve amely megvéd bizonyos betegségektől vagy testi károsodástól” (Urbán, 2001, 595. o.).

³ Pl. Egészséghiedelem-modell (Janz és Becker, 1984), szándékos cselekvés elmélet (Ajzen és Fishbein, 1988), tervezett cselekvés elmélet (Ajzen, 1988).

menetek elvárására. Önszabályozási modelljük szinte minden emberi cselekvést a célállítás és cél felé haladás fogalmaival ír le. Az optimizmusnak akkor jut szerepe az önszabályozásban, amikor valamilyen akadály nehezíti a kitűzött cél elérését. Az optimista személy a nehézségek ellenére továbbra is úgy gondolja, hogy célja elérhető. Keményebben fog dolgozni célja megvalósításáért, így nagyobb valószínűséggel fog sikert elérni és ez hozzájárul a szubjektív jóllét magasabb szintjéhez. Scheier és Carver (1985) a diszpozicionális optimizmus mérésére kidolgozták az Életorientáció Tesztet (a továbbiakban ÉOK) (*Life Orientation Test*). Bár az ÉOK-ot tipikusan egydimenziós mérőeszköznek tekintik (mely elképzelés szerint az optimizmus és a pesszimizmus ugyanannak a dimenziónak két végpontja), néhány kutatásban ezeket két, egymástól független dimenzióként azonosították (Chang és Sanna, 1994; Marshall és mtsai, 1992).

Irreális optimizmus

Irreális optimizmusról akkor beszélünk, amikor „a személy pozitívabb színben látja saját jövőjét, mint a hasonló helyzetben lévő másokét” (Clarke és mtsai, 2000, 368. o.). Mivel az emberek hajlamosak úgy érezni, hogy egy adott eseménnyel kapcsolatban az átlagosnál kisebb a rizikójuk, ez az optimizmus szükségképp irreális, hiszen az emberek többségének nem lehet átlag – alatti a veszélyeztetettsége (Weinstein, 1982).

A kutatások szerint az irreális optimizmus megjelenik olyan negatív eseményekkel kapcsolatban, mint a közlekedési balesetek (McKenna, 1993) vagy alkoholproblémák (Peterson és De Avila, 1995). Az emberek irreálisan optimisták a napozás okozta bőrrák (Clarke és mtsai, 1997), a dohányzás okozta tüdőrák (Weinstein és mtsai, 2005) kialakulásával, illetve a HIV-fertőzéssel (Taylor és mtsai, 1992) kapcsolatban.

Az irreális optimizmus mérése történhet abszolút, illetve komparatív módon. Amikor komparatív becslést alkalmazunk, a vsz.-től általában ezt kérdezzük: „Összevetve egy átlagos személlyel, aki ugyanolyan nemű és életkorú, mint Ön, ugyanolyan, kisebb vagy nagyobb eséllyel lesz része Önnek x-(vizsgált esemény)ben?”. Az abszolút becslés alkalmazásakor a személytől általában két becslést kérnek. Az első becslésnél azt kell felmérnie, hogy egy hasonló nemű és életkorú személy milyen eséllyel tapasztalja meg az adott eseményt, a második becslésben pedig azt, hogy a személynek mekkora az esélye az esemény átélésére (Clarke és mtsai, 2000).

Terápia – specifikus optimizmus

A terápia-specifikus optimizmus a helyzet – specifikus optimizmus egy formája, mely nem az általános, jövőre vonatkozó elvárásokra vonatkozik, hanem a betegséglefolyással (pl. Holmes és Pace, 2002), illetve egy adott terápia hatékonyságával (Hueber és mtsai, 2004) kapcsolatos elvárásokra.

Azon kutatások, melyek a diszpozicionális optimizmus és a helyzet – specifikus optimizmus konstruktumát együtt vizsgálták (Segerstrom, 1997; Segerstrom és mtsai, 1998, 2003) azt mondhatjuk, hogy a situáció-specifikus optimizmus jobb megőslője az egészségi állapotnak és a közérzetnek, mint a diszpozicionális optimizmus.

Optimizmus konstruktumok és egészséggel kapcsolatos viselkedés

Diszpozicionális optimizmus

Lobel és munkatársai (2000) veszélyeztetett terhes nők mintájánál talált együttjárást a diszpozicionális optimizmus és az egészségvédő hatású testedzés között (a testedzés pedig csökkentette a koraszülés valószínűségét). A szív-érrendszeri rehabilitációs programban részt vevő optimista személyek sikeresebben csökkentik a zsírbevitelt és több testmozgást végeznek, mint a pesszimisták (Shepperd és mtsai, 1996).

A diszpozicionális optimizmus az egészséges személyeknél is az egészségvédő magatartás magasabb arányával társul (pl. Robbins és mtsai, 1991; Steptoe és mtsai, 1994). Ylöstalo és munkatársai (2003) vizsgálata szerint a diszpozicionális optimizmus pozitívan befolyásolja a szájhigiénés magatartást (ezt a hatást az aktív megküzdés közvetítette). Az általános pozitív elvárásokkal jellemezhető középiskolai tanulók kisebb valószínűséggel nyúlnak az alkoholhoz, cigarettához, marihuánához (Carvajal és mtsai, 2002) és ritkábban kezdeményeznek magas rizikójú szexuális kapcsolatot (Carvajal és mtsai, 1998). Taylor és munkatársai (2004) 8–10 éves gyerekeknél talált összefüggést az alacsony diszpozicionális optimizmus és a mozgásszegény életmód között.

Egy kutatást találtunk, mely szerint a diszpozicionális optimizmus negatívan befolyásolja az egészségmagatartást. Bosompra és munkatársai (2001) – megkülönböztetve a diszpozicionális optimizmust és a diszpozicionális pesszimizmust – azt vizsgálták, hogy különböző pszichoszociális tényezők hogyan befolyásolják a rákszűrésen való részvételt. Eredményeik szerint a pesszimizmus ambivalensen befolyásolhatja a (hipotetikus) részvételi hajlandóságot: egyrészt növeli az észlelt hajlam mértékét és így növelte a szűrővizsgálaton való részvétel valószínűségét, másrészt megnövelte a szűrésen való részvételt nehezítő tényezők észlelését (ami csökkentette a részvételi hajlandóságot). Az optimizmus a rákos megbetegedés észlelésének alacsonyabb valószínűségével járt, ami a szűrésen való részvételi hajlandóság egyértelmű csökkenését eredményezte.

Néhány kutatásban nem mutattak ki kapcsolatot a két vizsgált konstruktum között. Schroder és Schwarzer (2005) azt vizsgálták, hogy az olyan vonások, mint az önkontroll, diszpozicionális optimizmus, egészségre vonatkozó kontrollhit (health locus of control) hogyan befolyásolják szív-műtéten átesett betegek műtét utáni egészségmagatartását. Eredményeik szerint az egészségmagatartást elsősorban az

önkontroll mértéke befolyásolta – a hierarchikus regresszióanalízis szerint a vonás optimizmus nem befolyásolja szignifikánsan az egészségmagatartás mértékét. Zak – Place és Stern (2004) hasonlóképp főiskolás mintájukon azt találták, hogy a diszpozicionális optimizmus nem függ össze az óvszerhasználtra, illetve a HIV-szűrésen való részvételre vonatkozó hajlandósággal.

Irreális optimizmus

Számos kutatás kimutatta, hogy azok a személyek, akik lebecsülték különböző egészségügyi problémákra vonatkozó esélyüket, kevésbé motiváltak az egészségvédő magatartásokra (Clarke és mtsai, 2000; Davidson és Prkachin, 1997; Strecher és mtsai, 1995; McKenna, 1993; Weinstein, 1987; Weinstein és Klein, 1996).

Az irreális optimizmus és a dohányzás közti kapcsolat intenzív kutatás tárgyát képezi. Számos vizsgálat (Boney-McCoy és mtsai, 1992; Hansen és Malotte, 1986; Lee, 1989; McKenna és mtsai, 1993) alapján úgy tűnik, hogy a dohányzó személyek irreálisan optimisták a potenciális veszélyekkel kapcsolatban. Strecher és munkatársai (1995) eredményei szerint például lebecsülik a szívbetegségek, a rák, illetve a stroke kialakulásának esélyét, ami nagymértékben csökkenti leszokási hajlandóságukat.

Barnoy és munkatársai (2003) 150 nőnél mutatott ki negatív kapcsolatot a mellrákra és az agydaganatra vonatkozó irreális optimizmus és a szűrővizsgálaton való részvétel közt. Több kutatás (Burger és Burns, 1988; Gerrard és mtsai, 1993) szerint azok a nők, akik a nem kívánt terhességgel kapcsolatban irreálisan optimista elvárásokkal rendelkeznek, kisebb valószínűséggel védekeztek a teherbeeséssel szemben. Bauman és Siegel (1987) szerint homoszexuális férfiaknál megfigyelhető az AIDS-fertőzéssel kapcsolatos irreális optimizmus, ami magas rizikójú szexuális viselkedéshez társul.

Davidson és Prkachin (1997) együtt vizsgálták a diszpozicionális optimizmus és az irreális optimizmus egészségvédő magatartásra kifejtett hatását. Eredményeik szerint a két változó interakciója jól megjósolta a végzett testedzés mértékét: azok a vizsgálati személyek végezték a legkevesebb testedzést, akik mindkét optimizmus konstruktum magas szintjével voltak jellemezhetőek.

Terápia – specifikus optimizmus

Leedham és munkatársai (1995) 31, szívátültetés előtt álló páciens műtéttel kapcsolatos elvárásait vizsgálták. Eredményeik szerint a műtéttel kapcsolatos pozitív elvárások szintje jó bejósolója a műtét utáni egészségmagatartásnak, illetve az orvosi utasítások követésének (pozitívabb elvárások magasabb fokú együttműködéshez társultak).

Az utóbbi években egyre nő a védekezés nélküli szexuális magatartás gyakorisága a homoszexuális és biszexuális férfiak körében (Hueber és mtsai, 2004; Van de Ven és mtsai, 2000). Ugyanakkor ezzel párhuzamosan egyre elérhetőbbé vált a HIV-fertő-

zéssel összefüggő halálozási arányt nagymértékben csökkentő antiretrovírus terápia (highly active antiretroviral therapy, HAART). Ezért számos kutató vizsgálta annak a lehetőségét, hogy vajon az új HIV-gyógymódok eredményességével kapcsolatos optimista elvárások vezetnek-e a védekezés nélküli, igen kockázatos szexuális együttlétek gyakoriságnak növekedéséhez.

Kalichman és munkatársai (1998) homo- és biszexuális férfiak mintáját vizsgálva talált pozitív kapcsolatot a HIV-kezeléssel kapcsolatos pozitív elvárások és a védekezés nélküli szexuális magtartás között. Ugyanilyen jellegű eredményekről számoltak be Van De Ven és munkatársai (1999), Ostrow és munkatársai (2002), Stolte és munkatársai (2004) és Van de Ven és munkatársai (2005). Holmes és Pace (2002) HIV-pozitív mintán vizsgálta az egészségi állapottal kapcsolatos elvárások korrelátumait. Eredményeik szerint az optimista elvárások kockázatosabb (azaz védekezés nélküli) szexuális viselkedéssel társultak. Az eredmények ugyanakkor nem egyértelműek: Elford és munkatársai (2002), valamint Williamson és munkatársai (2004) vizsgálata szerint a HIV-specifikus optimizmus nem magyarázza a magas rizikójú szexuális magatartás növekedését a homoszexuális férfiak körében⁴.

Huebner és munkatársai (2004) az előző kutatásokhoz képest fordított oksági összefüggést feltételez: eredményeik szerint nem a terápiával kapcsolatos optimista elvárások vezetnek magas rizikójú viselkedéshez, hanem fordítva: a védekezés nélküli szexuális együttlét után a HIV-specifikus optimizmus post hoc racionalizációként csökkenteti a személy szorongását.

Rietmeijer (2005) miután áttekinti a HAART-optimizmus és a magas rizikójú szexuális viselkedés kapcsolatára vonatkozó szakirodalmat, felveti annak fontosságát, hogy a Haart-optimizmust egyfajta HAART-realizmus váltsa fel.

Absetz és munkatársai (2003) nőknél vizsgálta a mellrákkal kapcsolatos elvárások és az egészségvédő magatartás kapcsolatát. Eredményeik szerint a negatív elvárásokkal jellemezhető nők sokkal nagyobb valószínűséggel végeztek önmagukon emlővizsgálatot (tehát a mellrákkal kapcsolatos optimizmus negatívan kapcsolódott az önvizsgálathoz). Ezzel szemben Li és Doukas (2004) azt találták, hogy azok a férfiak jeleznek nagyobb hajlandóságot egy – a prosztatatarák kialakulásának genetikai predisponáltságát vizsgáló – szűrővizsgálaton való részvételre, akik optimisták voltak a vizsgálat eredményével, illetve hasznával kapcsolatban.

Megbeszélés

Cikkünkben áttekintettük három optimizmus konstruktum (diszpozicionális optimizmus, irreális optimizmus és terápia-specifikus optimizmus) egészségmagatartással mutatott kapcsolatát. A diszpozicionális optimizmus a legtöbb kutatás szerint po-

⁴ Emellett a „HAART-optimizmus” hatását azért sem szabad túlbecsülni, mert a kutatások szerint a homoszexuális és biszexuális férfiak csak kis hányada optimista a HAART-kezeléssel kapcsolatban (Stolte és mtsai, 2004; Vanable és mtsai, 2000; Elford és mtsai, 2000).

zítívan, az irreális optimizmus negatívan befolyásolja az egészségvédő magatartást. Ezen eredmény megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy míg a vonás optimizmus a *pozitív kimenet elvárását* jelenti, addig az irreális optimizmus a *negatív kimenetel hiányának elvárására* vonatkozik.

A vonás optimizmus magas szintjével jellemezhető személyek problémahelyzetben általában aktív, problémára fókuszáló megküzdési móddal jellemezhető⁵ (Iwanaga és mtsai, 2004; Hatchett és Park, 2004; Hart és Hitter, 1995). Általánosan pozitív elvárásaik tehát aktív cselekvéssel párosulnak. Joggal feltételezhető, hogy a diszpozicionális optimizmus és az egészségmagatartás közti kapcsolatot az aktív, problémacentrikus megküzdés közvetíti. Erre utal Ylöstalo és munkatársai (2003) eredménye, mely szerint a problémafókuszú megküzdés közvetíti az optimizmus és a szájhigiénés magatartás közti kapcsolatot.

Az irreális optimizmus magas szintje *per definitionem* kapcsolódik a csökkent veszélypercepcióhoz⁶ (van der Pligt, 1996). A veszély észlelése és az egészségmagatartás közti kapcsolat nem egyértelmű: bizonyos kutatások (pl. McCusker és mtsai, 1989) szerint az észlelt rizikó növeli, más kutatások (pl. Temoshok és mtsai, 1987) szerint csökkenti az egészségmagatartás gyakoriságát. Ez utóbbi esetben feltételezhető, hogy az észlelt rizikó magas szintje alacsony fokú (a rizikó kezelésére vonatkozó) sikerelváráshoz kapcsolódik, ami nagy valószínűséggel vált ki tanult tehetetlenséget. A tanult tehetetlenség pedig csökkenti az egészségvédő magatartás valószínűségét.

Összességében úgy tűnik tehát, hogy az egészségvédő magatartás szintjét szignifikánsan befolyásolja az (irreális optimizmushoz kötődő) észlelt rizikó mértékének és a (vonás optimizmushoz kötődő) megküzdési mechanizmusnak az interakciója: legnagyobb valószínűséggel a magas veszély elvárása (alacsony irreális optimizmus) és aktív coping (magas vonás optimizmus) kombinációja vezet egészségmagatartáshoz.

A terápia-specifikus optimizmussal kapcsolatban szintén azt feltételezhetjük, hogy az egészségmagatartással mutatott kapcsolatát elsősorban a megküzdés típusa határozza meg. Ha az optimizmushoz nem feltétlenül társul aktív megküzdés, akkor csökkenhet az egészségmagatartás valószínűsége (ld. Haart-optimizmus), ha viszont aktív, problémacentrikus copinghoz kapcsolódik, akkor növelheti azt (pl. Leedham és mtsai (1995).

Egészségnevelés szempontból ideálisnak az tűnik tehát, ha felhívjuk a személyek figyelmét a reális veszélyekre (ezzel csökkentjük az irreális optimizmus szintjét), s ezzel párhuzamosan hangsúlyozzuk az aktív megküzdési lehetőségeket és ezek várható előnyeit. Fontos, hogy ne váltsunk ki akkora szorongást, hogy az tanult tehetetlenségi reakciót váltson ki és így gyengítse az egészségmagatartást. Ezt igazolja Williams és munkatársai (1999, idézi Urbán, 2001) eredménye, mely szerint hatásosabb az auto-

⁵ Ezzel szemben a pesszimista személyek esetében a tagadás, illetve a visszavonulás jelenti a tipikus megküzdési módot.

⁶ Van der Pligt (1996) összefoglaló cikkében megállapítja, hogy a komparatív veszélybecslés (azaz az irreális optimizmus) a saját rizikó észlelt mértékén túl nem járul hozzá a viselkedés bejósolásához.

nómiát és a saját választást hangsúlyozó dohányzás elleni intervenciók előadás, mint a pusztán félelem és követelmény hangsúlyozása.

Az egészségmagatartással kapcsolatban az optimizmus tehát „kétélű fegyver”: csak abban az esetben segíti az egészségvédő magatartást, amennyiben nem távolodik el a realitástól és aktív megküzdéssel társul. Ha ezek a feltételek teljesülnek, az optimizmus valóban az emberi faj egyik legadaptívabb jellemzőjévé válhat, ahogy azt Tiger (1979) állította.

A kézirat elfogadva: 2005. június

Irodalom

- ABSETZ, P., ARO, A. R., SUTTON, S. R. (2003): Experience with breast cancer, pre-screening perceived susceptibility and the psychological impact of screening. *Psycho-Oncology*, 12, 305–318.
- AJZEN, I. (1988): *Attitudes, personality, and behavior*. Chicago, The Dorsey Press.
- ALLSON, P. J., GUICHARD, C., FUNG, K., GILAIN, L. (2003): Dispositional optimism predicts survival status 1 year after diagnosis in head and neck cancer patients. *Journal of Clinical Oncology*, 21, 543–548.
- BARNOY, S., BAR-TAL, Y., TREISTER, L. (2003): Effect of unrealistic optimism, perceived control over disease, and experience with female cancer on behavioral intentions of Israeli women to undergo screening tests. *Cancer Nursing*, 26(5), 363–369.
- BAUMAN L. J., SIEGEL K. (1987): Misperception among gay men of the risk for AIDS associated with their sexual behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 17, 329–350.
- BONEY – MCCOY, S., GIBBONS, F. X., REIS, T. J. (1992): Perceptions of smoking risk as a function of smoking status. *Journal of Behavioral Medicine*, 15, 469–488.
- BOSOMPRA, K., ASHIKAGA, T., FLYNN, B., WORDEN, J. K., SOLOMON, L. J. (2001): Psychosocial factors associated with the public's willingness to pay for genetic testing for cancer risk: a structural equations model. *Health Education Research*, 16, 157–172.
- BURGER, J. M., BURNS, L. (1988): The illusion of unique vulnerability and the use of effective contraception. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 14, 264–270.
- CARVAJAL, S. C., EVANS, R. I., NASH, S. G., GETZ, J. G. (2002): Global positive expectations of the self and adolescents' substance use avoidance: testing a social influence mediational model. *Journal of Personality*, 70, 421–442.
- CARVAJAL, S. C., GARNER, R. L., EVANS, R. I. (1998): Dispositional optimism as a protective factor in resisting HIV exposure in sexually active inner – city minority adolescents. *Journal of Applied Social Psychology*, 28, 2196–2211.
- CHANG, E. C., SANNA, L. J. (2001): Optimism, pessimism, and positive and negative affectivity in middle-aged adults: a test of a cognitive-affective model of psychological adjustment. *Psychology and Aging*, 16, 524–531.
- CLARKE, V. A., LOVEGROVE, H. W., MACHPERSON, M. (2000): Unrealistic optimism and the health belief model. *Journal of Behavioral Medicine*, 23, 367–376.

- CLARKE, V. A., WILLIAMS, T., ARTHEY, S. (1997): Skin type and optimistic bias in relation to the sun protection and suntanning behaviors of young adults. *Journal of Behavioral Medicine*, 20, 207–222.
- CSABAI M. (2001): Az egészségpszichológia mint diszciplína. In: BUDA B., KOPP M. (szerk.), *Magatartástudományok*. Budapest, Medicina, 159–177.
- DAVIDSON, K., PRKACHIN, K. (1997): Optimism and unrealistic optimism have an interacting impact on health-promoting behavior and knowledge changes, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23 (6), 617–625.
- ELFORD, J., BOLDING, G., SHERR, L. (2000): High risk sexual behaviour increases among London gay men: what is the role of HIV optimism? *AIDS*, 16, 1537–1544.
- FITZGERALD, T. E., TENNEN, H., AFFLECK, G., PRENSKY, G. S. (1993): The relative importance of dispositional optimism and control appraisal in quality of life after coronary bypass surgery. *Journal of Behavioral Medicine*, 16, 25–43.
- GERRARD, M., GIBBONS, F. X., WARNER, T. D., SMITH, G. E. (1993): Perceived vulnerability to HIV infection and AIDS preventive behavior: a critical review of the evidence. In: PRYOR, J., REEDER, G. (eds.), *The social psychology of HIV infection*. Hillsdale, NJ. Erlbaum, 59–83.
- GILTAY, E. J., GELEIJNSE, J. M., ZITMAN, F. G. (2004): Dispositional optimism and all – cause and cardiovascular mortality in prospective cohort of elderly dutch men and women. *Archives of General Psychiatry*, 61, 1126–1135.
- HANSEN, W. B., MALOTTE, C. K. (1986): Perceived personal immunity: the development of beliefs about susceptibility to the consequences of smoking. *Preventive Medicine*, 15, 363–372.
- HART, K. E., HITTNER, J. B. (1995): Optimism and pessimism: associations to coping and anger – reactivity. *Personality and Individual Differences*, 19, 827–839.
- HATCHETT, G. T., PARK, H. L. (2004): Relationships among optimism, coping styles, psychopathology, and counseling outcome. *Personality and Individual Differences*, 36, 1755–1769.
- HOLMES, W. C., PACE, J. L. (2002): HIV-seropositive individuals' optimistic beliefs about prognosis and relation to medication and safe sex adherence. *Journal of General Internal Medicine*, 17, 677–683.
- HUEBNER, D. M., REBCHOOK, G. M., KEGELES, S. M. (2004): A longitudinal study of the association between treatment optimism and sexual risk behavior in young adult gay and bisexual men. *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndrome*, 37, 1514–1519.
- IWAGA, M., HIROSHI, Y., HIDETOSHI, S. (2004): Coping availability and stress reduction for optimistic and pessimistic individuals. *Personality and Individual Differences*, 36, 11–22.
- JANZ, N. K., BECKER, M. H. (1984): The health belief model: A decade later. *Health Education Quarterly*, 11, 1–47.
- KALICHMAN, S. C., NACHIMSON, D., CHERRY, C., WILLIAMS, E. (1998): AIDS treatment advances and behavioral prevention setbacks: preliminary assessment of reduced perceived threat of HIV – AIDS. *Health Psychology*, 17, 546–550.
- KASL, S. V., COBB, S. (1966): Health behaviour, illness behaviour, and sick role behavior I. Health and illness behaviour. *Archives of Environmental Health*, 12, 246–266.
- KULCSÁR, ZS. (1998): *Egészségpszichológia*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

- LEE, C. (1989): Perceptions of immunity to disease in adult smokers. *Journal of Behavioral Medicine*, 12, 267–372.
- LEEDHAM, B., MEYEROWITZ, B.E., MUIRHEAD, J., FRIST, W. H. (1995): Positive expectations predict health after heart transplantation. *Health Psychology*, 1, 74–79.
- LI, Y, DOUKAS, D. J. (2004): Health motivation and emotional vigilance in genetic testing for prostate cancer risk. *Clinical Genetics*, 66, 512–516.
- LOBEL, M., DEVINCENTI, C. J., KAMINER, A., MEYER, B. A (2000): The impact of prenatal maternal stress and optimistic disposition on birth outcomes in medically high-risk women. *Health Psychology*, 6, 544–553.
- MÄKIKANGAS, A., KINNUNEN, U., FELDT, T. (2004): Self-esteem, dispositional optimism, and health: evidence from cross – lagged data on employees. *Journal of Research in Personality*, 38, 556–575.
- MARSHALL, G. N., WORTMAN, C. B., KUSULAS, J. W., HERVIG, L. K., VICKERS, R. R., JR. (1992): Distinguishing optimism from pessimism: relations to fundamental dimensions of mood and personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 1067–1074.
- MATTHEWS, K. A., RAIKONNEN, K., SUTTON – TYRELL, K., KULLER, L. H. (2004): Optimistic attitudes protect against progression of carotid atherosclerosis in healthy middle – aged women. *Psychosomatic Medicine*, 66, 640–644.
- MCCUSKER, J., STODDARD, A. M., ZAPKA, J. G., MAYER, K. H. (1989): Predictors of AIDS-preventive behavior among homosexually active men: a longitudinal study. *AIDS*, 3, 443–448.
- MCKENNA, F. P. (1993): It won't happen to me: unrealistic optimism or illusion of control? *British Journal of Psychology*, 84, 39–50.
- MCKENNA, F. P., WARTBURTON, D. M., WINWOOD, M. (1993): Exploring the limits of optimism: the case of smokers' decision making. *British Journal of Psychology*, 84, 389–394.
- OSTROW, D. E., FOX, K. J., CHMIEL, J. S., SILVESTRE, A., VISSCHER, B. R., VANABLE, P. A., JACOBSON, L. P., STRATHDEE, S. A. (2002): Attitudes towards highly active antiretroviral therapy are associated with sexual risk taking among HIV-infected and uninfected homosexual men. *AIDS*, 16, 775–780.
- PETERSON, C., De AVILA, M. (1995): Optimistic explanatory style and the perception of health problems. *Journal of Clinical Psychology*, 51, 128–132.
- RIETMEIJER, C. A. (2005): Resurgence of risk behaviors among men who have sex with men: the case for HAART realism. *Sexually Transmitted Diseases*, 32, 176–177.
- ROBBINS, A. S., SPENCE, J. T., CLARK, H. (1991): Psychological determinants of health and performance: the tangled web of desirable and undesirable characteristics. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 755–765.
- SCHEIER, M. F., CARVER, C. S. (1985): Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. *Health Psychology*, 4, 219–247.
- SCHEIER, M. F., MATTHEWS, K. A., OWENS, J. F., SCHULZ, R., BRIDGES, M. W., MAGOVERN, G. J., CARVER, C. S. (1999): Optimism and rehospitalization after coronary artery bypass graft surgery. *Archives of Internal Medicine*, 159, 829–835.
- SCHRODER, K. E. E., SCHWARZER, R. (2005): Habitual self-control and the management of health behavior among heart patients. *Social Science and Medicine*, 60 (4), 859–875.

- SCHULZ, R., BOOKWALA, J., KNAPP, J. E., SCHEIER, M. F., WILLIAMSON, G. M. (1996): Pessimism, age and cancer mortality. *Psychology of Aging*, 11, 304–309.
- SEGERSTROM, S. C. (1997): Optimism and coping with enduring stress: psychological and immune effects. *Dissertation Abstracts International*, 58: 6-B.
- SEGERSTROM, S. C. (2005): Optimism and immunity: do positive thoughts always lead to positive effects? *Brain, Behavior, and Immunity*, 19, 195–200.
- SEGERSTROM, S. C., CASTANEDA, J. O., SPENCER, T. E. (2003): Optimism effects on cellular immunity: testing the affective and persistence models. *Personality and Individual Differences*, 35, 1615–1624.
- SEGERSTROM, S. C., TAYLOR, S. E., KEMENY, M. E., FAHEY, J. L. (1998): Optimism is associated with mood, coping, and immune change in response to stress. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1646–1655.
- shepperd, j. a., maroto, j. j., pbert, l. a. (1996): Dispositional optimism as a predictor of health changes among cardiac patients. *Journal of Research in Personality*, 30, 517–534.
- SIEGLER, I. C., PETERSON, B. L., BAREFOOT, J. C., WILLIAMS, R. B., Jr. (1992): Hostility during late adolescence predicts coronary risk factors at midlife. *American Journal of Epidemiology*, 136, 146–154.
- STEPTOE, A., WARDLE, J., VINCK, J., TUOMISTO, M., HOLTE, A., WICHSTROM, L. (1994): Personality and attitudinal correlates of healthy life–styles in young adults. *Psychology of Health*, 9, 331–343.
- STOLTE, I., DUKERS, N., GESKUS, R., COUTINHO, R. A., De WIT, J. (2004): Homosexual men change to risky sex when perceiving less threat of HIV/AIDS since availability of highly active antiretroviral therapy: a longitudinal study. *AIDS*, 18, 303–309.
- STRECHER, V. J., KREUTER, M. W., KORBIN, S. C. (1995): Do cigarette smokers have unrealistic perceptions of their heart attack, cancer, and stroke risks? *Journal of Behavioral Medicine*, 18, 45–54.
- SZONDY M. (2004): Optimizmus és immunfunkciók. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 5, 301–321.
- SZONDY M., DIENES E., KOVÁCS K.: A diszpozicionális és a szituációs optimizmus hatása börtönkörnyezetben. *Alkalmazott Pszichológia*, Megjelenés alatt.
- TAYLOR, W. C., BARANOWSKI, T., KLESGES, L. M., EZ, S., PRATT, C., ROCHON, J., ZHOU, A. (2004): Psychometric properties of optimism and pessimism: results from the Girls' Health Enrichment Multisite Studies. *Preventive Medicine*, 38, 69–77.
- TAYLOR, S. E., KEMENY, M. E., ASPINWALL, L. G., SCHNEIDER, S. G., RODRIQUEZ, R., HERBERT, M. (1992): Optimism, coping, psychological distress, and high – risk sexual behavior among men at risk for AIDS. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 460–473.
- TEMOSHOK, L., SWEET, D. M., ZICH, J. (1987): A three city comparison of the public's knowledge and attitudes about AIDS. *Psychology and Health*, 1, 43–60.
- TIGER, L. (1979): *Optimism: the biology of hope*. New York, Simon and Schuster.
- URBÁN R. (2001): Útban a magatartásszempontú egészségpszichológia felé: az egészségmagatartás pszichológiai elemzése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 56, 593–622.
- VANABLE, P., OSTROW, D., McKIRNAN, D., TAYWADITEP, K., HOPE, B. (2000): Impact of combination therapies on HIV risk perceptions and sexual

- risk among HIV-positive and HIV-negative gay and bisexual men. *Health Psychology*, 8, 241–248.
- VAN DER PLIGT, J. (1996): Risk perception and self-protective behavior. *European Psychologist*, 1, 34–43.
- VAN DE VEN, P., KIPPAX, S., KNOX, S., PRESTAGE, G., CRAWFORD, J. (1999): HIV treatments optimism and sexual behavior among gay men in Sydney and Melbourne. *AIDS*, 13, 241–248.
- VAN DE VEN, P., MAO, L., FOGARTY, A., RAWSTORNE, P., CRAWFORD, J., PRESTAGE, G., GRULICH, A., KALDOR, J., KIPPAX, S. (2005): Undetectable viral load is associated with sexual risk taking in HIV serodiscordant gay couples in Sydney. *AIDS*, 19, 179–184.
- VAN DE VEN, P., PRESTAGE, G., CRAWFORD, J. (2000): Sexual risk behaviour increases and is associated with HIV optimism among HIV-negative and HIV-positive gay men in Sydney over the 4 year period to February 2000. *AIDS*, 14, 2951–2953.
- WEINSTEIN, N. D. (1982): Unrealistic optimism about susceptibility to health problems. *Journal of Behavioral Medicine*, 5, 441–460.
- WEINSTEIN, N. D. (1987): Unrealistic optimism about susceptibility to health problems: conclusion from a community-wide sample. *Journal of Behavioral Medicine*, 10, 481–500.
- WEINSTEIN, N. D., KLEIN, W. M. (1996): Unrealistic optimism: present and future. *Journal of Social Clinical Psychology*, 1, 1–8.
- WEINSTEIN, N. D., MARCUS, S. E., MOSER, R. P. (2005): Smokers' unrealistic optimism about their risk. *Tobacco Control*, 14, 55–59.
- WILLIAMS, G. C., COX, E. M., KOUIDES, R., DECI, E. L. (1999): Presenting the facts about smoking to adolescents. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine*, 153, 959–964.
- WILLIAMSON, L., HART, G. (2004): HIV optimism does not explain increases in high – risk sexual behaviour among gay men in Scotland. *AIDS*, 18, 834–836.
- YLÖSTALO, P., EK, E., KNUUTTILA, M. (2003): Coping and optimism in relation to dental health behaviour a study among Finnish young adults. *European Journal of Oral Sciences*, 111, 477.
- ZAK – PLACE, J., STERN, M. (2004): Health belief factors and dispositional optimism as predictors of STD and HIV preventive behavior. *Journal of American College Health*, 52, 229–236.

Optimism and health behaviour: do positive expectations help or interfere with health behaviour?

The study examines the connection between three optimism concept (dispositional optimism, unrealistic optimism and therapy – specific optimism) and health-behaviour. While the dispositional optimism is a generalized expectation about the future, the therapy – specific optimism refers to the expectation about the success of a specific therapy. The unrealistic optimism means that one sees his relative risk about a negative outcome as more favorable than that of comparable others.

Based on the review of relevant studies, it appears that the dispositional optimism raises and the unrealistic optimism reduces the probability of health – behaviour. The effect of dispositional optimism may be mediated by active coping, the effect of unrealistic optimism may be mediated by lower risk perception. The therapy – specific optimism improves health – behaviour as long as it helps the use of active coping.

From the point of view of health – education it seems ideal to attract people's attention to the real health – related risks (to decrease the level of unrealistic optimism) in line with the accentuation of the possibility of active coping (connected to dispositional optimism).

BIGAZZI SÁRA

MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest

A CIGÁNYOK SZOCIÁLIS REPREZENTÁCIÓJA: FILMEK ÉS FILMCÍMEK

A szociális reprezentáció konstruktivista elmélete a jelentéssalkotási folyamatot társadalmi jelleggel ruházza fel. Az elmélet szerint valaminek a jelentése, illetve reprezentációja egy interszubjektív térben jön létre, változik meg, kristályosodik ki, esetleg hal el (Moscovici, 1984; Jodelet, 1992; Jovchelovitch, 1996; László, 1999). Ez az interszubjektív tér emberek közti kommunikációs síkok és szociális interakciók halmaza, mely teret nyújt kultúrák, csoportok és egyének számára egy együttesen megélt, de csak közvetetten értelmezhető és így társadalmilag konstruált valóság létrehozásához. „A csoporttagok kommunikációjában a korábban ismeretlen, jelentés nélküli cselekedetek, tárgyak, események vagy fogalmak a csoport számára ismerős, jelentésteli reprezentációkká alakulnak, a csoport társadalmi valóságának részévé válnak” (László, 2005, 65. o.).

E tanulmány tárgya a cigányok szociális reprezentációja. Nem a Romákról, Szintikről, Jénisekről és más, a tudomány által meghatározott népcsoportokról szól, hanem a külső társadalom által létrehozott és ezeket a népcsoportokat magába tömörítő reprezentációról. A francia antropológus Williams (idézi Prónai Csaba, 2000) szerint ezek a különböző népcsoportok magukat egymástól elhatárolják, lehangsúlyosabb közös vonásuk pedig, hogy a külső társadalmi rendszerbe tartozókat – gadjokat – homogén egységes reprezentációba tömörítik.

Ugyanakkor egy adott társadalmi kontextusban mind a csoporton belül, mind a csoportok között egymással ellentétes és tartalmilag versengő reprezentációk is létrejöhetnek. Moscovici (1988) polemikus (csoportok között versengő), emancipált (néhány szempontból közös) és hegemonikus (széles körben egységesen elfogadott) reprezentációkat különböztet meg aszerint, hogy mekkora a társadalmi konszenzus az adott szociális reprezentáció tartalmát és terjedelmét illetően. Egy tárgyról különböző csoporttagok, csoportok és kultúrák (valamennyire) eltérő reprezentációkat hoznak létre, és ezek közül egyesek szélesebb körű elterjedése tükrözi az adott társadalmi kontextus hatalmi kapcsolatainak szimbolikus harcát, már csak a kommunikációs csatornák használati lehetőségei miatt is (Jovchelovitch, 1996).

A tanulmány a cigányok szociális reprezentációját a filmbeli kommunikáción keresztül vizsgálja. A pszichológia tudományterületén belül a filmet leggyakrabban a pszichoanalitikus interpretációk kereteiben vizsgálták,¹ míg az észlelés, értelmezés, emlékezet és részvétel kognitív folyamatainak tanulmányozásakor ingerként használták fel.² Filmekkel foglalkozó szociálpszichológiai kutatások száma minimális. Ezek a film befogadásának folyamatait vizsgálták, a filmmel mint társadalmi jelenséggel foglalkoztak. Témája miatt is példaként emelhető ki Halász László (1974) vizsgálata, melyben a szerző a művészetkommunikáció (Sára Sándor: *Cigányok* című filmjének) hatását vizsgálta a társadalmi előítéletek és a távolságtartásra nézve.

A következőkben két vizsgálatot mutatok be. A kutatás első részében megpróbáltam a cigány reprezentációt megjelenítő filmek időbeli és kontextuális eloszlását történeti és társadalmi keretek között értelmezni. A második részben a filmcímeket – mint befogadási perspektívát nyújtó filmelemeket – tartalomelemeztem.

1. A cigány reprezentációt megjelenítő filmek makroelemzése

Vizsgálati kérdések

A szociális reprezentáció elmélete kölcsönös kapcsolatot teremt a kommunikációs eljárások és a konstruált valóság jelentéssel való felruházása között. Esetünkben ez a kapcsolat a cigány reprezentációt használó filmalkotási munka, mint kommunikációs eljárás és a cigány szociális reprezentációja, mint a konstruált valóság része között valósul meg. A következő kérdésekre kerestem választ: A cigány reprezentációt felhasználó filmek makroelemzésén keresztül milyen következtetéseket tudunk levonni egy adott társadalmi közegben megjelenő valóságfelfogás és az ebből eredő kommunikációs szükségletek között? Melyek azok a történelmi periódusok, amikor a filmnyelven keresztül a cigány képe átlagosan jobban megjelenik és milyen okokból? Milyen társadalmi és történelmi folyamatok állhatnak ennek a kommunikációs szükség-

¹ A Pszichoanalízis filmet vizsgáló témái között megtalálhatjuk: az álmok és a film közötti hasonlóságok és átfedések elemzését (Lebovici, 1949; Musatti, 1949; Chasseguet & Smirgel, 1971) a pszichikai és a (film) nyelvi jelenségek összekapcsolását, (Oudart, 1969/1971; Baudry, 1970), a film által aktivált motívumokat és a jelentést létrehozó eljárásokat (Kuntzel, 1973; Bellour, 1979) az azonosulás, voyeuriség és a fétiszmus folyamatainak keresztüli konstruálódó filmjelölőt, amelyhez a néző méri magát (Metz, 1977). Összefoglalását lásd in Casetti (1993).

² A filmológia elméleti megközelítésében a filmi szituációt vizsgálta. Az észleléssel (többek közt: Wallon, 1953, 1960; Rey, 1954; Michotte, 1948, 1961; Romano, 1965), az értelmezéssel és emlékezettel (többek közt: Zazzo, & Zazzo, 1949; Mialaret, & Méliès, 1954; Fraisse, & De Montmollin, 1952; Bruce, 1953) és a részvétellel kapcsolatban (többek közt: Michotte, 1953; Ancona, 1963, 1967; Lumbelli, 1974), az észlelési folyamatokat a kognitív pszichológia keretei között (Hochberg, & Brooks, 1978, 1985; Aumont, 1990; Baroni, Cornoldi, 1989) és a gibsoni ökológiai megközelítésben (Gibson, 1979) vizsgálták. Összefoglalását lásd in Casetti (1993).

letnek a háttérben? Milyen sajátos stilisztikai és nyelvezeti lehetőségeket elégíthet ki a cigány tartalmi reprezentációja a filmek számára, azaz maga a filmnyelv mennyire és hogyan függ össze a tartalmilag megjelenítendővel? Továbbá ezek a társadalmi folyamatok és filmnyelvi megoldások milyen tartalmakkal felruházott cigány reprezentációt sugallhatnak?

Minta és adatgyűjtés

Másfél év alatt összesen 919 olyan filmről sikerült információt szereznem, amelyben megjelenik az alkotók cigány reprezentációja. Ezekre filmográfiai hivatkozásokban (Antonietto, 1985a 1985b, 1986), kulturális és szociális alapítványokban (ARCI, Lunaria, ERRC, Centro Studi Zingari, Romani Union), etnikai kisebbségekről szóló cikkekben és az Interneten keresztül találtam rá. Ez a filmsoport valószínűleg nem teljes, ugyanakkor nehéz adatokat találni a filmek tematikai referenciájáról, hiszen nincsenek olyan intézmények, ahol a filmeket így rendszereznék. E sajátos filmsoport feltételezett hiányossága abból is adódik, hogy nem csak azokat a filmeket kellene figyelembe venni, amelyekben a cigány reprezentáció a film központi témája, esetleg egy vagy több cigány szereplő kap helyet az elbeszélés történetében és így (a téma és az elbeszélés) magával hozza, modellezi a cigányság fogalmát. Ugyanúgy azokat a filmeket is ide kellene sorolnunk, amelyekben a cigány akár egyetlen beállítás vagy jelenet képi része, esetleg csak utalnak rá. Hiszen egy említés már önmagában elég-séges eszköz a befogadó számára, hogy az a cigány reprezentációjáról létrehozott nézeteit, elgondolásait, értékeit, érzelmeit alátámassza, vagy megváltoztassa.³ A filmsoport behatárolása és lezárása akkor történt meg, amikor már semelyik felhasznált adatbázisból további információt nem kaptam a cigányokat megjelenítő filmekről.⁴

A filmek 35 országban, 1895 és 2004 márciusa között készültek. Az első film, „Campament des bohemians” (A bohémek sátorozása) George Meliés munkája, a film születésének évében jelent meg.⁵ A többi film rendezői között olyan nagy nevek is szerepelnek, mint Griffith, De Mille, Lubitsch, Dieterle, Ray, Losey, Siegel, Saura, Kusturica.

A cigányfilmek országokénti eloszlását az országok általános filmalkotási adataival kellene összehasonlítani ahhoz, hogy a cigánytematika társadalmi jelentőségéről

³ Pl.: „Soha ne lopd el egy manouche autóját” – mondja Otto, Tony Gatlif, az egyetlen híres roma származású rendező, „Je suis né d'une cigogne” című (Egy Gólyától születtem) egyik olyan filmjében, amely nem a cigányokról szól.

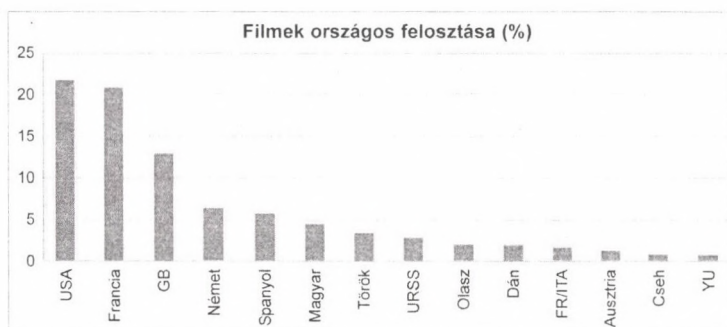
⁴ Az Interneten való keresés volt a filmsoport összegyűjtésének utolsó fázisa. A keresést akkor zártam le, amikor a google kereső motoron és a www.imdb.com adatbázisában a „cigány” (és szinonimái, mint gitan, gypsy, zigeuner, roma, manouche, jénis) és a „film” kulcsszavakra kapott filmek között újat már nem találtam.

⁵ Ebben az évben szabadalmazták a cinematographe-t és kerül sor az első filmvetítésre a párizsi salon Indien-ben.

vonjak le következtetéseket. Ám ezekre (a film paradox, egyszerre művészeti alkotásként és ipari produktumként értelmezett természete miatt) nincsenek országosan vagy nemzetközileg nyilvántartott adatok.

Elemzés és leíró eredmények

A vizsgálatban figyelembe vett 919 film 35 országban készült. Az 1. ábrán csak azokat az országokat tüntettem fel, amelyekben legalább tíz filmet gyártottak (az alkotások összességének körülbelül 1%-át). Az Egyesült Államokban készült az összes cigányokat megjelenítő filmek egy ötöde (21,6%), melyet a francia (20,7%) és az angol (13%) filmek követnek. A három országban együttesen a cigányfilmek több mint felét készítették.

1. ábra

Habár a kelet-európai régiókban a roma etnikumúak és más cigányoknak nevezett népcsoportokból származó emberek száma több, mint Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban (Piasere, 2003), ezekben az országokban jóval kevesebb ilyen filmalkotás született (Romániában és Bulgáriában például az összalkotások 1%-ánál kevesebb filmet gyártottak). Az ábrán közepes értéket képviselő és az ábrán nem szereplő országokból következtetve azt feltételezem, hogy a cigányokat megjelenítő filmek mennyisége elsődlegesen az országok általános filmipari tevékenységének függvényében értelmezhető.

Időbeni megoszlás szerint átlagosan évente kb. 8-9 cigány reprezentációt felhasználó filmet alkottak. Bár, ahogyan ez a következő ábrából is kitűnik (2. ábra) ezek az alkotások nem szisztematikusan oszlanak el. Két csúcspontot lehet felfedezni az időskálán, 1914–1915 és 1968–1969 között, mely periódusokban lényegesen több ilyen sajátos alkotás született. 1914–1915 között 40, 1968–1969 között 44 film.

2. ábra

Az 1914–1915-ös periódus alkotásainak 50%-a amerikai film. Sőt, sajátos filmcsoportunk amerikai filmgyártásának csúcspontja is erre az időszakra esik, amikor az amerikai filmek 9,4%-a születik meg (összesen 212 ilyen amerikai filmet találtam). Az angolok 6 filmet készítenek a két év alatt, ugyanakkor a cigányokról szóló angol filmek gyártásának csúcspontja pár évvel hamarabb, 1909–1911-es periódusra (17 film), és 1922-re (7 film) tehető. Az amerikai és az angol alkotásokon kívül találhatunk még 4 dán, 3 francia, 2 spanyol, 1 osztrák, 1 német, 1 olasz, 1 orosz és 1 svéd filmet.

1968–1969-ben összesen 44 film született, melynek 34%-a francia. A cigányokat megjelenítő francia filmgyártás egyik legtermékenyebb ciklusa is ez a két év (a legjelentősebb francia alkotási periódusok: 1983, 1968–69, 1978–79), amikor is a francia filmek több mint 8%-a születik meg. A francia filmek mellett 5 francia koprodukció, 5 amerikai, 4 magyar, 4 török, 2 olasz, 2 cseh, 2 angol, 2 német, 1 belga, 1 spanyol és 1 svéd film is születik ezekben az években.

Megvitatás

Cigányfilmek országos feloszlása és cigány népek valós eloszlása:

filmkommunikáció mint a „másikkal” való megküzdés lehetséges stratégiája

Az első ábrán látható cigányfilmek alkotásának országos eloszlása valószínűleg az országok általános filmgyártásának mennyiségét tükrözi. Az adott tematikai filmcsoport alkotásainak országos eloszlása akkor mutatná meg igazán, hogy melyik országokban jelenik meg a filmkommunikáción keresztül a cigány reprezentációja, mint társadalmi „fixációs pont”, ha azt az egyes országokban elkészített filmalkotások mennyiségéhez viszonyítva kezelnénk. Mégis szeretnék egy összefüggést feltételezni. Úgy tűnik – eltekintve az országok általános filmiparától –, hogy minél kisebb a „cigány” közösségek aránya egy országban, annál több filmben jelennek meg. Ennek a fordított arányosságnak az egyik magyarázata az ismeretlennel való megküzdés lehet. Feltételezhető, hogy minél kevésbé találkozunk a mindennapi életben egy adott

csoport tagjaival, minél jobban tudjuk elkülöníteni őket valamilyen dimenzió mentén a többségi társadalomtól, annál inkább idegenként, ismeretlenként gondolunk az adott csoportba tartozókra. Az ismeretlen és idegen emberrel pedig gondolatilag „meg kell küzdeni”, értelemmel és jelentésekkel kell felruházni. A film, mint más kommunikációs csatornáé is, ennek eszköze, ezt közvetítheti.

A „cigány” népcsoportok földrajzi megoszlását (az Egyesült Államokat kivéve), Piasere kulturális antropológus összegezte (2003); egy nyugati és keleti régiót különített el. Szerinte a Balkánon és a kelet-európai országokban az Európában élő cigánynak nevezettek 60-70%-a él, míg Délnyugat-Európában, Spanyolország és Franciaország területén a cigánynak nevezett népcsoportok 15-20%-a, végül Európa többi területén, Olaszországtól Észak-Európáig csak 1-2%-uk lakik. Feltételezem, hogy ezekben a kis „cigány populációval” bíró országokban a cigány reprezentáció inkább társul az idegen, a másik, az ismeretlen fogalmaival, mint azokban az országokban, ahol a cigányoknak nevezettek száma magasabb. A cigány reprezentáció mint az idegen, mint a másság, mint a társadalom önmagától megkülönböztetettje nemcsak ezeknek a népcsoportoknak mennyiségi arányától függhet, hanem életmódjuktól is, amely a többségi társadalomnak megkülönböztetési lehetőséget nyújt egy adott dimenzió mentén. Piasere (2003) Európában szélsőséges módon nomád és letelepedett életmódot folytató cigány csoportokat különböztet meg. Európa déli részén (kelet-európai országok, Balkán terület, Dél-Olaszország és Spanyolország) élő „cigány” csoportok inkább letelepedtek, míg északon (Franciaország, Anglia, Németország) gyakrabban vándorolnak. Piasere történelmi kapcsolatot lát a „cigány” csoportok földrajzi eloszlása és esetleges letelepedésük között. A cigányok Nyugat-Európába (1400 körül) érkezése egybeesik az első kapitalista termelési formák kialakulásával, az olcsó munkaerő keresletével. Az új termelési rendszer nem volt képes a cigányságot befogadni folyamatos vándorlásuk és az asszimilációval szemben alkalmazott „elporzódási stratégiájuk”⁶ miatt. A cigányságot helyhez kötöttség hiánya bizonytalan, gazdaságilag nem kifizetődő munkaerőként jeleníti meg (kivéve Spanyolország sajátos cigány történelmét). Számos antropológus ebből származtatja a nyugat-európai régiókban évszázadokon keresztül fennálló cigányellenességet és egyúttal a vándorló életmód célszerű fennmaradását. Érdekes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy a cigány reprezentációt közvetítő filmek két kimagasló alkotási periódusa (amely az amerikai, az angol és a francia filmiparhoz köthető) egybeesik az ipari társadalom születésének és hanyatlásának (ma már posztindusztriális társadalomokról beszélünk) társadalomtudományi meghatározásával. Eközben Kelet-Európában, az Ottomán birodalom idején, a feudalizmus második szolgásgát élték. Ebben a feudális struktúrában (Moldávia, Valachia, Erdély) a Romák rabszolgákká, keresett „javakká” váltak. A cigány csoportok nomád vagy letelepedett életmódjának földrajzi tagoltságát szociálpszichológiai kutatások is alátámasztják. Mamontoff (1999) kimutatta, hogy Franciaországban a homogén cigánysztereotípiák kialakulás

⁶ Üldözés esetén kisebb csoportokra oszlottak, így könnyebbé vált számukra a menekülés.

leggyakrabban használt megkülönböztetési és értékelő tulajdonsága a nomád életmód, mely a cigány szociális reprezentáció strukturális vizsgálatában a reprezentáció magvát alkotta. Az utazás a cigányról alkotott szociális reprezentáció magjának egyik alappillére, amely lehetővé teszi a nem cigányok megkülönböztődését, és a kultúrájukban, nyelvezetükben, származásukban különböző csoportok homogenizálását. Végül, Piasere a cigány Európa feltérképezésének részeként megemlíti, hogy Európa nyugati országaiban találhatóak legfőképpen azok a népcsoportok, amelyek nem szanszkrit eredetű nyelveket beszélnek.⁷ Így indiai származásukat több ciganológus megkérdőjelezi, miközben Kelet-Európában és a Balkán régióban, legfőképpen indiai eredetű Roma és Szinti népcsoportok laknak. Ezért a nyugati országokban a cigány reprezentáció gyűjtőfogalma – az adott kategórián belül homogenizáló minősége miatt – könnyebben értelmezhető úgy, mint a többségi társadalmak által definiált másság és idegenség koncepciója.

A cigányfilmek mögött álló lehetséges társadalmi hatótényezők és filmnyelvi megoldások: Ki a cigány a filmekben?

A következő részben a cigányokról szóló filmek két alkotási csúcsára szeretnék reflektálni, a kommunikációs folyamatok jelentéstulajdonító funkciójából kiindulva. Eszerint egy adott dologról (bármilyen, a valóságunkat alkotó tárgyról, fogalomról, eseményről, emberről vagy embercsoportról) akkor kommunikálunk, amikor adott társadalmi és történelmi pillanatban az fontossá válik számunkra. A fontossági szempont lehet valami új, ismeretlen jelenség jelentéssel való felruházása, esetleg annak módosítása, újraértékelése az adott helyzet alapján. Ez a folyamat valóságkonstrukciónk újra és újra feldolgozását és értékelését eredményezi, melynek gyűjtőpontja és oka – ellentétben a szélsőséges posztmodern megközelítésekkel – a közvetett, de mégis létező világ szubjektív tapasztalásából eredő inkongruenciák. A kérdéskört leszűkítve a következő fejtegetés arra próbál válaszolni, hogy miért éppen ebben a két történelmi pillanatban beszélünk többet filmekben keresztül a cigányról. A következőkben leírt feltételezéseimet két szempont mentén próbáltam kifejteni. Először választ kerestem arra, hogy milyen társadalmi, kultúrtörténeti események közösségi tapasztalása vezethet a cigányról szóló filmkommunikáció általános megnövekedéséhez. Másodszor arra, hogy a film milyen sajátos stilisztikai és nyelvezeti lehetőségeit elégítheti ki a cigány tartalmi reprezentációja a két adott időszakban, azaz a filmnyelv mennyire és hogyan függhet össze a tartalmi megjelenítéssel. Együttal ha elfogadjuk e két alkotási csúcsot egyfajta kommunikációs jelenségnek – a filmgyártás össztermelésre vonatkozó adatainak hiányában –, fontosnak tartom megjegyezni, hogy a művészeti kommunikáció és/vagy a szórakoztatási ipar termékei, valamint a lehetséges kapcsolatok más társadalmi folyamatokkal közvetettek és szerteágazóak. Leírt magyarázataink egy többtényezős jeliségre adhatnak részleges magyarázatot.

⁷ Pl. Írorszában és Skóciában a Frangek, Németországban a Jenisek, Olaszországban a Camminantik és a Drittik.

1.a A tízes évek és a cigány mint a mutatóvénysbódé jelensége?

- A XX. század első évtizedében minden gazdaságilag fejlett országban nőtt a filmgyártás (Prédal, 1996). Feltételezhető, hogy ez az általános növekvő tendencia hatással volt a cigány témájú filmek megsokszorozódására is.
- Ez a kimagasló alkotási ciklus egybeesik az I. világháborúval. Ezt a jelenséget a filmalkotások általános gyarapodásával és a szórakoztatóipar propaganda funkciójával is magyarázhatnánk, viszont tudjuk, hogy a filmek fele a háborút kevésbé érintő Egyesült Államokban készült. Sőt, ebben az időszakban született meg a legtöbb cigány szereplőt megjelenítő amerikai film.
- A XIX. század végét és a XX. század elejét általános migrációs folyamatok jellemezték. Széles skálájú társadalmi újrastrukturálódás ment végbe olyan általános jelenségek hatására, mint az Amerikát és Nyugat-Európát jellemző kedvező gazdasági feltételek, a vasúthálózat fejlődése, a gyorsabb és olcsóbb hajózási lehetőségek stb. Ezeknek a migrációs vonulatoknak egyike 1870 és 1913 között a balkáni államokból, valamint Kelet-Európából indult Nagy-Britanniába és Franciaországba. A cigány csoportokra is kiható másik nagy migrációs hullám Európából Amerika felé tartott 1880 és 1914 között (Fraser, 2000). Feltételezhető, hogy a migrációs hullámok társadalmi, gazdasági és politikai következményeire saját eszközein keresztül válaszolt a filmgyártás is, esetünkben a cigányokat reprezentáló amerikai filmek gyarapodásával. Megjelenítésükben pedig az ismeretlen bemutatására, magyarázatára tehetek kísérletet. Ezt a tendenciát mutatja az angol filmalkotási csúcs is 1911–1913 között, mivel a migráció itt pár évvel előbb érkezik Angliába.⁸
- A jelenségnek egy másik lehetséges tényezője magának a filmnek időben változó jelentése. A film, születésétől az 1910-es évek végéig, mint autonóm képek halmozának mozgása kapott értelmet, egységet biztosító összetartó nyelvezet nélkül. Az autonóm képeknek ez az ereje az egyes plánok kommunikatív képességén alapult. A legfőbb értékelési szempontok ekkor még csupán a képi telítés, színezettség, zeneiség és a figyelemfelkeltés voltak (Prédal, 1996). A cigány sztereotípa ábrázolása tökéletesen illett az így születő filmszemantika sémáiba. Ezek az alkotások a látványosságból és a másságból merítettek, amelyek a sztereotípa reprezentatív jellemzőit képviselték és emelték ki továbbra is. Az eltúlzottnak ítélt öltözködési szokások, a kuriózumnak számító foglalkozások mint a cirkuszi művészet, az illuzionizmus és a kártyaalvásás, a folytonos utazás, vagy a kiváló zenei képesség a cigányságról alkotott kép sajátosságait tükrözték.

⁸ „Egy kalderás csoport például már 1868-ban megjelenik Angliában és London külvárosában telepszik le, de az angol cigányok „nem nézik őket jó szemmel”. 1895–1897 és 1904–1906 között pár Ursari csoport érkezik Dél-Skóciába és Észak-Angliába. A XX század első évtizedében, leginkább Németországból érkező cigányok hívják fel magukra az angolok figyelmét; ezzel a migrációs hullámmal mind a média, mind a rendőrség döntően ellenségesen bánt. 1911-től 1913-ig Choron, Kirpatch, Demeter és Maximoff családok csoportjai vonaton utazva járták az országot” (Holmes, V. C., 1978, 248–249. o.).

1.b A hatvanas évek és a cigány mint a szabadság sztereotípiája?

- A hatvanas évek végén Európát diákmozgalmak, általános sztrájkok és megmozdulások jellemezték. Amíg a kelet-európai régiókat a szovjet elnyomással, a kommunista ideológiával szemben mutatott általános elégedetlenség jellemezte – amelynek az 1968-as Prágai Tavasz az egyik leglátványosabb eseménye – addig a nyugat-európai országokban egyetemi, szakszervezeti, politikai megmozdulások a kapitalista ideológiát támadták. Szociálpszichológiai szempontból nézve ezek az évek Európában és Amerikában is egyfajta társadalmi és politikai tudatosulás és állásfoglalás jelzései azóta is, amelyekben az adott társadalmi és politikai rendszer megváltoztatásának szándéka és vágya jelent meg. Az akkori mindennapi életben megjelenő szlogenek a szabadság fogalmi hálója köré szerveződtek. Feltételezésem szerint ezek a – teljesség igénye nélkül felvázolt – társadalmi folyamatok nagymértékben befolyásolták a cigányok filmbeli megjelenésének növekvő számát, melyekben a cigány mint az adott kontextusban releváns pozitív értékkel felruházott másság jelent meg. Ez a pozitív viszonyulás – ahogyan a negatív is – szélsőségesen leegyszerűsített és homogenizált, a vándorlás és az ebből fakadó „sehova nem tartozás” időtálló képe köré szerveződhet, a téri és idői „szabadságot” jelezve. Ebben a képben elsősorban a nomád életmód attribúciója adja meg a tér és idő koordináták hiányát. A cigány képébe szőtt szabadság fogalma a nem cigány társadalmi értékrendszerét jeleníti meg. A „cigány-szabadság” fogalmi háttere a nyugati mozgalmak mögött álló ideológiai vonulatokban található meg, ahol a magántulajdon és az anyagi javak jelentősége, valamint az általuk képviselt jóléti értékrend alkotják a mozgalmak bírálatának középpontját. A többségi társadalmak számára a cigányok pozitív reprezentációjában a másság újfajta lehetőséget tükröz, az adott társadalmi lét oppozíciójának szimbólumát. A „másik” reprezentációja az önreprezentációval összefonódva létezik (Jahoda, 2001). A film sajátos eszköztárát felhasználva egyszerűsít vagy nyomatékosít, s ezáltal a valóság új egységbe íródik át, ahol a filmkép a társadalom látható oldalát mutatja meg. Sorlin szavaival élve (1979, 68. o.): „egy korszaknak az a látható oldala, amit képalkotók megragadni és közvetíteni igyekeznek és az, amit a nézők elfogadnak”. Olyan elképzelések jelennek itt meg, amelyek egy társadalom felfogását tükrözik a saját világát körülvevő jelenségekre vonatkozóan. „Egy film nem a társadalomról ad képet, hanem arról, amit egy társadalom, akár csak lehetséges önképének tart, nem a valóságot alkotja újra, hanem a valóság feldolgozását” (Casetti, 1998, 141. o.).
- A cigányokat megjelenítő filmalkotások 1968–69 közötti ugrásszerű mennyiségi növekedésére az *Új Hullám* irányzata adhat további magyarázatot. Franciaországban a hatvanas évek elején kifejlődött egy filozófiai és filmművészeti irányzat, amely a film és a valóság kapcsolatát taglalta, és önmagát nyíltan az addigi irányzatok törésvonala mentén definiálta. A mozgalom ideológiai alapjának az alkotók André Bazin ontológiai realizmusát tekintették. Bazin szerint „...a rea-

lizmus a filmművészetben (amely egyidejűleg technikai, pszichológiai és esztétikai realizmus is) nem a sok mértékrendszer közül egy, hanem az, ami legalapvetőbben megkülönbözteti természetét” (idézi Casetti, 1998, 37. o.). Az irányzat alapelve a tekintélyelvűség elutasítása volt, minden elméleti és gyakorlati következményével együtt. Kifejezőmódjában, alkotási rendszereiben és választott témáiban a szabadság ideológiai hangsúlyozása állt. Ha a filmek alanyai nem is mindig rendelkeztek politikai háttérrel, mégis a szabadsághoz vezető új utak keresése, az emberi értékek megnyilatkozása és erősítése mellett foglaltak állást. Véleményük szerint a szabadság elérésének első lépcsőfoka a gazdasági kötöttségektől mentes alkotás. Ennek megfelelően filmjeik tematikáját az alacsony költségvetés, az utcai felvételek és a mindennapi helyzetek határolták be. A társadalmi mechanizmusok korlátolt erejével szemben pedig a társadalmilag marginális helyzetben lévő személy és annak élete állt alkotásaik középpontjában. Ebben a perspektívában a filmművészet politikai értéket láthat a cigányság melletti elkötelezettség vagy a cigánycsoportok szociográfiájában; egy kisebbség marginalizált helyzete, társadalmi kizártsága, az ellene évszázadok óta fenntartott előítéletek, kultúrájának elismerése lehetnek az alkotásra motiváló szempontok.

Az évszázad elején, a filmek az ismeretlen lehorgonyzásának szükségletét elégítik ki (amerikai és angol filmek, ahol a migrációs folyamatokon keresztül megérkeznek a „cigányok” is), megtartva a másság színes és eltúlzott képét (a film önreprezentációjának képi mivolta, megmutat és megkülönböztet). Míg a hatvanas években inkább a szociográfiai megközelítésű másság (Új Hullám) a szabadságot szimbolizálja, mind a cigánynak nevezett csoportok kirekesztésében megjelenő társadalmi rendszer kritikája, mind a kirekesztettség eredményeként kapott szabadság, az általános társadalmi elégedetlenség vetületei lehetnek.

2. A cigány reprezentációt hordozó filmek címeinek tartalomelemzése

Egy film teljes értelmét a nyelvezetek sokfélesége és azok dinamikus összefonódása adja. Amikor kijövünk a moziból, nehéz rögtön véleményt formálni, mivel az élményt értelmező folyamatok gyakran csak abban a pillanatban kezdődnek el. A befogadó feldolgozási folyamata a mű *nyitottsági fokától* (Eco, 1976), azaz részeinek és a részek közötti kapcsolatoknak tulajdonított jelentésétől függ. Az egységes jelentés kialakulásához nélkülözhetetlen az olyan társas tér, ahol nézeteinket, elképzeléseinket mások véleményével összevetjük. A feldolgozási folyamat előrehaladtával, első benyomásaink radikális megváltozásának lehetőségével is számolva, egyre jobban képesek leszünk a filmmel való viszonyunkat tudatosan meghatározni. Ez a folyamat ugyanakkor már a filmnézés előtt aktiválódik, amikor elhatározzuk, hogy azt megnézzük. A szándék, majd a döntés az adott film meghatározott elemeivel való első találkozás

eredménye, az ilyen elemek már a film befogadása előtt irányítani próbálják figyelmünket: a plakát, a cím, a reklám, a rendező neve, a színészek névsora stb. Ezek együttesen elvárásokat, képeket, sejtéseket keltenek bennünk, addigi ismereteink, világnézetünk, szociális reprezentációink alapján. Ezek az elemek egy *összejátszási ajánlatot* (Carli, 1993) tesznek a befogadónak. Mindegyik azt sugallja, hogy a befogadóban fel fogja kelteni saját nézőpontjának igazolását.

Vizsgálati kérdés

Valószínűleg a filmcím legérdekesebb és legösszetettebb funkciója,⁹ hogy jelentésperspektívát nyújt az alkotáshoz. Nem expliciten a filmről szól, hanem kívülről „rámutat”. Ezt sajátos nyelvi rendszerben teszi, amely a célzáson alapszik. A cím így keret és háttér (Bateson, 1972), mivel adott pillanatokban képes néhány elemet kiemelni, míg más elemeknek szerepet tulajdonítani a ritmus, az esztétika és az érvelés útján. A cím a befogadóban kialakuló jelentésre akar hatni. A befogadási folyamatban a címet mint a filmet alkotó heterogén elemekre (plánok, jelenetek és szekvenciák) ható és a montázs jelentésalkotó aktusával (Eizenstein, 1937) többé-kevésbé szinergikusan működő „gestalti szerveződés alapelveként” is értelmezhetjük. Ebből a szempontból a film címe úgy tekinthető, mint egy autonóm mű. Ebből az elméleti megközelítésből kiindulva a továbbiakban arról próbálok következtetéseket levonni, hogy milyen értelmezési perspektívákat nyújtanak a cigányokat reprezentáló filmek címei a befogadónak. Léteznek-e tendenciák a cigányfilmek címkézésében? Milyen dimenziók mentén szerveződnek és mit sugallhatnak a befogadónak ezek a tendenciák a cigány szociális reprezentációjáról?

Az elemzés módszere és feltételezések

Az összegyűjtött 919 film címét különböző dimenziók mentén, kvalitatív módon tartalomelemeztem.

- Első lépésként a cigány szó és szinonimáinak előfordulását vizsgáltam a címekben; alanyi és jelzős szerkezet részeként való megjelenését és időbeni eloszlását. Azt feltételeztem, hogy a cigány szót mint a másságra utalót vonzóerőként és így gyakrabban fogják használni a filmcímekben. Ezenkívül a cigány gyakrabban fog megjelenni főnévként, mint jelzős szerkezet részeként; inkább egy konkrét létmentális képének felidézése céljából, mintsem egy absztrakciós tárgyasítási folyamaton keresztül bármilyen irányú etikai elkötelezettségre utalva, és ezzel ideológiai elvek következményével szembesítve a befogadót. Végül azt feltételeztem, hogy más időbeni eloszlást fog mutatni a cigány mint főnév és a cigány mint

⁹ A cím más funkciói között pl.: a film azonosítása, a film felszíni leírása.

jelző használata. A tízes és a hatvanas évek alkotási csúcspontjai és a mögöttük meghúzódó társadalmi folyamatokra gondolva azt véltem, hogy a cigány főnévként inkább az évszázad elején, míg jelzőként inkább a hatvanas évektől fog a címekben szerepelni. Ezenkívül megnéztem a cigány és nem cigány címek elsődleges referenciáját.

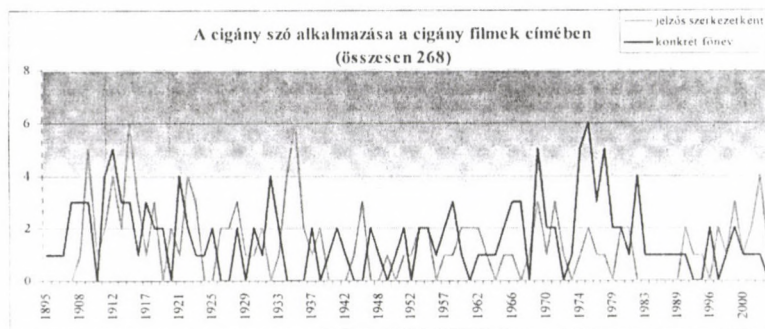
- A 919 filmcímet lehet úgy vizsgálni, mint mondatot vagy feltételezett, részleges mondatot. A második elemzési szegmensben a címeket elsődleges referenciájuk szerint a következő öt alapkategóriára osztottam:
 1. *Személyek*; Személy(ek)re vagy megszemélyesíthető jelenség(ek)re utaló címek kerültek ebbe a kategóriába, amelyek a feltételezett néző identitástudatát aktiválják, azonosulási, projekciós és differenciáló folyamatokra adva lehetőséget már a cím észlelése során. Pl.: „Two little vagabonds” (Két kis vándor); „Four devils” (A négy ördög); „Carmen, la hija de bandido” (Carmen, a bandita lánya).
 2. *Tárgyak*; Absztrakt fogalmak, igeneves cselekvések vagy konkrét dolgok, élő (növény/állat) vagy élettelen tárgyak kerültek ebbe a kategóriába. Pl.: „Gypsy warning” (Cigány figyelmeztetés); „The adventures of Dolly” (Dolly kalandjai); „The call of her people” (Népének hívása); „Gitan Gelousy” (Cigány féltékenység).
 3. *Idő*; Az ilyen címek idői perspektívát nyújtanak a befogadónak. Pl.: „One summer’s day” (A nyár egy napja); „Gypsy night” (Cigány éjszaka).
 4. *Tér*; Ezeknek a címeknek elsődleges célja téri koordináták közé helyezni a befogadót. Pl.: „Under the greenwood tree” (Zöld fa alatt); „Eldorado”.
 5. Rejtett alanyú ragozott ige formájában megjelenő *cselekvés*: Ez a kategória azért érdekes, mert ragozott igét használva, a cím általánosan magasabb logikai szintjét a cselekvés ragozott ige formáján keresztül egy konkrétebb szintre helyezi. Pl. „Prendimi e portami via” (Fogj meg és vigyél el); „Set free” (Szabadíts meg).
- Harmadik lépésben az összes olyan filmcímet, melyek embereket neveznek meg, két csoportba osztottam: az emberek megnevezésére használt nevek és szociográfiai minősítésük alapján. Megnevezésüket aszerint kategorizáltam, hogy vajon a címekben szereplő személyekre való utalásban tulajdonnevet, köznevet vagy gyűjtőnevet használtak-e az alkotók. Szociográfiai szempontból aszerint csoportosítottam a filmeket, hogy a címek gyermekekre, férfira, nőre vagy csoportra utaltak.
- Legvégül tartalmuk szerint a tárgyi kategóriát további alkategóriákra bontottam. A következő kategóriákat különítettem el: cselekvés, művészet, konkrét tárgy, test, szerelem, természet, pszichológiai dimenziókra való utalás, igazság és a jog, egy konkrét hely, történelem, az élet metaforája, misztikai fogalmak, absztrakt fogalmak, információ, számok.

Minden lépésben a különböző kategóriák gyakoriságát számoltam, néhol keresztezve a felhasznált csoportosításokat.

Eredmények

A cigány fogalom a címekben

A cigány szó és szinonimái (gypsy, zingaro, zigeuner, bohemien, zigano, gitano, gitan, rom stb.) mint feltételezett vonzóerő, csak az összes filmcím 30%-ában szerepeltek. A szó körülbelül hasonló számban fordult elő főnévként (54%) és jelzőként (46%). Egyszerre használták a címekben a reprezentált alany „idegenségének, másságának” deklarálását (cigány mint főnév) és a hasonlóságra épülő és így felismerhető és domináló formát (cigány mint jelző). A következő ábrán a cigány szó főnévi és jelző alkalmazását láthatjuk időrendben (3. ábra).

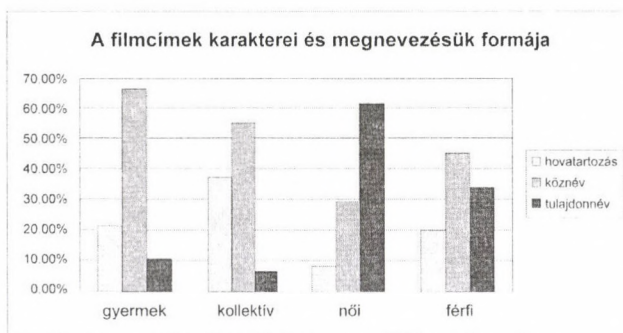
3. ábra

A cigány szó mind főnévi, mind jelzői alkalmazása időben egyenletesen oszlott meg, esetleg egy, a várttal ellentétes (statistikailag nem igazolt) tendenciát lehet észrevenni (3. ábra). Míg a főnévi és jelzős alkalmazás az évszázad elején szóródik, a hatvanas évektől a kilencvenes évekig inkább a konkrét, szinte képi létre utaló főneveket találhatjuk. Akkor mire vonatkozik a cigány jelző? Azaz mire utalnak vele leginkább az alkotók? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására a többi elemzési lépésben használt és a következőkben bemutatandó kategorizálásokat fogom felhasználni.

A címek megszemélyesítése

Az elemzés második lépésében használt kategóriák a címek mint részleges mondatok elsődleges referenciáját tükrözik. A címek 52,8%-a (486 cím) elsődlegesen személyekre utal (a cím összejátszási, projekciós funkciója miatt). Tekintetbe véve az összes olyan filmcímet, melyben embereket neveznek meg (589 cím), a filmcímek legtöbbször szinte egyforma mennyiségben utal virtuális férfire (33,2%), nőre (34%) vagy csoportra (30,6%). A legkevésbé használt kategória a gyerekeké (3,6%); csak akkor kerültek címek ebbe a kategóriába, ha nyíltan megjelent a gyermeki létre utalás. A megszemélyesített címekben az embereket leggyakrabban (43%) köznéven nevezik (fiú, lány, férfi, nő, ember), de nem ritka a virtuális szereplők tulajdonnévének megjelölése (35%), végül egy sajátos köznéven, gyűjtőnéven keresztül megnevezése (22%).

A 4. ábrán láthatjuk, hogy e két osztályozási szempontot keresztezve a címekben a női szereplőkkel leginkább tulajdonnévükön keresztül ismerkedhetünk meg. Azaz, a női szereplőket személyesebb fényben tüntetik fel, mint a férfi szereplőket, megerősítve így a nemi sztereotípiákat. Ha több embert neveznek meg egy adott címben, általában köznévvvel, de gyakran gyűjtőnévvel is élnek, amit a férfi- és gyerekszereplőknél is gyakran használnak.

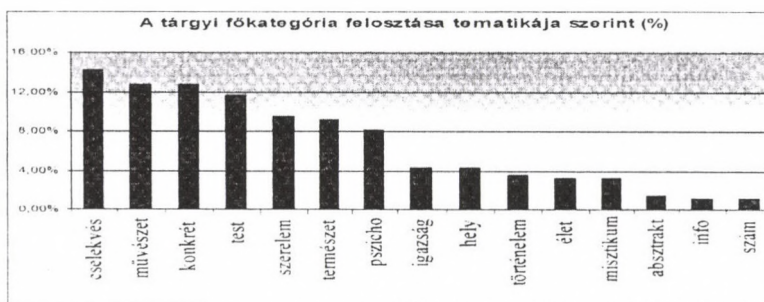

4. ábra

Végül a megszemélyesített filmcímeknél a kollektív szereplők mellett 53%-ban, a férfi szereplők mellett 34%-ban, a női szereplők mellett 24%-ban található meg a cigány szó. Jelzőként leginkább a női szereplők megnevezése mellett, míg a csoportnál és a férfi szereplőknél inkább főnévként jelenik meg (gyűjtőnév).

Dologi világ a filmcímek referenciájaként

A személyekre utaló címek után a második nagy kategória (31%) a fogalmak és tárgyak világára vonatkozik. Ezt a 258 filmcímet tovább csoportosítottam. Tartalmuk szerint a következő alkategóriákat kaptam: cselekvés, művészet, konkrét tárgy, test, szerelem, természet, pszichológia, jog és igazság, történelem, misztikum, hely, élet, információ, számok. Az 5. ábra a fogalmak és tárgyak kategóriáján belüli százalékos eloszlását mutatja a különböző tartalmi kategóriáknak.

5. ábra

A legnagyobb alkategóriába a *cselekvés* tárgyú címek kerültek (pl.: vadászat, kaland, kiáltás, utazás stb.) Ezen címek 41%-a az utazást fejezte ki. A cselekvéses alkategóriát leginkább amerikai filmek címeinél találtam (40% amerikai produkció). Ha az amerikai címeket az általános tárgy és fogalom kategória összes alkategóriájában vizsgáljuk, leginkább a cselekvést választják (25%), melyet a test alkategóriája (14%) és a természet (12%) követ. Ezt az adatot érdemes az előző vizsgálat társadalmi következtetéseivel összevetni. Így leginkább az amerikai filmipar által képviselt alkotási csúcs (1914–1915) mögött álló társadalmi folyamatok (migrációs hullámok) és filmnyelvi lehetőségek, (a film, mint képek egymásutánisága) a cselekvést kifejező címeket használják.

35 olyan filmcímet találtam, amely elsősorban valamilyen *művészeti* aktivitásra vonatkozik. Köztük leginkább a tánc (25%-ban), a melódia (17,1%-ban) és a zene (14,3%-ban) fogalmazódnak meg a címekben. Ezeknek a filmeknek 25,7%-a angol, 17,1%-a török, 14,3% francia. A legérdekesebb eredmény ebből a szempontból talán a törökök filmprodukciója, akik összesen 32 filmet készítettek, melynek majdnem egyötödét címükben egy művészeti ághoz kötötték, közvetlen kapcsolatot létesítve így a cigányok művészeti adottságainak történelmi eredetével.¹⁰ A francia filmcímek témája a flamencóval, Josef Reinhardttal (hegedűs) és Django Reinhardttal (gitáros) kapcsolatos, akik nevéhez egy új típusú, világszerte ismert jazz fűződik, amit később cigány jazzre kereszteltek. Érdekes még megjegyezni, hogy mind a három amerikai filmcím ezekre a francia jazz-zenészekre vonatkozik.

A *konkrét tárgyak* alkategóriája (pl.: ruha, étel, zászló, lakókocsi) a tárgyak és fogalmak alapkategóriájának 14%-át alkotja. Ezeknek 37,8%-a utazásra utal (kamion, vasút, lakókocsi stb.). Ezzel a konkrét formával inkább a francia filmcímek élnek (az alkategória 37,14%-a francia alkotás). A francia filmek az összes alkategória közül a konkrét tárgyra utalást használják a leggyakrabban (25%), melyet a természet (19,23%) és a cselekvés (11%) alkategóriái követnek. Ezt az adatot könnyen összeegyeztethetjük az első részben tárgyalt és a második alkotási hullámot (1968–1969) leginkább visszatükröző francia filmgyártással és a filmnyelvet (amelynek a filmcím is része) meghatározó *Új Hullám* realiztikus és a mindennapi élet megmutatását pártoló ideológiájával.

A *test* alkategóriája szimbolikus szinten a szenvedélyre utal, mivel itt leginkább a „szív” és a „vér” kifejezéseket találjuk (amelyek együttesen az alkategória 88,5%-át alkotják). Az amerikai (4), a dán (4) és a szovjet (3) filmcímek használják a „vér” szót. A francia és a német filmek a talán kicsit romantikusabb beállítottságot jelölő

¹⁰ „Az októmán török birodalomban a cigányok hivatásos zenészekké váltak és azt mesélik, hogy nagyon jól megfizették őket ünnepeken és ceremóniákon. Ezen az alkotási területen monopóliumukat úgy őrizték meg, hogy nagyon nehéz hangszereken tanultak meg játszani, mint a német ősi cimbalom, a hegedű és a pánsíp. Ezt a vagyont aztán, mint tudást a csoporton belül apáról fiúra örököltették. Idézve: „*Gli zingari. Storia, tradizioni, lingua e cultura di "un popolo senza patria"* a cura di Arlati, Manna, Cuomo – Opera nomadi di milano – Numero speciale de *Il calendario del popolo*, Milano, Teti editore 1996.

„szív” szót használják. A dán filmcímek 66%-a, a szovjet filmcímek 33%-a használja ezt az alkategóriát. Érdekes jelenség még, hogy az ebben az alkategóriában szereplő filmcímekben a testre utalás mellett 59,3%-ban jelzőként a cigány szó szerepel.

A *szerelem* alkategóriában 27 filmcímet találunk. A szerelem, románc, szenvedély szavak a leggyakrabban használtak. Az alkategória 22%-a spanyol filmcím, amelyeket az angol (18,5%) és az amerikai (14,8%) filmcímek követnek. Ugyanakkor (a koprodukcióktól eltekintve) az általános tárgyi kategóriában a spanyol filmcímek élnek leginkább ezzel a formulával (40%), amelyet az olasz filmek 25%-a és a szovjet filmek 22%-a követ.

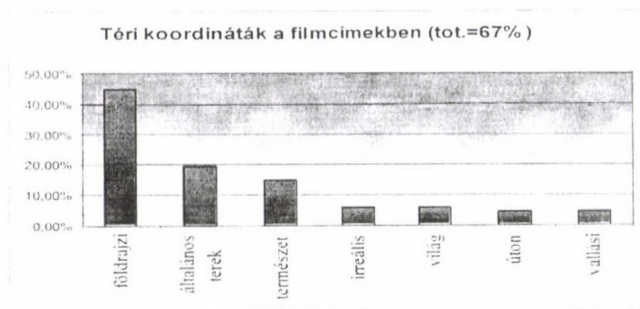
A *természet* kategóriába olyan címek kerültek, melyek a tűzre, a szélre, a csillagra, a folyóra, különböző növényekre és állatokra vonatkoznak. Az alkategória 38,4%-a francia filmcím, 30,8%-a amerikai. Ugyanakkor az általános tárgy és fogalom kategórián belül a francia filmcímek használják leginkább ezt a tartalmi vonatkozást (19,23%), amelyet a magyar (15,38%), a spanyol (13,33%) és az amerikai filmcímek (12,5%) követnek.

A *történelmi* alkategóriába összesen csak 10 film került (3 amerikai, 2 angol, 2 magyar, 2 német és 1 spanyol-angol-olasz koprodukció), ebből 4 filmcím utal a Holocaustra. Az esemény megjelenésének alacsony gyakorisága azt mutatja, hogy a kisebbség szociális reprezentációja nincs összekötve a történelmi eseményekkel.

A cím mint tér

Csak a címek 8%-a vonatkozik elsődlegesen téri behatárolásra. Ezek a címek 50%-ban valós földrajzi helyekre utalnak. Az alkotók gyakran saját földrajzi környezetüket nevezik meg. Egy-egy földrajzi név filmcímként dokumentáló hatást kelthet. Mintha ilyenkor az alkotók intenciója az lenne, hogy a bemutatandó valóságosságára hívják fel a néző figyelmét. Ugyanakkor előfordulnak általános téri egységek (a városban, a hegyen stb.), fantáziahelyek (mennyország, pokol, Eldorádo), a szabad természetre utaló környezet (erdő, folyópart, a fa alatt) vagy az utazást kontextualizáló helymeghatározások (az úton).

Végül olyan címeket is találhatunk ebben a kategóriában, amelyek távoli horizontokat mutató általánosan vett világot nevezik meg, mintegy az emberi lét fizikai és pszichológiai kicsinységét és mulandóságát érzékeltetve. Míg a földrajzi behatárolások meghatározásukban az alkotók „feltételezett realizmusát” jelzik, egyfajta dokumentarista színezetet adnak, a második típusú (irreális, vallási, általános, természeti és az utazással kapcsolatos) helydefiníciók érzelmi kontextusok felé vezetik a képzeletet.

6. ábra

Az időre vonatkozó címek

Összesen 29 olyan filmcímet találtam, ami elődlegesen az időre vonatkozik. Ezek 55%-ban az éjszakára utalnak. Az éjszaka fogalmának képzetéhez az ismeretlen, titkos, láthatatlan járul, de a félelmek mellett megtalálhatjuk a szenvedélyt és a szexualitást. „A képzelet szörnyei” című könyvében Fortunati a szörny és a csoda fogalmát történelmi nézőpontból magyarázza, összekötve a másság különböző jelentéseit a napszakokkal. „A képzelet nappali rendszeréhez a többlétszörnyek tartoznak, a hős archetípusával kapcsolatban, aki szembenéz velük, és kardjával legyőzi őket: ilyenek az óriások, orkuszok, sárkányok vagy a bekebelezés témájához kötődő szörnyek, mint a farkas. Az éjszaka rendszeréhez, ahol az értékek teljes felborulása és a tárgyak rendjének forradalma az elvárt, a gulliverizáció folyamatához kapcsolódva és az elnyelés tematikájára asszociálva a hiányszörnyek jelentkeznek, mint a törpék, a manók, az elfik” (Fortunati, 1995, 43. o). Ezt a gondolatmenetet ezeknek a filmeknek tartalmi elemzésén keresztül lehetne igazolni.

Aktiváló filmcímek

A cselekvési kategória csak az összes filmcím 4,5%-át alkotja. Általában amikor címről van szó (újság, film, könyv stb.), a mondat részlegessége gyakran a ragozott ige kizárását implikálja, ami által a jelentés egy absztraktabb síkon értelmeződik. Két érdekes jelenség figyelhető meg ezekben a címekben. Az egyik, hogy 30%-ukban megtalálhatjuk a cigány szót is. A másik, hogy 30%-uk egy szubjektív perspektívát nyújt; valaki kibeszél a címből a befogadóhoz, az ige a befogadó felszólításán alapszik, szimbolikusan cselekvésre ösztönzi („Prendimi e portami via” – „Fogj meg és vigyél el!” vagy „Wake up the gypsy in me” – „Ébreszd fel a cigányt bennem!”). Ebben az esetben a címben megjelenő, a filmre vetülő jelentés-perspektíva sokkal sajátosabb és dinamikusabb, a befogadó interakcióra való ösztönzése kifejezett és szinte kötelező.

Megvitatás

A címelemzés eredményeit leginkább két szimbolikus reprezentációs mező köré lehet szervezni. Feltételezem, hogy e két dimenzió lehetőséget ad a többségi társadalmaknak a cigány mint „másság” megfogalmazásában. Az egyik egy cselekvési mező, az utazás. A másik egy érzelmi lét, a szenvedély. Mindkét mező megjelenik mind konkrét síkon, mind absztraktabb vonatkozásban. Maga az utazás fogalma igenevekként jelenik meg a századelején készült amerikai filmekben, míg konkrét tárgyakon keresztül az inkább a hatvanas években készült francia filmekben.

A szenvedély mint szerelem vagy mint test és szív értelmeződik. A szenvedély dimenzióját képviseli a címekben inkább tulajdonnevükön nevezett nők sokasága is. Érdekes, hogy 61 filmváltozat készült Merimée Carmenjéről. A nyugati társadalmakban a titokzatos és egzotikus Carmen alakját folyamatosan szembeállították a társadalmilag elfogadott nőtípus viselkedésformáival és a XIX–XX. századi Európa moralitásával.¹¹ Általában a múlt század művészeti, zenei, irodalmi és filmalkotásaiban a cigány nő reprezentációját szabadnak, erősnek, deviánsnak, érzékinek és csábítónak jellemezték. Ez a romantikus elképzelés közvetlenül ellentétes a viktoriánus angol és a katolikus európai ideálból eredő, évszázadokon keresztül fenntartott kontrollált, szemérmes, alárendelt női típussal. Nemcsak a cigány Carmen figurájához fűződő viselkedések értékelésén keresztül határozta meg Merimée morális beállítottságát, hanem Carmen „áldozatának”, Don Josénak viselkedésén keresztül is, ahol a gyenge férfi a vágyának tárgyát is megölve mindent elveszít. Nemcsak a női „erkölcstelenséget”, hanem a férfiak helytelennek tartott viselkedését is körvonalazta.

3. Pár szóban a magyar filmekről

Összesen 43 Magyarországon készült, cigányokat megjelenítő filmet találtam. 1908-ban készült az első, „A nomád cigányok útja” címmel. Az első említésre méltó alkotási periódus 1935 és 1941 közé tehető, amikor évente egy film készült. 1968-ban, 1971-ben és 1998-ban három filmet forgattak egy év alatt, és kiemelhető periódus még 1978–1982, amikor évente legalább egy filmet forgattak.

1961-ben az MSZMP párthatározatot tett közzé a cigányokkal kapcsolatban a következő célokkal: az analfabetizmus megszüntetése, iskoláztatás, a telepek és a putrik felszámolása, munkába állás. Az 1960–70-es években lezajló iparosítás és a mezőgazdasági átszervezés következtében megindult a magyar cigányság urbanizációja. A kormány propagandája ideális képet rajzolt fel többek között a cigányság által elért eredményekről is (MTI-jelentések). A Balázs Béla Stúdió fiatal alkotói ezekben az években fordulnak a társadalmi konfliktusok felé, a filmekben a művészi üzenetet a

¹¹ Helbig, A.: New York City Opera Project: Carmen, Gypsies, Morality, sexuality, www.columbia.edu/itc/music/NYCO/carmen/gypsies.html

szigorú tények képszerű hitelesítésével ötvözve. A kormány propagandájára válaszoló *Új Hullám* irányzatát felvállalva olyan alkotások születnek, mint Sára Sándor filmjei, „A cigányok” (1962), majd a „Feldobott kő” (1968), vagy Gyöngyössi Imre „Meztelen vagy” című alkotása, továbbá Schiffer filmjei, köztük a „Cséplő Gyuri” (1973). Míg Sára filmjei egy néprajzi beállítottságból a cigány sorsra, életekre, arcokra, az identitás tematikájára összpontosulnak, Schiffer filmjeiben szociológiai perspektívát kapunk a magyar társadalom marginális csoportjairól, egy-egy társadalmi problematikáról (munka, lakhatás, iskoláztatás) és a túlélési lehetőségekről. A Schiffer filmekben a szereplők cigány mivolta szinte lényegét veszti, mint emberek vannak jelen. Ezekben a filmekben, a sárai arcok helyett a szituációk alkotják a drámaiságot (szituációs dokumentumfilmek). A hatvanas–hetvenes években született filmekről általánosságban elmondható, hogy akár mint a Budapesti Iskola szülöttei, vagy mint a magyar *Új Hullám* megtestesítői a dokumentum- és a játékfilm jellegzetességeit keverve szociális érzékenységet tükröznek, társadalmi problémákat rajzolnak körül, s ezen belül a cigányok helyzetét (Szigeti, 2004).

Ezek a feltevések a filmcímek vizsgálatában is megjelennek. Az egyik ilyen eredmény, hogy az általános adatokkal szemben sokkal kevesebb a cigány szó előfordulása a címekben. Csak 9 film címben szerepel a szó, négyszer alanyként, ötször jelzős szerkezetben.

Egy másik, az átlagtól kicsit eltérő eredmény a címek referencia eloszlása. A magyar filmcímek hasonló mértékben jelölnek személyeket és tárgyakat a mondat alanyaként, miközben az általánosan kezelt adatok esetében a személyre utaló címek a tárgyi címek majdnem kétszerese. A téri kategóriában 8 filmet találunk, melyeknek nagy része földrajzi térhez kötött (4). A ragozott igei formákban megjelenő 3 cím egyike se kötődik a cigány szóhoz, és csak egy „beszél ki” a címből („Meztelen vagy!”). Végül egy olyan filmcímet találtam, amely felszínesen az időre és azon belül az éjszakára vonatkozik (1938-ban készült).

Bár csak 16 filmcímnek alanya személy, 24 filmben találhatunk személyre való utalást. Érdekes, hogy ebből csak egy címben jelenik meg a női szereplő (köznévvvel megnevezve). Mintha a magyar filmek nem akarnák a nézőket a filmnézésre csábítani. Ismét a csoportra vonatkozik a hovatartozást kifejező gyűjtőnév szerinti megszólítás. A férfi szereplőknél a leggyakoribb a tulajdonnév, a vezeték- és keresztnév együttes használata, mintha bemutatkoznának (így ismerkedhetünk meg Cséplő Gyurival, Dankó Pistával, Tamás Pállal vagy Bari Károllyal). Feltételezem, hogy az általánossággal szemben a magyar filmek a valóság és problémáinak dokumentarista bemutatására törekednek.

4. Következtetések és jövőbeli hipotézisek: a cigány szociális reprezentációja a filmekben

A világról alkotott nézeteinket kommunikációs mezők sokaságán osztjuk meg és vetjük össze másokkal. Ezeknek az észleléseknek, gondolatoknak, tartalmaknak, ítéleteknek a sorsa egyszerre függ attól, hogy mennyire tudjuk felhasználni őket minden-

napjainkban, és hogy az adott társadalmi közegben mennyire elfogadottak. Ennél a második folyamatnál játszik fontos szerepet a film, mert emberi tömegeket képes megmozgatni és egymáshoz közelíteni (ipari produktum) és mert kép és szöveg mozgásos összefonódásával és annak narratív alakjával (a létrejövő projekciós és introjekciós folyamatokat kidomborítva) egy, a valósággal párhuzamos és azt tápláló világot teremt meg.

A leírt kutatásban a cigány szociális reprezentációjáról vontam le következtetéseket két, a filmkommunikáció világát érintő dimenzió mentén. A kutatás első részében abból az elméleti megközelítésből indultam ki, hogy akkor kommunikálunk valamiről (bármilyen társadalmi tárgyról, egyénről, csoportról, eseményről), amikor az adott társadalmi helyzetben az adott tárgy fontossá válik. Emellett a használt kommunikációs csatorna, esetünkben a film, nyelvi sajátosságai és így vállalt ideológiai perspektívája kihat nem csak az adott tárgyról alkotott kommunikáció tartalmára, de mennyiségére is. Tehát fontos az, hogy mikor beszélünk valamiről, és milyen nyelvi lehetőségeink vannak a tárgy reprezentációjának bemutatására. A cigányokat reprezentáló filmek két legjobban kiemelkedő alkotási szakasza 1914–1915 és 1968–1969. Úgy tűnik, mindkét periódus a „cigány”, a másság megfogalmazását, a társadalom önképétől való elhatárolását közvetíti. Azonban az 1914–1915 periódus a mássággal mint az újjal és idegennel való megküzdést és az attól való differenciálódást tükrözi a filmkommunikáción keresztül. Miközben az 1968–1969-es periódus – legfőképp, mint európai produktum – a társadalom önképének kritikájaként (diák és szakszervezeti mozgalmak) és annak visszaütésaként közvetítheti az empátia érzelmi hátterét (francia *Új Hullám* ideológiai elhivatottsága) és a szabadság gondolatát, e filmek által kommunikált sokkal konkrétabb létet tükröző cigány reprezentációban (a címbeli cigány, mint alany; konkrét tárgyak, földrajzi behatárolások használata a címekben).

A vizsgálat második részében a címeket mint autonóm és a filmmel kölcsönhatásban lévő „műveket” tartalomelemeztem. Két főbb dimenziót határoztam el. Ez a két dimenzió az utazás és a szenvedély fogalmi hálói, amelyek a többségi társadalmak tagjainak nyújthatnak eszközt az identitás (én és a másik) konstruálásában. A „cigány” reprezentáció központi magjában két alapelemet feltételeztem: a szenvedélyt és az utazást. Hogy a film tartalmában milyen mértékben jeleníti meg ezeket az elemeket, a címelemzésen túl a filmek tartalmi elemzése tudna csak választ adni. Ugyanakkor a következőkben kifejték pár gondolatot azzal az általános feltételezéssel, hogy a cigány szociális reprezentációjának tartalmi mivolta inkább a többségi társadalmak tagjainak funkcionálisan létrehozott és alkalmazott kategóriája, s nem mint egy adott csoport attribútumainak halmaza jelenik meg. A saját (nemzeti, szociális, személyes) identitásunk konstruálásának folyamatában különböző dimenziók mentén létrejön a „másik” (más, mint én) valamilyen szintű elhatárolása, akit tartalmilag gyakran öndefiníciókból építkezve ruházunk fel tulajdonságokkal. Az, hogy milyen dimenziók mentén definiáljuk a másikat, milyen tartalmat tulajdonítunk a másinak az adott dimenzió mentén, saját értékrendszerünk és önképünk függvénye.

Ebből a szempontból a szenvedély mint az érzéki szerelem és forró temperamentum történelmileg kötődik a nem elismert és letagadott kanti „fenségeshez”, amelyen a száraz értelem, a morális és etikai értékek uralkodnak, így ezeket a „másikba” helyezzük át, aki így egyszerre válik vonzás és elidegenítés tárgyává. A vonzás eredménye a másikkal való összehasonlítás, míg az összehasonlításban való megkülönböztetés az elidegenedésre ad lehetőséget. A félelem és a vágy, az érzelem és az értelem mind megjelennek abban a folyamatban, ami a szenvedélyt a cigány szociális reprezentációjának tulajdonítja. A szenvedély anyagi vonatkozásban a testhez, a vérhez, a vele született temperamentumhoz kötődő vadsággá válik. Az érzelmi megnyilatkozás absztraktabb síkján pedig a művészeti hajlammal, a kreativitással, a tánccal, az énekel és a zenével köthető össze.

Az utazás mint állandó instabilitás, idői és téri koordinátákon kívüli lét kapcsolódik a „cigány” szociális reprezentációjához. Idő és tér nélküli céltalan bolyongása nem jellemző a többségi társadalmak utazás felfogására (szűk idő- és térbeli koordinátákon belüli határozott célokkal felruházott mozgás). Éppen az idő és tér reprezentációja kap – először társadalmi, gazdasági szinten, majd mentális síkon – egyre nagyobb jelentőséget, mely folyamat kezdete nagyjából egybeesik a roma és szinti népcsoportok Nyugat-Európába érkezésével, továbbá magyarázatot ad más, inkább lokális csoportok cigány kategóriába illesztésére. A nem cigányok szemében az idői és téri kötetlenség feloldja a cigány reprezentációját olyan fogalmak alól, mint a privát tulajdon, a munka és a felelősség. Ebben az esetben is az önidentitás ad módot a másik meghatározására akkor is, ha az összehasonlítás eredménye negatív (tolvaj) vagy pozitív (szabad) értékelés részévé válik. Ez a két elem, szenvedély és utazás egymással összefonódva a cigány sztereotípiához és az előítéletek kialakulásához széles választékban nyújt alapot. Bár ezeknek az elemeknek az én és a másik – történeti perspektívában létrejött – interakciója ad háttérrel, de fennmaradásunkban és terjedésükben inkább makacsul a nem cigányok öndefiníciójára támaszkodnak, mintsem egy valós, társadalmilag széles körben megjelenő folyamatos interakcióra.

A kézirat elfogadva: 2005. május

Irodalom

- ANTONINETTO, A. (1985a): Les tsiganes dans le cinéma. *Etudes Tsiganes*, 3, (85), 37–45, Paris.
- ANTONINETTO, A. (1985b): Les tsiganes dans le cinéma. *Etudes Tsiganes*, 4, (85), 41–49, Paris.
- ANTONINETTO, A. (1986): Les tsiganes dans le cinéma, derniers tours de minavelle. *Etudes Tsiganes*, 1, (86) 41–49, Paris.
- ARLATI A., MANNA, F. CUOMO, C. (ed.) (1996): Gli zingari. Storia, tradizioni, lingua e cultura di “un popolo senza patria”. *Il calendario del popolo*. Milano, Teti editore.

- BATESON, G. (1972): Steps to an Ecology of Mind. *Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Chandler, San Francisco.
- CARLI, R. (1993): *L'analisi della domanda in psicologia clinica*. Giuffrè, Milano.
- CASETTI, F. (1993): *Teorie del Cinema 1945–1990*. Bompiani, Milano.
- CASETTI, F. (1998): *Dentro lo sguardo, il film e il suo spettatore*. Bompiani, Milano.
- ECO, U. (1976): *A nyitott mű poetikája: A nyitott mű*. Gondolat, Budapest.
- EJZENTSTEJN, S. M. (1937): *Teoria generale del montaggio*, Marislio, Venezia.
- FORTUNATI, L. (1995): *I mostri nell'immaginario*, FrancoAngeli, Milano.
- FRASER, A. (2000): *A cigányok*. Osiris, Budapest.
- HALÁSZ László (1974): *A cigányok című film hatásának összehasonlító vizsgálata*. Budapest, MRT.
- HELBIG, A. (2004): New York City Opera Project: Carmen, Gypsies, Morality, Sexuality. In www.columbia.edu/itc/music/NYCO/Carmen/Gypsies
- HOLMES, V. C. (1978): The german gypsy question in Britain, 1904–1906. *JGLS* (4), 1/1978, 248–249.
- JAHODA, G. (2001): Beyond stereotypes. *Culture & Psychology*, 7(2), SAGE Publications, London, 181–197.
- JODELET, D. (ed.) (1992): *Le rappresentazioni sociali*. Liguori, Napoli.
- JOVCHELOVITCH, S. (1996): In defence of Representation. In: W. WAGNER (ed.) *Social Representations Revisited*, Blackwell. Oxford, 121–131.
- KRACKAUER, S. (1962): *Film: ritorno alla realtà fisica*. Il Saggiatore, Milano.
- LÁSZLÓ János (1999): *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Scientia Humana, Budapest.
- LÁSZLÓ János (2005): *A történetek tudománya*, ÚMK, Budapest.
- MAMONTOFF, A. M. (1999): Intégration des Gitans: apport des représentations sociales. *Cahiers Internationaux de psychologie sociale*, 29, 1, 64–77.
- MOSCOVICI, S. (1984): The Phenomenon of Social Representation. In: FARR, R., MOSCOVICI, S. (eds.), *Social Representation*. Cambridge University Press, Cambridge, 3–70.
- MOSCOVICI, S. (1988): Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211–250.
- PIASERE, L. (2003): Breve storia dei rapporti rom e gage in Europa. In: D'ISOLA, BALDONI, SULLAM, BALDINI, FRASSENTO (eds.), *Alla periferia del mondo*. Fondazione Roberto Franceschi, Milano.
- PRÉDAL, R. (1996): *Cinema: cent'anni di storia*. Baldini & Castoldi, Milano.
- PRÓNAI Csaba (ed.) (2000): *Cigányok Európában I., Nyugat-Európa*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- RICCI BITTI, P. E., ZANI, B. (1983): *La comunicazione come processo sociale*. Mulino, Bologna.
- SZIGETI F. A. (2005): A cigány tematika megközelítése a II: világháború utáni magyar filmművészetben in www.romapage.hu/rovatok/tud/tudomany.php
- SORLIN, P. (1977): *Sociologie du cinéma*. Editions Aubier Montaigne, Paris.
- WAGNER, W., HAYES, N. (2005): *Everyday discourse and common sense, the theory of social representations*. Palgrave Macmillan, New York.
- WINSTEDT, E. O. (1912–1913): The gypsy Coppersmiths' invasion of 1911–1913. *GL* (2), 6.

Social Representation of Gypsies: Films and Film Titles

Two researches were presented with the aim to explore the representation of Gypsies in film communication. The first research is a macro-analysis of those films that vehicle the gypsy figure. 919 films were found produced in 35 nations between 1895 and 2003. The research queries concerned: to make assumptions in relation to the historical and social processes on the background of these communication needs; to outline kind of stylistic and linguistic possibilities; and to describe what type of social representation of gypsy can suggest to us these social processes and film linguistic possibilities. France, USA, GB together produced almost the 2/3 of the films. This result can reflect only the supposed quantity of the general national film production? We tried to make other explicative hypothesis concerning the role of "otherness" in relation to the so called gypsy populations in the real social contexts. Over time we found two peaks of production: 1913–1915 (mainly american films) and 1968–1969 (mainly european films). We supposed that all two are joined to social otherness, bounded from the self image of the society. Whilst in the Tens there is the battle with and differentiation from the other, keeping the colour and exaggerated image of the strange, till then in the Sixties gypsy representation is used as a critic to the self-image, the refusal of the modern society image.

A qualitative content-analysis of the titles was also carried out. Titles were considered as first contacts with the film giving a perspective of sense, eliciting expectations and predictions in the spectator. The aim was to outline through a content analysis dimensions of meanings in relation to the gypsy representation. Content categories involved the presence of the word gypsy (as adjective or subject, its distribution over time); the main object of the title (subject, object, space, time, conjugated verbs); the impersonification of the titles (called whom and how); the type of the objects (acts, art, concrete objects, body, love, nature, psychological dimensions, mysticism, rights and truth, history, metaphor of life, abstract concepts, numbers). Mainly two dimensions were captured at the central nucleus of the gypsy representation: passion and travel. Passion (sensual love/hot temperament) refers to the reason, moral and ethic valour denied to the unknown (creating attraction/repulsion). In a material acceptance could be interpreted as "wildness", body, blood, innate temperament, in a more abstract acceptance as artistic creativity, dance, singing and music. Travel (solid/fixed instability) is used as wandering without reason and goal, out of context. The not relation with space and time coordinates solves the figure of gypsy from concepts as private property, work, responsibility. Also in this case we have to do with the definition of the other in the confrontation with the self. In its positive meaning we deal with freedom, the negative meaning concerns the thief. The two dimensions interwoven provide a wide range of concepts in relation to the stereotype and to the prejudice of gypsies.

Recenzió

MARNO HANNA

ELTE, Pszichológia Szak, kísérleti és kognitív pszichológia program

A MINDENNAPI ÉRTELEM

Könyvismertetés. Roger C. Schank: *Dinamikus emlékezet*
*A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*¹

Nehéz lenne Roger C. Schanket szakmai pályafutása vagy tekintélyes mennyiségű publikációi alapján egyértelműen egy szakmához vagy kutatási területhez kapcsolni. Schank korai munkássága a mesterséges intelligencia kutatásához fűződik. Célkitűzése olyan számítógépes programok létrehozása volt, melyek problémák megoldására, feladatok végrehajtására, vagyis „gondolkodásra” képesek. A mesterséges intelligencia kutatások fő törekvése kezdetben azonban nem az emberi gondolkodás modellezése volt, hanem ellenkezőleg: az emberi gondolkodásban előforduló, korlátozott kognitív kapacitásunkból adódó hibák kiküszöbölésére törekedtek, melynek révén hathatós segítségre tehetünk szert bizonyos típusú problémák esetében – pl. hosszú, részletes matematikai számításoknál – számítógépünk révén. Hamarosan azonban a mesterséges intelligenciával foglalkozó kutatók előtt két probléma is körvonalazódott. Habár számítógépünk valóban képes másodpercek töredéke alatt elvégezni olyan matematikai számításokat, melyek számunkra végtelen sok időt igényelnének (ha egyáltalán képesek vagyunk eljutni a helyes megoldásig), ez a típusú „képesség” mégsem meríti ki az intelligencia fogalmát, hiszen más helyzetekben (pl. tárgyak felismerésében) a számítógépek még egy kisgyermek teljesítményét sem érik el. Azaz lényegüket tekintve talán a legfontosabb humán képesség hiányzik belőlük: az értelmezés képessége. Másrészt a számítógépekre jellemző algoritmikus gondolkodás (véges szabályhalmazok alkalmazása egy probléma megoldásánál, mely megadja azt a műveletsort, amelynek segítségével garantáltan eljutunk a helyes megoldásig) hasznosnak bizonyult ugyan bizonyos feladatok (természetesen elsősorban megint matematikai feladatokról beszélhetünk) elvégzésénél, mégis hamarosan fény derült rá, hogy az emberre jellemző heurisztikus gondolkodás teszi lehetővé számunkra a kreativitás, az alkotó gondolkodás képességét. A hétköznapi, heurisztikus gondolkodás alkalmával szintén véges számú szabályhalmaz segítségével próbálunk megoldást találni egy problémára, ugyanakkor (ismételten kognitív

¹ Roger C. Schank: *Dinamikus emlékezet*. Vince Kiadó, Budapest, 2005. Fordította: Ragó Anett.

kapacitásunk korlátainak köszönhetően) nem vagyunk képesek az összes lehetséges kombináció vagy lehetőség lefuttatására. Ezért bizonyos helyzetekben döntéseket kell hoznunk arról, milyen úton haladjunk tovább. Ezek a döntések pedig nem mindig vezetnek el a helyes megoldásig – és pontosan a jó döntések meghozatala az, ami a humán értelem sajátja, aminek függvényében intelligensnek tekintjük magunkat.

A mesterséges intelligencia kutatása az 1970-es években új fordulatot vett; egyre inkább az emberi intelligencia tanulmányozása került az érdeklődés központjába. Schank kezdetben az emberi intelligencia kutatását olyan programokban látta megvalósíthatónak, melyek a természetes nyelvi megértést modellezik. Ezek a kezdetleges modellek azonban – hasonlóan például a sorozatosan kudarcra ítélt fordító programokhoz – csupán „...szimbólumokat manipuláltak anélkül, hogy felfogták volna, mi helyett állnak azok” (Dehn, Schank, 1982/1989).

A probléma tehát tárgyát ugyan megváltoztatta, lényege azonban mégis megmaradt: milyen információkat, ismereteket kell beletáplálnunk egy gépbe ahhoz, hogy az mindennapi helyzeteket, tárgyakat vagy történeteket értelmezni tudjon? Mindehhez nyilvánvalóan nem elégséges egy szimbólumrendszer elsajátítása vagy egy tökéletes reprezentációs rendszer létrehozása. Szimbólumrendszerek használatával még nem válik egy számítógép képessé arra, hogy kérdésekre válaszoljon, beszélgessen vagy megértsen egy történetet, mert ahogyan egy mondat jelentése sem egyenlő az őt létrehozó szavak jelentésének összegével, úgy a különböző tárgyak vagy történetek jelentése sem lesz azonos pusztán reprezentációikkal.

A megoldás, azaz a helyes értelmezés kulcsa legtöbbször a kontextusban rejlik, ami egyaránt magába foglalja a belső kontextust (az értelmező személy vagy gép előzetes tudását, ismereteit az adott ingeranyaggal kapcsolatban) és a külső kontextust (az inger térbeli, időbeli megjelenését, szociális közegét stb.).

A nyelvi megértés modellezése így vezetett el Schank munkásságában a sokak által ismert *forгатókönyv-elmélethez*. A forгатókönyvek fogalmának bevezetésével a szerzők a hétköznapi ismereteinkre vonatkozó tudásstruktúrákra utaltak, azaz olyan sémákat igyekeztek létrehozni, melyek mindennapi élethelyzeteket, tipikus szociális közegeket, szociális tevékenységeket reprezentálnak (Schank, Abelson, 1977). Az elmélet kiinduló feltevése szerint abban az esetben, ha a számítógépek elszigetelt, dekontextualizált szimbólumrendszerek helyett életszerű forгатókönyvekkel rendelkeznek, nem fog többé problémát jelenteni számukra a különböző helyzetek, történetek értelmezése.

A forгатókönyvek bevezetésével azonban a kutatás implikációinak területe is kiszélesedett. A mesterséges és természetes intelligencia problematikáján túlmutatva az elmélet rámutatott arra is, hogyan teszünk szert arra a szociális tudásra, mellyel mindennapi helyzetekben élünk, azaz hogyan irányítjuk viselkedésünket az „alkalomnak megfelelően”, s ehhez hasonlóan hogyan következtetünk mások viselkedésére, vagy egyszerűen milyen elvárásaink lesznek különböző szituációkban.

A forgatókönyv elmélete tehát már nem csak a megértés, hanem a tanulás, a memória kérdéseivel is foglalkozott, miközben nem hagyta figyelmen kívül az emberi viselkedés egyik legmeghatározóbb tényezőjét, a szociális közeget sem.

Mivel a forgatókönyv-elmélet mind a szociálpszichológia, mind pedig a kognitív pszichológia területén nagy érdeklődést keltett, ezért hamarosan számos kutatás, kísérletezés tárgyává vált. A forgatókönyvek manipulálásával vizsgálták, hogyan emlékezünk szövegekre, hogyan értelmezünk történeteket, hogy mely forgatókönyvek eredményeznek jobb tanulást, illetve melyek azok, amelyek esetében jelentősen romlik a felidézés (Bower, Black, Turner, 1979/1988). A kísérletek konklúziója egyértelműen igazolta, hogy az emberek mindennapi helyzetekről valóban hajlamosak különböző sémákat, azaz forgatókönyveket kialakítani, azonban egy meglepő jelenségre is fény derült: sokszor problémáink adódnak a forgatókönyvek megkülönböztetésével. Forgatókönyveink használatakor nem mindig tartjuk be a sémáinkra vonatkozó általános szabályt, azaz az alapszintű sémák használatának preferenciáját, hanem alkalmazott forgatókönyveink a helyzetektől függően akár *különböző absztrakciós szinteket is képviselhetnek*.

Az emberi intelligencia tehát megint „kibújt” a modellezésére irányuló törekvések alól, amennyiben kiderült, hogy ismereteink tulajdonképpen helyzetről-helyetre változnak, *konstruálódnak*, és habár mindannyian rendelkezünk tömeges tapasztalataink nyomán kiforrott, esszenciális „tudásanyaggal”, ezek elménkben mégsem mint szilárd, merev tudás-konstruktumok léteznek, hanem az új helyzeteknek, ismereteknek, illetve elvárásoknak megfelelően *dinamikusan változnak*.

A fenti gondolat alapján született meg a „Dinamikus Memória” (Schank, 1982) átdolgozott változata, melyben Schank újraértelmezi a forgatókönyv-elméletet, és egyben egy komplex modellt állít fel az emberi memória működéséről. A könyv azonban nem csak e téren jelent újdonságot az első kiadáshoz képest. Schank a memória folyamatainak tanulmányozása közben nagy hangsúlyt fektet a tanulás mechanizmusaira is. Mindennapi élethelyzeteket elemezve mutat rá, hogy az igazán hatékony tanulás milyen körülményeket, környezeti feltételeket igényel, s ennek eredményeképpen erős kritikával illeti napjaink iskolarendszerét, oktatási stílusát. A könyv második fele szinte csak ezzel a gyakorlati problémával foglalkozik. Ezzel Schank ismét egy új oldaláról mutatkozik be, amennyiben részletez egy általa kidolgozott oktatási programot, illetve javaslatokat tesz arra nézve, milyen reformokat kellene megvalósítani napjaink iskolarendszerében. A szerző pedig jelenleg – nem feledve kapcsolatát a mesterséges intelligencia kutatásaival – a Cognitive Arts Corporation alapítójaként, a Kolumbiai Egyetemmel együttműködve különböző oktatási szoftverek kifejlesztésén, illetve online tanfolyamok létrehozásán dolgozik.

A könyvről, részletesebben

A *Dinamikus emlékezetet* tulajdonképpen három fő tematikus egységre oszthatnánk. A könyv első részében, az *emlékeztetés* problematikáját tárgyalva, a szerző azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy vajon a mindennapi helyzetekben hogyan működik emlé-

kezetünk; hogyan változik tapasztalatainkon alapuló tudásunk, amikor új élmények érnek bennünket, illetve hogyan dolgozzuk fel új élményeinket, korábbi tapasztalatainkból okulva. Schank megfogalmazásában „Az emlékeztetés (*reminding*) jelensége az előhívás problémájára és tanulási képességünkre egyaránt rávilágít” (33. o.). Az emlékezetpszichológiába bevezetett új fogalom tulajdonképpen az asszociációkon alapuló gondolkodásra utal – arra a folyamatra, ahogyan az új tapasztalat, esemény hatására eszünkbe jut egy korábbi, hasonló tapasztalatunk, melynek segítségével lehetőségünk adódik arra, hogy az új élményt hatékonyan értelmezzük, illetve a sok, egymással valamilyen módon kapcsolatban álló tapasztalatra vonatkozóan szabályokat állítsunk fel, majd ezeket alkalmazzuk hasonló helyzetekben.

A kérdés csupán az, hogy milyen helyzetekben történik meg az emlékeztetés, azaz milyen törvényszerűségeknek engedelmessé válnak létre asszociációink? S mind-ezen túlmutatva egy további kérdés is felmerülhet bennünk: vajon mi történik akkor, ha az asszociáció (az „emlékeztetés”) kudarcot eredményez, azaz az új élmény ellentmond korábbi tapasztalatainknak, s az ezekből adódó elvárásoknak?

Schank könyvében megkísérli a „valamire emlékezés” különböző formáit áttekinteni, részletesen tárgyalva ezek jellegzetességeit, működésbeli sajátosságait, miközben a *kudarcevézelt emlékezet* fogalmát bevezetve arra mutat rá, hogy a tulajdonképpeni tanulás előfeltétele minden helyzetben az, hogy csalódjunk elvárásainkban, korábbi tapasztalatainkból kiemelt szabályainkban.

De mikor történhet ez meg?

Képzeljünk el egy olyan helyzetet, mely valamilyen okból felkelti érdeklődésünket, tehát elkezdünk gondolkozni rajta. Milyen esetekben történik ez meg? A válasz egyszerű – ha a helyzet számunkra új, szokatlan, azaz addig soha nem tapasztaltuk. Mivel minden emberi lény sajátja az értelmezésre való törekvés, ezekben az esetekben is megpróbálunk valamilyen magyarázatot adni az ismeretlenre mégpedig úgy, hogy igyekszünk hasonló élményeket felidézni, melyek valamilyen módon emlékeztetnek az adott szituációra. Az emlékeztetés pedig legtöbbször a helyzet kontextusa által vezérelt, tehát próbáljuk emlékeink között megkeresni azt az élményt, amely a leginkább illeszkedik az újonnan tapasztalttal. Belátható azonban, hogy ez eddig még mindig meglehetősen pongyola megfogalmazás; mert mit is takarhat pontosan ez az úgynevezett helyzeti illeszkedés. Schank itt a gondolkodás egy újabb fontos elemére hívja fel a figyelmet, az *intencionalitásra*. Mikor az a célunk, hogy megértsünk különböző történeteket, mindennapi helyzeteket, elsősorban abból indulunk ki, hogy az adott történetben szereplő személyeknek mik lehetnek a motivációi, milyen céllal viselkednek vagy milyen viselkedési terveket követnek. A kudarc is alapvetően ebből fakad; úgy gondoljuk, hogy sikerült megértenünk a történet szereplőjének szándékát, azonban a helyzet végkimenetele mégsem esik egybe ezzel, várározásainkban tehát csalódnunk kell. Ekkor pedig több dolog is történhet. Elképzelhető, hogy a viselkedés sikertelenségét a rossz tervvel vagy esetleg a nem megfelelő célt követő eszközökkel magyarázzuk. Amennyiben pedig mindez elégtelennek bizonyul, újra fogalmazhatjuk magunkban szereplőnk szándékaival kapcsolatos elképzeléseinket.

Akár így, akár úgy történjék, egyvalami biztos – minden esetben tanultunk valamilyen új dolgot, vagyis árnyaltabbá, differenciáltabbá tettük elvárásainkat, az adott helyzetre vonatkozó tudásunkat.

S mindez természetesen megtörténhet úgy is – számunkra talán a leghatékonyabb tanulást biztosítva –, hogy a történet² (helyzet) főszereplői mi magunk vagyunk, vagyis az általunk megfogalmazott célok, vágyak kivitelezése hiúsul meg, holott elvárásaink szerint a lehető legmegfelelőbb stratégiával, viselkedési tervvel indultunk célunk felé.

A szerző konklúziója tehát a következő: igazi tanulás csak abban az esetben jöhet létre, ha elvárásaink sérülnek, ennek következtében pedig aktívan magyarázatokat kezdünk keresni, újabb szabályokat hozunk *létre*, melyek segítségével biztosíthatjuk, hogy a jövőben ne érjen minket váratlanul egy hasonló helyzet.

A megértés alapkövét így tapasztalataink nyomán kialakult emlékeink adják, emlékezeti struktúráink pedig újabb tapasztalataink következtében válnak egyre árnyaltabbá, kidolgozottabbá. Schank megfogalmazásában: „A rendelkezésünkre álló emlékezeti struktúrák élményeink megtestesítői, és aktuális élményeinket a már meglévő struktúráink tükrében értelmezzük” (120. o.). A tanulás, s ennek hátterében az emlékezeti folyamatok megértéséhez szükséges tehát az is, hogy képet kapjunk ezen emlékezeti struktúrák szerveződéséről, illetve az emlékezeti rendszerek kialakulásának mechanizmusáról is. A *Dinamikus Memória* következő fejezeteiben Schank egy hierarchikus emlékezeti modellt mutat be, melynek keretében leírja, hogyan, illetve milyen szinteken absztrahálódnak tapasztalataink, s ezek eredményeképpen milyen típusú tudásstruktúrákat őriz meg memóriánk.

A szerző dinamikus emlékezet elmélete –
forgatókönyvek mégsem léteznek?

A korábbi forgatókönyv-elmélet értelmében emlékezetünk az általunk átélt eseményekről olyan sztereotip sémákat tárol, melyek tartalmazzák az esemény várható jeleneit, illetve biztosítják az események sorrendjét (Schank, Abelson, 1977). E szerint a feltételezés szerint például egy fogorvosnál tett látogatás során a fogorvos-forgatókönyvünk aktiválásával fogalmazhatunk meg olyan elvárásokat, hogy egy ideig a váróteremben kell majd ülnünk, mielőtt fogadna orvosunk, a kezelés pedig valószínűleg a fogorvosi székben fog történni, majd a kezelést követően ki kell fizetnünk a kezelés díját orvosunknak.

Ugyanakkor viszont ezeket a tárolt információkat bármeddig képesek vagyunk alakítani annak függvényében, hogy az újabb, különböző fogorvosoknál tett látogatásaink milyen mértékben térnek el sztereotip elvárásainktól. Ha például a következő

² Schank egy másik könyvében (1990) a narratíva-elméletekkel rokonságot mutatva amellel érvel, hogy a megértés folyamata tulajdonképpen történetekbe ágyazva történik; akkor érthetjük meg igazán mások problémáit, érveléseit, ha azokat történetekben megfogalmazva halljuk, majd pedig ezeket saját, analóg történeteink segítségével értelmezzük.

alkalommal fogorvosunk asszisztense éppen szabadságon van, megjegyezzük, hogy a kezelést fogorvosunk önállóan is végrehajthatja. Az ehhez hasonló esetekben Schank szerint egy ún. indexszel jelöljük meg forgatókönyvünket azon a ponton, ahol elvárásaink sérültek, és ha a következő alkalommal ugyanez megismétlődne, az adott index fogja átvenni a forgatókönyv irányítását.

Az index fogalmának bevezetésével igazolást nyert ugyan az az állítás, miszerint a forgatókönyvek aktív emlékezeti struktúrák, emlékezetünk aktív irányítói, arra azonban még mindig nem kaptunk választ, hogy ezek a tudás-struktúrák pontosan milyen absztrakciós szinten jönnek létre. Végül pedig felmerül az a kérdés is, vajon különböző tudásstruktúráink között milyen mértékű lehet az átfedés; azaz például a fogorvosi számla kifizetése esetén mennyiben segít minket az ettől eltérő helyzetekben tapasztalt számlafizetések élménye?

Schank úgy érvel, hogy például a „számla fizetése” vagy a „fogorvosi székben ülni” olyan emlékeket, tudásforrásokat tartalmazhat, melyeknek – eredetüket tekintve – esetleg semmi közük sincsen a fogorvoshoz, azaz akár külön-külön emlékezeti struktúrákban is tárolódhatnak, majd pedig a fogorvosnál tett látogatás során ezeket komplex eseménystruktúrába rendezve használjuk fel.

Az a feltevés tehát, miszerint forgatókönyveink összetevői akár külön-külön emlékezeti struktúrákban is tárolódhatnak, három további módosítást von maga után az eredeti forgatókönyv-elmélethez képest. Az elmélet első és legfontosabb következtetése az, hogy a forgatókönyvek a korábban feltételezett formában nem léteznek. Nem léteznek tehát olyan stabil tudásstruktúrák, melyek segítségével különböző helyzeteket értelmezünk, hanem elvárásaink kisebb közös egységekben keletkeznek. Ebből adódóan egyértelmű az is, hogy a különböző helyzetek összetevői emlékezetünkben kisebb részletekre bomlanak fel (mint például a számlafizetés részletére), majd pedig az adott szituációban összerendeződnek, és magyarázatot nyújtanak az események komplex sorrendjére. Ezen a ponton pedig egy következő fontos megállapítást kell tennünk: emlékezetünk nem csupán abban az értelemben aktív, hogy az adott helyzeteknek megfelelő tudásunkat rugalmasan hívja elő, hanem abban az értelemben is, hogy *rekonstruál*, azaz nem pusztán felidézi magyarázó sémáinkat, hanem minden esetben létrehozza az adott helyzethez legmegfelelőbb eseménystruktúrát.

Ha azonban azt mondjuk, hogy eseménystruktúráink helyzetről-helyzetre konstruálódnak, akkor fel kell tételeznünk egy további emlékezeti rendszert is, amely irányítja ezt a folyamatot, azaz összekapcsolja és megfelelő sorrendbe rakja az események összetevőit. Schank *memóriaszerveződési csomagnak* (MOP) nevezte el azt az emlékezeti struktúrát, mely „az emlékezeti struktúrák gyakori kombinációinak általános rendjével kapcsolatos információt” hordozza (125. o.). A MOP-ok ebből adódóan egyszerre emlékezeti és feldolgozási struktúrák is. Mint emlékezeti struktúrák, kijelölik a helyet az új bemenet feldolgozásához, feldolgozási struktúráként pedig a strukturálisan hasonló korábbi események alapján elvárásokat fogalmaznak meg, amelyek lehetővé teszik a jövőbeni bemenetek bejósolását. A MOP-ok tehát önma-

gukban nem tartalmaznak egyedi esemény- emlékeket, hanem csupán eseménysémáink összetevőinek sorrendjét szervezik.

Hol tárolódnak akkor egyedi emlékeink? Schank itt egy újabb fogalmat vezet be, a *jelenet* fogalmát. Mikor a korábbiakban a fogorvos forgatókönyv „számlafizetés” illetve „fogorvosi székben ülés” összetevőiről beszéltünk, tulajdonképpen olyan jeleneteket soroltunk fel, melyek egyedi emlékeink sűrített tapasztalataiból jöttek létre. „A jelenetek olyan általános struktúrák, amelyek az adott tevékenység végrehajtásának módját és helyszínét írják le” (126. o.). Jelenet ebből adódóan lehet egy várótermi üldögélés, egy éttermi számlafizetés, egyedi emlékeink pedig nem mások, mint a különböző jelenetek megvalósulásai, aktualizálódásai. A jelenet minden esetben egy adott cselekvés célja köré szerveződik, és tartalmazza a cselekvés helyszínét, illetve a cselekvéshez szükséges eszközöket. Schank megfogalmazásában: „A jelenet olyan emlékezeti struktúra, amely egy közös cél által vezérelt és egy időben zajló események gyűjteménye. A jelenet az általában megtörténő cselekvések sorrendjét szolgálja. Az egyedi emlékek a jelenetekben tárolódnak, ahol indexek jelölik az általában lezajló cselekvésektől való eltérésüket” (138. o.). Ha tehát értelmezni akarjuk a korábban elképzelt emlékezeti struktúrák valamelyikét, például egy éttermi étkezés forgatókönyvét, akkor ezt a jelenlegi elmélet tükrében a következőképpen képzelhetjük el: az éttermi étkezés általános célja több különböző alcélra bontható le, melyek mindegyike saját helyszínnel, téri, idői lefolyással és a cél eléréséhez szükséges eszközökkel rendelkezik. Ilyen alcél lehet például az étterembe való eljutás, a vacsora megrendelése vagy a fizetés. Mindegyik alcél köré egy jelenet szerveződik, mely arról szóló tudásunkat tartalmazza, hogy a kitűzött célt általában milyen eszközökkel, milyen körülmények között valósítottuk meg a múltban. Ha például az a célunk, hogy eljussunk az étterembe, választhatunk, hogy autóval menjünk-e, esetleg sétáljunk vagy felszálljunk egy buszra. Bármelyik lehetőség mellett is döntünk, tudni fogjuk, hogy hogyan fogjunk ehhez hozzá, hiszen rendelkezünk már a cselekvés végrehajtásához szükséges jelenet tapasztalatával.

Az étteremben étkezés komplex folyamatát pedig a különböző jelenetek egymásutánisága adja meg, melyeket MOP-unk szervezett egységes eseménystruktúrába.

Ennél a pontnál azonban felvethető a kérdés: Mi az, ami a MOP-okat megkülönbözteti a korábbi forgatókönyvektől? A válasz a jelenetek természetében rejlik. Míg a forgatókönyv esetében minden jelenet az őt tartalmazó forgatókönyv alárendeltje volt, illetve a különböző jelenetek sorrendileg szerveződtek, addig a jelenlegi elmélet nagyobb rugalmasságot biztosít. Egy jelenet számtalan MOP összetevője lehet, azaz a jelenetek aktuálisan, egymástól függetlenül szerveződnek, ami többek között élményeink felidézésének hiányosságait is magyarázza. Emlékezhetünk például arra, hogy a múltkor egy olasz étteremben paradicsomlevest ettünk, azt viszont már képtelenek vagyunk felidézni, hogy pontosan merre volt az étterem, vagy hogyan nézett ki az a pincér, aki minket kiszolgált. A MOP-ok tehát az események tágabb kontextusát adják meg, míg a jelenetek az adott célirányos cselekvéssor összetevőit, fizikai jellemzőit tartalmazzák.

Végül pedig annak érdekében, hogy a Schank által definiált utolsó emlékezeti struktúratípusról ejtsünk néhány szót, kanyarodjunk vissza az „emlékeztetés” témájához. Mint korábban már említettük, az emlékeztetés tulajdonképpen helyzetek, történetek közötti asszociációkon alapul, mely asszociációk lényege, hogy bármilyen formában analógiát vélünk felfedezni két helyzet között. Schank érvelése szerint ahhoz, hogy képesek legyünk megtalálni ezeket az analógiákat, emlékezetünkben tárolnunk kell olyan struktúrákat is, melyek képesek megtalálni a felszínnél mélyebben rejlő hasonlóságokat. Ezeket a struktúrákat, melyek a kontextustól független, absztrakt eseményleírások, Schank *tematikusan szerveződő csomagoknak* (TOP) nevezte el. A TOP-ok segítségével vagyunk képesek felismerni a történetek lényegét, illetve észrevenni „a látszólag összeegyeztethetetlen események kapcsolatát, és levonni a megfelelő következtetéseket” (151. o.). A TOP-ok, hasonlóan az eddig tárgyalt emlékezeti struktúrákhoz, szintén a célok köré szerveződnek, és a célok elérésekor felmerülő hasonló körülményeket fogják egybe, ugyanakkor absztraktabb, kevésbé specifikus formában, mint a MOP-ok vagy a jelenetek. Schank klasszikus példája a Rómeó és Júlia, illetve a West side story analógiája. Habár a két történet a felszínen nem mutat túl nagy hasonlóságot (más korban, más körülmények között játszódnak az események), mégis képesek vagyunk felismerni a hasonlóságot, a történetek lényegét, a két hányattatott sorsú szerelmespár tragédiáját.

A valódi tanulást Schank ennek megfelelően a megfelelő TOP-ok létrehozásának függvényében látja. Abban az esetben leszünk képesek a leghatékonyabb helyzetfelismerésekre, magyarázatok létrehozására, ha emlékeztetéseink képesek megragadni a különböző helyzetek, történetek lényegét, ami viszont korábban megfogalmazott TOP-jaink hatékonyságán múlik.

A TOP-ok végső soron tehát elvárásainkat, a világról megfogalmazott tudásunkat szervezik. Abban az esetben, ha csalódunk elvárásainkban, lehetőségünk nyílik arra, hogy valamilyen új dolgot, szabályszerűséget tanuljunk meg, melynek eredményeképpen egy újabb TOP-ot fogalmazhatunk meg. Ez a tudás azonban már nem csak specifikus helyzetekre korlátozódik, hanem olyan absztraktabb igazságot fogalmaz meg, mely akár helyzetek sokaságára is érvényes lehet.

Schank könyvének utolsó harmadában azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy az oktatás hogyan segíthetné elő, hogy a diákok MOP-jaik, illetve TOP-jaik segítségével képesek legyenek minél életszerűbb, hatékonyabb tudásra szert tenni. Ennek kulcsát minden esetben abban látja, hogy elvárási kudarcokat tapasztaljunk meg, melyek eredményeképpen rákényszerülünk, hogy felülvizsgáljuk, újra fogalmazzuk addigi ismereteinket. Nézete szerint mindehhez szükséges, hogy az absztrakt ismeret átadása mellett olyan helyzeteket is teremtsünk, melyekben a tudás gyakorlattá válhat; problémák megoldására kell kísérleteket tennünk, amik hozzásegíthetnek ahhoz, hogy tapasztalataink bővüljenek, árnyaltabbá váljanak.

A kézirat elfogadva: 2005. június

Irodalom

- BOWER, G. H., BLACK, J. K., TURNER, T. J. (1979/1988): Forgatókönyvek a szövegre való emlékezésben. In: LÁSZLÓ János (szerk.): *Válogatás a szociális megismerés szakirodalmából*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- DEHN, N., SCHANK, R. C. (1982/1989): Mesterséges és természetes intelligencia. In: PLÉH Csaba (szerk.), *Gondolkodáslélektan I. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- SCHANK, R. C., ABELSON, R. P. (1977): *Scripts, plans, goals and understanding*. Hillsdale, N. Y.: Erlbaum.
- SCHANK, R. C. (1982): *Dynamic memory: A theory of learning in computers and people*. New York, Cambridge University Press.
- SCHANK, R. C., (1990): *Tell Me a Story: Narrative and Intelligence*. Evanston (IL): Northwestern UP.
- SCHANK, R. C. (2005): *Dinamikus emlékezet – A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*. Vince Kiadó, Budapest.

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

<i>Ágnes Lukács, Csaba Pléh, Mihály Racsmány:</i> Language abilities in Williams syndrome.....	309
<i>Ádám Feldmann, László Bernáth, György Révész:</i> Image processing and analysis on Szondi's-test pictures.....	347
<i>Máté Szondy:</i> Optimism and health behaviour: Do positive expectations help or interfere with health behaviour?.....	367
<i>Sára Bigazzi:</i> Social Representation of Gypsies: Films and Film Titles.....	381

BOOK REVIEW

<i>Hanna Marno:</i> Common Sense. Roger C. Schank: Dynamic Memory Revisited.....	405
---	-----

Ára: 400 Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Lukács Ágnes, Pléh Csaba, Racsmány Mihály:*
Nyelvi képességek Williams-szindrómában.....309
- Feldmann Ádám, Bernáth László, Révész György:*
A Szondi-teszt képeinek kategóriájába sorolását vizsgáló számítógépes
képfeldolgozás.....347
- Szondy Máté:*
Optimizmus és egészségmagatartás: a pozitív elvárások segítik
vagy gátolják az egészségmagatartást?.....367
- Bigazzi Sára:*
A cigányok szociális reprezentációja: filmek és filmcímek.....381

RECENZÍÓ

- Marno Hanna:*
A mindennapi értelem. Roger C. Schank: Dinamikus emlékezet.....405

**A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható
a Gondolat Kiadó terjesztői hálózatában:
Ötkönyv Kiadói Társulás
Tel.: 36 1/328-0370**